

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA

ROČNÍK XLIV

ČÍSLO 1

ARCHEOLOGICKÝ ÚSTAV SAV, NITRA
1996

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
ČASOPIS ARCHEOLOGICKÉHO ÚSTAVU SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED
V NITRE

REDAKTOR TITUS KOLNÍK

Redakcia: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 949 21 Nitra, Akademická 2

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ СЛОВАЦКОЙ АКАДЕМИИ НАУК
В НИТРЕ

РЕДАКТОР ТИТУС КОЛНИК

Редакция: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 949 21 Nitra, Akademická 2

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
ZEITSCHRIFT DES ARCHÄOLOGISCHEN INSTITUTES
DER SLOWAKISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN IN NITRA
SCHRIFTFLEITER TITUS KOLNÍK

Redaktion: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 949 21 Nitra, Akademická 2

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
XLIV – 1 – 1996

Hlavný redaktor
TITUS KOLNÍK

Redakčná rada:

Jozef Bujna, Gabriel Fusek, Ľubomíra Kaminská, Mária Novotná, Juraj Pavúk, Karol Pieta, Peter Romsauer,
Alexander Ruttkey, Stanislav Šiška, Ladislav Veliačik

Výkonná redaktorka
Daniela Fábiková - Ivona Vlkolinská

ISSN 1335-0102

Vychádza dva razy do roka

Rozširuje, objednávky a predplatné aj do zahraničia prijíma SAP-Slovak Academic Press, spol. s r.o.
P.O. Box 57, 810 05 Bratislava

Distributed by SAP-Slovak Academic Press Ltd., P.O.Box 57; Nám. slobody 6, 810 05 Bratislava, Slovakia.
Distribution rights are held by KUBON and SAGNER, P.O.B. 34 01 08, D-8000, Munchen, Germany.

Vytlačila Polygrafia vedeckej literatúry a časopisov SAV.

Bohuslav Chropovský 70-ročný

Slovenskí archeológovia úprimne blahoželajú

AD MULTOS ANNOS!

OBSAH 1. ČÍSLA

Ladislav Bánesz	
Predmety umeleckého prejavu z paleolitickej stanice pri Cejkove a Kašove	7
Gegenstände künstlerischen Gepräges auf den paläolithischen Stationen in Cejkov und Kašov in der Ostslowakei	24
Jan Lichardus – Jozef Vladár	
Karpatenbecken - Sintašta - Mykene. Ein Beitrag zur Definition der Bronzezeit als historischer Epoche	25
The Carpathian Basin - Sintašta - Mycenae. Contribution to defining the Bronze Age as an historical epoch	90
Karpatská kotlina - Sintašta - Mykény. Príspevok k definovaniu doby bronzovej ako historickej epochy	92
Eva Pavlovičová	
K vypovedacej schopnosti gombíka u naddunajských Slovanov v 9. storočí	95
On dating of buttons in Slavs living above the river Danube in the 9th century	150
In memoriam	
Werner Coblentz (<i>Jozef Vladár</i>)	155
Elemúr Čelko (<i>Alexander Ruttkey</i>)	156
Kazimierz Godlowski (<i>Karol Pieta</i>)	157
Karol Godovič (<i>Titus Kolník</i>)	159
Sándor Soproni (<i>Titus Kolník</i>)	160
Jubileá	
K sedemdesiatinám Bohuslava Chropovského (<i>Alexander Ruttkey</i>)	162
Blahoželáme (<i>Darina Bialeková</i>)	164
Správy a recenzie	
XVIth Congress of Roman Frontier Studies (<i>Kristián Elschek - Vladimír Varsík</i>)	166
Konferencia "Das Karpatenbecken und die Osteuropäischen Steppe" (<i>Václav Furmánek</i>)	168
Kult Kraft Kosmos (<i>Václav Furmánek</i>)	170
Novotný, B.: Slovom a mečom. Slovensko v dobe rímskej (<i>Titus Kolník</i>)	172
Kemp, B. J.: Ancient Egypt. Anatomy of a civilization (<i>Jozef Hudec</i>)	177
Vinson, S.: Egyptian Boats and Ships (<i>Jozef Hudec</i>)	178
Stewart, H. M.: Egyptian Shabties (<i>Jozef Hudec</i>)	179
Cabart, H. - Feyeux, J.-Y.: Verres de Champagne (<i>Gertrúda Březinová</i>)	180

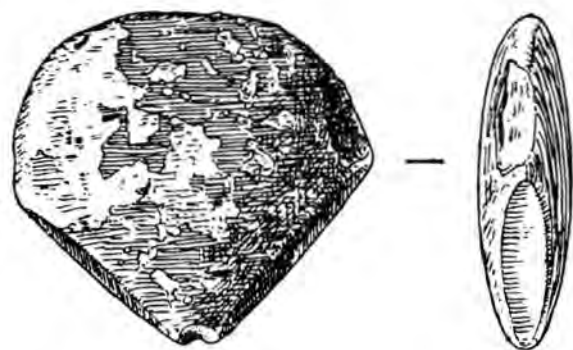
PREDMETY UMELECKÉHO PREJAVU Z PALEOLITICKEJ STANICE PRI CEJKOVE A KAŠOVE

LADISLAV BÁNESZ

(Archeologický ústav SAV, Nitra)

Various late-paleolithic finds have been revealed at the palaeolithic station of Cejkov (eastern Slovakia) in last years. They are evidences of palaeolithic art and antler tools, too. According to up-to-now observations and C14-dating the finds belong to the Late Gravettian period (18 000 - 17 000 B.C.).

Prvý nález paleolitického umenia sme získali v roku 1954 spolu s F. Proškom povrchovým zberom na východoslovenskom nálezisku Cejkov I v okrese Trebišov. Na povrchu oráčiny v strednej časti vyvýšeniny zvanej "Tokajhegy" sme objavili predmet (idol) srdcovitého tvaru, pôvodne s červenou maľovkou. Rozmery 51 x 47 x 13 mm (obr. 1). Sprevádzaný bol obsidiánovými, limnokvarcitovými, pazúrikovými a rádiolaritovými artefaktmi.

Obr. 1. Cejkov I, Slovensko. Paleolitický idol.

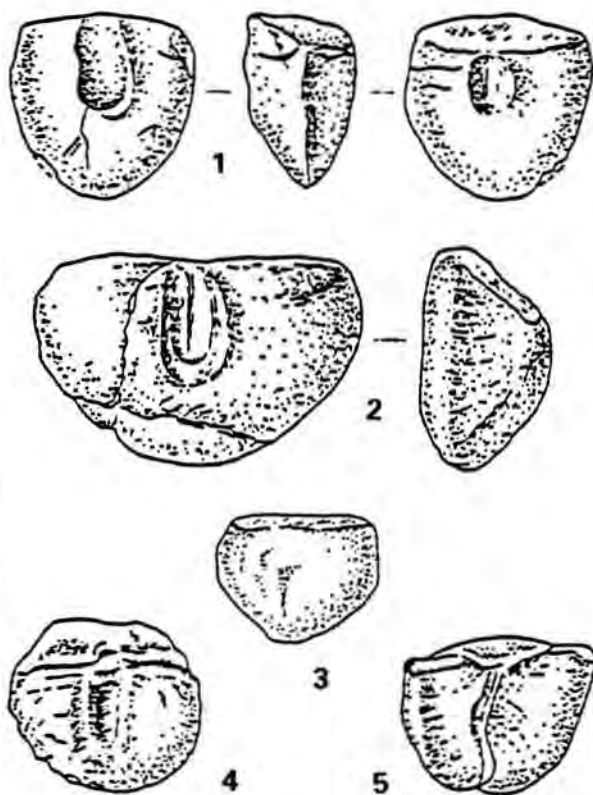
Tento predmet bol interpretovaný (Bánesz 1961) ako nález znázorňujúci materské lono, s analógiami najmä na nálezisku Kostionki I, odkiaľ P. P. Jefimenko (1958) publikoval podobné nálezy (obr. 2).

Poloha paleolitickej stanice Cejkov I je určená tzv. Křovákovým systémom: M-34-128-D-a, 1 : 25 000; 323: 79 mm. Nadmorskú výšku má 161 m.

Geografickú charakteristiku polohy náleziska opísal jeho objaviteľ Š. Janšák (1935): "Význačné sídlisko v údolí potoka Lagaš je Tokaj, severne od obce Cejkov. Zemepisné súradnice jeho povrchu sú: 39° 16' 1/5" vých. dĺž., 48° 28' 7/8" sev. šír. Tokaj je vo svojej južnej časti ploché sedlo postranného horského výbežku. Na sever, smerom ku kóte 161 sa zvyšuje a potom náhle klesá príkrym, skoro neprístupným svahom až k malej dolinke potôčka Lagaš. Nad jeho hladinou sa dvíha do výšky asi 30 m. Je to teda poloostrovitý výbežok terénu smerom k vode a predstavuje nám typické sídlo na horskom ostrohu. Najvyšší vrchol je

na podrobných geologických mapách označený ako skala vrstevnatého trachytového tufu." (obr. 3)

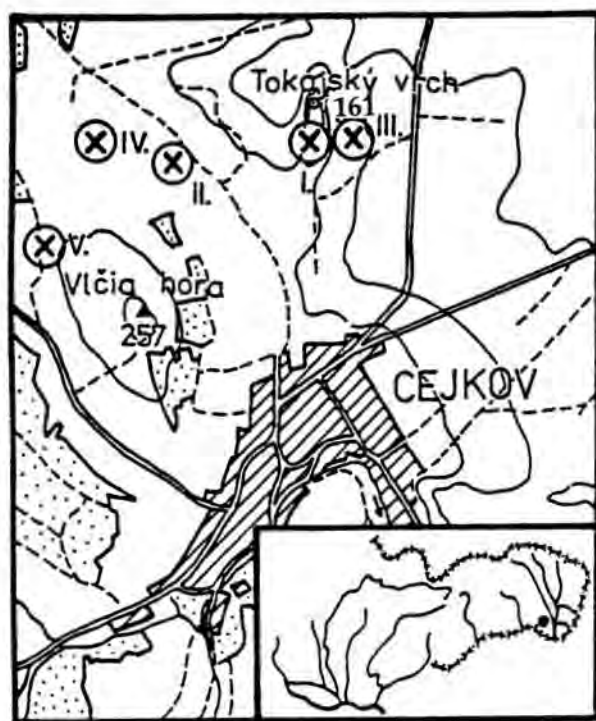
K tejto pôvodnej, výstižnej a precíznej charakteristike Š. Janšáka možno ešte uviesť, že lokalita sa nachádza len niekoľko km od toku rieky Ondavy, resp. od Bodrogu ako spoločného toku rieky Laborca a Ondavy, spolu s prítokom neďalekej Latorice v hornom Potisí. Nálezisko je vzdialené asi 15 km od hlavných zdrojov obsidiárovej suroviny v okolí obce Viničky

Obr. 2. Kostionki I, Rusko. Paleolitické medailóny - idoly.

(Seleška - Szölöske) a približne 50 km od hlavných prírodných zdrojov obsidiánu na území Maďarska v okolí Tokaja.

Lokalita Cejkov I bola systematicky skúmaná s menšími prestávkami od roku 1960 do roku 1988,

Obr. 3. Polohy paleolitických staníc pri Cejkove.

kedy sa potvrdilo osídlenie územia od starého do neskorého paleolitu. Najviac pamiatok patrilo rozličným horizontom gravettien.

V záverečnej fáze výskumov sa v roku 1985 preskúmali 3 sondy, z ktorých tiež pochádzajú stratifikované nálezy umeleckého charakteru. Patrí k nim zlomok zvieracej kostičky s rytinami zámerne vytvorenými ľudskou rukou zo sondy II/85 a trojrozmerná hrudka prepálenej modelovanej hliny zo sondy III/85 (obr. 7, 11).

ARCHEOLOGICKÝ KONTEXT NÁLEZOV

V záujme dodatočného overenia náleзовých okolností predkladáme niekoľko údajov zo záznamov terénnej dokumentácie (Výskumná správa č. 11 458/86; č. j. 883/86, registrovaná v dokumentácii Archeologického ústavu SAV v Nitre dňa 17. 3. 1986). Pri hodnotení objektov a hlavných výsledkov výskumu sa v správe uvádza:

"V sonde I/85 sa podarilo zistiť 15 kamenných artefaktov v strednej časti spráše najmladšieho wümského štadiálu, teda wümu 3. Tieto nálezy boli sprevádzané zvyškami fauny a boli odovzdané na určenie P. Holecovi (Katedra geológie a paleontológie Prírodovedeckej fakulty UK v Bratislave).

Sonda II/85 s 85 nálezi štípanej industrie potvrdila podobnú polohu mladého gravettien v strednej časti wümskej spráše.

V spodnej časti spráši bola v sonde II/85 zistená

ešte poloha gravettienových náleзов v hĺbke 100-120 cm (61 predmetov štípanej industrie). Našli sa tu aj paleontologické nálezy, ktoré boli tiež postúpené na rozbor P. Holecovi, napr. malý kostný predmet s rytými oblúčikmi, ktoré patria k prvým zdobeným kostným vzorcom v paleolite Slovenska".

Najdôležitejším zistením bolo fixovanie najmladšieho gravettienového osídlenia na lokalite v sonde III/85, kde sa podarilo odkryť nálezy vo vrcholovej časti wümu 3, a to koncom sedimentácie najmladších spráši. Okrem 11 náleзов najmladšej gravettienovej štípanej industrie tu boli objavené dôležité, a zatiaľ ojedinelé paleolitické nálezy v podobe dvojramenného mlatu z parohoviny a trojbokej malej do čiernej prepálenej hrudky modelovanej hliny. V ich horizonte sa našiel aj kel z mladého mamuta.

Opisová časť výskumnej správy obsahuje opis náleзов č. 143-161 + sine (zlomok kosti s rytinou) zo sondy II/85, ktoré možno overiť aj v náleзовom liste č. 5 zo dňa 23. 5. 1985. Tu je celý súbor charakterizovaný a významnejšie nálezy sú zdokumentované aj kresbami. Uvádza sa tu: "Cejkov I, sonda II/85, spráš 3, hĺbka 100-120 cm, v spráši s cicvarkami, t. j. s vápnitými konkréciami, sa našlo niekoľko obsidiánov a silne fosilizovaných, doteraz neurčených zvieracích kostičiek (väčšinou z rebier). Uhlíky, ani farebné odlíšenie od súčasného okolitého terénu neboli zistiteľné".

Kvôli prehľadu uvádzame údaje zo všetkých troch sond, odkrytých v roku 1985.

V sonde I/85, ktorá bola vytýčená v strednej časti vyvýšeniny kopca zvanej Tokajhegy, sa našli nálezy z neskorého paleolitu v strednej časti najmladšej spráše. Okrem zlomkov roztrúsených zvieracích kostí tu boli hlavne obsidiánové artefakty, ale aj nálezy z iných surovín, a to v čistej spráši. Spočívajú až na skalnom podloží, najmä v hĺbke 45-55 cm. Evidované boli pod príř. číslami Archeologického ústavu SAV 3/85 nasledovne:

1. Nepravidelné ihlancovité jadro s negatívmi čepeľovitých úštepov s rovným podstavcom a jednou plochou pôvodnej kortexovej obsidiánovej suroviny. Rozmery: 33 x 31 x 3 mm.

2. Hranaté limnokvarcitové jadro upravené rydlovitými plochami. Rozmery: 31 x 28 x 27 mm.

3. Klinové rydlo bočné na doskovitom limnokvarcitovitom ústepe. Rozmery: 48 x 32 x 18 mm.

4. Hranaté limnokvarcitové jadro s rydlovitými hranami na ľavom boku. Rozmery: 28 x 36 x 22 mm.

5. Amorfný vrchlíkový úštep z limnokvarcitu s čiastočne zachovanou povrchovou kôrou. Rozmery: 41 x 35 x 25 mm. Na pracovnej hrane má vytvorený bočný vrtákovitý hrot.

6. Malá obsidiánová, silne patinovaná hľuza s vápencovou krustou. Rozmery: 34 x 23 x 19 mm.

7. Plochá obsidiánová hľuza s jednostrannou pôvodnou kôrou obsidiánovej suroviny a vápencovou

krustou. Druhá strana nesie stopy po počiatočných odštepoch. Rozmery: 37 x 30 x 18 mm.

8. Malá obsidiánová plochá hľuza s kortexom a vápencovou krustou so zvyškami spráše. Plochšia strana má patinované plôšky so stopami odštepov. Rozmery: 38 x 31 x 22 mm.

9. Drobná amorfná obsidiánová hľuza s povrchovým kortexom. Rozmery: 31 x 26 x 9 mm.

10. Drobný plochý hrotitý obsidiánový úštepok. Rozmery: 26 x 18 x 3 mm.

11. Bazálna časť obsidiánovej čepele s trojuholníkovitým prierezom.

12. Krátka hrotitá obsidiánová čepeľ. Rozmery: 38 x 23 x 6 mm.

13. Krátka nepravidelná obsidiánová čepeľ.

14. Plochý obsidiánový úštep.

15. Obsidiánový čepeľovitý odštepok s jednostranne zachovalým kortexom.

Uvedené nálezy, podľa stratigrafickej polohy v strednej časti sprašových uloženín, zrejme predchádzajú neskorogravettianske nálezy zo sondy II/85 a III/85, ktoré spočívali vo vrcholovej časti spraši.

Sonda II/85 na temeni kopca, obsahovala v hĺbke 35 cm pod orniciou v spraši (v západnej časti sondy) gravettianske nálezy (obr. 4), ktoré predstavujú nasledujúce artefakty (podľa prírastkových čísiel):

16. Dvojsmerné obsidiánové hranolovité jadro s negatívnymi čepeľmi. Rozmery: 50 x 28 x 18 mm.

17. Bazálna časť hydrokvarcitovej trojbokej čepele z obitej hrany jadra fialovej farby.

18. Odštepok z červenohnedého radiolaritu.

19. Plochý obsidiánový čepeľovitý úštep s povrchovým kortexom. Rozmery: 55 x 34 x 18 mm.

20. Terminálna časť trojbokej obsidiánovej čepele.

21. Bazálna časť plochej širokej obsidiánovej čepele.

22. Stredná časť obsidiánovej čepele s jednostranným kortexom.

23. Stredná časť útľej štvorhrannej obsidiánovej čepele.

24-28. Malé obsidiánové odštepky.

29-30. Úlomky z obsidiánových jadier s čiastočným kortexom.

31-39. Amorfné obsidiánové úštepky.

40-49. Drobné obsidiánové odštepky.

Vo východnej časti tejto sondy sa v tej istej hĺbke našli (obr. 4):

50. Krátke čepeľové škrabadlo s oblúkovitou hlavicou z čierneho manilitického rohovca. Rozmery: 35 x 27 x 9 mm.

51. Stredná časť plochej obsidiánovej čepele.

52. Dlhá hrotitá obsidiánová čepeľ. Rozmery: 82 x 23 x 6 mm.

53. Krátka obsidiánová čepeľ s kortexom na pravej hrane. Rozmery: 38 x 28 x 7 mm.

54. Plochá široká obsidiánová čepeľ. Na ľavej strane na hrane je zachovalý kortex. Rozmery: 40 x 26 x 6 mm.

55. Terminálna časť pravidelnej obsidiánovej čepele.

56. Čepeľovitý úštep z pazúrka s modrastou patinou na úštepovej strane.

57. Rydlový odštep zo žltého limnokvarcitu z klinového stredného rydla.

58. Obsidiánový čepeľovitý úštepok.

59. Bazálna časť nepravidelnej obsidiánovej čepele s čiastočne zachovalou pôvodnou povrchovou kôrou.

60. Tenká nepravidelná čepeľ z čierneho menilitického rohovca.

61-62. Stredné časti úzkych obsidiánových čepeľí.

63. Široký plochý obsidiánový čepeľovitý úštep.

64. Obsidiánový úštep z hrany jadra.

65. Miestami otlčená malá obsidiánová hľuza.

66. Odštep z obsidiánovej suroviny s povrchovou kôrou.

67. Amorfný obsidiánový úštep.

68. Hrotitý obsidiánový úštep.

69. Drobná plochá obsidiánová hľuza s negatívnymi odštepoch.

70-72. Obsidiánové čepeľovité úštepky s povrchovou kôrou.

73-84. Malé obsidiánové odštepky.

V ďalšej polohe spraše sa v západnej časti sondy II/85 v hĺbke 80 cm našli (obr. 5):

85. Rozbitá limnokvarcitová surovina.

86. Tenká hrotitá, mierne zakrivená obsidiánová čepeľ. Rozmery: 48 x 12 x 5 mm.

87-88. Zlomky obsidiánových čepeľí.

89-93. Čepeľovité úštepky z obsidiánu.

94-99. Obsidiánové odštepky.

V hĺbke 100 cm v západnej časti tejto sondy boli zaevidované: jedna nepravidelná čepeľ z patinovaného limnokvarcitu (č. 100), viacúderové klinové rydlo z patinovaného obsidiánu s rozmermi 39 x 29 x 9 mm (č. 101), stredné časti obsidiánových čepeľí (č. 102, 103, 107-109), bazálne časti obsidiánových čepeľí (č. 105, 106), obsidiánové čepeľovité úštepky (č. 104, 110, 111) a drobné obsidiánové odštepky (č. 112-142).

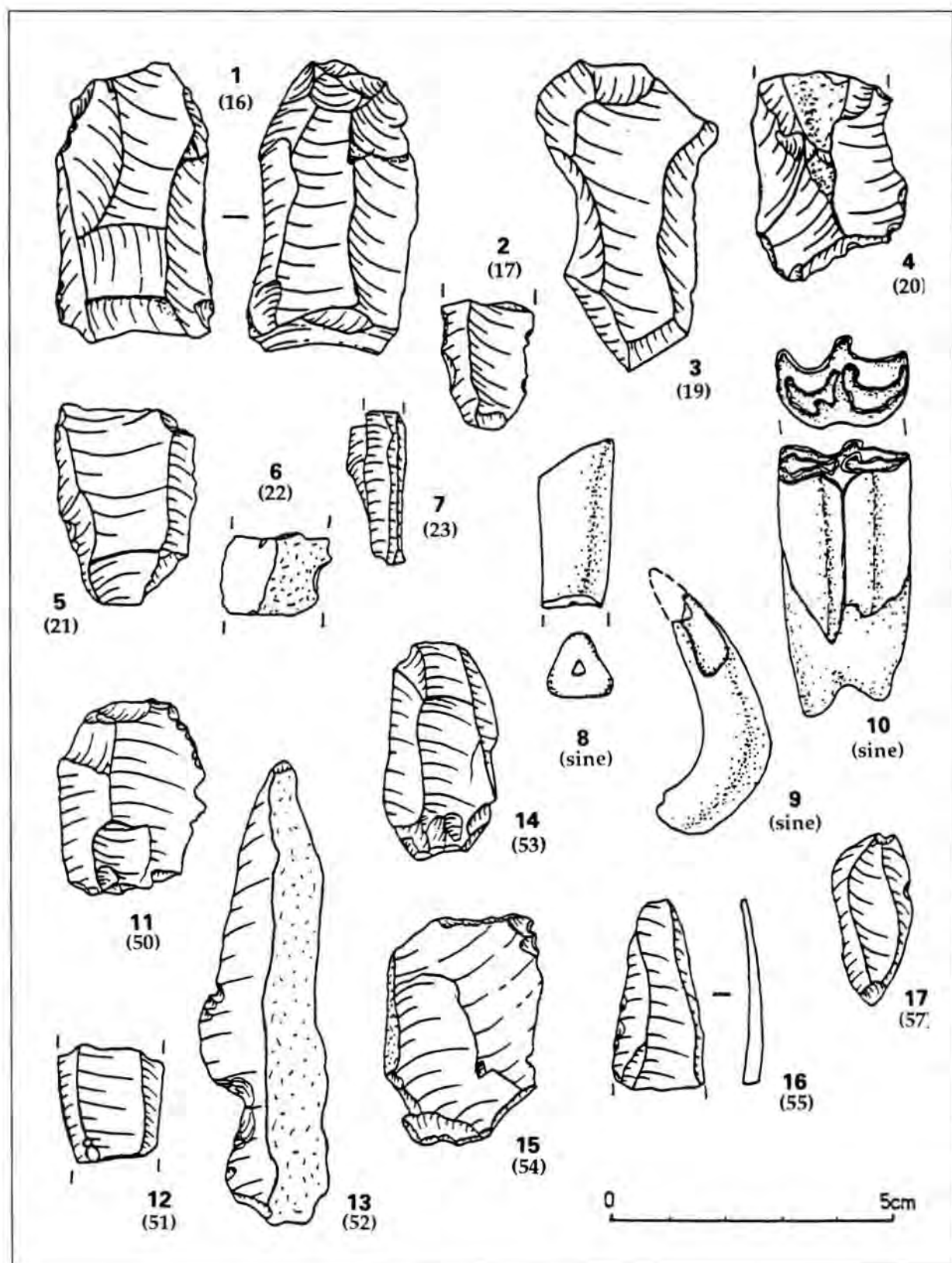
Zo strednej časti sondy II/85, z čistej spraše v hĺbke 100-110 cm, pochádza zlomok kostičky zdobený oblúkovitými líniami zbíhajúcimi sa dostredivo so štyrmi, v jednej osi prebiehajúcimi jamkami nad rytými čiarami (obr. 6, sine). Opis tohto predmetu podrobnejšie uvedieme v ďalších častiach tejto štúdie. Bol spreádzaný týmito štiepanými kamennými artefaktmi (obr. 6):

143. Hrotitá obsidiánová čepeľka s oblúkovite otupeným ľavým bokom v podobe kruhovej úseče. Rozmery: 27 x 6 x 3 mm.

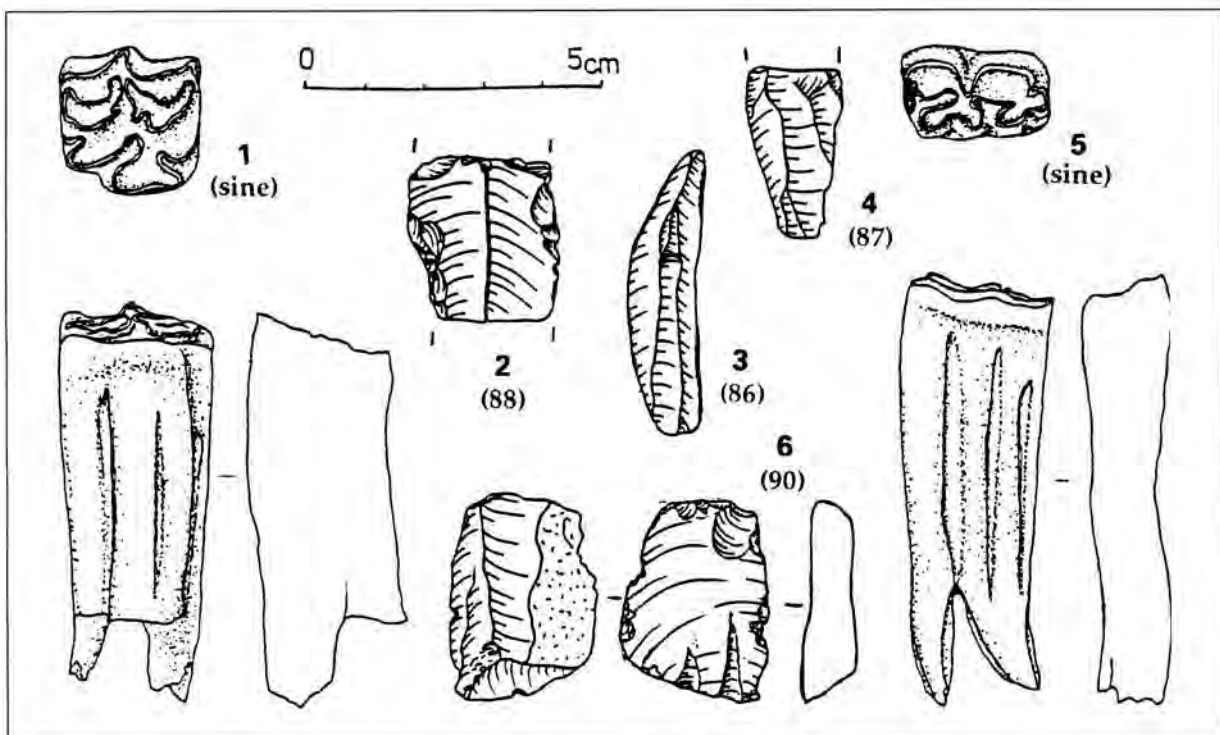
144. Bazálna časť plochej širokej obsidiánovej čepele.

145. Stredná časť útľej pravidelnej obsidiánovej čepele.

146. Krátka obsidiánová čepeľ s čiastočne zachovalou povrchovou kôrou.

Obr. 4. Cejkov I. Sonda II/85, hĺbka 35 cm.

Obr. 5. Cejkov I. Sonda II/85, hĺbka 80 cm.

147. Terminálna časť hrotitej obsidiánovej čepele.

148. Miestami otlčená obsidiánová hľuza s povrchovou kôrou.

149. Obsidiánový odštep s povrchovou kôrou.

150-159. Drobné obsidiánové odštepky.

160. Čepeľovitý odštep z limnokvarcitu.

161. Odštep z limnokvarcitu.

Zo sondy III/85 pochádza ďalší predmet umeleckého charakteru, a to z vrcholovej časti najmladšej spráše, z hĺbky 120 cm. Ide o trojbokú hrudku do čiernej prepálenej modelovanej hliny (obr. 7), ktorá pripomína zvieraciu hlavičku. Má rozmery: 20 x 20 x 20 mm. Ďalšie údaje o tomto predmete, spolu so špeciálnymi analýzami, uvedieme pri pokuse o interpretovanie predmetov umeleckého charakteru v záverečných častiach príspevku.

Neďaleko tohto predmetu sa našiel kostný nástroj v podobe tvaru veľkého písmena "T", pripomínajúci dvojramenný mlat (obr. 8, 9). Podľa posudzovania C. Ambrosa a M. Fabiša, bol vyrobený zo sobieho parohu (obr. 8, 9). Rozmery: 20 x 21 cm.

Vedľa uvedených predmetov sa našli ešte zvyšky mamutieho kla z mladého jedinca - dĺžka 42 cm, Ø 12 cm.

Tieto nálezy zo sondy III/85, ktorá mala rozmery 4 x 3 m, sa sústredili v priestore 140 x 110 cm v tom istom nálezovom horizonte, čiže vo vrcholovej časti najmladších sprašových uloženín, tesne pod vrstvou iniciálnej hnedozeme ("lessivé"), vytvorenou pod recentnými uloženinami a ornica. Spreádzali ich ďalšie nálezy (obr. 10):

162. Bazálna časť hnedej rádiolaritovej čepele.

163. Hranové rydlo na priečne retušovanom pazúrikovom ústepe s tmavomodrou patinou. Rozmery: 55 x 50 x 10 mm.

164. Široký úštep zo žltého limnokvarcitu. Rozmery: 66 x 60 x 18 mm.

165. Silno patinovaný obsidiánový čepeľovitý úštep s povrchovou kôrou. Rozmery: 49 x 36 x 13 mm.

166. Obsidiánový odštep so silnou patinou.

167-168. Ploché obsidiánové úštepky.

169. Bazálna časť obsidiánovej čepele.

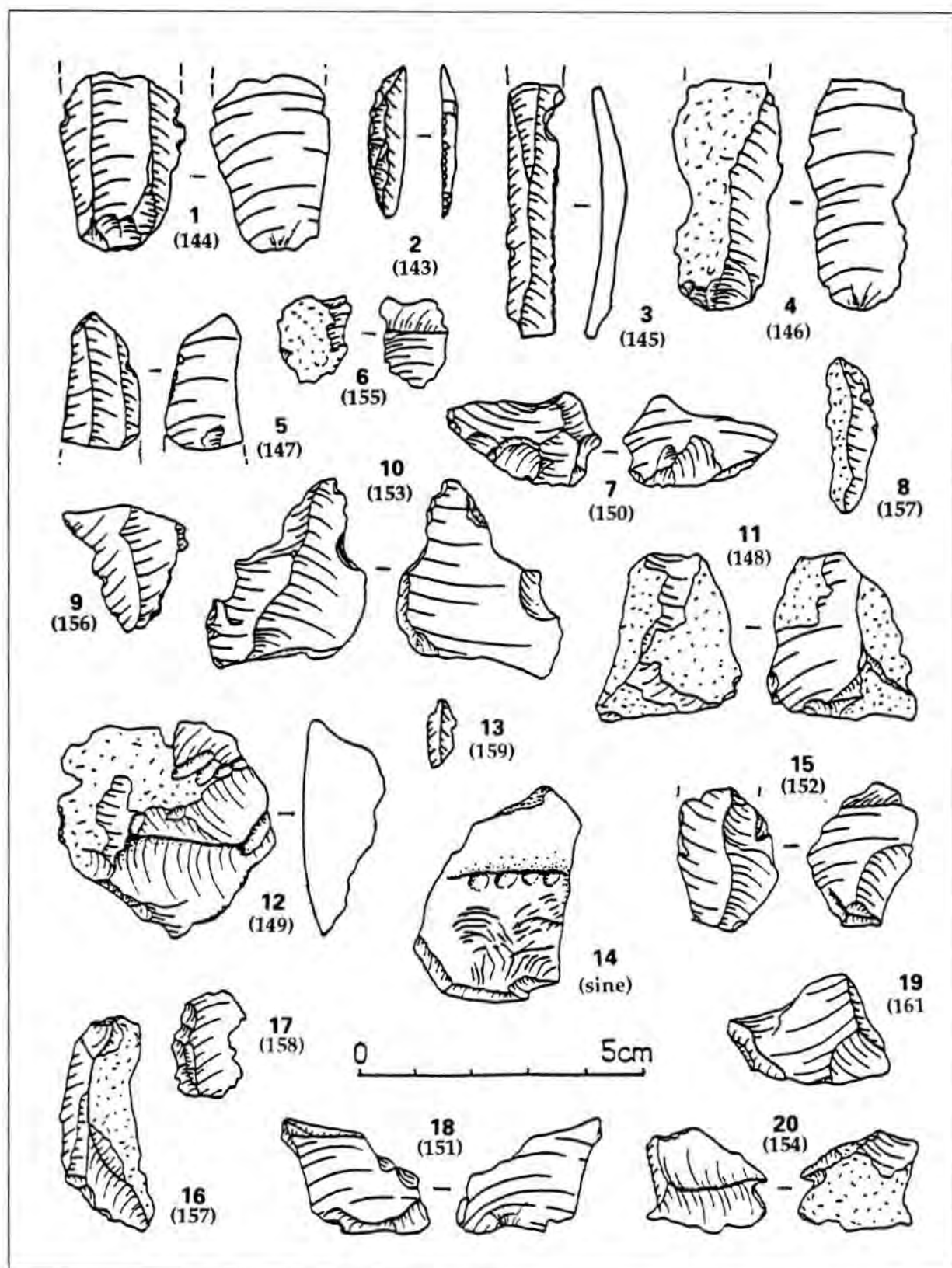
170-172. Drobné obsidiánové odštepky.

Krátke správy o výskume a nálezoch v Cejkove I v roku 1985 boli síce uverejnené, ale nálezy sa spomenuli len informatívne (Báñez 1985). Stručná správa v podobe prednášky na Valnom zhromaždení Slovenskej archeologickej spoločnosti v roku 1994 (Zjazd SAS 1994) informovala verejnosť slovenských archeológov o nálezoch, ktoré tu podrobnejšie dokumentujeme.

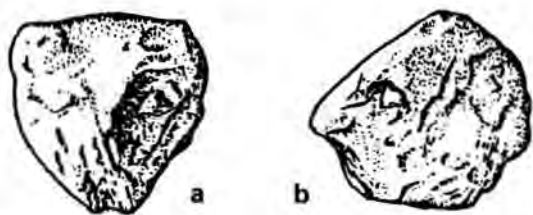
STRATIGRAFICKÉ POMERY

Zámerné volené obsah predchádzajúcej časti príspevku mal poskytnúť globálnejší obraz o paleolitických nálezoch na lokalite Cejkov I.

Pozornosť však chceme upriamiť na nálezy predmetov umeleckého charakteru, najmä na cejkovskú rytinu zo sondy II/85. Dokumentácia by nebola úplná bez stratigraficky zachytenej situácie nálezov

Obr. 6. Cejkov I. Sonda II/85, hl'ba 100-110 cm.

Obr. 7. Cejkov I. Modelovaná prepálená hlinená plastika v podobe hlavy lasice z Cejkova: a - en face; b - profil.

v tejto sonde, a to kompletne, od súčasného povrchu lokality až po najspodnejšie horizonty nad skalným podložíom. Uvádžame preto tieto zistené skutočnosti:

Pod súčasnou ornitou sa v hĺbkovom rozpätí 38-80 cm nachádzalo súvrstvie iniciálnej hnedozeme ("lesivé"), pod ktorým nasledovala zelenkavožltá čistá spraš až po hnedý zvetralý horizont. Jeho kompaktnosť bola medzi sprašou a skalným podložíom narušená zvetralinami liparitového podkladu. Spraše pod iniciálnou hnedozemou mali hĺbkové rozpätie 80-120 cm. Skalné liparitové podložie sa dosiahlo pod uvedeným hnedým horizontom s liparitovou drťou v hĺbke 140-160 cm.

PALEONTOLOGIA SPRIEVODNÝCH NÁLEZOV

Paleontologické nálezy pochádzajú z rôznych pozícií v spraši. Najviac náleзов bolo vo východnej časti sondy II/85, odkiaľ pochádza z hĺbky 35-45 cm v spraši pod ornitou cca 65 fragmentov fosilizovaných kostí. Medzi nimi *P. Holec* vo svojom rozbere zo dňa 15. 5. 1986 rozlíšil očný zub koňa (canin), časť zuba Bovida (*Bos primigenius* - pratur?), fragment čeľuste, lopatky a rozpadnutý zub koňa (*Equus caballus*). Z tej istej hĺbky pochádza zo západnej časti sondy II/85 asi 19 zlomkov podobného paleontologického materiálu.

Štiepanú kamennú industriu predstavujú väčšinou obsidiány (pozri predchádzajúci opis náleзов). Spreádzajú paleontologický kostený materiál roztrúsene a bez akéhokoľvek sfarbenia nálezovej plochy.

Podobná nálezová situácia bola aj v ďalšom hĺbkovom rozpätí 80 cm a 100-110 cm v spraši, v strednej časti tejto sondy. Zo západnej časti sondy, z hĺbky priemerne 80 cm, určil *P. Holec* dva konské zuby (*Equus caballus*) a jeden rozpadnutý konský zub. Bolo tu aj viac fragmentov kostí, nedali sa však identifikovať. Ani tu, ani v strednej časti sondy, kde sa v hĺbke 110 cm našiel rytý kostený predmet, sa nezistilo zvláštne sfarbenie spraše, ktorá bola inak všade obohatená vápnitými konkréciami ("cicvárkami"). Kostičku so zárezmi sa nepodarilo identifikovať. Podľa názoru *M. Fabiša* (AÚ SAV v Nitre), ktorý videl celý kostený materiál a súhlasí s určením *P. Holec*a, v prípade kosti s rytinou mohlo ísť najskôr o kosť z hornej partie stehna (bovida?).

Z povrchovej časti spraše zo sondy III/85 pochádza okrem kla z mladého mamuta ešte 9 neidentifikovateľných kostičiek. Dvojramenný nástroj bol vyrobený zo sobieho parohu.

PREDMETY UMELECKÉHO CHARAKTERU

Vrátiac sa k predmetom našich úvah, hlavne k nálezu rytiny na kosti zo sondy II/85, ktorého nálezové okolnosti sme už uviedli, sústredíme sa na samotné kostené predmety.

Rôzne zvyšky kostí zvierat boli na paleolitických sídliskách využívané na rozličné účely (praktický význam mali napr. pri kopaní základov obytných priestorov, jám na ukladanie prebytočnej a rezervnej potravy a pod.). Okrem výroby úžitkových predmetov z kostí (hroty, šidlá, hladidlá, spony, ihlice, ihly a pod.), slúžili aj ako materiál na predmety umeleckého charakteru.

Najskôr si treba ujasniť spôsoby zámerného pôsobenia na predmety kosteného pôvodu, resp. spôsoby tzv. umeleckého pretvárania prebytočných kostených zvyškov, ktoré predstavujú pamiatky paleolitických sídlisk alebo sídliskových objektov.

Po stránke technologickej tu možno vychádzať z bohatých skúseností špecialistov zo západnej Európy (napr. *H. Breuil*, *A. Leroi-Gourhan*, *H. Delporte*), strednej Európy (*P. Graziosi* a talianska škola, moravská škola - napr. *K. Absolon*, *B. Klíma*, *K. Valoch*, *J. Svoboda*, *M. Oliva*) a z Európy východnej (napr. *P. P. Jefimenko*, *P. I. Boriskovskij*, *Z. A. Abramova*, *A. P. Odkladnikov*, *O. N. Bader*, *I. G. Šovkopljaj*, *N. D. Praslov*), ktorí sa dostali najčastejšie do styku s prejavmi paleolitického umenia. Poskytli aj detailné výsledky rozborov rôznych ľudských zásahov do kostených predmetov. Výrazným prínosom boli v tomto smere najmä skúsenosti *B. Klímu* (1963, 171 a nasl.), ktorý spozoroval, že na kostených predmetoch išlo často o stopy po ostrých zárezoch, viackrát rôznosmerne opakovaných, s účelom odrezávania úponov k svalovo-šľachovej kostnej spolupatričnosti a k plošnému prerušeniu povrchových kostných tkanív, v podobe malých plytkých jamôk. Spája to s údermi v snahe o rozbitie kostí, prípadne s funkciou o "inom pôsobení cudzích predmetov na povrch kostí".

Oddelenie, odrezanie skonzumovateľných (mäsitých) častí od kosti spája *B. Klíma* a iní bádatelia s prirodzeným spôsobom odčleňovania "užitočných", t. j. okamžite spotrebiteľných alebo konzumovateľných druhov mäsitej potravy. *B. Klíma* veľmi správne vylučuje stopy po oddeľovaní stráviteľných častí ulovených zvierat z oblasti prejavov umeleckého charakteru.

Zárezmi, rytinami či ryhami zdobených predmetov z kostí je už v mladom, a najmä v neskorom paleolite veľa. Odkryté boli prakticky v celej Európe. Boli analyzované a roztriedené tematicky, štýlisticky aj chro-

a

nologicky do rôznych skupín (motívy geometrické, rýdzo ozdobné, konkretizujúce, naturalistické, abstraktné a i.).

V prípade nášho nálezu kosteného predmetu s rytými čiarami zo sondy II/85 sa zameriame z hľadiska interpretačného najmä na zobrazenia ľudskej tváre, pretože sa domnievame, že tu ide o torzo rytinami zdobeného predmetu, ktorý pripomína časť ľudskej tváre pravdepodobne mužského pohlavia.

K uvádzaniu rytiny z Cejkova I, patria okrem objasnenia nálezových okolností aj údaje, ktoré je potrebné doplniť i z hľadiska opisného.

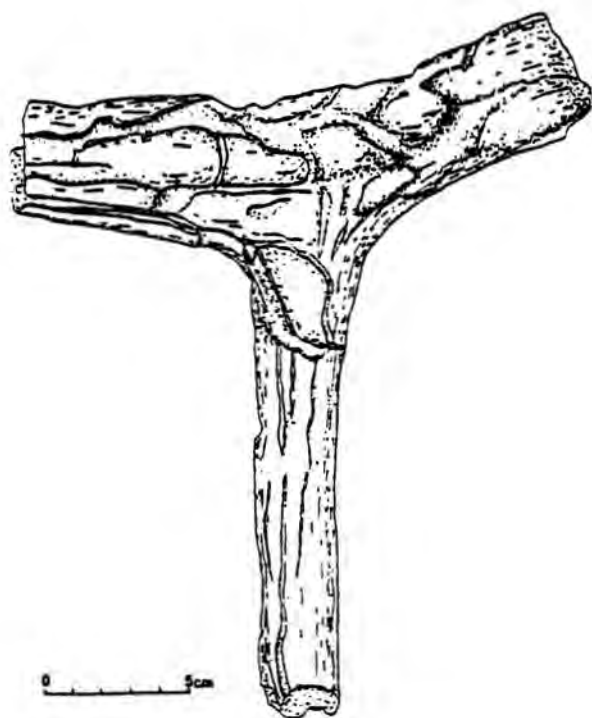
Nález bol overený a rôznymi odborníkmi (pozri ďalej) označený ako fosilizovaný kostený predmet s rozmermi 51 x 41 x 10 mm (obr. 11). Farbu má okrovo-bledožltú a pod mikroskopom boli zistené tak stopy po silicitových zvyškoch zloženia spráše (ako materskej horniny, v ktorej bol nález odkrytý), ako aj stopy po tmavosivom zafarbení. Toto sfarbenie však bude potrebné ešte dôkladne overiť v rámci prírodovedných disciplín a analýz. Tmavšie škvrny pri prvých mikroskopických skúmaníach viedli totiž J. Hromadu k vysloveniu predpokladu o umelom - zámernom zafarbení rytej plochy na ľavej časti predmetu.

K celkovému opisu nálezu z Cejkova je potrebné ešte dodať, že vlastné rytiny, resp. ryté čiary boli ostrohranné, nezošúchané a zachovali si pôvodné ostré zárezy a črty, vedené jednoznačne k strednej časti obrazca s motívom zvýraznenia pravdepodobne ľudskej tváre. Samotné oči a nos však neboli naznačené dostredivými líniami rytín pod partiou

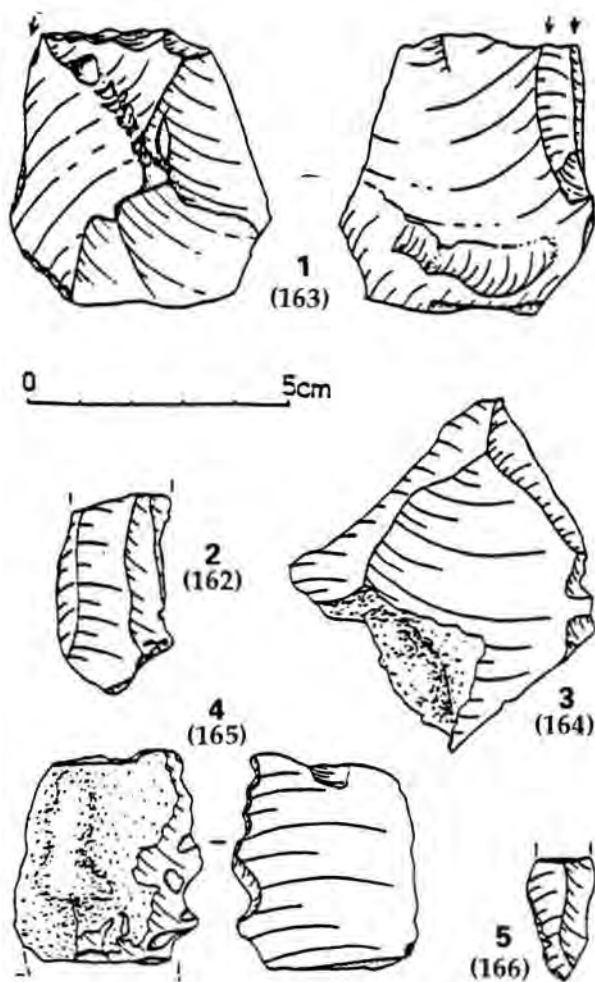

b

Obr. 8a, b. Cejkov I. Sonda III/85. Nález v teréne pri konzervovaní.

Obr. 9. Cejkov I. Dvojramenný mlat zo sobieho parohu zo sondy III/85.

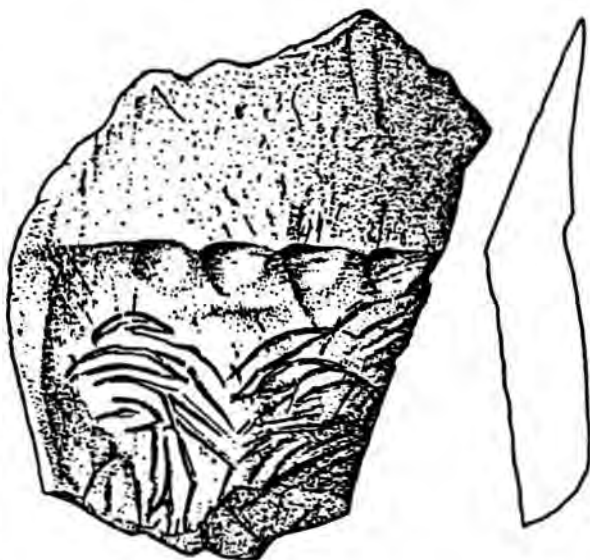
Obr. 10. Cejkov I. Sonda III/85, hĺbka 120 cm.

čela. Nesúvislé kolmé rytiny v dolnej časti torza môžu naznačovať ochlpenie, prípadne bradu.

Vrátiac sa k pôvodnej terénnej dokumentácii a k nálezovej správe z roku 1986 treba ešte pripomenúť, že už v priebehu výskumov a v dodatočnom spracovaní ich výsledkov za rok 1985, bol uvedený nález hodnotený ako jeden z najstarších prejavov zobrazovania človeka, resp. ľudskej tváre načrtnutou rytou čiarou i s náznakom brady na tomto umeleckom predmete.

K názoru o ľudskou rukou umele vytvorených rytinách na cejkovskom kostenom predmete sa pozitívne vyjadrili aj J. Bárta, J. Hromada a L. Kaminská zo Slovenska, J. K. Kozłowski, S. K. Kozłowski, A. Sachse-Kozłowska, H. Kubiak, K. Sobczyk a M. Pawlikowski z Poľska, R. Desbrosse a I. Margerand z Francúzska. Všetci nález videli a potvrdili intencionalitu rytín na fragmente kosti.

Túto interpretáciu podporil tiež B. Klíma, ktorý má azda najlepší skúsenosti s paleolitickými kostnými predmetmi. Doporučil ešte overiť, či rytiny na kostnom predmete nemohli spôsobiť hlodavce, ktoré určitým spôsobom obhrýzajú kosti. Na jeho návrh bol nález preskúmaný ďalšími odborníkmi (C. Ambros, M. Fabiš, H. Kubiak, L. Peško). Ich odborné posudky potvrdili, že v žiadnom prípade nemôže ísť o prejav obhrýzania hlodavcami alebo o stopy po obriastkoch rastlín. Vyslovili jednoznačne (aj po preskúmaní predmetu silnými mikroskopmi), že ide o fosilnú

Obr. 11. Cejkov I. Kresba fragmentu rytín na kosti.

kost' paleolitického pôvodu, ktorá má na svojom povrchu evidentné znaky zámernej ľudskej činnosti.

Podľa posudku M. Fabiša ide o "fragment dlhej rúrovitej kosti zvierafa vo veľkosti: jeleň - hovädzí dobytok. Presné druhové a anatomické zaradenie nie je možné. Z anatomického hľadiska ide o úlomok metafyzárnej časti (metafýzy) pravdepodobne stehrovej kosti zvierafa spomenutej veľkostnej kategórie. Povrch fragmentu kosti nesie stopy intencionálneho zásahu. Stopy po zuboch hlodavcov sú v tomto prípade vylúčené."

C. Ambros po dôkladnom preskúmaní nálezu prehlásil, že je to výtvor *Homo sapiens*, a teda nejde o škrabance hlodavcov alebo o stopy po obhrýzaní hlodavcami, ani o stopy po obriastkoch rastlín. Podobný názor zdieľajú aj L. Peško a H. Kubiak.

Moravský bádateľ J. Svoboda sa jednoznačne vyjadril o umeleckom prejave a potvrdil pravosť rytiny. Kladne sa postavil aj k návrhu rekonštrukcie, ktorú predkladáme (obr. 12). Po podrobnom vizuálnom i mikroskopickom preskúmaní predmetu s rytinami

z Cejkova, považuje tento nález za jeden z najstarších umeleckých prejavov na Slovensku a jeho interpretáciu za jednu z alternatív zobrazovania ľudskej tváre. Poblahožela k tomuto vzácnemu umeleckému predmetu zo Slovenska a zdôraznil, že nález patrí do klenotnice svetového umenia z najstarších období existencie ľudstva.

Z uvedených overení intencionality rytiny na kosti pochádzajúcej pravdepodobne zo stehrovej časti osteologicky ťažko určiteľného zvierafa teda vyplýva, že ide jednoznačne o ľudskou rukou zámerne vytvorený prejav umeleckého charakteru.

Možno len ľutovať, že tento, rôznymi odborníkmi potvrdený prejav najstaršieho paleolitického umenia sa nezachoval celý. Prispel síce k celosvetovým pamiatkam najstaršieho umenia, pre svoju zlomkovitosť však nebol celkom jednoznačne rekonštruovateľný.

Predpokladáme, že ide o jednu z najstarších rytín ľudskej tváre (prípadne masky) zvýraznenej zarastaním, resp. bradou. Pri tejto interpretácii sa vychádzalo predovšetkým:

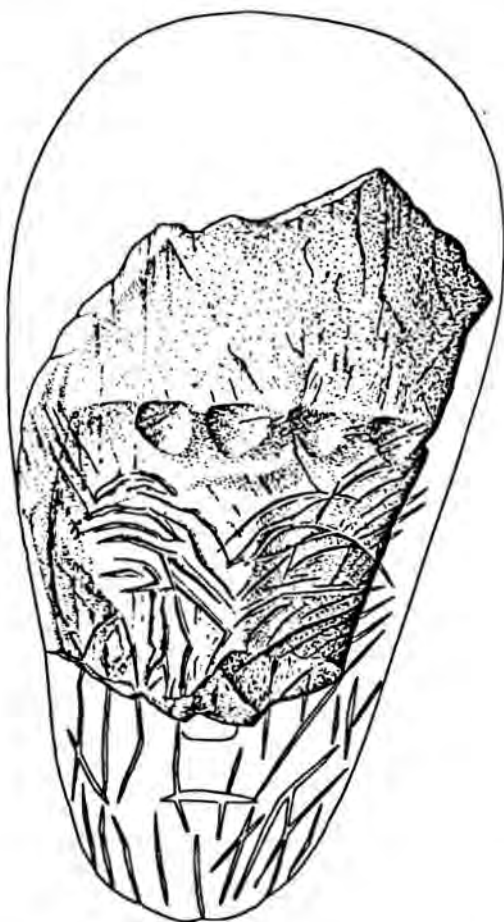
- zo všeobecného vzhľadu ľudskej tváre z dostatočne zrejmých prejavov umeleckého zobrazovania hlavy človeka podľa doposiaľ známych nálezov (znázornenie čela, partie tváre medzi očami a líniou hlavy zarastenej vlasmi, náznaky očí, nosa a partie úst a zarastenie tváre - náznak brady),

- zo sformovanej podoby ľudskej tváre ako takej, t. j. z jej všeobecného vzhľadu v rámci celkových obrysov hlavy (od lebečnej partie až po líniu tváre oválnej formy, ukončenej súmerne zúženou bradovou časťou),

- z možnosti, že rozhranie čelnej partie hlavy, oddeľujúcej vlastnú tvár smerom k znázorneniu charakteristických črt (oči, nos, ústa, brada a pod.) a smerom k lebečnej, resp. vlasmi pokrytej časti ľudskej hlavy, je v mnohých prípadoch naznačené štruktúrou a vlastnou podstatou kosteného predmetu. Práve táto partia mohla byť reprezentovaná prirodzenou hranicou (rozhraním diafýzy a hornej rozšírenej epifýzy) príslušného kosteného predmetu - podkladu pre umelecké stvárnenie.

V prípade nálezu z Cejkova je toto rozhranie naznačené líniou plytkých jám nad dvojsmerne sa zbiehajúcimi oblúkovitými rytinami, ktoré pravdepodobne predstavujú líniu očí a nosnej partie (obr. 11 a 12). Zvisle prebiehajúce ryté čiary môžu eventuálne naznačovať zarastenie obličaja.

Zvláštny problém predstavuje otázka určenia pohľavia znázornených kresieb ľudskej tváre, ale aj ostatných pamiatok umeleckej tvorby (napr. figúriek, hlavičiek a pod.). Rôzne pamiatky nám nasvedčujú, že dôkazov o znázorňovaní ženy je v paleolite pomerne veľa, že prevažujú nad ostatnými a sú aj jednoznačne preukázateľné.

Obr. 12. Cejkov I. Jedna z možností rekonštrukcie rytín na kosti s náznakom čela a s nosom naznačeným dostredivými rytinami zarastenej tváre muža.

DISKUSIA O ANALOGICKÝCH NÁLEZOCH

Úplnú podobu ľudskej tváre v konkretizovanej forme možno nájsť v paleolite len zriedkavo. Najpresvedčivejšie sa prejavuje na hlavičke (vytvorenej z mamutoviny) z Dolných Věstoníc, nájdenéj v roku 1936 K. Absolonom (Klíma 1963, 1983), na ktorej možno badať isté charakteristické črty ženskej tváre. Je tu znázornená celá podoba obličaja s jasne vyznačenými rysmi ženskosti. Vyjadruje to nielen načrtnutá nežnosť tváre ženy, nielen jemnosť celkového výzoru, ale aj jednotlivé detaily, ako napr. vlasová úprava ukončená drdolom, nad čelom citlivo oddelená oblúkovitou čelnou líniou od ostatnej časti ľudskej tváre. Oči, línia nosa (hlavne z profilu) i ústa tu zdôrazňujú ženskú príslušnosť. Ide zrejme o realistický prejav reprezentovaný týmto umeleckým výtvorom.

Niektoré z paleolitických pamiatok stvárňujú celú ľudskú postavu. Niektoré znázorňujú iba ľudskú tvár, a to plasticky, prípadne len naznačenou rytinou, niekedy celkom neobvyklým spôsobom. Patrí k nim napr. nález z roku 1948 z Dolných Věstoníc. Tento nález sa po dôkladnom rozbere ukázal ako doštička z mamutoviny, na ktorej boli zvýraznené oči, nos a mierne skrivené ústa (Klíma 1963, obr. 65). Tvar tejto doštičky s uvedenými znakmi mal bezpochyby podobu obrysů ľudskej tváre. Celkový dojem z tohto umelecky znázorneného obličaja (masky) vyznieva v prospech zobrazenia tváre muža.

Možno nie sme ďaleko od skutočnosti, ak predpokladáme, že zlomok kosti s rytinami z Cejkova I môže predstavovať úlomok dokázateľne ľudskou rukou umele vytvoreného zobrazenia ľudskej tváre, do istej miery v symbolizovanej podobe. Pri pokuse o rekonštrukciu, resp. o interpretáciu sme boli ovplyvnení škicami na Morave objavených nálezov v podstate trojuholníkovitých tvarov so zaoblenými obrysami. Predlohy tvorili predovšetkým už spomenuté nálezy z Dolných Věstoníc: hlavička ženy a doštičkovitá - maskovitá podoba ľudskej tváre (Klíma 1963, obr. 65), ako aj schematizované zobrazenie ľudskej hlavy na figúrke zo sobieho parohu z lokality La Garonne (magdalénien), ktorú podľa J. Allaina vyobrazuje B. Klíma (1963, obr. 66). Treba snáď pripomenúť, že táto figúrka - jej tvár, pôsobí celkovým dojmom skôr v prospech podoby muža.

Pokiaľ ide o znázornenie podoby ženy, nie sme odkázaní na hľadanie analógií. Svedčia o tom dnes už viaceré preslávené paleolitické nálezy v podobe sošiek, hlavičiek, rôznych symbolov ženskosti a pod. Pomerne širokú škálu týchto pamiatok výrazne reprezentujú napr. nálezy z lokality Brassempouy či Kostfonki, prípadne z La Marche s bohatou galériou ľudských obličajov. Tieto pamiatky predstavujú aj v súčasnom ponímaní znázornenia ženy (vlasová úprava, partie poprsia na torzách či na celých postavách) atribúty ženskosti. Patria sem aj ďalšie prejavy

evidentne feminitných motívov, napr. v oblasti figurálneho stvárňovania.

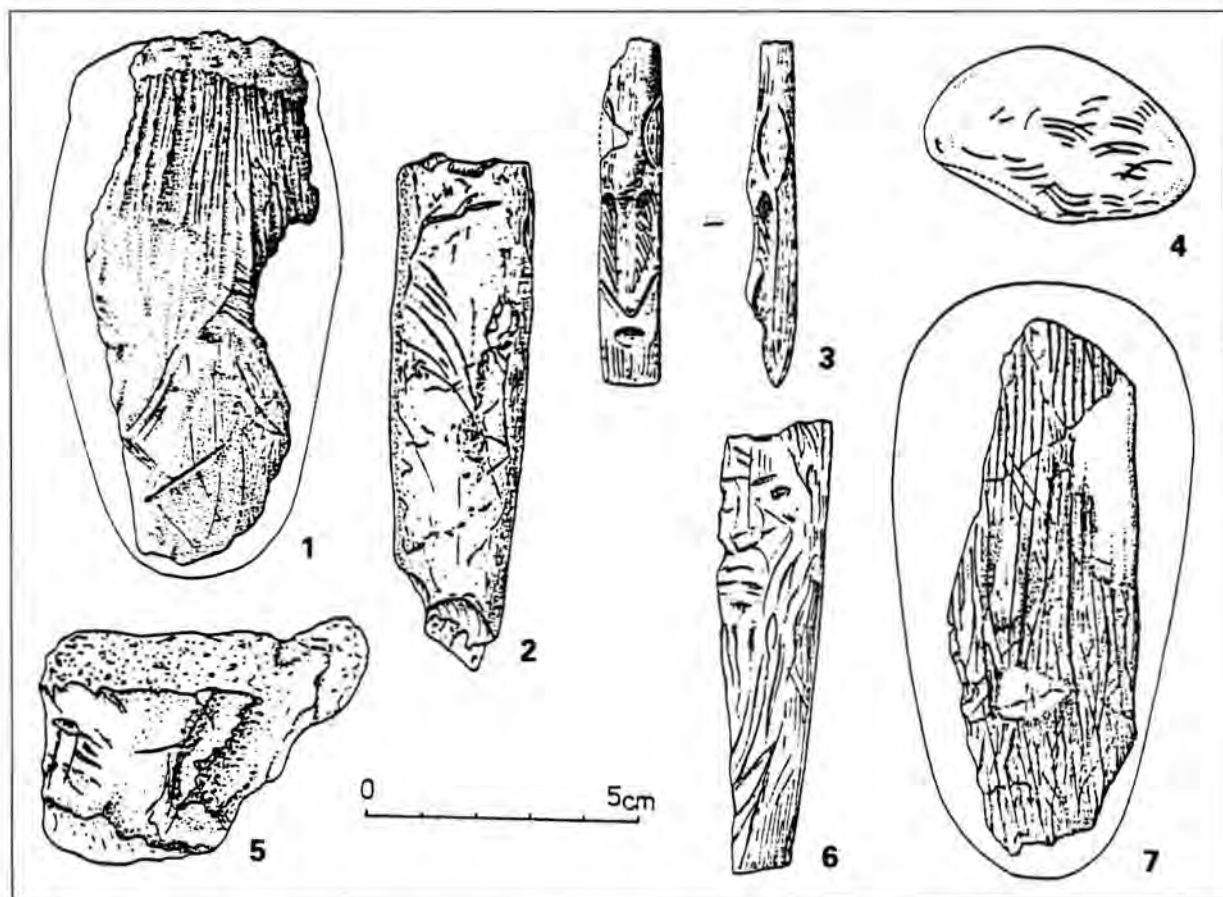
Pri problematike interpretácie, resp. pri rekonštrukcii podoby ľudskej tváre sme dospeli aj k úvahám, či niektoré (už publikované, alebo doteraz presne neurčené) ryté predmety nemôžu predstavovať obrysy ľudského obličaja. S takýmito predmetmi sa stretávame relatívne často. Chceme preto upozorniť na niektoré prejavy, ktoré môžu s problematikou interpretácie rytiny z Cejkova úzko súvisieť.

Cejkovskému nálezu podobné rezné plochy nachádzame na kostených predmetoch, napr. z Dolných Věstoníc (Klíma 1963, s. 387, predmet č. 811; s. 403, č. 857). Majú snáď výraz dostredivého znázornenia rytín s náznakom čela, očí a nosových línií, resp. znázornenia ľudskej tváre so zvislými rytinami (s prerušenými líniami partie úst) naznačujúcimi motív brady (obr. 13: 2, 7) a ochlpenie s náznakom nosovej časti obličaja. Pri poslednom z uvedených predmetov (obr. 13: 7) je povšimnutiahodná horná časť obrazca s pravdepodobne šikmo oddeliteľnou čelnou partiou, ktorá má hustejšie zvislé ryhovanie v celkovom poňatí predpokladaného zobrazenia ochlpenia mužskej tváre.

Tomuto predmetu sa do istej miery podobá (obr. 13: 1) rytina na kosti, ktorá sa považuje za obrazec znázorňujúci hlavu zajaca z jaskyne Polesini (Taliansko). H. Lumley (1984, 367) uvádza tento nález podľa výskumov v rokoch 1951-1955 (Radimilli) ako hlavičku zajaca. Na tomto predmete sú zrejme aj stopy po rytinách neskoršie urobených (napr. ryba), ale celková podoba predmetu s náznakom čelnej a vlasovej partie hlavy, môže naznačovať aj zámerné znázornenie samostatnej ľudskej tváre s oddelením čela a vyššej partie hlavy od hlavných rysov ľudského obličaja. Sú tu náznaky zvislého zarastania tváre, náznaky nosa a šikmej, krátko useknutej línie úst. Čelová partia hlavy je tu snáď vyznačená vlastnou podstatou parohového predmetu (obr. 13: 1).

Predmetov s určitým náznakom umeleckého prejavu je v materiálnej kultúre paleolitu pomerne veľa. Od najstarších, v starom paleolite zachytených rytín (pravda, doteraz nie celkom jednoznačne interpretovaných) v Bilzingsleben (Mania - Dietzel 1980), cez rytiny v Pech de l'Azé na kosti z rebra bizóna, sa stretávame s podobnými nálezi rytých predmetov tiež na území Maďarska. Na lokalite v okolí mesta Tata v Zadunajsku sa napr. našiel oválny predmet s rytinami (Vértes 1965, tab. XII-XIII). Tento nález môže svojím tvarom v podstate znázorňovať obrysy ľudskej tváre, resp. ľudskej hlavy. Z výskumov A. Tasnádi-Kubacsku v jaskyni Lengyel barlang, neďaleko mesta Tata v roku 1930, pochádza nález rytiny (obr. 13: 5) na zlomku kosti z Megaloceros (würm 1), na ktorom možno pozorovať obrys zadnej časti hlavy, ale aj nos a zošíkmele zarastanie (Vértes 1965, tab. XVI).

Oblúkovité rytými čiarkami sú naznačované línie

Obr. 13. 1 - Grotte Polesini. 2 - Dolní Věstonice, rytina na kosti. 3 - Le Placard. 4 - Kosfonki I. 5 - Tata-Lengyel barlang. 6 - Pechiolet. 7 - Dolní Věstonice.

očí, úst i obrysy ľudskej tváre na hlavičke z lokality Kosfonki I (Jefimenko 1958, obr. 158: 8). Tieto línie pravdepodobne naznačujú, podobným spôsobom ako v prípade rytiny z Cejkova, základnú charakteristiku prednej partie ľudskej tváre. Podľa zjemnených črt týchto rytín možno predpokladať, že ide o zobrazenie tváre ženy. Principiálne by sa mohlo uvažovať o podobnom spôsobe znázornenia ľudskej tváre ako v Cejkove. P. P. Jefimenko (1958) pri opise tohto nálezu označil niektoré línie ako členky (obr. 13: 4).

V Pechiolet (Dordogne) sa stretávame s veľkým množstvom prejavov paleolitického umenia, medzi ktorými vyniká zobrazenie ľudskej tváre zachovanej na zlomku dlhšej kosti (Breuil 1927, 108, obr. 3). Podoba tváre bola vytvorená hlbokými rytinami, pričom bol zvýraznený široký nos, ústa, oči, partie čela, vlasy a podlhovastá brada (obr. 13: 6).

Celých postáv mužského pohlavia bolo v paleolite málo. Patrí sem niekoľko nálezov viac-menej dodatočne interpretovaných a rekonštruovaných. Platí to aj v prípade sošky z Hohlenstein-Stadel (Hahn 1971) a z Brna, ale aj v ďalších prípadoch, kedy boli v tzv. mobilnom umení znázornené jednoznačne mužské podoby, napr. na Sibíri, Majna pri rieke Jenisej (Abra-

mova et al. 1971, obr. 2). Spodobovanie mužských črt sa v mladšom paleolite opakovalo viackrát, či už v podobe mobilného umenia, alebo v prípadoch iných prejavov znázornenia človeka. Pravda, niektoré figúrky z Mentonu, Brassempouy, Bureta alebo z Maľty, ktoré, aj keď pripomínajú mužské postavy, je aj podľa Z. A. A. Abramovej (1966, 22) ťažko zaradiť k mužskému pohlaviu.

K celej podobe ženskej postavy najnovšie pribudla kostená soška z rakúskej lokality Galgenberg-Stratzing (Neugebauer-Maresch 1993), ktorá sa často považovala za sošku znázorňujúcu muža.

Do série zobrazovania podoby mužov nesporne patria ešte (Abramova 1966, 23-24, tab. XI, XII, XVII, XVIII) rôzne ryté scény spojené s lovom, napr. z Laugerie-Basse (Dordogne), kde ide o znázornenie celej postavy človeka plaziaceho sa za bizónom. Podobná je scéna z lokality Isturitz (Basses-Pyrénées) - rytina muža plaziaceho sa za ženou. Patrí sem tiež podoba dlhovlasého muža na žezle z Gourdan; postavy na okrúhlych doštičkách z Mas d'Azil; schematizovaná mužská silueta s bradou z Pin hole (Creswell Crag), vyrytá na zlomku sobieho rebra; vzpriamená postava so zdvihnutou, akoby bradatou tvárou z La Made-

leine; rytina muža s bradou na okruhliaku z jaskyne Trois-Frères; maska muža - lovca s bradou, parohmi a chvostom z Espélugeus; bočný pohľad na muža so zarasteným bruchom a predsunutou rukou, vyrytý na kosti mamuta z La Colombière, ako aj celá mužská postava - reliéf na okruhliaku s torzom hlavy a rúk, poloha ktorých naznačuje, akoby sa chystal k hodú vrhacej zbrane.

Medzi mužskými profilmi A. *Leroi-Gourhan* (1965, obr. 577) rozlišuje normálne (zo Saint-Cirq, Angles-sur-l'Anglin, La Marche, Isturitz, La Madelaine, Los Hornos) a beštiálne prejavy (Les Combarelles, Commarque, abri Muret), ako aj maskovité obrazce (z lokalít Font-de-Gaume, Rouffignac a Les Combarelles). Taktiež rozlišuje (*Leroi-Gourhan* 1965, obr. 578) znázornenie "fantómovitých prejavov", a to na náleziskách Les Combarelles, Le Portel, Font-de-Gaume, Lascaux, Les Trois-Frères a Cougnac.

A. *Leroi-Gourhan* (1965, obr. 214) uvádza aj kostenú rytinu celej postavy z Bruniquel s hlavou, dlhým tenkým krkom a s dlhým trupom, zdobeným zvislou líniou malých krúžkov. Karikaturistickým dojmom pôsobia ľudské tváre z Marsoulas, Haute-Garonne (*Leroi-Gourhan* 1965, obr. 567, 568) a z Les Combarelles (*Leroi-Gourhan* 1965, obr. 512).

Typicky mužskú hlavičku (obr. 13: 3) predstavuje rezba na kosti z Le Placard (Charente), na ktorej sú výrazne znázornené oči, nos, ústa i brada (*Graziosi* 1960, tab. 81 - d), ako aj profil hlavy s vlasmi, bradou, očami, nosom, uchom a krkom z Isturitz. Táto rytina (*Graziosi* 1960, tab. 84 - b) patrí azda k najrealistickejším zobrazovaniam ľudskej tváre v magdalénienne. Brada bola zrejme aj na fragmente basreliéfu z Angles-sur-l'Anglin (Vienne), kde ide o torzo profilu hlavy s náznakom oka, nosa a zarastenej tváre so stopami červenej a modrastej maľby.

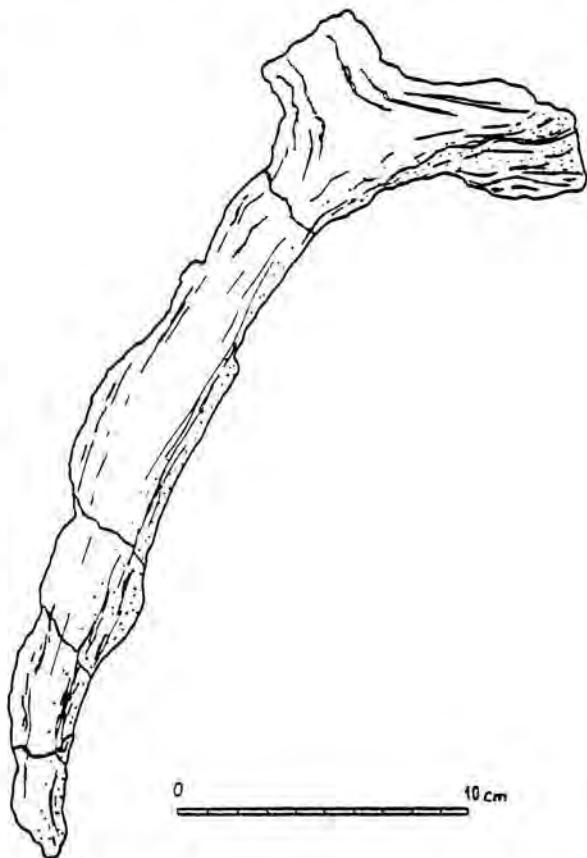
Rôzne varianty ľudských jedincov predstavujú umelecké prejavy z La Marche (*Lwoff* 1941), kde sa vyskytujú zvláštne, viac-menej karikaturistické zobrazovania mužov. K podobným nálezom karikaturistických stvárnení človeka patria aj nálezy na okruhliakoch z lokality Býčí Skála pri Blansku, kde K. *Valoch* (1960) rozpoznal veľké oči, rozškerené ústa a prehnané veľký nos. Celá plejáda výtvarných prejavov z týchto lokalít nás presvedčuje o schopnostiach paleolitických tvorcov znázorňovať rôzne charakteristické črty ľudí. Nazdávame sa, že ani nález z Cejkova sa nevymyká z rámca týchto umeleckých obrazcov, aj keď do istej miery predstavuje určitý osobitný prejav.

Znázornenie brady a náznaky mužskej tváre sa objavili v paleolitickom umení aj na iných lokalitách. Takéto nálezy, najmä z obdobia mladého a neskorého paleolitu, boli na celom rade nálezísk, či už v podobe mobilnej plastiky, v nástenných maľbách a rytinách, alebo rytinách na kostených predmetoch a na okruhliakoch. Nie je účelom uvádzať všetky dostupné príklady tohto prejavu. Chceme však upozor-

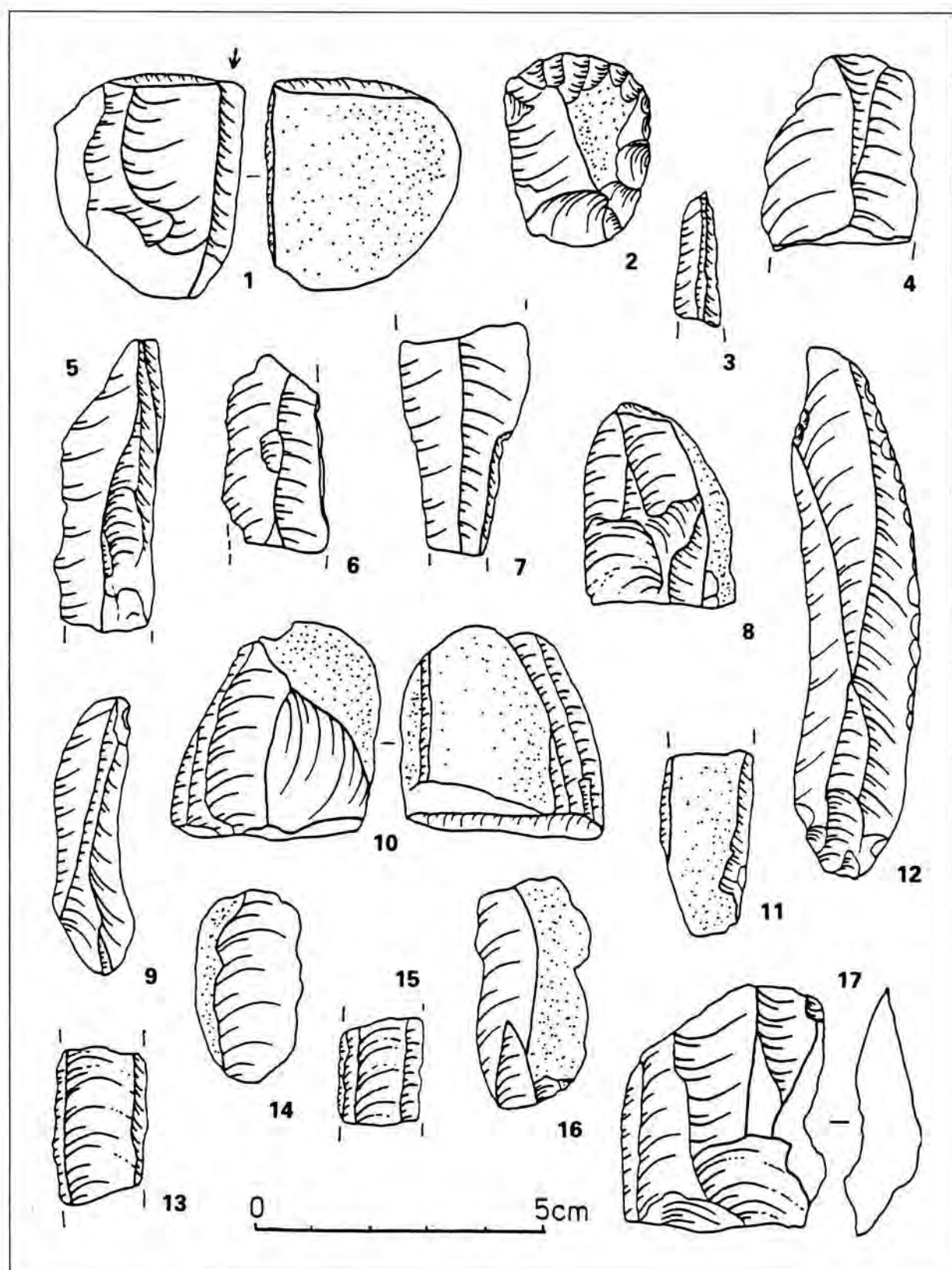
niť, že aj v prípade nálezu z Cejkova sme svedkami podobného znázornenia mužskej hlavy, aj keď bez zvýraznenia charakterových črt, resp. osobnosti človeka.

KOSTENÉ PREDMETY

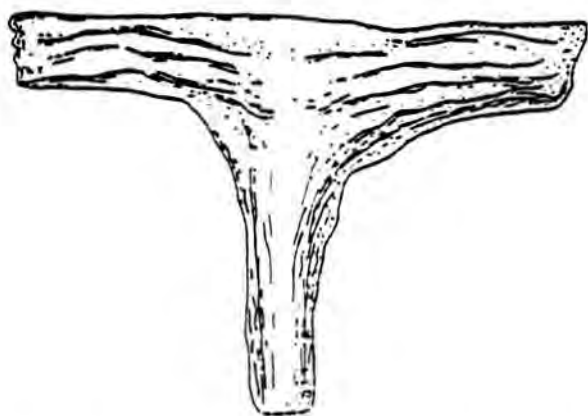
Nálezy kostených predmetov, predovšetkým parohových kopáčovitých nástrojov, pripomínajúcich dvojramenný mlat v tvare veľkého písmena "T", ktoré sa našli v Cejkove za tých istých sedimentologických pomerov, dokladajú časový horizont tu objavených prejavov umeleckej tvorby. Tieto kopáčovité parohové nástroje sa objavili v Cejkove aj počas ďalších výskumov (*Bánesz* 1985, 1988). Napríklad v strednej časti sondy I/87 sa v žltej spraši v hĺbkovom rozpätí 50-55 cm odkryl menší zhluk kostí sobieho parohu, z ktorých sa dal rekonštruovať predmet (obr. 14) v podobe kopáčovitého nástroja. Nástroj bol dlhý 35 cm so šírkou hlavice 7 cm a šírkou v stredovej časti 4 cm. V bezprostrednej blízkosti sa našlo 32 štiepaných kamenných artefaktov, z toho 29 obsidiánov, 2 šedé hrubozrnné kremence a 1 sílex (obr. 15). Podobný predmet poznáme z Cejkova aj zo sondy I/88. Tu sa v hornej časti čistej spraše v hĺbke 100 cm našiel parohový predmet v podobe polorozpadnuté-

Obr. 14. Cejkov I. Zlomok parohovitého nástroja zo sondy I/87.

Obr. 15. Cejkov I. Sonda I/87. Štiepaná kamenná industria sprevádzajúca industriu kostenú.

Obr. 16. Dvojramenný nástroj zo sobieho parohu zo sondy I/88 v Cejkove.

ho nástroja tvaru "T" s rozmermi 15 x 15 cm (obr. 16). O 5 cm hlbšie sa našli aj kamenné štiepané nástroje: drobný čepeľovitý odštepok z matne patinovaného obsidiánu, stredná časť obsidiánovej čepele, bazálna časť obsidiánového čepeľovitého ústupu s kortexom, obsidiánový odštep s čiastočne zachovalou povrchovou kôrou, zvyšok jadra z limnokvarcitu a zvyšok plochého jadra s čiastočne zachovalým kortexom.

Všetky tieto nálezy dvojramenných mlatov, použitých možno aj ako kopáčovitých, krompáčovitých nástrojov, časove umiestňujú nálezy umeleckých predmetov z Cejkova jednoznačne do obdobia neskorého paleolitu.

Podobné motykovité nástroje sú známe aj z lokality Predmostí (Klíma 1990) a z celého radu neskoropaleolitických staníc. Časove i stratigraficky sa s takýmito kostenými predmetmi stretávame aj na lokalite Ságvár (Gábori-Csánk 1980), kde ide pravdepodobne o ten istý horizont neskorého paleolitu.

PREDMETY Z VYPÁLENEJ MODELOVANEJ HLINY

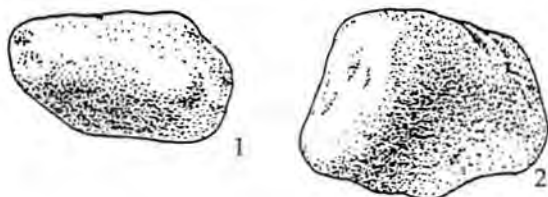
Nález prepáleného modelovaného hlineného predmetu (obr. 7), ktorého rozbor urobil M. Pawlikowski, pochádza zo sondy III/85 v Cejkove. Tento nález, pripomínajúci hlavičku lasicovitého zvieratka, bol tiež bezprostredne sprevádzaný kopáčovitým dvojramenným predmetom (obr. 9), ako aj zvyškom kla z mladého mamuta (pozri vyššie).

M. Pawlikowski tento hlinený prepálený predmet analyzoval nasledovne: "Röntgenografické výskumy (difrakčné) sa uskutočnili na predmete, o ktorom sa predpokladá, že je keramickým výtvarom. Analýza bola urobená na prirodzenej, pôvodne nenarušenej vzorke. K rozboru sa využil difraktometer DRON 2,5 a tiež zmonochromatizované predmety CU. Interpretácia výsledkov sa uskutočnila s využitím identifikačného programu Xrayan.

Analýza (tab. I) ukázala, že vzorka je zložená

z kremeňa (Q) so stopovými minerálmi (Sla = stopové prvky) fľovitými, reprezentovanými kaolínitmi (Ka) alebo stopovými prvkami illitu (K). Vzorka je vypálená, čo sa prejavilo na röntgenograde v rozpätí 16-28 stôp. Všeobecná prítomnosť nevelkého obsahu kaolínu poukazuje, že vypálenie (prípadné, a najskôr tendenčné) sa uskutočnilo v teplote mierne prekračujúcej 500-550 °C (tab. I)."

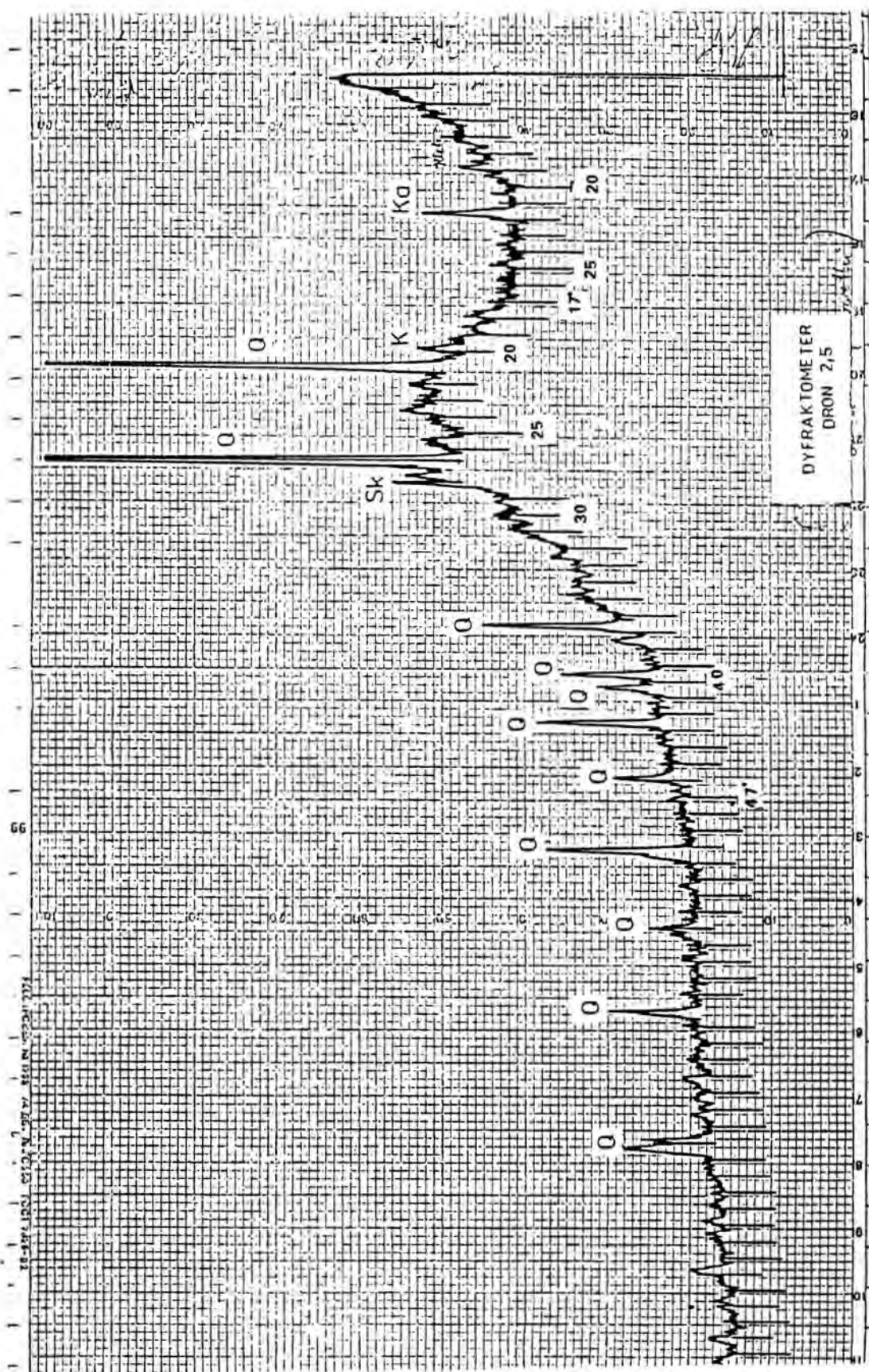
K tomuto drobnému hlinenému predmetu, znázorňujúcemu pravdepodobne hlavičku lasicovitého zvieratka, je najmä na území Moravy už viac analogických nálezov. Patria k nim hlinené plastiky rôznych zvierat a ich úlomky. K prvým patrí úplná hlinená soška rosomáka z Predmostí a plastiky rôznych zvierat z Dolných Věstoníc (nosorožec, levica, mamut, medveď a ďalšie, viac-menej neurčiteľné kúsky drobnej plastiky) a z Pavlova (Klíma 1963, 1983), kde tieto nálezy boli overené desiatkami vypálených hrudiek a zlomkov plastiky medzi predmetmi drobného mobilného umeleckého prejavu pavlovien. Je dôležité tu poznamenať, že v hlinenej plastike zobrazované zvieratá sa na týchto lokalitách potvrdili aj nálezmi kostí lovených zvierat. Našli sa v rôznych objektoch uvedených nálezísk. Tieto kostené pozostatky patria zvieratám (mamut, lev, nosorožec, rosomák, medveď, vlk, liška a ďalšie), ktoré boli znázornené aj po stránke umeleckej.

Obr. 17. Kašov I. Hlavičky medveďa z hnetenej vypálenej hlíny.

Plastické zobrazovanie zvierat (mamut, vlk, medveď a iné, ťažko určiteľné druhy), bolo veľmi rozšírené aj na lokalite Kosfonki I. Stvárňované boli prevažne zo slieňa (mergeľa). Ich opis a určenie podal P. P. Jefimenko (1958).

Uvedeným nálezom sú snáď podobné niektoré hlinené predmety nájdené na lokalite v Kašove, ktorá je cca 5 km vzdialená od náleziska v Cejkove. Na tejto lokalite, v epigravettienskom horizonte v hornej vrstve, bolo evidovaných niekoľko vypálených predmetov pripomínajúcich drobnú zvieraciu plastikú. Pri jednom z nálezov ide pravdepodobne o hlavičku medveďa v podobe hlineného predmetu s náznakom očí a prednej časti tlamy (inv. č. AU SAV 2/85, č. 1601). Zhotovený je z jemne plavenej hlíny (obr. 17: 1), vypálený bol do žltočervenej farby a miestami bol bleďošedý. Rozmery má: 38 x 20 x 21 cm. Ďalší hlinený predmet (inv. č. AU SAV 2/85, č. 1602), zhotovený tiež z jemne plavenej hlíny, bol spoločne vypálený do

Tab. I. Analýza modelovanej hlinenej plastiky z Cejkova, sonda III/85.

šeda, spoločivo do žltocervenej až tehlovej farby. Tvarovo pripomína torzo hlavy medveďa so šíjou (obr. 17: 2). Jeho rozmery sú 43 x 25 x 34 cm.

Tieto predmety sa našli v hĺbke 32 cm vo vrstve, ktorá spočívala v priestore sektoru 692 (kde boli uvedené nálezy odkryté) tesne nad skalným, liparitovým podložíom. Sprevádzali ich nasledujúce nálezy (inv. č. AÚ SAV 2/85, č. 1588-1600):

- úštep z hnedého limnokvarcitu,
- obsidiánový úštepok s kortexom s retušovaným okrajom,
- dva kusy stredných častí obsidiánových čepeľí,
- bazálna časť obsidiánovej čepele,
- štyri kusy bazálnych častí obsidiánových čepeľovitých úštepov,
- dva malé obsidiánové odštepky,
- zvyšok obsidiánového ihlancovitého jadra,
- veľký obsidiánový odštep s kortexom.

Táto horná vrstva v Kašove bola zaradená do epigravettien (Bánesz *et al.* 1992) a podľa metódy C14 datovaná na 18 600 ± 390 rokov. Uvedené hlinené predmety sa však nápadne odlišujú od nálezu lasico-

vitej hlavičky z Cejkova - celkovou štruktúrou aj farbou. Doposiaľ neboli podrobené ani špeciálnej analýze. Preto ich uvádzame medzi predmetmi paleolitického umenia s veľkou rezervou.

ZÁVER

Na paleolitickéj stanici v Cejkove sa v posledných rokoch 19. storočia odkryli rôzne nálezy patriace do neskorého paleolitu, ktoré sú svedkami prejavov paleolitického umenia. Patrí k nim aj rytina na kosti, pravdepodobne znázorňujúca zarastenú tvár muža. K tomuto nálezu sa pripájajú aj ďalšie predmety umeleckého charakteru, a to v podobe modelovanej hlinenej plastiky hlavičky lasicovitého zvieratka, ako aj predmety z modelovanej hliny v podobe hlavičiek medveďa z blízkej lokality v Kašove, ktoré však neboli doteraz overené. Predmety umeleckého charakteru z Cejkova boli sprevádzané parohovými kopáčovitými nástrojmi.

Podľa doterajších pozorovaní ide o nálezy epigravettien z obdobia 17-18 000 rokov pred n. l.

Rukopis odovzdaný: 28.2.1995

Posudzoval:

PhDr. Jiří Svoboda, DrSc.

Adresa autora:

PhDr. Ladislav Bánesz, DrSc.

Archeologický ústav SAV

Akademická 2

949 21 Nitra

Literatúra

- ABRAMOVA, Z. A. A.: Izobraženija čeloveka v paleolitičeskom iskusstve Evrazii. Moskva - Leningrad 1966.
- ABRAMOVA, Z. A. A. - ASTACHOV, S. N. - VASILJEV, G. A. - JERMOLOVA, N. M. - LISICYN, N. E.: Paleolit Jeniseja. Leningrad 1971.
- BÁNESZ, L.: Paleolitický idol a vrstvy s obsidiánovou industriou v sprášovom súvrství pri Cejkove. Archeol. Rozhl., 13, 1961, s. 765-774.
- BÁNESZ, L.: Zlomok hlinenej plastiky z paleolitickéj stanice v Kašove. Archeol. Rozhl., 13, 1961, s. 774-780, 813.
- BÁNESZ, L.: Nález kostených predmetov na paleolitickom sídlisku v Cejkove. Archeol. Výsk. a Nál. na Slov. v r. 1985. Nitra 1986, s. 43-44.
- BÁNESZ, L.: Ďalší nález paleolitickéj kostenej industrie v Cejkove. Archeol. Výsk. a Nál. na Slov. v r. 1988. Nitra 1990, s. 29-30.
- BÁNESZ, L. - HROMADA, J. - DESBROSSE, R. - MARGERAND, I. - KOZŁOWSKI, J. K. - SOBCZYK, K. - PAWLKOWSKI, M.: Le site de plein air du Paléolithique Supérieur de Kašov I en Slovaquie Orientale. Slov. Archeol., 40, 1992, s. 5-28.
- BREUIL, H.: Ouvres d'art paléolithiques inédites du Périgord et art oriental d'Espagne. In: Rev. Anthropol., 37, Paris 1927, s. 108.
- GÁBORI-CSÁNK, V.: Az ősember Magyarországon. Budapest 1980.
- GRAZIOSI, P.: Paleolithic Art. Florence - London 1960.
- HAHN, J.: La statuette masculine de la grotte du Hohlenstein-Stadel /Württemberg/. In: L'Anthropologie, tom 75, Paris 1971, p. 233-244.
- JANŠÁK, Š.: Praveké sídliská s obsidiánovou industriou na východnom Slovensku. Bratislava 1935.
- JEFIMENKO, P. P.: Kostenki I. Moskva - Leningrad 1958.
- KLÍMA, B.: Dolní Věstonice, výzkum tábořiště lovců mamutů v letech 1947-1952. In: Monumenta archol., XI., Praha 1963.
- KLÍMA, B.: Dolní Věstonice, tábořiště lovců mamutů. Praha 1983.
- KLÍMA, B.: Lovci mamutů z Předmostí. Praha 1990.
- LEROI-GOURHAN, A.: Préhistoire de l'Art occidental. Paris 1965.
- LUMLEY, H.: Art et civilisation des chasseurs de la Préhistoire. 34 000 - 8 000 ans av. J. C. Paris 1984.
- LWOFF, S.: La Marche. Gravures et représentation d'humains du Magdalénien III. In: Bull. Soc. Préhist. Franc., 38, Paris 1941.
- MANIA, D. - DIETZEL, A.: Begegnung mit dem Ur-menschen. Leipzig - Jena - Berlin 1980.

NEUGEBAUER-MARESCH, Chr.: Zur altsteinzeitlichen Besiedlungsgeschichte des Galgenberges von Stratzing / Krems - Rehberg. In: *Archäologie Österreichs* 4/1. Wien 1993, s. 10-19.

VALOCH, K.: *Magdalénien na Moravě*. Anthropos 12, Brno 1960.

VÉRTES, L.: *Az őskőkor és átmeneti kőkor emlékei Magyarországon*. Budapest 1965.

Gegenstände künstlerischen Gepräges auf den paläolithischen Stationen in Cejkov und Kašov in der Ostslowakei

Ladislav Bánesz

Resümee

Zum ersten Fund der paläolithischen Kunst in Form eines herzförmigen, den Frauenschos darstellenden Idols, das als Lesefund im J. 1954 auf der Fundstelle Cejkov (Tokajhegy) gefunden wurde, kamen während der systematischen Grabungen auf dieser Fundstelle weitere Gegenstände hinzu, die als Objekte betrachtet werden können, die den Menschen veranschaulichen. Den Gegenstand dieser Studie bilden ein auf einem Knochenbruchstück eingeritztes menschliches bärtiges Männergesicht, weiters manche modellierte gebrannte Lehmplastiken aus Cejkov und von der nahen Fundstelle Kašov.

Alle diese Funde stammen aus einem ähnlichen Horizont, der geo-pedologisch an das Ende der letzten Eiszeit (W3) datiert ist. Ihr Alter kann nach Ergebnissen der C14-Methode auf ca. 18-17 000 Jahre geschätzt werden.

Aus dem Mittelteil des Schnittes II/85 in Cejkov stammt aus einer reinen Lößlage (W3) ein Knochenbruchstück mit der Verzierung aus gewölbten Ritzlinien, die zur Mitte hin mit vier, in einer Linie geführten Grübchen oberhalb des Ritzmusters zusammenlaufen. Das eigentliche Gesicht veranschaulichen konzentrische Linien mit der Andeutung der Nasenpartie wie auch verbundene Ritzungen als Darstellung der Augen. Den übrigen Teil des Gesichtes bedecken schräge Linien, die wahrscheinlich ein bärtiges Gesicht bedeuten.

Dieser Gegenstand wies die Ausmaße 51 x 41 x 10 mm auf. Die Ritzungen waren scharfkantig, nicht abgewetzt und hatten die ursprüngliche scharfe Linienführung zum Mittelteil des dargestellten menschlichen Gesichtsmotivs beibehalten. Begleitet war er von Silexspaltindustrie, die in das Spätpaläolithikum gehört.

Der weitere Fund in Form eines gebrannten mo-

dellierten Tongegenstandes erinnert an das Köpfchen eines wieselartigen Tieres. Er wurde einer spektro-röntgenologischen Untersuchung unterzogen, welche die paläolithische Identität bestätigte. Diese Gegenstände waren von Funden hackenartiger Werkzeuge aus Rengweih begleitet. Ihr Vorkommen stimmt mit der gefundenen spätpaläolithischen Steinindustrie des Spätgravettians überein.

An diese Funde schließen sich etwa auch manche Tongegenstände an, die in der Ostslowakei auf der Fundstelle Kašov gewonnen wurden, die bloß ca. 5 km von Cejkov entfernt ist. Dort evidieren wir auf dem epigravettzeitlichen Fundplatz in der oberen Schicht mehrere gebrannte Tongegenstände, die an eine kleine Tierplastik erinnern. Es handelt sich hier vielleicht um den Torso eines Bärenkopfes aus feingeschlammtem Ton mit Andeutungen der Augen und des Maulvorderteiles. Er war zu gelbroter, stellenweise hellgrauer Farbe gebrannt. Der weitere Tongegenstand, ebenfalls aus feingeschlammtem Ton, war halb grau gebrannt, die andere Hälfte gelbrot bis ziegelrot. Die Form erinnert an den Torso eines Bärenkopfes mit dem Nacken. Diese Funde wurden in 32 cm Tiefe im Raum des Sektors 692 in einer Schicht gefunden, wo diese Gegenstände unmittelbar über dem felsigen liparitartigen Liegenden in Begleitung spätpaläolithischer Silexspaltindustrie freigelegt wurden. Diese obere Schicht in Kašov wurde in das Epigravettien verwiesen und nach der C14-Methode in die Jahre $18\,600 \pm 390$ datiert. Diese Funde aus Kašov unterscheiden sich jedoch auffallend von dem wieselartigen Köpfchen aus Cejkov durch die Gesamtstruktur wie auch Farbe und wurden bisher keiner speziellen Analyse unterzogen. Und deshalb führen wir sie mit großem Vorbehalt unter den Gegenständen der paläolithischen Kunst an.

KARPATENBECKEN - SINTAŠTA - MYKENE EIN BEITRAG ZUR DEFINITION DER BRONZEZEIT ALS HISTORISCHER EPOCHE

JAN LICHARDUS

(Institut f. Vor- u. Frühgeschichte u. Vorderasiatische Archäologie, Saarbrücken)

JOZEF VLADÁR

(Archäologisches Institut der SAW, Nitra)

Unserem gemeinsamen Freund Akademiker Bohuslav Chropovský, dem ehemaligen Direktor des Archäologischen Instituts der SAW zu Nitra in Erinnerung an die vergangenen Jahre gewidmet

This article proposes a periodization of the Carpathian early and middle Bronze Age in 14 chronological horizons. From horizon 5 (Reinecke A2) to horizon 14 (Reinecke D) there are cultural relations with the Pontic steppes, the regions south of the Pontic and the Aegean. It thus emerges that the first war chariots, round cheek-pieces, and also numerous elements involving the social sphere, do not originate from the Mycenaean world but come from the Eurasian steppes (Sintašta) and were transmitted, through the intermediary of the "Mnogoalikovaja keramika" culture, into the Carpathian basin (Spiralbucket Keramik). These influences can even be observed in continental Greece, during the periods MH II and MH III, and they finally lead, with the integration of many other factors, to the rise of the Mycenaean civilization. This occurs at a time which also sees the formation of powerful dynastic centres in other regions, in particular Trialeti, the Hittite kingdom or Hyksos in Egypt. However, during the periods LH III B and C1, the Mycenaean civilization contributes an important part in the formation of the Urnfield civilisation in the Carpathian basin, thus profoundly influencing the protohistoric evolution of Central Europe.

1. EINLEITUNG

Das Problem der osteuropäischen, pontischen und mediterranen Einflüsse auf die bronzezeitlichen Kulturen des Karpatenbeckens steht bereits mehrere Jahrzehnte im Vordergrund der Aufmerksamkeit der internationalen archäologischen Forschung. Erreicht wurde dieses Interesse durch die überraschenden Ergebnisse umfangreicher archäologischer Grabungen in verschiedenen europäischen Gebieten. Sie ergaben nämlich viele Fundkollektionen, die - in bestimmten signifikanten Merkmalen - ihre Parallelen in mehreren, weit voneinander entfernten Räumen haben.

Die Rolle Osteuropas für die urzeitliche Entwicklung im östlichen Mitteleuropa, und konkret im Karpatenbecken, kann nicht bezweifelt werden, weil gegenseitige Kontakte seit Anfang der Kupferzeit belegbar sind, als mit dem Aufschwung der Kupfermetallurgie auch der Fernhandel begann. Die Verbindungen der Tiszapolgár-Kultur (Tibava, Veľké Raškovec u.a.) mit dem westlichen Schwarzmeerraum, besonders mit den Fundverbänden im Gräberfeld von Varna, werden von der Forschung anerkannt, wenn freilich auch verschieden interpretiert (Lichardus 1991a).

Tiefere Beziehungen zwischen diesen beiden Räumen lassen sich hauptsächlich in der mittleren und späten Kupferzeit verfolgen. Die besonders engen Beziehungen des großen Komplexes der Badener Kultur mit der nordpontischen Grubengrabkultur waren bereits Gegenstand mehrerer Arbeiten. Hingegen sind die Fragen der Entstehung des Kulturkom-

plexes Makó-Kosihy-Čaka unter dem Einfluß der Glina III-Schneckenberg B-Kultur noch wenig erforscht, obwohl Verbindungen belegbar sind. Die bisher erzielten Ergebnisse zeigen jedenfalls, daß das Karpatenbecken seit Beginn der Kupferzeit in direktem Kontakt mit den nordpontischen und letzten Endes auch mit den entfernteren eurasischen Steppengebieten stand.

Kulturbeziehungen des Karpatenbeckens zum ägäischen Raum sind nach der Neolithisierung Europas nicht mehr nachweisbar (Lichardus - Lichardus-Itten 1985). Die typologischen Ähnlichkeiten aus der Zeit der Badener Kultur, die im ägäischen Raum als Belege direkter Kontakte betrachtet werden, sind derart allgemein, daß sie eher Beziehungen der Balkanhalbinsel zum ägäischen Raum belegen als Beziehungen des Karpatenbeckens zu diesem Gebiet. Auch in der Frühbronzezeit existiert im Karpatenraum keine Kultur, deren genetische Grundlage im ägäischen oder anatolischen Bereich gesucht werden müßte.

In der deutschen Forschung wurde schon sehr früh die Frage der typologischen und kulturellen Verbindungen zwischen Metallgegenständen aus Mykene und Troja auf der einen und Mitteleuropa auf der anderen Seite behandelt (Horstmann 1880; Schmidt 1904). Zu einer entscheidenden Wertung dieser Beziehungen führten die klassischen Arbeiten J. Werner's und R. Hachmann's (Werner 1950; Hachmann 1957). Dadurch gelangte seit den 50er Jahren auch die Problematik der sog. mykenischen Einflüsse auf die Kulturentwicklung weiter im Norden Europas ins Blickfeld der archäologischen Forschung (vgl. Vladár 1973; 1974; 1981; 1982; Garašanin 1975; Hänsel 1977; H.

Müller-Karpe 1977; Vulpe 1977; Harding 1984; Bouzek 1985). Die Vorbilder für mehrere charakteristische Erzeugnisse der älteren und mittleren Bronzezeit des Karpatenbeckens begann man im ägäischen Milieu zu suchen. Dieses Interesse verstärkte sich evident nach der Erforschung wichtiger Zentren der Otomani- und Maďarovce-Kultur (Točík 1964a; 1978; 1981; 1982; Olexa 1982; 1992; Vladár 1976) in der Slowakei (Barca, Spišský Štvrtok, Nižná Myšľa, Nitriansky Hrádok, Vrábľe, Veselé, Malé Kosihy u.a.) und nach der Ausgrabung befestigter Siedlungen und Gräberfelder der Kultur mit spiralverzierter Keramik (Bóna 1975; 1992) in Ungarn (Tiszafüred-Asotthalom, Töszeg-Laposhalom; Békes-Város, Füzesabony-Öregdomb; Berettyóújfalu-Herpály) und in Rumänien (Chidioşan 1980; Bader 1990; Boroffka 1994) in Otomani, Sălacea und Derşida.

Freilich erfolgten die Grabungen in den einzelnen Ländern nicht koordiniert und gleichmäßig. Das verleitete einerseits zur Überschätzung der eigenen Ergebnisse und führte andererseits zu chronologischen Problemen. Die innere Periodisierung der einzelnen Kulturen blieb weitgehend unbearbeitet. Es war nicht einmal eine verlässliche Synchronisierung der europäischen Entwicklung jener Gebiete möglich, in denen grundlegend ähnliche dekorative oder technologische Merkmale und Verfahren beobachtet wurden. Die bloße Feststellung, daß es sich um gemeinsame Zivilisationsmerkmale handelte, regte schon zu Synchronisierungsversuchen der Kulturentwicklung an.

Unter dem Eindruck einer "ägäischen Faszination" und nicht nur angesichts der Ergebnisse großer, vielschichtiger Grabungen im ägäischen Raum - vor allem im Verbreitungsgebiet der minoisch-mykenischen Kultur - wurde gerade dieser Kreis als primäres Zivilisationszentrum betrachtet, dessen Ausstrahlung später in anderen europäischen Gebieten den zivilisatorischen Fortschritt beschleunigt haben soll (Vladár 1973; Tasić 1973; Müller-Karpe 1977; Hänsel 1977; 1982; Vulpe 1977). Die Suche nach einer zuverlässigen Interpretation der festgestellten Gemeinsamkeiten wurde durch die traditionelle Auffassung einer Abhängigkeit vom Süden ebenso wie durch die Meinungen anerkannter Forscher erschwert, und schließlich war der Weg zu anderen Lösungen lange durch die ungenügend bekannte Fundbasis im osteuropäischen Raum versperrt. Die geschichtlichen Zusammenhänge dieser Epoche wurden oft mißachtet und die Phänomene mehr oder weniger isoliert aufgefaßt. Mehrere in ihrem Kontext aufschlußreiche Funde wurden als Unikate publiziert, leider ohne genaue kulturelle Zuordnung. Sicherlich spielte dabei die Abhängigkeit von stereotypen Ansichten und Theorien eine Rolle, die schon damals in sichtlichem Zwiespalt mit bekannten Fundkomplexen standen. Nur vereinzelt lassen sich

Ansichten anführen, die davon ausgingen, daß sich dieses neue Zivilisationszentrum am ehesten im Karpatenbecken entwickelte, und daß es gerade von hier aus zur Beeinflussung der mykenischen Zivilisation kam (Harding 1984). Diese Vorstellung wurde letzten Endes auch deshalb für möglich gehalten, weil die vergleichbaren Funde aus dem Horizont Hajdúsámson - Apa früher angesetzt wurden als der Beginn der mykenischen Kultur (Schickler 1974).

Inspirierende Anregungen für eine andere Interpretation der festgestellten Gemeinsamkeiten im karpatenländischen und ägäischen Fundgut brachten zunächst die Publikationen von Fundverbänden, die seit längerem aus den Kaukasusgebieten (Trialeti, Kirovakan, Ginči u.a.), aus dem nördlichen Schwarzmeerraum (Iličevka) und auch aus entfernteren eurasischen Räumen (Novyje Jabalakly) bekannt waren. Zugleich gaben sie zu erkennen, daß hinter den Erscheinungen kompliziertere historische Prozesse stehen könnten als angenommen wurde.

Auf die Möglichkeit eurasischer und kaukasischer Beziehungen zur mykenischen Kultur verwiesen bereits J. Stern und M. Gimbutas bei der Aufarbeitung des Depots aus Borodino (Stern 1914; Gimbutas 1956). Bei der Auswertung des Fundes eines mit Stacheln geschärften Scheibentrensenknebelpaares aus Trachtimirovo bei Kiew hob als erster A. M. Leskov direkte typologische Beziehungen dieses Knebeltyps zu ähnlichen Funden in den Schachtgräbern von Mykene hervor (Leskov 1964). Obwohl diese, auch damals schon richtige Beobachtung zuerst abgelehnt wurde (Littauer - Crouwel 1973, 209), hinterließ die Deutung A. M. Leskov's bei manchen Forschern Spuren einer Unsicherheit bei der Interpretation dieser "runden Gegenstände" und damit auch bei der Deutung der Richtung ägäischer Einflüsse (Hüttel 1981, 45 ff.).

Zur typologischen Entwicklung der Scheibentrensenknebel, ihres Ursprungs und ihrer Verbreitung ist der Beitrag von E. E. Kuzmina wichtig, die eingehend deren einzelne Typen und Varianten im Donauraum, im mykenischen Milieu und im eurasischen Steppengebiet verglichen hat (Kuzmina 1980, Abb. 1 und 2). Sie legte dar, daß Ursprung und Vorformen in den südrussischen Steppen zu suchen sind, wobei die mykenischen und vorderasiatischen Formen lediglich Derivate der Steppenformen sind (Kuzmina 1980, 16 f.). Schon vor E. E. Kuzmina suchten andere russische Autoren die Herkunft dieses Pferdezaumzeugs in verschiedenen Steppengebieten. A. M. Leskov suchte ihren Ursprung in den zentralasiatischen Steppen. K. F. Smirnov und V. B. Kovalevskaja dachten ähnlich wie E. E. Kuzmina an die südrussischen Steppen, während N. N. Čeredničenko allgemein den osteuropäischen Raum im Auge hatte. Allein V. A. Latynin dachte an Einflüsse aus Anatolien, während K. F. Safronov und A. Oancea (1976) sogar Einflüsse aus Mykene für möglich hielten (Kuzmina 1994, 184).

Heute wissen wir, daß diese typischen Scheibentrenskenkel in den eurasischen Steppen im Milieu der Andronovo-Kultur vorkommen (Alakul, Tašty-Butak, Petrovka II, Berlik, Aksajmar u. a.), in der Sintašta-Kultur, in der Abaševo-Kultur und ihren verwandten Gruppen (Staro-Jurjevo, Ostrožka, Utevká VI, Balanbaš, Tavlykaevo IV), wie auch in der Kultur der "Mnogoalikovaja"-Keramik (Trachtimirovo, Kamenka u. a.). Dieser charakteristische Trensentyp ist bisher nur in der zeitgleichen Sejma-Turbino-Kultur nicht nachgewiesen (Černych - Kuzmynych 1989), deren Beziehungen zur Kultur mit "Mnogoalikovaja"-Keramik (im weiteren Text: MVK-Kultur) an mehreren Fundorten belegt sind, konkret auch im Hortfund von Borodino.

Mit den Entwicklungsproblemen während der Zeit der MVK-Kultur und mit deren Kontakten zur Abaševo-Kultur wie auch mit den typischen Scheibentrenskenkeln befaßte sich vor allem A. D. Prjachin (1977; Prjachin - Matveev 1988). Anfang der 90er Jahre folgten die Studien von A. D. Prjachin und V. I. Besedin, die bei der Bearbeitung der runden Psalien auf deren nordpontischen Ursprung hinwiesen. Durch die Analyse verschiedener Typen der Spiralverzierung (Prjachin - Besedin 1992) konnten beide Autoren zeigen, daß ähnliche Typen der Spiralverzierung wie im Karpatenbecken und im ägäischen Raum bereits in der eurasischen Abaševo-Kultur auftreten; deren Beginn muß aber früher datiert werden als die Funde in den mykenischen Schachtgräbern. Aus den Studien von E. E. Kuzmina geht klar hervor, daß die frühesten Formen der mit Stacheln geschärften Scheibentrens, verbunden mit dem Gebrauch des Streitwagens, in den mittelasiatischen Steppen seit dem 17. Jh. belegt sind und von dort über die Abaševo-Kultur in das Gebiet der MVK-Kultur in der Ukraine verbreitet wurden. Zuletzt sprach S. Penner in ihrer Doktorarbeit an der Universität Saarbrücken mit Hilfe eines vergleichenden Studiums der Pferdeschirring, der Spiralornamentik und der Lanzenspitzen eindeutig für den nordpontischen und eurasischen Ursprung dieser Funde im Kreis der mykenischen Schachtgräber in Griechenland (Penner 1995).

Konkrete Möglichkeiten, für den Bestattungsritus und einen Teil des Grabinventars in Mykene Vorbilder in den eurasischen Steppen aufzuzeigen, bietet zum erstenmal die vollständige Publikation von Grabverbänden aus dem Gräberfeld in Sintašta (Gening - Ždanovič - Gening 1992). Freilich können diese Befunde nicht isoliert nur in den asiatischen Steppen betrachtet werden; sie stehen im Zusammenhang mit dem nordpontischen Bereich, wie es neuestens Funde aus den wolga-uralischen Steppen (Vasiliev - Kuznecov - Semenova 1992; Dieselbe 1994) und auch mehrere Fundkomplexe zwischen Wolga und Don (Prjachin 1977; Prjachin - Matveev 1988; Prjachin - Besedin 1992)

bestätigen. Schließlich kommen auch im ukrainischen nördlichen Schwarzmeergebiet ähnliche Funde im Bereich der MVK-Kultur vor (Sava 1992; 1994).

Auch in der slowakischen Literatur wurde schon vor dem Jahre 1980 die Möglichkeit einer neuen Interpretation der östlichen Beziehungen diskutiert. Im Jahre 1979 verwies einer der Autoren dieser Studie darauf, daß wegen der Spiralverzierung auf dem Knochengegenstand aus Iličevka Kontakte des nordpontischen Raumes nicht nur zum Karpatenbecken gesucht werden müssen, sondern auch zum mykenischen Kulturbereich (Vladár 1979, 28). Außerdem verwies derselbe Autor darauf, daß die Funde im nordpontischen Raum und im Kaukasus zur Entwicklung in Ostanatolien und im nördlichen Mesopotamien in Beziehung gesetzt werden müssen, und daß diese Beziehungen auch eine wichtige Rolle bei der Formierung der Bronzezeit-Kulturen im Karpatenbecken gespielt haben, und zwar eine viel größere, als bis dahin akzeptiert wurde. Aufgrund der Ergebnisse dieser neuen Grabungen ist es selbstverständlich notwendig, auch Fragen der Entstehung der mykenischen Kultur und ihrer Kontakte zu den verschiedenen europäischen Kulturverbänden zu untersuchen, und zwar auf neuer wissenschaftlicher Basis (Vladár 1979, 49, Anm. 111).

Es ist daher verständlich, daß die neuen hervorragenden Funde aus den eurasischen Steppen, wie auch die vorher erwähnten kaukasischen Funde (Vladár 1979), beide Autoren zu der Schlußfolgerung führten, daß auch diese neue Interpretationsmöglichkeit der sog. mykenischen Beziehungen bzw. Einflüsse eingehend diskutiert werden muß. Aus dem nordpontischen Raum kommende Einflüsse sind im Karpatenbecken während der ganzen vor- und frühgeschichtlichen Zeit - mit kurzen Unterbrechungen - nachgewiesen (Lichardus - Lichardus-Itten 1995). Das Theißgebiet des Karpatenbeckens mit seiner natürlichen Umwelt kann während der langen historischen Entwicklung auch als westliche Peripherie der eurasischen Steppengebiete aufgefaßt werden. Das haben die Vorstöße der Sarmaten, Hunnen, Awarer und Magyaren hinreichend belegt (Bálint 1989).

Beziehungen der Kulturen des Karpatenbeckens zur mykenischen Kultur und zu anatolischen Kulturerscheinungen werden vor allem anhand der nachfolgend aufgeführten Erscheinungen gesucht, deren Ursprung außerhalb des Karpatenbeckens im Schachtgräberhorizont der mykenischen Kultur vermutet wird.

1. Pferdezaumzeug: Scheibentrens mit Stacheln und Stangentrens aus Geweih oder Knochen, mit zwei oder drei Durchbohrungen; verziert sind sie oft mit eingeschnittener Spiralverzierung.

2. Prunkwaffen: Bestimmte Formen von Dolchen

oder Schwertern, von denen manche aus Gold angefertigt sind; sie tragen typische Spiralverzierung. Eine besondere Stellung nehmen Nachahmungen mykenischer Rapiere ein (Horedt 1960).

3. Funde, die die Existenz des Streitwagens belegen, bzw. andeuten sollen (tönerne Radmodelle, Darstellungen von Wagen oder Rädern).

4. Gefäße und Kultgegenstände aus Gold.

5. Goldene oder bronzene runde Gewandbesatzbleche und herzförmige Anhänger mit Spiralmotiven.

6. Spiralornamente verschiedener Typen auf Keramik, Knochen und Metallgegenständen (Prunkwaffen, Schmuck). Es erscheinen hauptsächlich: Lanzettmotive, S-Spirale, C-Volute, Lilienkelchmotiv, Spiralwirbel-Motive, die nicht rein dekorativ aufgefaßt werden, sondern denen auch ein religiöser Symbolgehalt zuerkannt wird, der für die betreffende Kultur kennzeichnend sei (Sprockhoff 1954, 90-91; Šalakovský 1980; David 1993, 84).

7. Kultäußerungen: aufwendig hergestellte und verzierte Feuerstellen, die als Brandaltäre gedeutet werden, Kultplätze und Tonfiguren mit religiöser Thematik (Bader 1990).

8. Die Anlage von Befestigungen in Verbindung mit der ältesten profanen Steinarchitektur.

Wir möchten ausdrücklich feststellen, daß alle aufgezählten Erscheinungen mit der Herausbildung einer gesellschaftlichen Oberschicht zusammenhängen, die in den Kulturen des Karpatenbeckens seit dem Ende der Frühbronzezeit zu beobachten ist. Von wenigen Einzelgegenständen abgesehen, handelt es sich bei den fremdartigen Formen nicht um direkte Importe aus einem fremden Zivilisationsmilieu, sondern um auch inhaltliche Übernahmen, die vor allem im heimischen karpatenländischen Milieu angefertigt wurden. Außer den genannten Gegenständen und Erscheinungen, die mit Funden aus mykenischen Schachtgräbern verglichen wurden, befinden sich im Karpatenbecken noch andere fremde Gegenstände, deren Herkunft man ebenfalls allgemein im ägäischen Milieu sucht. Dies sind Muscheln der Gattung Cardium, Dentalium und Columbella rustica, Fayence- (Stone - Thomas 1956; Batora 1995) und Karneolperlen. Die Herleitung dieses Zierrats aus dem ägäischen Raum ist sehr problematisch, denn ähnliche Gegenstände treten auch im Kaukasus und sogar in den Steppen Mittelasiens auf. Daher ist es nicht ausgeschlossen, daß ihre Heimat außer im ägäischen Raum auch in den Nachbarregionen des Kaspischen Meeres, am Asow'schen Meer oder im ostpontischen Gebiet liegen könnte. Außerhalb des Karpatenbeckens liegt auch der Ursprung des "weidenblattförmigen" Schmucks und der sog. "Sibiner" Ohringe (Lockenringe), bei denen es sich erwiesen hat, daß diese Funde in ihrer ursprünglichen Form im

osteuropäischen und insbesondere im kaukasischen Milieu vorkommen (Zaharia 1959; Machnik 1973; Vladár 1973, 256 ff.; 1979, 22 ff.; Nečitajlo 1979).

Ein Hauptproblem der bisherigen Studien ist, daß die sog. mykenischen Beziehungen zum Karpatenbecken häufig ohne Rücksicht auf ihre genaue chronologische Einstufung diskutiert werden. Das führt zu einer beträchtlich verzerrten Sicht auf die historische Entwicklung, weil manche der oben angeführten Gegenstände und Erscheinungen im Karpatenbecken von der frühen bis zum Beginn der jüngeren Bronzezeit belegbar sind - ähnlich wie in der mykenischen Kultur bestimmte Gegenstände von der frühen bis zur späten Stufe nachgewiesen sind. Das zweite Hauptproblem besteht darin, daß diese Funde losgelöst von ihrem kulturellen Milieu als Einzelercheinungen diskutiert und interpretiert werden, ohne Rücksicht auf ihre kulturelle Einordnung in verschiedenen, voneinander abweichenden Kulturgebieten, und das dritte Hauptproblem ist, daß bisher bei der Diskussion dieser Fremdeinflüsse - dabei ist es unerheblich, ob sie aus dem Norden oder Süden stammen - nicht die Kardinalfrage gestellt wurde, wie diese Anregungen historisch zu erklären sind, und warum sie letzten Endes im heimischen karpatenländischen Milieu adaptiert wurden.

Aus methodischer Sicht ist es unserer Ansicht nach wichtig, zuerst allein die sog. mykenischen Beziehungen zum Karpatenbecken über den Balkanraum zu prüfen, und getrennt davon sodann die Beziehungen der eurasischen Kulturen zum Karpatenbecken. Das bedeutet aber auch, daß es notwendig sein wird, mögliche Beziehungen der pontischen Gebiete zum ägäischen Raum ohne Kontakte zum Karpatenbecken zu prüfen. Bei der Wertung dieses letzten Problems ist es freilich unausweichlich, sich auch mit der Möglichkeit ägäischer Beziehungen zu Anatolien und zum Kaukasus im Rahmen der zirkumpontischen Kulturbeziehungen zu befassen. Die Funde im Kaukasusgebiet verweisen darauf, daß hier Erzeugnisse vorhanden sind, die eigentlich für den ägäischen Raum charakteristisch sind, und daß hier auch Sachgüter erscheinen, welche Beziehungen zu Kulturen der eurasischen Steppengebiete belegen.

In unserer Studie können wir uns schon aus Platzgründen nicht detailliert mit der Analyse aller Quellen befassen. Ein großer Teil der karpatenländischen Funde und Kulturercheinungen wurde in systematischen Studien aufgenommen und auch repräsentativ veröffentlicht (Vladár 1973; Harding 1984; Bouzek 1985; u.a.). Wir wollen an dieser Stelle vor allem Möglichkeiten aufzeigen, das Quellenmaterial neu zu interpretieren, wobei wir besonderen Wert darauf legen, die nachweisbaren chronologischen Unterschiede gebührend zu berücksichtigen. Nach unserer Überzeugung können Richtungen und Dimensionen von Kulturbeziehungen nur anhand

gut datierter, und bestimmten Kulturen einwandfrei zugeordneter Funde beurteilt werden. Die typologische Aufzählung einzelner, aus dem historischen Kontext herausgerissener Elemente und Merkmale verhilft nicht dazu.

2. CHRONOLOGIE UND INNERE

KULTURENTWICKLUNG IM KARPATENBECKEN IN DER BRONZEZEIT

Durch die Auswertung einer Anzahl bronzezeitlicher Gräberfelder, Siedlungen mit vertikaler Stratigraphie und reicher Hortfunde auf dem Gebiet der Slowakei ist es möglich, den Verlauf der Bronzezeit zunächst in der Slowakei vom Anfang der Entwicklung bis zum Beginn von *Reinecke's* Stufe D in mindestens 14 Zeithorizonte aufzugliedern. Dabei können wir uns auf die grundlegenden Arbeiten A. *Točík's* wie auch auf Arbeiten der jüngeren Generation slowakischer Archäologen stützen (J. *Bátora*, S. *Demeťerová*, V. *Furmánek*, L. *Olexa*, O. *Ožďáni*, L. *Veliačik*). Im Rahmen der vergleichenden Chronologie können diese 14 Horizonte mit der Entwicklung in Mähren (*Schubert* 1974; *Stuchlík* 1992), Niederösterreich (*Bertemes* 1989; 1992; *Neugebauer* 1994) aber auch im übrigen Karpatenbecken synchronisiert werden (*Bóna* 1975; 1992).

An dieser Stelle möchten wir nur eine allgemeine Konzeption der chronologischen Entwicklung vorstellen. Deswegen sind nicht alle Fundverbände und Kulturen aufgeführt. Wir beschränken uns auf solche, die eine schnelle Orientierung über unsere Vorstellungen erlauben. In einer analytischen Arbeit werden wir später noch ausführlich die vorgeschlagenen Horizonte behandeln. Zum Vergleich haben wir unserem detaillierten Gliederungsvorschlag die konventionelle Stufenbezeichnung nach P. *Reinecke* gegenübergestellt. Wo direkte Vergleichsmöglichkeiten fehlen, haben wir den *Reinecke's*chen Stufenbezeichnungen eine "0" angefügt. Synopsen des *Reinecke's*chen Systems mit der neueren Periodisierung der Bronzezeit im Karpatenbecken wurden mehrfach vorgelegt (vgl. *Hänsel* 1968, Abb. 1; *Kemenczei* 1984, 96; *Furmánek* - *Veliačik* - *Vladár* 1991). Unsere Konzeption umfasst die nachfolgend aufgeführten chronologischen Horizonte:

- RA0 - 1: Chlopice - Veselé - Kosiň - Čaka - Makó
- RA0 - 2: Früh-Nitra - Früh-Nagyrev (Alsónémedi) - Protoaunjetitz - Nyírség/Zátn
- RA1 - 3: Klassisches Nitra - Klassisches Nagyrev (Ökörhalom) - Früh/Alt-Aunjetitz - Košťany I (Košice)
- RA1 - 4: Spät-Nitra - Spät-Nagyrev (Szigetszentmiklós) - Vorklassisches Aunjetitz - Košťany II
- RA1/A2 - 5: Klassisches Aunjetitz - Jüngstes Nagyrev

(Kulcs) - Nordpannonische inkrustierte Keramik - Košťany III

- RA2 - 6: Spät-Aunjetitz - Nordpannonische inkrustierte Keramik - Otomani I - Vátya I
- RA3 - 7: Früh-Maďarovce - Otomani I - Vátya II / Nordpannonische inkrustierte
- RA3 - 8: Spät-Maďarovce (Majcichov) - Otomani II - Vátya III - Nordpannonische inkrustierte Keramik
- RB0 - 9: Früh-Dolný Peter - Otomani III - Streda nad Bodrogom - Spišský Štvrtok - Vátya III
- RB1 - 10: Spät-Dolný Peter - Otomani III - Tiszafüred
- RB2 - 11: Mitteldanubische Hügelgräberkultur (Buková) - Tiszafüred - Karpatenländische Hügelgräberkultur (Nové Zámky)
- RC1 - 12: Karpatenländische Hügelgräberkultur (Salka) - Tiszafüred - Piliny I - Suciu-de-Sus
- RC2 - 13: Salka - Tiszafüred - Piliny II - Suciu-de-Sus
- RCD - 14: Berkesz/Demecser - Suciu-de-Sus - Čaka.

In der karpatenländischen Entwicklung der Bronzezeit können am Ende der Frühbronzezeit und am Übergang zur mittleren Bronzezeit (Horizonte 6-8), in der mittleren Bronzezeit (Horizonte 9, 10, 11, 12, 13) und zu Beginn der jüngeren Bronzezeit (Horizont 14) Fundgegenstände herausgestellt werden, die typologisch mit Gegenständen vergleichbar sind, welche einerseits in der mykenischen Kultur auftreten, andererseits im Milieu der Kulturen, die in den eurasischen Steppen verbreitet waren. In diesem Beitrag werden wir uns nur mit den Zeithorizonten 6-14 befassen, die man heute bereits verlässlich mit ähnlichen Fundhorizonten in breiteren Gebieten Europas parallelisieren kann. Ihre Definition an dieser Stelle fußt auf einer größeren, von beiden Autoren dieses Beitrages vorbereiteten Arbeit, die sich mit der Auswertung slowakischer Ausgrabungen der älteren und mittleren Bronzezeit im Zusammenhang des Beitrags von A. *Točík* zum Studium der Bronzezeit im Karpatenbecken befassen (*Točík* 1960).

Ende der älteren und Übergang zur mittleren Bronzezeit (Horizonte 6, 7, 8)

Der Horizont 6 ist durch die jüngste Phase der Aunjetitzer Kultur gegeben, die in der Westslowakei durch das Gräberfeld in Nesvady vertreten ist, während in der Ostslowakei bereits die früheste Keramik der Otomani-Kultur auftaucht. In Transdanubien existiert zur gleichen Zeit die Kultur mit Nordpannonischer inkrustierter Keramik, und in Mittelungarn entsteht die Vátya-Kultur.

Dieser Horizont ist durch die ältesten Kugelkopfnadeln gekennzeichnet. Diese erscheinen im Otomani-(Füzesabony)-Milieu auf dem Gräberfeld in Nižná Myšľa (*Olexa* 1992, Taf. 3), in Tiszafüred-Majoroshalom (*Kovács* 1973, Abb. 2: 1-8) und in der Westslowakei

kei in spätaujetitzischen Grabverbänden aus dem Gräberfeld in Nesvady (*Dušek* 1969, Taf. 7: 8-12). Im Bereich der Gyulavársánd-Gruppe sind in dieses Milieu die bekannten Hortfunde des Typs Hajdúsámson eingereiht, für welche Nackenscheibenäxte mit pilzförmiger Scheibe (Nestor Typ A1) und Kammäxte mit kurzem Kamm kennzeichnend sind (*Mozsolics* 1967, Taf. 9: 1; 1C-11).

Der Horizont 7 ist in der Ostslowakei gut mit Grabverbänden der Otomani-Kultur synchronisierbar, in denen bereits Nadeln mit deformiertem Kugelpfopf und manchmal auch mit tordiertem Schaft auftreten (*Olexa* 1992, Taf. 5). Am besten faßbar ist dieser Fundhorizont im älteren Abschnitt des Gräberfeldes in Megyaszó; hierher gehören z. B. die Gräber 8, 61, 75, 179, 186, 187 wie auch das reich ausgestattete Grab 2 (*Bóna* 1975, Taf. 182, 189). In diesen Zeithorizont gehört auch das Grab B75 vom Gräberfeld Tiszafüred-Majoroshalom, welches außer anderen Funden eine Streitaxt mit langem Kamm, einen langen, schmalen Meißel und einen Dolch bzw. ein Kurzsword enthält (*Kovács* 1982, Abb. 3). Zeitgleich mit diesen Gräbern sind Funde in der Westslowakei auf dem Gräberfeld in Majcichov (*Chropovský* 1958, Abb. 189: 3) im Milieu der Maďarovce-Kultur. Hierher gehört auch der Hortfund aus Nitriansky Hrádok (*Točík* 1964a, Abb. 37). Im Milieu der Gyulavársánd-Gruppe kommen Hortfunde des Typs Apa vor, die sich im wesentlichen kontinuierlich aus Hortfunden des Typs Hajdúsámson entwickelt haben. Ihre Herausgliederung bzw. Trennung ist auf Grundlage der Nackenscheibenäxte mit Knopfscheibe möglich, bei denen in der Mitte der Nackenscheibe ein schwacher Dorn zu entstehen beginnt (Nestor Typ A2), und der Kammäxte mit längerem Kamm (*Mozsolics* 1967, Taf. 16). Zu diesem Horizont gehört auch der Hortfund mit Goldgegenständen aus Jaszdóza-Kaposhalom, in welchem 37 goldene "Sibiner" Ohringe, 30 kleine Goldtutuli, ein Bronzebeil, eine Bronzeaxt, Fayence- und Bernsteinperlen sowie Tierzähne vergesellschaftet sind (*Bóna* 1992, Abb. 81).

Der Horizont 8, in der Westslowakei als der jüngste frühbronzezeitliche Horizont charakterisiert, ist noch eine reine Maďarovce-Äußerung. Hierher gehören die jüngeren Grabfunde aus Majcichov (*Chropovský* 1958, Abb. 190: 6, 7, 14). Im Milieu der Vátya- wie auch der Otomani-Kultur (Füzesabony) treten in diesem Abschnitt Grabverbände auf, in denen Pilzkopfnadeln, und zwar in sämtlichen Varianten vorkommen. Auf dem Gräberfeld in Tiszafüred-Majoroshalom gehören hierher die Gräber B112, B113, B146 (*Kovács* 1982, Abb. 4, 5), in Nižná Myšľa Grab 76 und das Grab 40 mit dem tönernen Wagenmodell (*Olexa* 1982, Abb. 1, 3); hierher gehört auch die jüngere Phase (Gräber 157, 165, 174 u.a.) des Gräberfeldes in Megyaszó (*Bóna* 1975, Taf. 184-189). In der Gyulavársánd-Gruppe gehört in den Horizont 8 der Hortfund

aus Széghalom (*Mozsolics* 1967, Taf. 12, 13), in dem die kontinuierliche typologische Entwicklung der Nackenscheibenäxte bestätigt wird. Zum erstenmal tauchen bei diesen Typen jetzt eine gedrungene Schaftrohre und eine pyramidale Knopfscheibe auf, Merkmale, die für die weitere Kulturentwicklung wichtig werden.

Es muß betont werden, daß die Horizonte 7 und 8 jünger sind als die klassischen Funde aus Reineckes Stufe A2, obwohl ein Teil der Forscher auch gegenwärtig noch die Existenz eines "Übergangshorizontes" zwischen der älteren und mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken bestreitet (vgl. *Benkovský-Pivovarová* 1982). Dieses Problem wurde von K. F. Rittershofer anlässlich der Datierung des süddeutschen Hortes von Bühl eingehend diskutiert (*Rittershofer* 1983). Der langjährige Streit um die sog. Übergangszeit wäre nicht entstanden, hätten nicht hauptsächlich slowakische, österreichische und tschechische Forscher Reineckes Chronologiesystem der Bronzezeit für das Karpatenbecken benützt. Dieses Chronologiesystem wurde auf Grund von Funden aus Süddeutschland, also an der Peripherie der karpatenländischen bronzezeitlichen Kulturentwicklung, ausgearbeitet und verfeinert. Die Übertragung von peripheren Chronologien in das Zentrum der Entwicklung ist nicht nur methodisch unrichtig, sondern auch überflüssig und transportiert retardierende Momente in das progressive Milieu, was zwangsläufig zur Bildung verschiedener "Übergangshorizonte" führt. Wenn wir das plastische Bild der kontinuierlichen Entwicklung akzeptieren, das der historischen Wirklichkeit entspricht, so ist der Streit um diese Stufe A3 - falls Reineckes Periodisierung benützt wird - wissenschaftlich völlig unwesentlich. Es ist nämlich unzweifelhaft, daß die Horizonte 7-8 lediglich eine Fortsetzung des Horizontes 6 sind, wovon letzten Endes auch die in geschlossenen Fundverbänden im Karpatenbecken vertretenen Typen der Bronzeindustrie zeugen.

Schon seit dem Horizont 6 ist die Spiralverzierung nachgewiesen, und zwar in allen ihren Varianten, nicht nur auf Keramik, sondern auch auf Metall- und Geweiherzeugnissen (*Točík* 1959). Seit dem Horizont 7 sind dank der Tonmodelle zum erstenmal verlässliche Belege von Streitwagen mit Speichenrädern dokumentiert (*Vladár* 1973, 323 ff., Abb. 81).

Vom Aspekt der karpatenländischen Entwicklung ist zweifellos das erste Vorkommen der sog. "Sibiner" Ohringe am wichtigsten, die später einen bedeutenden Bestandteil des Inventars des Koszider-Horizontes bilden (*Bóna* 1958; *Kovács* 1984; 1994). Bisher wurde nicht bezweifelt, daß die ältesten Formen der "Sibiner" Ohringe in der Košťany-Otomani-Stufe (*Pástor* 1978) auf ostslowakischen Gräberfeldern auftauchen (*Čáňa*, Grab 17, 20, 34, 36, 49). Ähnlich ist in der Westslowakei (*Dušek* 1969) das Vorkommen ent-

sprechender Bronze- und Golderzeugnisse in der Spätstufe der Aunjetitzer Kultur belegt (Nesvady in den Gräbern 11, 89). In ähnlicher Form begegnen diese Gegenstände auch in der entwickelten Stufe der Aunjetitzer Kultur in Böhmen (Hásek 1959).

Die neuesten Funde aus dem Karpatenbecken von der Fundstelle Sárrétudvár-Ökörhalom im Komitat Bihár zeigen (Taf. 1), daß derartige Funde bereits im Milieu der Hügelgräberbestattungen auftreten können, die mit der Gruppe Makó-Glina III-Schneckenberg B zeitgleich sind (Nepper 1991, Taf. 5: 1-4). Ähnliche Lockenringe sind auch in gleichzeitigen rumänischen und bulgarischen Fundkomplexen belegt (Ciugudean 1991, 94). Chronologisch ist dies keine große Überraschung, da diese signifikante Schmuckgattung im Kaukasus und im nordpontischen Raum im gleichen Zeithorizont zu Beginn des 2. Jahrtausends im Inventar der Katakombenkultur auftaucht (Nečitajlo 1979, Abb. 67: 7; 69: 4; Vangorovska - Sandžarov 1991). Mit diesem charakteristischen und im karpatenländischen Milieu fremden Schmuck hängt das Einsickern anderer Schmuckformen und Elemente osteuropäischen Ursprungs in der Zeit der älteren Stufen der Nitra- und Košťany-Kultur zusammen, denen die Expansion der Chlopice-Veselé-Kultur vorangegangen ist (Machnik 1973; Vladár 1973, 255 ff.).

Mittlere Bronzezeit (Horizonte 9 - 10 - 11 - 12 - 13)

Den Beginn der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken erblicken wir in der Westslowakei im Horizont 9 im Auftauchen der ersten Sichelnadeln und Stachelscheiben auf dem Gräberfeld in Dolný Peter (Dušek 1969, Abb. 7). Weiter gehören in diesen Horizont die gegossenen und verzierten Armringe mit D-förmigem Querschnitt und die Dolche mit trapezoidem Griff und vier Nieten. Außerdem beginnen die Horte vom Typ Koszider. In der Keramik sind noch Traditionen der Maďarovce-Kultur erhalten. Dieser Fundhorizont ist, verglichen mit den Funden aus Süddeutschland, älter als alle Funde aus dem Horizont Lochham. Dieser "Vorlochham-Horizont" der mittleren Bronzezeit im Ostteil des Karpatenbeckens korrespondiert zeitlich mit den mittleren Stufen der Gyulavársánd- und Otomani-Kultur (Füzesabony).

In der Ostslowakei sind Funde dieser Zeit auf befestigten Siedlungen der Otomani-Kultur gut dokumentiert, wo Bronze- und Goldhorte, die als "Katastrophendepots" gedeutet werden, in den befestigten Siedlungen in Barca (Schicht II) und hauptsächlich in Spišský Štvrtok (Untergangshorizont der Siedlung) ausgegraben wurden, die zeitlich schon zum Horizont Koszider-Padlás gehören. Klar belegt ist in diesem Horizont auch die Existenz von Scheibentrensenknebeln aus Geweih, wovon auch der Fund einer Trense aus der Kultstätte der Otomani-Kultur in Spišský Štvrtok zeugt. Auch die langen

Gewehltreisen, die während der systematischen Grabung in Spišský Štvrtok in den Jahren 1968-1975 gefunden wurden, waren als Bauopfer in einzelnen Häusern der befestigten Siedlung deponiert (Vladár 1976).

In den Depots des Untergangshorizontes der Otomani-Kultur in Barca und Spišský Štvrtok befand sich außer Goldzierat auch Bernstein, der ohne Zweifel ein Gegenstand des Fernhandels war (Marková 1993; Bátorová 1995). Analysen des Bernsteins bestätigten seine baltische Herkunft, was auch für den Bernsteinzierat aus den mykenischen Schachtgräbern zutrifft (Harding - Hughes-Brock 1974). Baltischer Bernstein wird als einer der nordischen Hauptartikel betrachtet, an denen die ostmediterranen Zivilisationen dauerndes Interesse zeigten (Furmánek - Veliačik - Vladár 1991, 255). Es ist kein Zufall, daß der Bernsteinzustrom aus dem Norden in den Süden Europas gerade in der Zeit um 1600-1500 v. Chr. kulminierte.

In diesen Zeithorizont gehört der Hortfund von Tégas mit Nackenscheibenäxten mit pyramidalem Knopf und klassisch herausgebildetem Schaft (Bóna 1992, 55, Abb. 25), eine Form, die typologisch zwischen Nestors Typen A2 und B1 liegt. Ebenfalls in diese Zeit zu stellen sind im ungarischen Gebiet die Horte von Goldgegenständen aus Tiszasül (Bóna 1992, Abb. 29) und Jászdósa-Kápolnahalom (Bóna 1992, 124, Abb. 81), auf slowakischem Gebiet die Depots aus Vyškovce nad Ipľom und Dunajská Streda (Ožďáni 1986, Abb. 3, 4). In diesen Horizont gehören auch einige jüngste Grabverbände aus Nižná Myšľa (Olexa 1992, Taf. 6), Streda nad Bodrogom (Polla 1960) und Funde aus dem Gräberfeld Tiszafüred-Majoroshalom (Kovács 1982, Abb. 6).

Im Horizont 10 läßt sich in Dolný Peter eine kontinuierliche Weiterentwicklung verfolgen (Dušek 1969, Abb. 8). Hier erscheinen jüngere Sichelnadeln, teilweise auch ohne Verzierung, und sog. Wetzleinsdorfer Nadeln, die auch im frühesten Lochham-Horizont vorkommen. Auf dem Gräberfeld in Dolný Peter wurden diese Funde in Grabverbänden bereits von charakteristischer Keramik begleitet, die für die Anfänge der danubischen Hügelgräberkulturen typisch ist (Dušek 1969, 60, Abb. 8: 2, 5). Vergleichbare Funde weist auch das Gräberfeld von Tiszafüred-Majoroshalom auf (Kovács 1975), die zur karpatenländischen Hügelgräberkultur gezählt werden (Grab 256). Diese Entwicklung von den frühen Sichelnadeln zu den entwickelten bestätigen auch Funde auf dem Gräberfeld von Pitten in Österreich (Hampl - Kechler - Benkovský-Pivovarová 1978-81, 14, 15, Taf. 201).

In Südwestdeutschland und in Österreich werden solche Funde in Reineckes Stufe B1 verwiesen. Diesem Zeithorizont zuweisbar ist auch die weitere Entwicklung der Koszider Horte, in welchen sich allmählich Veränderungen in der kulturgeschichtli-

chen Situation widerspiegeln, wovon vor allem die Zusammensetzung der Depots aus Hodejov und Včelince zeugt (Furmánek 1977, Taf. 21, 22, 32). Im östlichen Bereich des Karpatenbeckens gehört in diesen Horizont der Hortfund von Ighiel (Popescu 1944, Abb. 50, 51) der eine typologische Weiterentwicklung der Nackenscheibenäxte mit pyramidalem Knopf zeigt, welche mit Nestors Typ B1 gleichzusetzen sind.

An dieser Stelle muß betont werden, daß diese Hortfunde als typische Repräsentanten der hochstehenden karpatenländischen Bronzemetallurgie von der heimischen Rohstoffbasis ausgingen (Slowakisches Erzgebirge und Siebenbürgen). Offenbar hatten sie eine religiöse Bedeutung und sollten die Grabaustattung der bestatteten Oberschicht ersetzen. Daß in den Horten öfters mehrere Prunkwaffen ein- und derselben Gattung vorkommen, widerspricht dieser Interpretation nicht, denn auch in Gräbern, z. B. der frühen mykenischen Kultur, sind Prunkwaffen, und dort vor allem Schwerter, in größerer Zahl vertreten. Jedenfalls scheinen diese Depositionen kaum etwas mit den Funden der westlichen Hügelgräberkulturen gemeinsam zu haben, denn in dieser Zeit war es in dem Gebiet der Hügelgräberkultur nicht Sitte, Horte anzulegen (Stein 1976).

Der Horizont 11 ist bereits durch Nadeln mit verdicktem und gelochtem Hals charakterisiert. Derartige Funde sind in einer Vielzahl von Gräbern auf der Nekropole in Tiszafüred nachgewiesen (Kovács 1975), wo sie noch in Begleitung jüngerer herzförmiger Anhänger auftreten (Gräber 359, 188, 102, 354). In diesen Kontext gehört auch das Gräberfeld in Nové Zámky, wo eine Radnadel festgestellt wurde (Točík – Vladár 1971, Abb. 26: 7), die schon das Ende dieses Horizontes anzeigt. Dieser Horizont entspricht im wesentlichen der jüngeren Stufe in den Funden von Lochham und kann in Reineckes Stufe B2 datiert werden (Hochstetter 1980).

Den Horizont 12 kennzeichnen die ersten Typen der Petschaftnadeln mit geradem Schaft, deren Entwicklung im Karpatenbecken erst noch systematisch aufgearbeitet werden muß. Auf die Möglichkeit einer chronologischen Gliederung verweisen auch verschiedene Nadelformen aus den Gräberfeldern in Tiszafüred-Majoroshalom (Kovács 1975), Salka (Točík 1964), Tapé (Trogmayer 1975, Taf. 7: Grab 73; Taf. 23: Grab 252) und aus Smolenice (Dušek 1980). In diesen Zeithorizont gehört auch die Kulturentwicklung, die im Karpatenbecken durch die Suciude-Sus-Kultur (Bader 1979; Demeterová 1984; Balaguri 1991) die jüngste Stufe der karpatenländischen Hügelgräberkultur (Keszthely – Egyek – Rákoczfalva) wie auch durch die ältere Stufe der Pilinyer Kultur (Piliny I) repräsentiert ist (vgl. Furmánek 1977; 1991; Kemenczei 1965; 1984). Im wesentlichen ist dieser chronologische Horizont mit Reineckes Stufe C synchronisierbar. Da

im Karpatenbecken keine sichere Unterteilung in ein jüngeres Reinecke B und Reinecke C ausgearbeitet wurde, spricht eine Reihe von Forschern von einer sog. Bronzezeit B2-C1 – ein Problem, das wieder nur aus Vergleichen mit dem bayerischen Raum entstanden ist (vgl. Hochstetter 1980, 36 ff.). In den Horizont 12 gehören in der Slowakei Hortfunde vom Typ Dreveník und Veľký Blh (Novotná 1970, Taf. 39:43).

Eine der charakteristischen Erscheinungen dieses Horizonts im Karpatenbecken ist die Fortsetzung der Hügelgräberkulturen, aber auch die beginnende Formierung der Urnenfelderkulturen, die sich kontinuierlich im jüngeren Zeitabschnitt weiter entwickelten (Kemenczei 1984). Die Kulturorientierung änderte sich in diesem Zeitabschnitt in dem Sinne, daß sich nach dem Untergang der befestigten Siedlungen die Zahl von Bernsteinzeugnissen auffallend verringerte, wovon z. B. die Frequenz der Bernsteinperlen in manchen Hortfunden der Pilinyer Kultur – aber auch anderer zeitgleicher Kulturen – in der Slowakei zeugt (Dreveník II, Malý Horeš).

In Horizont 12 gehört auch die figürlich verzierte Amphore aus einem Grab der Suciude-Sus-Kultur in Veľké Raškovce, die an den Übergang der Stufe B2 und der Stufe C nach Reinecke datiert wurde (Vizdal 1972). Einzigartige Bedeutung hat vor allem die ikonographische Analyse der epischen Szene, in welcher eine Menschenfigur mit einem von zwei Pferden gezogenen Streitwagen dargestellt ist. Es handelt sich wahrscheinlich um eine rituelle Szene, die an eine zeitgleiche Darstellung eines zweirädrigen Streitwagens auf einer steinernen Grabplatte aus Kivik in Schonen erinnert (Randsborg 1993). Die Szene aus Veľké Raškovce belegt im karpatenländischen Milieu nicht nur die Existenz des zweirädrigen Wagens, der bereits in der Otomani- und Maďarovce-Kultur nachgewiesen ist, sondern auch seinen Gebrauch in Kulthandlungen. Dieser Fund gehört chronologisch in die ausklingende Zeit der Otomani-Kultur und beginnenden Pilinyer und Suciude-Sus-Kultur (Furmánek – Veliačik – Vladár 1991, 144; hier auch weitere Literatur).

In diesem Zeitabschnitt klingen in den neuen Kulturmilieus alte Traditionen aus (Furmánek 1980; 1992), wovon etwa der Bronzeanhänger mit stilisierter menschlicher Figur aus dem Hortfund in Hodejov zeugt, ferner die Existenz von Miniaturpyraunoi auf Gräberfeldern der Pilinyer Kultur (Radzovce), und schließlich die Fortdauer von Geweihtrensenknebeln. Es kann festgestellt werden, daß die Geweihtrensenknebel als einer der wenigen kennzeichnenden älteren Typen in unveränderter Form sporadisch auch noch in diesem Milieu vorkommen, wie es der Fund aus Pinciná belegt (Furmánek – Veliačik – Vladár 1991, 237). Ähnlich ist die Situation in Kleinpolen, wo in der Lausitzer Kultur verzierte Geweihtrensenstangen noch in BzD-HaA1 vorkommen (Bqk 1992).

Der Horizont 13 ist durch das Ausklingen der Entwicklung der Petschaftnadeln mit langen Schaft charakterisiert sowie durch Nadeln mit geschwollenem, stark gerilltem Hals. In der chronologischen Entwicklung ist er mit Funden synchronisierbar, die der Stufe C2 in Reineckes Bronzezeitchronologie entsprechen. Faßbar ist in dieser Stufe noch das Ausklingen der mitteldanubischen Hügelgräberkultur, hauptsächlich aber die jüngere Entwicklung der Pilinyer Kultur (Piliny II) und die jüngere Entwicklung der Suci-de-Sus-Kultur, die sich in den Traditionen der ehemaligen Kulturen mit Spiralverzierung entwickelten. Im Karpatenbecken gehört in diesen Horizont der größte Teil der jüngeren Hortfunde des Forró-Horizontes und der Beginn der Opályi-Horte (Mozsolics 1973). In der Slowakei findet sich Entsprechendes etwa in den Hortfunden von Vyšná Hufka und Ožďany (Novotná 1970). Es ist nicht uninteressant, daß die alte Bronzeindustrie (Nackenscheiben, herzförmige Anhänger u.a.), obwohl in neuer, entwickelter Form, auch noch in diesem Milieu überdauerte.

Bei einer typologischen Betrachtung der Metall- und der Keramikindustrie zeigt sich, daß alle führenden Typen einheimische Vorformen besitzen. Die Depositionen der Metallgegenstände in verschiedenen Kombinationen und ihr Erhaltungszustand bei der Niederlegung zeigen, daß in der Bronzezeit des Karpatenbeckens sämtliche Depotypen vorkommen. Dagegen sind in dem Bereich der Hügelgräberkultur - abgesehen von den Hortfunden von Bühl und Ackenbach - gar keine Hortfunde vorhanden (Stein 1976, Karte 4). Die Entstehung der Hügelgräberkulturen im westlichen Teil des Karpatenbeckens (Dolný Peter) ist nachweislich älter als im bayerischen Raum. Die gesamte Entwicklung von der Früh- zur Mittelbronzezeit im Karpatenbecken ist von Kontinuität geprägt. Mit einer konkreten Verschiebung von Trägern der Hügelgräberkulturen von Westen her, wie oftmals von ungarischen Forschern dargestellt, braucht nicht gerechnet zu werden.

Jüngere Bronzezeit (Horizont 14)

Zeithorizont 14 muß chronologisch schon in Reineckes Stufe D eingereiht werden und dadurch ganz an den Beginn der jüngeren Bronzezeit. Hierher gehört die jüngere Phase der Pilinyer Kultur und die jüngste Entwicklung der Suci-de-Sus-Kultur, die ungarischen Forschern zufolge bereits stark von der Nouă-Kultur beeinflusst ist, die damals in das östliche Siebenbürgen einsickerte (Florescu 1964; Morintz 1978). Auf Grund dieses Einflusses entstand auf der Grundlage der Suci-de-Sus-Kultur im nördlichen Theißgebiet die Berkesz-Demecser Kultur (Kemenczei 1984). Einflüsse der Nouă-Kultur lassen sich hauptsächlich in neuen Keramikformen verfolgen.

Ein östlicher Einfluß ist auch in der Metallindustrie faßbar, wenn neue Typen von Vollgriffdolchen auftauchen. Davon zeugt der Hortfund aus Sajóvamos (Kemenczei 1984), und auch Miniaturnachahmungen von Dolchen im Milieu der Pilinyer Kultur, die nach einer gefundenen Gußform dort auch hergestellt wurden (Patay 1995). Im ungarischen Raum gehören der jüngere Teil der Hortfunde vom Typ Opályi und die Hortfunde vom Typ Aranyos (Mozsolics 1973) in diesen Horizont.

Im Westteil des Karpatenbeckens gehört in diesen Horizont die Čaka-Kultur mit reichen Bestattungen einzelner Angehöriger der Oberschicht in voller Bewaffnung, wobei erstmals in diesem Gebiet auch ein Bronzeanzug vorkommt (Paulík 1968). Von Bedeutung ist in diesem zeitlichen Zusammenhang auch das vereinzelt Vorkommen von Geweihplättchen mit Spiralverzierung in der Burgwallanlage in Moravany nad Váhom-Ducové (Vladár 1973, Abb. 88). Dieser Fund ist verläßlich schon in die jüngere Bronzezeit datiert; ähnlich gehört hierher auch die Geweihpsalie aus Grab 174 der Lausitzer Kultur in Mikušovce (Veliačik 1983, Taf. 8, 19) und ein Exemplar aus der Spätbronzezeit in Pobedim (Vladár 1973, 342, Abb. 89). Mit ihrer zweckmäßigen Form beeinflussten diese Trensenseitenstangen später die Formgebung der ersten Metallexemplare.

Kulturelle Deutung

Für die kulturhistorische Auswertung der Entwicklung im Karpatenbecken ist es wichtig, zu erkennen, daß im Osten, wo seit Ende der Frühbronzezeit der sog. Kulturkomplex mit Spiralverzierung faßbar ist, eine einheitliche Entwicklung stattgefunden hat. Nach I. Bóna gehören zu diesem Verband Kulturen, die in der Literatur als Otomani - Füzesabony - Gyulavársánd bezeichnet werden (Bóna 1975, 120). Unserer Ansicht nach sind mit dieser Entwicklung auch die Kulturen Suci-de-Sus (Stanovo - Felsőszöcs) und Wietenberg wie auch die Kulturen Vatin - Verbicioara - Tei und Monteoru eng verknüpft. Die weiter östlich und nordöstlich verbreiteten Kulturen Komarów und Trzciniec stehen ebenfalls unter dem Einfluß des Komplexes mit Spiralkeramik, oder besser, sie bilden dessen nordöstliche Peripherie. Der besondere Reichtum dieses Verbandes, der hauptsächlich westlich des Karpatenbogens verbreitet ist, in Siebenbürgen und im Theißgebiet, war sicherlich auch durch Gold- und Kupferfunde in Siebenbürgen und im Slowakischen Erzgebirge begründet. Für diesen Kulturverband sind außer einfachen, offenen Siedlungen auch reiche, befestigte Siedlungen mit urbanistischer Konzeption, mit Steinarchitektur, Kultplätzen und Heiligtümern charakteristisch.

Im Totenritual erscheinen reich ausgestattete Gräber mit Machtabzeichen und mit Werkzeugen, die zum Teil bei der Metallverarbeitung benutzt wurden

(Olexa 1987). Den Metallreichtum und den hohen Stand der Metallurgie belegen hauptsächlich Hortfunde wertvoller Gold- und Bronzegegenstände, die außerhalb der Siedlungen thesauriert waren. Aus vielen Siedlungen sind außerdem Gold- und Bronzegegenstände bekannt, die in den Häusern versteckt waren (Barca, Spišský Štvrtok). Sie sind als Belege für verschiedene Katastrophen zu werten. Deswegen können wir auch von sog. "Katastrophenhortfunden" sprechen. Weil es sich hierbei nicht um eine Fundauswahl handelt, die aus rituellen oder anderen Gründen getroffen wurde, geben diese "Katastrophenhorte" wichtige Aufschlüsse über die Vergesellschaftung von Sachgütern im Alltagsleben. In den beabsichtigten Deponierungen dagegen findet man besonders reiche Prunkwaffen (Dolch, Streitaxt) oder Trachtgegenstände.

Die Mitgabe von Prunkwaffen in ausgewählte Gräber zeigt eine gesellschaftliche Sonderstellung der darin Bestatteten und damit eine soziale Differenzierung an. Es existieren hier jedoch auch wichtige Belege für die neue Bedeutung des Bogenschießens im Kriegswesen, das durch das Auftreten mehrerer Silexpeilspitzen in den Gräbern belegt ist. Der Bogenschütze ist nicht nur Reiter, sondern steht auch auf dem Streitwagen. Als Beispiel für die gedankliche Verbindung des Bogenschützen mit den Pferden soll vor allem die Goldscheibe von Graniceri herausgestellt werden (Mozsolics 1965-66, Taf. 24: 2).

Die Domestikation des Pferdes und seine Nutzung als Reittier sind im Karpatenbecken schon seit der Kupferzeit nachgewiesen (Nevizánsky 1987). Damals bediente man sich zum Lenken des Tieres einer Trense mit Seitenstangen (Lichardus - Lichardus-Itten 1996a). Aus der Frühbronzezeit sind entwickelte Formen dieser Trensen mit mehreren Befestigungslöchern in der Siedlung Mezöcsát-Pástidomb im Milieu der Hatvan-Kultur bekannt (Hüttel 1981, 70, Taf. 6: 53). Im Verband der Kulturen mit spiralverzierter Keramik tauchen parallel mit diesen Formen zum erstenmal auch Scheibentrensen auf, deren Verwendung im karpatenländischen Milieu keine alte Tradition hat; ihre Einführung steht offenbar mit der Verwendung des Streitwagens in Zusammenhang. Doch es ist nicht ausgeschlossen, daß die Scheibentrensen ohne Stacheln in Mitteleuropa bereits vor der Entstehung des Kulturverbandes mit spiralverzierter Keramik verwendet wurden. Darauf verweisen die Funde aus dem Kollektivgrab 29 in Velké Žernoseky in Nordwestböhmen (Moucha 1961), in dem außergewöhnlich reiches und gut datierbares Keramikinventar der Frühaunjetitzer Kultur vorkommt (Taf. 2). In diesem offenbar ungestörten Grab fand man einen bisher unbeachteten, fragmentarisch erhaltenen Scheibentrensenknebel (Taf. 2: 12) und eine Knochennadel mit Ringkopf, die in der Regel in einem jüngeren Aunjetitzer Zusammenhang vorkommt (Taf. 2: 11).

Der Kulturkomplex mit spiralverzierter Keramik stand in engem Kontakt mit der Spätaunjetitzer Kultur und, hauptsächlich in seiner jüngsten Phase, mit der sog. Maďarovce- (Točík 1960; 1964; 1978; 1981a), mit der Věteřov- (Stuchlík 1992) bzw. Böheimkirchner Kultur (Neugebauer 1994). Dieser Kulturkomplex vermittelte über den prähistorischen Elbe- und Oderweg Kulturscheinungen und konkrete Gegenstände aus dem Karpatenbecken nach Norden bis Südsandinavien (Hachmann 1957). In der Zeit karpatenländischen Stufen Reinecke 0 und A1 lebten im heutigen Niedersachsen und in Schleswig-Holstein die epi-kupferzeitlichen Riesenbechergruppen, die mit der früheren Dolchzeit Südskandinaviens gleichzusetzen sind (Lichardus 1979-1980). Die erste herausgebildete frühbronzezeitliche Kultur erscheint in diesem Raum mit den Gräbern des sog. Sogel-Horizontes, in denen Männer mit Kurzscheren mit gerundeter Griffplatte, Beilen und mehreren Pfeilspitzen ausgestattet sind (Hachmann 1957). Im Osten grenzte der Komplex der Kulturen der spiralverzierten Keramik an die bronzezeitlichen Kulturen der eurasischen Steppen, und in Richtung Südosteuropa vermutet man enge kulturelle Verbindungen mit der Ägäis und konkret mit der mykenischen Kultur.

3. MYKENISCHE KULTUR UND IHRE NÖRDLICHEN BEZIEHUNGEN

Die Frage mykenischer Einflüsse im europäischen Kulturgeschehen ist bis in die Gegenwart im europäischen wissenschaftlichen Schrifttum von verschiedensten Gesichtspunkten untersucht worden. Seit den Arbeiten P. Reinecke's (1942), J. Werner's (1950) und der Monographie R. Hachmann's (1957) wurden diese Fragen - abgesehen von den Studien russischer und ukrainischer Autoren (vgl. Kuzmina 1980, wo auch ältere Literatur angeführt ist, und Prjachin - Besedin 1992) - stets nur im europäischen und hauptsächlich ägäischen historischen Kontext zu lösen versucht.

Es existiert fast keine grundlegende Arbeit, die die Priorität der mykenischen Zivilisation innerhalb der bronzezeitlichen Zivilisation Europas anzweifelt. In Arbeiten, welche die Bedeutung der mykenischen Kultur für Mitteleuropa in Frage stellen, wird keine andere nachweisbare, positive Lösung für die Erklärung der Beziehungen zwischen dem ägäischen und karpatenländischen Gebiet vorgeschlagen. Symposien und Kolloquien, aber auch zahlreiche, diesen Problemen gewidmete spezielle Studien dokumentieren dieses Dilemma.

In der tschecho-slowakischen Fachliteratur haben diese Fragen - auch im Vergleich mit Studien anderer europäischer Forscher - ebenfalls ihre längere "Vorgeschichte". Davon zeugen die Arbeiten von J. Dezort, K. Tihelka und A. Točík, die bereits in den 40er

und 50er Jahren auf mögliche Einflüsse des ägäischen Raumes auf die mitteleuropäische Kulturentwicklung aufmerksam machten (vgl. *Točik* 1959; *Vladár* 1973).

Zu Funden aus den seit *H. Schliemann* bekannten Schachtgräbern im Gräberrund beim Löwentor in Mykene (*Karo* 1930-1933) erschienen Anfang der 50er Jahre weitere bedeutende Funde aus Schachtgräbern in einem weiteren Gräberrund, das außerhalb der mykenischen Mauern geblieben war (*Mylonas* 1973). Auch das von *Schliemann* entdeckte Gräberrund war zunächst, wie man weiß, außerhalb der erst in SH III A2 erbauten Mauer geblieben. Erst eine Erweiterung des Mauerrings in SH III B schloß das Gräberrund mit ein (*Yakovides* 1977, Abb. 34). Obwohl die Ausstattung der Gräber in dem neu entdeckten Gräberrund B mit den prunkvollen Inventaren der Schachtgräber der mykenischen Herrscher im Gräberrund A beim Löwentor nicht standhalten (*Karo* 1930-1933), deuten sie an, daß der Machtaufstieg von Mykene nicht plötzlich war, sondern an die vorangehende Kulturentwicklung anknüpfte, obwohl mit den Schachtgräbern auch Sachgüter erscheinen, die ein Novum in der helladischen Entwicklung darstellen (*Åkerström* 1978; *Schachermeyr* 1976). Einflüsse der minoischen Zivilisation auf die mykenische Kultur werden in der Übernahme von entwickelten Arbeitsverfahren des Handwerks, von Kunst- und Architekturformen und im Kult sichtbar. Diese unzweifelhaften gegenseitigen Beziehungen wurden schließlich durch die Expansion der mykenischen Kultur nach Kreta abgeschlossen (*Mylonas* 1964).

Was die mykenische Schachtgräberperiode betrifft, so machten schon mehrere Forscher darauf aufmerksam, daß mit Ausnahme von Mykene und einiger einzelner Gräber im gesamten helladischen Bereich nur wenige repräsentative Denkmäler in die frühmykenische Zeit gehören. Dazu muß zweierlei angemerkt werden: erstens ist es methodisch unrichtig, ausschließlich anhand hervorragender und dadurch außergewöhnlicher Funde die chronologische Entwicklung einer Kultur zu untersuchen. Und zweitens ist es unerlässlich, Furumarks Chronologiesystem der mykenischen Keramik zu präzisieren und in geschlossenen Fundverbänden zu bestätigen (*Hankey - Warren* 1974).

Um die Genese der mykenischen Kultur richtig zu verstehen, ist es erforderlich, ihre Grundlage auch in der vorangehenden MH-Entwicklung zu suchen und Kontinuitäten festzustellen (*Dickinson* 1977). Bedeutend sind hier vor allem Beobachtungen im Gräberrund B, wo durch die ältesten Gräber direkte Beziehungen zu MH III bewiesen werden können (*Mylonas* 1973). Besonders wichtig für die Klärung der Genese der mykenischen Kultur sind die kulturellen Veränderungen, die im griechischen Raum mit

MH II-Spät und MH III in Erscheinung treten (*Proto-notariou-Deilaki* 1990; *Dietz* 1991). In dieser Zeit kommt es dort erstmals zur Errichtung der sog. Gemeinschaftstumuli. Besonders gut läßt sich in der Argolis die Entwicklung von MH I mit adriatischer Ware zu MH II mit mynischer mattbemalter Keramik ohne Spiralen bis MH III verfolgen. Charakteristisch für die Gemeinschaftstumuli ist die Aufschüttung aus Kieselsteinen. Die Grabgruben wurden einfach in den Boden eingetieft, es wurden aber auch Steinkisten erbaut oder Schachtgräber gemauert, die mit Holzdecken oder Steinplatten verschlossen wurden (*Schachermeyr* 1976a, 256). Auch in Mittelgriechenland sind solche Bestattungen am Übergang von MH III zu SH I belegt (*Maran* 1988).

Prinzipiell muß man aufgrund der Befundlage in Griechenland unterscheiden zwischen den frühen Hügelgräbern der Stufen FH bis MH I, die offenbar auf Einflüsse von Seiten der Grubengrabkultur zurückgehen, und zwischen den jüngeren Hügelgräbern, Steinkistengräbern und ersten Schachtgräbern, die seit MH II/MH III nachgewiesen sind. Für die jüngeren Hügel und die Steinkisten sind Gemeinschaftsbestattungen in linker Hocklage charakteristisch, in der Regel ohne Mitgabe von Ocker. *N. G. L. Hammond* hat bereits auf vergleichbare Hügelgräber mit Gemeinschaftsbestattungen in Albanien hingewiesen (*Pazhok, Vajzë, Vodhinë*), die im Prinzip die gleiche Idee verkörpern wie die mykenischen Gräberrunde (*Hammond* 1966; 1967). Es muß deutlich betont werden, daß solche Gemeinschaftsbestattungen auch in den eurasischen Steppen vom Wolga-Ural-Gebiet (*Sintašta, Utevka, Potapovo*) bis zum Donaumündungsgebiet bestens belegt sind. In derartigen Grabhügeln, aber auch in Flachgräbergruppen, wurden auch die Träger der MVK-Kultur bestattet.

Im Milieu der sich formierenden mykenischen Kultur fallen aber auch weitere Erscheinungen auf, deren Vorlagen nicht im MH-Milieu gesucht werden können (*Hammond* 1976; *Holmberg* 1978). In erster Linie sind dies verzierte und unverzierte Steinstelen (*Heurtley* 1921-1923; *Marinos* 1968), die in den beiden Gräberkreisen A und B von Mykene nachgewiesen sind. Außer der typischen Spiralverzierung kommen darauf Bilder von Pferderennen, Streitwagenfahrten, Kriegsszenen und Jagden vor (*Vermeule* 1964, 91, Abb. 17c-d). Fremde Erscheinungen sind auch Grabgruben in Form eines Schachtes mit mehreren Bestattungen, die als Familiengräber auf einem runden Platz konzentriert sind. Neue Lanzentypen mit einer Öse, Pfeilspitzen, Masken, Fingerspiralen und andere, nicht weniger wichtige Gegenstände kommen in der frühmykenischen Kultur vor, die keine einheimische Grundlagen haben. Ohne tiefe gesellschaftliche, ökonomische und religiöse Veränderungen ist der Kulturwandel nicht zu verstehen, der sich in der Bildung der mykenischen Kultur anzeigt.

Chronologisch sind beide Gräberrunde Mykenes im wesentlichen gleichzeitig, obwohl die Gräber im Gräberrund B etwas früher beginnen, und die letzten Gräber im Kreis A jünger sind als jene im Kreis B, wo aus der jüngsten Phase nur ein Grab nachgewiesen ist (Mylonas 1973, 354 ff.; Schachermeyr 1976b, 228 ff.). Die Analyse des Bestattungsrituals in den Gräbern beider Kreise zeigte, daß hier mit vier chronologischen Phasen zu rechnen ist, wobei die Gräber der ältesten Phase noch MH III-Keramik enthalten (Kilian-Dirlmeier 1986, 159 ff.). Nach den Ergebnissen dieser Analysen waren im Kreis B insgesamt 44 Personen bestattet, darunter Männer, Frauen, Kinder und Jugendliche, die in den einzelnen Phasen zahlenmäßig überraschend übereinstimmend bestattet sind. In den ersten drei Phasen handelt es sich um 14 - 15 - 14 Bestattete; aus der Phase 4 wurde dagegen nur ein Grab gefunden. Im Kreis A konnten 27-29 Bestattete nachgewiesen werden; in die Phase 1 gehören 8-10, in die Phase 2 drei Gräber, in der Phase 3 sieben, in der Phase 4 waren es neun. Außer zwei Kindern waren hier hauptsächlich Männer und Frauen bestattet. Für Männergräber ist die Ausstattung mit einem Schwert, Kurzschwert oder Dolch, einer Lanzenspitze, Pfeilen und Messern kennzeichnend; zu Männergräbern gehören ferner Pinzetten oder Rasiermesser, eine Gürtelgarnitur, ein Diadem, goldener Blechzierat, Gold- oder Silbergefäße, Gefäße aus Fayence oder Alabaster, Goldmasken, Siegel, Halsketten, Armringe u.a. In Frauengräbern erscheinen hauptsächlich Siegel, Goldschmuck und außer Halsketten und Armringen vor allem Nadeln, Schläfen- und Fingerringe. Nachgewiesen sind hier ferner Gefäße aus Gold, Silber und Fayence. In Männer- und Frauengräbern kommt auch Keramik vor (Kilian-Dirlmeier 1986, Tab. 3, 4).

Das Fundinventar einzelner Gräber aus Argos, Theben, Pylos und Aigina mit Schwertern, einer Lanze und einem Bogen (nachgewiesen sind Pfeilspitzen) weist Beziehungen zu mykenischen Gräbern auf. Hinsichtlich des sozialen Ranges stehen diese Gräber hinter den Bestattungen in Schachtgräbern (Kilian-Dirlmeier 1986, 189) zurück. Die Mitgabe von Waffen in das Grab, hauptsächlich in der Kombination Schwert (Dolch) /Lanze/ Bogen ist bis an das Ende der mykenischen Kultur praktiziert worden. Fundverbände aus mit den Schachtgräbern zeitgleichen befestigten Siedlungen - Machtzentren, mit deren Existenz gerechnet werden muß - sind nicht ausreichend bekannt.

Bedeutende Forscher haben längst erkannt, daß die Kultur der mykenischen Schachtgräber als Einheit im helladischen Bereich ein zivilisatorisches Novum darstellt. Deswegen kann man sie nicht einfach für ein kontinuierliches Produkt heimischer Kulturentwicklung halten. Wenn das richtig ist, dann ist es sinnvoll, die Wurzeln dieser neuen Zivilisation auch außerhalb der späten mittelhelladischen Kultur zu suchen.

Beziehungen Griechenlands zu den westpontischen Kulturen können nicht nur in der Kupferzeit, sondern auch in der Frühbronzezeit belegt werden. Für die Kupferzeit sind in Griechenland erstmals nordpontische Silexlanzenspitzen nachgewiesen (Lichardus - Lichardus-Ippen 1994). Im Verlauf der Früh- und Mittelbronzezeit (FH III - MH II) werden diese nördlichen Beziehungen auch im Bestattungsritus (Hügelgräber) und im Auftreten der Schnurverzierung auf Keramik sichtbar (Hanschmann - Milojević 1976, 233).

Balkanische Verbindungen

Die Suche nach Beziehungen der Funde aus den Schachtgräbern in Mykene zum Karpatenbecken ist zunächst dadurch erschwert, daß die Funde aus den Gräberrunden A und B zeitlich nicht ganz einheitlich sind. Erschwerend kommt hinzu, daß nicht nur im Karpatenbecken sog. mykenische Einflüsse in Wirklichkeit in verschiedene Entwicklungsphasen seit der Schachtgräberzeit (SH I) bis zur spätmykenischen Zeit (SH III B-C) gehören. Problematisch ist vor allem, daß Funde der frühmykenischen Kultur in Nordgriechenland nicht vorkommen. Das gilt ebenso für die angrenzenden Gebiete Makedonien und Bulgarien, durch die solche Beziehungen in Richtung Norden vermittelt worden sein müßten. Deshalb muß dieser südliche Bereich genauer betrachtet werden.

Wenn wir von der Periodisierung der frühbronzezeitlichen Kulturen in Bulgarien ausgehen und sie mit der Frühbronzezeit im Karpatenbecken vergleichen, so ist klar, daß das jüngste Ezero B2 im Norden mit der jüngeren Phase der Vučedol-Kultur und mit der Makó-Kultur synchronisierbar ist. Für die weitere Synchronisierung bedeutet dies, daß die in Thrakien verbreitete Nova-Zagora-Kultur, die im ägäischen Raum der Entwicklung Troja III-V einerseits und FH III-MH I andererseits zeitlich entspricht, im Karpatenbecken ungefähr mit der Nagyrév-Kultur synchronisiert werden kann. Das gilt einschließlich der jüngsten, durch die Funde von Galabovo charakterisierten Entwicklungsphase dieser Kultur (Leštakov 1993).

Die älteste Phase der Kulturen mit spiralverzierter Keramik im Karpatenbecken, die im Donaugebiet der Tei-Kultur der Stufen I-III entspricht, kann bisher in Bulgarien mit keiner bekannten Entwicklung parallelisiert werden. Es handelt sich hier aber sicherlich um einen noch wenig erforschten Zeitabschnitt, der sogar mehrere Horizonte umfassen müßte. Es ist aber nicht ganz ausgeschlossen, daß Südostbulgarien nach der Nova-Zagora-Kultur erneut unter Einfluß der nordpontischen Hügelgräberkulturen geraten ist, was durch die Körperbestattungen in Dolno Sachrane, Grab 6 im Hügel 3 (Getov 1965, Abb. 17) und Drama

"Kajrjaka", Grab 27, zum Ausdruck kommen könnte. Letzteres enthielt als einzige Beigabe ein askoides Kannchen, das einerseits an die einheimische Keramiktradition anknüpft, andererseits Form merkmale aufweist, wie sie an Gefäßen der Monteoru-Kultur zu beobachten sind (Lichardus - Fol - Bertemes - Echt - Getov - Katinčarov - Iliev 1996).

Diesem Zeithorizont zuweisbar sind wahrscheinlich auch andere Körperbestattungen in linker Hocklage unter Hügeln, manche Funde aus dem Horizont Razkopenica VII und die frühesten Funde aus Asenovce. Vergleichbare Funde stammen auch aus der Siedlungsstratigraphie bei Višegrad in den östlichen Rhodopen gefunden (Dremzisova-Nelčinova 1984, Abb. 31). Diese Funde stehen vor der klassischen jungbronzezeitlichen Entwicklung der Kulturen Čerkovna und Plovdiv-Zimnicea, die mit Tei IV-V synchronisierbar sind (Hänsel 1976). Von diesen Befunden aus ist es weder durch die Keramik noch durch andere Funde möglich, irgendwelche Beziehungen zum Frühmykenischen oder zu den karpatenländischen Kulturen zu verfolgen.

Im Zusammenhang mit den postulierten frühmykenischen Beziehungen nordwärts ist aufgrund dieser kulturgeographischen Situation erneut auf die Problematik des Vorkommens von Rapiern des Typs A in Bulgarien (Panayotov 1980; Kančev - Kančeva 1993) und in Rumänien einzugehen (Horedt 1960; Bader 1986). Diese als Stichwaffen verwendeten Schwerter werden typologisch mit den charakteristischen A-Rapiern der Schachtgräber verknüpft und sogar davon abgeleitet. Der A-Typ der Rapiere ist im ägäischen Milieu auf Kreta (Mallia) schon in MM II nachgewiesen. In der mykenischen Kultur des Festlandes treten diese Rapiere hauptsächlich in MH III/SH I auf. Dieser Typ ist aber auch in SH II belegt (Kakovatos, Vapheio) und sogar noch in der Stufe SH III A1 im Tholosgrab 2 in Routsí/Myrsinochorion (Kilian-Dirlmeier 1985, 252). Die mykenischen Rapiere des Typs B, die als Hieb Waffen verwendet wurden, können von den mykenischen Schachtgräbern über SH III A1 (Dendra) bis SH III A-SH III B (Pigadia) verfolgt werden.

Im balkanischen, karpatenländischen und donauländischen Milieu sind diese Rapiertypen in keinem einzigen geschlossenen Fundverband belegt, den man mit den mykenischen Schachtgräbern synchronisieren könnte (Alexandrescu 1966; Bader 1986; Panayotov 1980). Derartige Funde treten erst in einem jüngeren Milieu auf, das mit SH III B-C synchronisierbar ist, wie Rapierrunde aus den Horten von Sokol und Dražna de Jos beweisen (Hänsel 1973; Bader 1990). Die in Albanien belegten Rapiere des Typs A müssen wegen ihrer Formen aus minoischen und nicht aus mykenischen Zusammenhängen stammen (Kilian-Dirlmeier 1985). Das in Perșinari gefundene

Rapier des Typs B entspricht typologisch den anatolischen Formen und nicht den aus mykenischen Schachtgräbern bekannten Typen (A. Müller-Karpe 1994). Die balkanischen, karpatenländischen und niederdonauländischen Rapiere weisen, wenn wir sie mit den ägäischen Schwertern vergleichen, in Details wichtige Unterschiede auf: rhombischer Klingenschnitt, Heftplatte, fehlender Griffdorn. Trotzdem sind diese Waffen, verglichen mit den üblichen Waffen heimischer Produktion, von evident besserer Qualität (Bader 1986, 9).

Es muß schließlich hervorgehoben werden, daß im Karpatenbecken und im Donaugebiet bisher kein mykenisches Rapier des Typs A oder B in Fundverbänden belegt ist, die mit der Schachtgräberzeit in Mykene synchron wären. Somit kann ein direkter Kulturkontakt dieses Milieus mit dem Bereich der Schachtgräber nicht bewiesen werden. Die Rapiere der Typen A und B außerhalb der mykenischen Kultur dürften in die jüngere Bronzezeit gehören. In das untere Donaugebiet und nach Siebenbürgen verbreiteten sie sich entlang der thrakischen Küste, des nördlichen Teils des Ägäischen Meeres und durch Südostbulgarien, konkret über den prähistorischen Tundža-Weg und über das Balkangebirge nach Norden bis in den Donauroum (Taf. 3). Der nordwestlichste Fund eines Rapiers vom Typ A ist ein Einzel Fund außerhalb des Verbreitungsgebietes der spiralverzierten Keramik aus Jur pri Bratislave (Bouzek 1985, 33, Abb. 7: 7).

Die ältesten Funde mykenischer Keramik, die klar Kontakte und die Verbreitung der mykenischen Zivilisation nordwärts belegen, sind auf der Balkanhalbinsel wie auch in Anatolien Funde, die in die Stufe SH III, hauptsächlich in die Stufe SH IIIB gehören (Kilian 1977; Wardle 1993). Die Grabungen in Kastanas erbrachten typische Kantharos-Formen dieser jüngeren Phase, die man stratigraphisch in SH III B und C trennen und chronologisch mit der spätmykenischen Entwicklung vergleichen kann (Podzuweit 1979). Die kugeligen Kantharos-Formen sind auf Grund der Stratigraphie in Kastanas mit der Frühphase SH III B zu synchronisieren und in der weiteren Entwicklung überdauern sie noch bis in SH III C (Hänsel 1982, 15, Abb. 9; Hochstetter 1982). Eine ähnliche Entwicklung ist auch in anderen Siedlungen Makedoniens nachgewiesen, die zusammen mit Kastanas eindeutig eine Synchronisierung von SH III B-C mit der jüngsten Bronzezeit auf dem Balkan und im Donaugebiet ermöglichen. In Bulgarien ist diese Zeit bisher noch schwach durch die Entwicklung der Plovdiv-Zimnicea-Kultur vertreten, und zwar durch die ritzierte Keramik des Typs Čerkovna; dieser Zeitabschnitt ist im Donaugebiet sehr gut durch die Tei-Kultur (Stufen IV-V) und die späte Entwicklung der Verbicioara-Kultur (IV-V) (Berciu 1961; Leahu 1966; Morintz 1978) belegt. In Nordwestbulgarien

(Georgiev 1982) gehört hierher die Novo Selo-Kultur (Orsoja, Balej), im serbischen Donaugebiet die gut bekannte Entwicklung der Kultur Žuto Brdo-Dubovac (Garašanin 1983).

Es ist nicht ausgeschlossen, daß Handelsbeziehungen zum Balkan durch die Täler der Flüsse Axios in Makedonien (Kastanas), Struma in Westbulgarien (Kamena Čuka) und Tundža in Südostbulgarien (Drama) realisiert wurden. Hauptsächlich durch Südostbulgarien lassen sich diese Kontakte gut verfolgen. Belege dafür sind sicher nachgewiesene Scherben spätmykenischer Keramik der Stufe SH III C aus Drama "Kajrjaka", die teilweise aus Ionien importiert sein dürften (Lichardus - Fol - Bertemes - Echt - Getov - Katinčarov - Iliev 1996), und das Vorkommen mykenischer Rapiere, die in diesen Zeitabschnitt datiert sind (Hänsel 1973). Auf Grund einer Gußformhälfte aus Enica (Obl. Michailovgrad) kann angenommen werden, daß manche Waffen auch in heimischen Bronzeworkstätten imitiert wurden (Wanžek 1991).

Beim Verfolgen dieser Fernkontakte muß auch eine Schiffsverbindung zwischen dem Mittel- und Schwarzen Meer in Betracht gezogen werden (French 1982). Typische Mittelmeer-Steinanker, die an der Schwarzmeerküste in Bulgarien gefunden wurden, sind Zeugnisse dieses Schiffsverkehrs (Bonev 1988, 13). Als weitere Belege sind ein Kupferbarren in der typischen Form des sog. "ox-hide ingots" aus der Gegend von Burgas anzuführen (Bonev 1988, 12), ferner zweischneidige Äxte (Panayotov 1980), Steinarchitekturen und Befestigungen in Durankulak (Todorova - Dimov 1985) und in Plovdiv. Auf ägäische Einflüsse verweisen auch charakteristische Keramikformen (Kantharoi) und ihre Verzierung (Bonev 1988, 65 ff.), wie auch figurale Tonplastiken in der Kultur Čirna - Kličevac - Orsoja (Schumacher-Matthäus 1985); typologisch vergleichbar sind die donauländischen Tonfiguren am ehesten mit Plastik der Stufe SH III (Safronov 1968, 125-126; Majnarič-Pandžić 1982). Aus diesem Kultur-kreis sind auch tönernen Wagenmodelle (Dupljaja) bekannt, mit stehenden Menschenfiguren darauf, welche in Haltung und Tracht den menschlichen Einzelfiguren ähnlich sind (Letica 1973, Taf. 10-11). Die mit einem Glockenrock bekleideten und mit reicher Schmucktracht ausgestatteten Frauenfiguren, deren Gesichter eingeritzt und deren Arme unter die Brust gebogen sind (Dumitrescu 1961), finden im mykenischen Bereich ihre Entsprechung in den bemalten Frauenidolen des seit SH III A auftretenden Phi-Typs (French 1971, Abb. 1). Die formale Übereinstimmung ist kaum denkbar ohne eine entsprechende Übereinstimmung im Inhaltlichen. An das Ende der Stufe SH III A oder den Beginn der Stufe SH III B gehört auch das Tonmodell eines Streitwagengespanns aus dem mykenischen Kammergrab von Megalo Monastiri in Thessalien,

bei dem der zweirädrige Wagen samt Wagenkorb, die Deichsel, das Joch und beide Zugpferde dargestellt sind (Schachermeyr 1976b, 182, Taf. 50a).

Eine Sonderstellung im Rahmen von SH III nehmen die Fingerringe mit Spiralenden ein, die im ägäischen Milieu keine Vorbilder haben. Deswegen wurden von Anfang an für diesen Schmuck Vorlagen im "nördlichen Milieu" gesucht (Kilian-Dirlmeier 1980, 249 ff.). Diese Fingerringformen sind bereits früher in den eurasischen Steppengebieten nachgewiesen (Sintašta) und sind von Norden bis zur Ägäis und im Osten vom Schwarzen Meer bis Ostfrankreich verbreitet.

In dieses Kulturmilieu (Tončeva 1984, 91) gehören auch die Marmorstelen mit Spiralmotiven aus Razlog in Südwestbulgarien, die in ihrer ursprünglichen Lage durch Erdarbeiten beschädigt, zufällig gefunden und zuerst viel jünger datiert wurden (Hänsel 1969). Auf der größeren Stele (1,6 m) ist eine Männerfigur mit Helm abgebildet; derartige Formen sind in Griechenland aus dem 14.-13. Jh. v. Chr. belegt. Bei dieser Figur muß außer dem typischen Helm hauptsächlich das Schuhwerk wie auch der Schutz der Oberschenkel hervorgehoben werden (Taf. 4: 4), zwei Einzelheiten, die in dieser Form für die mykenische Kultur nicht besonders typisch sind. Zu der ichtyphallischen Männerfigur gehören noch verschiedene Symbole (horizontale Zickzacklinien, das Sonnenmotiv und die Darstellung eines Bootes mit Protomen - Taf. 4: 4). Die kleinere Stele (1,20 m) ist mit einer Kombination zusammenhängender Spiralmotive und einer großen Wirbelrosette verziert (Taf. 4: 7).

Eine Feststellungsgrabung im Jahre 1973 in Razlog bestätigte, daß die Stelen zur unteren archäologischen Schicht gehören, in welcher jüngerbronzezeitliche Keramik (Tončeva 1984, 71) und zwei weitere, ganz erhaltene Stelen sowie fünf Stelenfragmente mit Reliefmotiven gefunden wurden (Tončeva 1984, 85, Abb. 15, 17). Auf der ersten dieser Stelen befinden sich aneinandergesetzte Spiralmotive, umgrenzt mit horizontalen Zickzack- und schraffierten Linien; die Spiralen schließen Boote ein, in denen einige Personen mit Rudern sitzen (Taf. 4: 1, 2, 5). Auf den weiteren erhaltenen Stelen kommen Spiralmotive vor, auf einem Exemplar sind vielleicht Wasservögel dargestellt (Taf. 4: 3), auf dem anderen nur ineinander gefügte Spiralen (Taf. 4: 6). Auch diese Darstellungen ermöglichen es, die Funde aus Razlog in das 14.-13. Jh. v. Chr. zu datieren und damit in das Milieu der jungbronzezeitlichen Kulturen des Typs Čerkovna-Kastanas, in denen jung-helladische Beziehungen klar nachgewiesen sind (Hochstetter 1982; Podzuweit 1979).

Außer den erwähnten Beziehungen zwischen dem ägäischen Raum, dem Balkan und dem Karpatenbecken ist es sehr wahrscheinlich, daß am Ende der

mittleren Bronzezeit (Reinecke C) und zu Beginn der Spätbronzezeit (Reinecke D) spätmykenische Einflüsse auch durch Italien zum Alpenmassiv verließen, und von dort in das Gebiet nördlich der Alpen übernommen wurden. Auf diese Möglichkeit verweist die Verbreitung mykenischer Keramik der Stufen SH III A - bis SH III B und hauptsächlich in der Stufe SH III C, als diese Keramik bereits nördlich des Po erschien (v. Hase 1990, Abb. 3, 4). Auch durch die Verbreitung der frühen Dolche des Peschiera-Typs sind mykenische Einflüsse über Italien bewiesen (Schauer 1985, 166 ff., Abb. 39). Es ist nicht ausgeschlossen, daß auch die Anregungen zum Tragen von Beinschienen und Panzern, wie auch ihre heimische Produktion in dieser Periode durch Italien vermittelt wurde (vgl. Schauer 1980; 1982). H. Müller-Karpe hielt sogar viel frühere Beziehungen zwischen dem ägäischen Milieu und dem Alpenraum im Verlauf der frühmykenischen Kultur für möglich (H. Müller-Karpe 1977, 49), obwohl überzeugende Funde für diese These noch fehlen und frühe Importe aus dem mykenischen Kulturbereich bisher nur in Süditalien nachgewiesen sind (v. Hase 1990, Abb. 2).

Zu Kontakten zwischen dem Karpatenbecken und der mykenischen Kultur könnte der Metallbedarf beigetragen haben. A. Hartmann (1982) konnte auf Grund von Analysen zeigen, daß eine identische Sorte von Gold B im Karpatenbecken wie auch im ägäischen Raum vorkommt. Der Fernhandel mit Metallrohstoff seit Ende der frühen und hauptsächlich in der mittleren Bronzezeit ist durch den Bedarf von Zinn zur Herstellung von Bronzegegenständen eindeutig belegt. Es ist bekannt, daß Zinn in Europa nur in wenigen Lagerstätten vorkommt. Deswegen überrascht es nicht, daß bereits J. Mellaart annahm, das in Anatolien benötigte Zinn sei aus dem Verbreitungsgebiet der Aunjetitzer Kultur vermittelt worden (Mellaart 1968, 187 ff.). Für den ägäischen Raum wird das Zinn noch in den weiträumigeren Fernhandelsbeziehungen gesucht (Penhallurick 1986).

4. KULTUREN DER EURASISCHEN STEPPE UND WESTLICHE BEZIEHUNGEN

Die Bedeutung der eurasischen und nordpontischen Steppen für die bronzezeitliche Entwicklung im Karpatenbecken ist durch die Übernahme der Scheibentrensenknebel nachgewiesen, die zum Lenken des Streitwagens wichtig sind (Kuzmina 1980; 1994). Reiche Gräber in Novyje Jabalakly deuteten bereits im Jahre 1977 an, daß auch in entfernten Bereichen der eurasischen Steppen silberne "Sibiner" Ohringe auftreten (Gorbunov 1977, Abb. 5: 1, 2), hauptsächlich aber die runden bronzenen Gewandbesatzbleche (Gorbunov 1977, Abb. 7, 8) mit typischer geometrischer oder Spiralverzierung. Deren Her-

kunft wurde bisher ausschließlich im mykenischen Milieu gesucht. Trotz der nahen typologischen Vergleiche bleibt stets aber die Frage offen, ob es überhaupt möglich wäre, diese Anregungen zur Herstellung dieser Bleche aus dem mykenischen Bereich oder aus dem Karpatenbecken zu beziehen, oder ob es sich nicht um Gegenstände handelt, die auch in den eurasischen Steppen heimisch waren.

Die mögliche Genese dieser neuen Zivilisation im Steppengebiet der Bronzezeit ist bisher, inhaltlich gesehen, am überzeugendsten durch neue Fundkomplexe aus Sintašta erkennbar. Diese Funde ermöglichen es, im Rahmen ihres Kulturkontextes auch die Aussagefähigkeit anderer, bereits länger bekannter Funde zu klären, die bisher nicht gebührend bewertet wurden - vor allem aus dem nördlichen Schwarzmeergebiet, aber auch aus dem Kaukasus.

Die Grabungen in Sintašta in der Ural-Kasachstansteppe erfolgten in den Jahren 1972-1976 und 1983-1986. Die Fundverbände aus den Gräberfeldern wurden 1992 komplett publiziert (Gening - Ždanovič - Gening 1992). Der ganze Fundkomplex Sintašta, der eine befestigte Siedlung (SP), ein großes Flachgräberfeld (SM), ein Gräberfeld mit Bestattungen unter Hügelschüttungen (SI), ein kleines Flachgräberfeld (SII), ein kleines Hügelgrab (SIII) und ein großes Hügelgrab mit einem Kultobjekt (SB) umfaßt, liegt auf der linken Seite des Sintašta-Flusses, eines Zuflusses des Tobol (Taf. 5: A).

Die befestigte Siedlung in Sintašta liegt auf der rechten Sintašta-Flußterrasse; sie hatte ursprünglich eine runde Form von 136-140 m Durchmesser; der Westteil ist durch das Mäandrieren des Flusses vernichtet. Die Siedlung besteht aus länglichen, rechteckigen Häusern, die dicht nebeneinander nach einem genauen Plan kreisförmig angeordnet sind (Taf. 6: E). Ausgegraben wurde nur ein Teil der Siedlung - 24 Häuser des Außenkreises, mit der schmalen Rückwand zur Befestigungsmauer orientiert. Die Wände bestanden aus Lehm mit einer Verstärkung durch eine Holzkonstruktion. Im inneren Häuserkreis wurden nur vier Häuser untersucht. Zwischen der äußeren und inneren Häuserreihe befand sich eine 4 m breite Straße. In den einzelnen Häusern fand man Steinwerkzeuge, von denen manche zur Metallbearbeitung dienten, ferner fand man Lanzen und Pfeilspitzen aus Quarz, Knochen- und Geweihgegenstände wie auch Waffen, tönernen Radmodelle, Bronzeahlen, Dolche und Erntemesser.

Die komplizierte Befestigung bestand aus einer Vormauer aus Holz und Lehm, einem Graben (4,5-6 m) und einer Holzerdemauer. Besonders kompliziert war der Eingang in die Siedlung (Taf. 6: A-D).

Mehrere Grabkomplexe der Bronzezeit wurden nördlich der befestigten Siedlung ausgegraben (Taf. 6: A). In erster Linie ist ein großes Hügelgrab mit einem Kultgebäude zu nennen, an dessen Südseite

sich ein Flachgräberfeld anschließt, in dem bedeutende Streitwagenfunde gemacht wurden. Weiter nordwärts befindet sich ein Komplex von Flachgräbern und Gräbern unter Hügelschüttungen (SI), ein kleines Flachgräberfeld (SII) und ein kleines Hügelgrab (SIII). Alle Nekropolen sind sorgfältig veröffentlicht. Deswegen seien an dieser Stelle nur einige grundlegende Beobachtungen zur Charakterisierung des Bestattungsrituals der eurasischen und nordpontischen Steppen hervorgehoben.

Das Denkmal SB ist ein großes Hügelgrab mit einer erhaltenen Höhe von 4,5 m und einem Durchmesser von 80-85 m. Unter der Hügelschüttung mit ursprünglich 72 m Durchmesser und einem Graben als Umhegung sind hauptsächlich drei Strukturen entdeckt worden: eine Grabkammer, ein Tholos und Teile peripherer Konstruktionen. Nach der Störung des Bestattungskomplexes wurde darüber ein Kultplatz mit einem Heiligtum erbaut (Gening - Ždanovič - Gening 1992, Abb. 201, 210).

Auf dem südlich anschließenden Flachgräberfeld (SM) wurden auf einer ovalen, 24 x 33 m großen Fläche 40 Gräber freigelegt, in denen 60-65 Menschen begraben waren. Nach unserer Interpretation handelt es sich hier um einen ursprünglich kreisförmig markierten Bestattungsplatz, auf dem sich 32 Gräber befinden; die Gräber sind planmäßig in einem inneren und einem äußeren Kreis angeordnet (Taf. 5: B).

Im Innenkreis von 20 m Durchmesser befinden sich 16 Gräber (1, 2, 4-8, 11, 13, 17-22, 24), die unregelmäßig gereiht sind. In der Mitte dieses Kreises liegt das Grab 18. Im Außenkreis befinden sich ebenfalls 16 Gräber (3, 9, 10, 12, 14-16, 23, 25-28, 32, 33, 37, 38), die nordöstlich, südlich und teilweise auch südwestlich um die Gräber des inneren Kreises gruppiert sind. Davon, daß diese zwei Kreise wirklich bei der Wahl der Grabplätze respektiert wurden, zeugt auch die Tatsache, daß der Innenkreis nur durch die übereinander liegenden Gräber 10 und 16 gestört war, die einst gewiß die sichtbare Linie des inneren Kreises nicht respektiert haben. Die Gräber 29, 30, 34, 35, 36 liegen südöstlich außerhalb des Außenkreises. Das Grab 31 ist außerhalb dieser Konzentration gelegen und die Gräber 39 und 40 sind in südöstlicher Richtung sogar bis zu 27 m entfernt. Am Rande des großen Kreises fand man ein Kultobjekt (I) und drei Kultgebäude (I-III). Ein Kultobjekt (II) entdeckte man auch außerhalb des großen Kreises zwischen den Gräbern 30 und 36. Gut erhalten war das hölzerne Kultgebäude I von 5,2 x 4,6 m Größe, mit einem Eingang von der Ostseite. Im Zentrum des Gebäudes war eine Vertiefung, in deren Mitte sich ein Lehmkreis mit einem eingetieften zentralen Pfosten befand, und dahinter war eine Holzwand erbaut (Gening - Ždanovič - Gening 1992, 234 ff., Abb. 134).

Auf diesem Gräberfeld wurden Holzkammern von Schachtgräbern freigelegt, von denen manche

eine Länge von 4 m überschritten und in eine Tiefe bis zu 3 m reichten. Die verstorbenen Männer, Frauen und Kinder waren im Körperbestattungsritus begraben, hauptsächlich in seitlicher Hocklage, aber auch angehockt auf dem Rücken. Manche Knochen der Bestatteten lagen nicht in anatomischer Anordnung, obwohl die Kammern dieser Gräber nicht gestört waren. Zu der Ausstattung der reichen Gräber gehörten Tieropfer (Rinder und Schafe), hauptsächlich aber Pferdeknochen, wobei hier nicht nur Einzelknochen und Schädel, sondern auch ganze Pferdeskelette belegt sind (Taf. 7). Bei manchen fand sich charakteristisches Zaumzeug in situ, repräsentiert durch typische Scheibentrensenknebel mit Stacheln (Gening - Ždanovič - Gening 1992, Taf. 22). Besonders wichtig sind hölzerne zweirädrige Wagen mit Speichenrädern oder deren Teile (Taf. 8: 20). In manchen Fällen erhielten sich nur Abdrücke dieser Räder in Radgruben in den Grabkammern; deswegen stützt sich die Rekonstruktion der Wagenoberteile auf die bekannten Analogien und bildlichen Darstellungen (Gening - Ždanovič - Gening 1992, Abb. 91). Im Innenkreis, wie auch im Außenkreis, sind zwei Gruppen mit vier Streitwagen erhalten. Die neunte Bestattung mit einem Wagen lag südöstlich des Außenkreises. Die Ausstattung der Männergräber bestand aus Keramik, Silexpfilsitzen, Bronzelanzenspitzen, Streitäxten (Taf. 8-9), Stein- oder Alabasterkeulen und Bronzedolchen, die alle als Symbole der gesellschaftlichen Stellung zu deuten sind. Wichtig ist, daß in diesen Gräbern mehrere Varianten geglätteter Steinwerkzeuge vorkommen, die bei der Endbearbeitung von Metallerzeugnissen benutzt wurden. Das ist durch die Funktionsanalyse typologisch identischer Steingegenstände aus frühbronzezeitlichen Zusammenhängen im Kaukasusgebiet bewiesen (Korobkova - Šapovskaja 1983, 89, Abb. 1-3). Charakteristischen Schmuck bilden "Sibiner" Ohringe, aber auch Zierat aus Muscheln und Fayence. Die verzierte Keramik deutet auf nahe Beziehungen zum Abashevo-Bereich und verwandten Kulturen (Ždanovič 1988).

Etwa 150 m nordnordöstlich vom großen Hügelgrab (SB) erhielten sich die Flachgräber und Gräber unter einer 1 m hohen Hügelschüttung (SI) von 32 m Durchmesser. An dieser Stelle wurden 16 Holzkammergräber entdeckt, die in drei Hauptgruppen aufteilbar sind (Taf. 10, A). Die Gräber 14 und 15 sind als zentrale Gräber zu bezeichnen, die in einem Kreis von rund 12 m Durchmesser liegen (Taf. 10: B). Im zweiten Kreis von 24 m Durchmesser befinden sich neun Gräber (6-13, 16), wobei nur das Grab 16 die Markierung des Innenkreises überschreitet. Im dritten Außenkreis sind fünf Gräber nachgewiesen (1-5). Den Autoren zufolge sind auf Grund von Geländebefunden die Flachgräber 1-5 am ältesten, die angelegt wurden, als im Zentrum ein hölzernes Kultgebäude existierte. In der zweiten Phase wurden die Gräber 14

und 15 angelegt, und zwar an der Stelle des ursprünglichen Kultgebäudes, und schließlich folgten die Gräber im inneren Kreis, die mit unter der Hügelerschüttung lagen. Die zentralen Gräber waren ausgeraubt. Es verblieben in ihnen nur Keramik (Taf. 12) und geglättete Steinwerkzeuge zur Metallbearbeitung (Taf. 11: 23-29), bronzene Flachbeile und ein Meißel, Bronzedolche, bronzene Angelhaken, Silexpfeilspitzen, Scheibentrensenknebel aus Geweih und mehrere Kleingegenstände (Taf. 11: 1-22). In den übrigen Gräbern befanden sich ähnliche Fundtypen, wenn auch viel seltener.

Die Fundstelle SII, von kreisförmiger Gestalt mit 12 m Durchmesser und zur Zeit der Grabung nur noch 20 cm über dem Geländeniveau erhoben, befand sich in rund 400 m Entfernung vom großen Hügelgrab SB. Hier fand man 10 Gräber (Taf. 13: A), in denen Männer, Frauen und Kinder in Hocklage bestattet waren, wobei im Zentrum dieses Kreises ein hölzernes Kultgebäude von 2,70 x 2,70 m stand (Gening - Ždanovič - Gening 1992, Abb. 173). Rundherum konzentrierten sich die Gräber 1, 5, 7, 9, 10. Das Grab 2 störte den Grundriß des Gebäudes, und die Gräber 3 und 4 lagen bereits außerhalb des Innenkreises.

In den Grabgruben befanden sich bis zu 3 m lange hölzerne Kammern. Grab 10 lag in einer Katakombengrube. Besonders reich ausgestattet war Grab 7 (Taf. 14). Ausgestattet waren die Gräber, die in einigen Fällen ausgeraubt waren, mit Bronzedolchen, Lanzenspitzen, Pfeilspitzen von dreieckiger Form, Flachbeilen und Ahlen, geglätteten steinernen Keulenköpfen wie auch geglätteten Steinwerkzeugen, die in der Metallbearbeitung verwendet wurden. Ferner waren es Silexpfeilspitzen, aber auch ein Komplex von Silberanhängern (Gening - Ždanovič - Gening 1992, Abb. 188), kombiniert mit Fayenceperlen, Bronzefingerringe mit Spiralenden und hauptsächlich typische verzierte Keramik.

Das kleine Hügelgrab (SIII) war noch als 15-16 m großer Kreis mit 40 cm Höhe erkennbar. Im Zentrum lag eine Holzkammer von 4,00 x 3,15 x 3,00/2,60 m Größe (Taf. 13: B). In 2,5-3 m Tiefe kam die Sohle der Grabkammer zum Vorschein, auf der sich Menschenknochen von fünf Individuen in nichtanatomischer Anordnung befanden. Das Grab enthielt geglättete Steinwerkzeuge, eine kugelige Steinkeule, Keramik und Bronzegegenstände wie Dolch, Ahle u.a., sowie zwei Tondüsen mit Ritzornamentik.

An dieser Stelle kann zusammengefaßt werden, daß die Funde aus Sintašta eine herrschende Schicht im Steppenbereich dokumentieren, an ausgewählten Stellen in Einzel- oder Kollektivgräbern bestattet, und zwar in einer genau vorgeschriebenen Abfolge. In Männergräbern erscheinen Machtsymbole in Form von steinernen Keulen, Teilen des Pferdezaumzeugs, Streitwagen und Kriegerausrüstung mit Pfeilspitzen, Lanze, Dolch oder Kurzschwert, Streitaxt

oder Flachbeil. Besonders interessant ist das Vorkommen einfacher geglätteter Steinwerkzeuge, die bei der Metallbearbeitung als Hämmer benutzt wurden. Frauengräber waren mit Bronzenadeln, Ahlen oder "Sibiner" Ohrringen und Fingerringen, die mit zwei Spiralscheiben abgeschlossen waren, ausgestattet. Außerdem erscheinen in den Gräbern die Muscheln Dentalium und Cardium und auch Fayenceperlen. Zu diesen Gräbern gehört eine urbanistisch organisierte Siedlung mit komplizierter Befestigung, die für ihre Organisation auch Vorbilder im vorderasiatischen Milieu hat (Demirçi-Hüyük u.a.).

Es muß noch eine detaillierte chronologische Analyse der einzelnen Bestattungen in den Gräberkreisen von Sintašta durchgeführt werden. Nach der vorläufigen Durchsicht des Materials deutet sich an, daß mehrere Gräberkreise gleichzeitig sind. Hierin zeigt sich ein ähnliches Phänomen, wie wir es bei den Gräbergruppen A und B in Mykene beobachten konnten. Der Befund spricht nicht nur für familienweises Bestatten, sondern auch für die gleichzeitige Existenz verschiedener Familien der Oberschicht.

Die Gräber von Sintašta stehen nicht vereinzelt in den asiatischen Steppen, sondern in weiteren Zusammenhängen mit den Steppen westlich des Urals. Von Bedeutung sind hier Funde aus dem sechsten Hügelgräberfeld von Utevka (Taf. 15: A), das westlich des Urals am Samara-Fluß liegt; im Hügelgrab 6 wurde beim Grab 2 eine komplizierte Holzkonstruktion gefunden. Im Grab waren sechs Personen bestattet, 2 Erwachsene, 2 Kinder und 2 Jugendliche. Vier von ihnen lagen auf der linken Seite, einer auf der rechten und einer in Rückenlage (Taf. 15: B). Im Zusammenhang mit zwei Erwachsenen waren zwei ganze Pferde mit zueinander gerichteten Extremitäten bestattet. An einer der Holzwände befanden sich auch Abdrücke eines runden Gegenstandes, die als Radspuren interpretierbar sind. Als Grabbeigaben sind belegt: Keramik, Silexpfeilspitzen, Bronzedolche, ein Bronzebeil, Bronzeahlen und Angelhaken, Teile von Bronzezierat, unter ihnen auch "Sibiner" Ohrringe und Fayenceperlen (Taf. 16, 17). In weiteren Gräbern des Gräberfeldes in Utevka erscheinen ähnliche Funde, bereichert um Bronzelanzenspitzen, Scheibentrensenknebel mit Stacheln und Alabasterkeulenköpfe (Vasiliev - Kuznecov - Semenov 1992, Abb. 4-6).

Typologisch, aber auch kulturell nähern sich die Funde aus Utevka, aber auch aus anderen Fundorten - wie Potapovo - den Funden aus Sintašta wie auch der Abaševo-Kultur (Prjachin - Chalikov 1987), die jedoch westlich des Urals als "Potapovo-Typ" bezeichnet werden. Das Gräberfeld von Potapovo besteht aus fünf Grabhügeln, die einem Durchmesser zwischen 24 und 40 m und eine Höhe von 0,33 bis 0,66 m besitzen. Die Einzel- und Mehrfachbestattungen in Strecker- und Hockerlage liegen im Zentrum

der Hügel oder sind leicht exzentrisch, in einem genau ausgemessenen Kreis angelegt (*Vasiliev - Kuznecov - Semenova 1994*). Die wichtigsten Bestandteile des Totenzubehörs bestehen aus Keramik, Arbeitsgeräten aus Metall, Steingeräten zur Metallbearbeitung, Trachtelementen aus Metall (Armringe, sibirische Ohrgehänge), Bewaffnung (gegossene Metallschalen und Feuersteinpfeilspitzen), ebenso wie aus runden Psalien. In Verbindung mit den Bestattungen treten Tieropfer von Rindern und Pferden auf.

In dieser neuen Kulturgruppe sind bisher 11 Hügel mit etwa 80 Bestattungen bekannt. Die Gräber liegen unter Aufschüttungen von nur 0,30-0,50 m Stärke und einem Durchmesser von 24-30 m. Es handelt sich um "Gemeinschaftsbestattungen" wie in Sintašta. Charakteristisch sind auch Opferstellen, wo ganze Pferde oder nur deren Schädel deponiert wurden. Als weitere Tieropfer sind solche von Rind, Schaf und Hund belegt. Als Teile des Pferdegeschirrs sind bisher 15 runde Psalien mit Spitzen nachgewiesen, die typologisch klare Beziehungen zu Sintašta belegen. Einige dieser Psalien sind ausserdem mit spiralförmigen Verzierungen geschmückt. Sintašta und der "Potapovo-Typ" sind nicht nur vergleichbar durch Opferstellen mit Tieren, und die Formen der Psalien, sondern auch durch verschiedenen Aspekte im Totenritual, wie die Treppen in den Bestattungsgruben und die Mehrfachbestattungen. Hingegen gibt es im Rahmen des Bestattungsritus auch darin einige Unterschiede, daß die Grabkammern des "Potapovo-Typus" mit Lehm verputzt und die Toten west-ost-orientiert sind. Bei der Keramik jedoch sind zahlreiche typologische Verbindungen zu Sintašta erkennbar, obwohl hier auch Traditionen der vorangehenden Poltavko-Kultur bestehen (*Vasiliev - Kuznecov - Semenova 1995*, 5 ff.).

Die Funde des Potapovo-Typs können aufgrund des bisher Bekannten unmittelbar in die Zeit nach dem Untergang der Poltavko-Kultur und vor die Herausbildung der Balkengrab- und Alakul-Kultur eingeordnet werden (*Vasiliev - Kuznecov - Semenova 1992*, 54 ff.). Die jüngste Phase der Poltavko-Kultur repräsentiert in diesem Raum die jüngste Entwicklung der Grubengrabkultur in einer Zeit, als an anderen Stellen bereits die Katakombenkultur endete. Die Poltavko-Kultur bewirkte in dieser Zeit im Gebiet der Rohstofflagerstätten des Urals eine Blüte der Metallurgie, wie es die Metallgegenstände beweisen, die hauptsächlich in Gräbern auf mehreren Gräberfeldern vorkommen.

Was die Entstehung des "Potapovo-Typus" betrifft, muß deshalb angenommen werden, daß sowohl einheimische Grundlagen der Poltavko-Kultur, als auch Einflüsse aus dem Bereich der Abashevo- und Sintašta-Kultur maßgebend waren. Die kulturelle Verwandtschaft von Sintašta und Potapovo wird auch mit dem Begriff "Sintašta-Potapovo-Typus" aus-

gedrückt. Besondere Aufmerksamkeit verdient auch die Tatsache, daß die Denkmäler des "Potapovo-Typus" im Gebiet der Wolga-Waldsteppen, in unmittelbarer Nähe der frühen Balkengrabkultur (Srubnaja), verbreitet sind. Stratigraphische Überlagerungen von Bestattungen dieser beiden Gruppen sind bislang nicht bekannt. Dasselbe gilt auch für die früheste Balkengrabkultur, Pokrovsk-Stufe genannt, die zwar gewisse typologische Beziehungen zum "Potapovo-Typus" aufweist, aber keinerlei Verbindungen zu Sintašta zu besitzen scheint. Es fehlen hier sogar die runden Psalien, mit Ausnahme des Fragmentes einer Knochenpsalie aus der Verfüllung einer Grube von Zolotaja Niva. Ob nun Potapovo und die Pokrovsk-Stufe der Balkengrabkultur als gleichzeitig angesehen werden oder ob angenommen wird, daß der "Potapovo-Typus" etwas früher beginnt, es handelt sich ganz offensichtlich um zwei vollkommen unterschiedliche kulturelle Gruppen (*Vasiliev - Kuznecov - Semenova 1995*, 36 ff.).

Die Kultur mit "Mnogovalikovaja Keramik" (MVK-Kultur)

Die chronologischen und kulturellen Beziehungen der Funde des Potapovo-Typs zur nordpontischen mittelbronzezeitlichen Entwicklung können mit Hilfe der MVK-Kultur (Taf. 19) untersucht werden, die in diesem Raum auf die Katakombenkultur folgt. Die MVK-Kultur erstreckt sich über ein weites Gebiet der Steppen und Waldsteppen (Taf. 20), und im Nordosten erreicht sie die Wolga; im Süden kommt sie in Gebieten noch südlich des Asovischen Meeres vor (*Sava 1991; 1994; Šarafudinova 1995*). Zahlreiche Gegenstände (Taf. 21), wie steinerne Keulenköpfe, Dolche, Lanzen, Scheibentrensenknebel, durchbohrte runde oder ovale "Schließen" aus Stein oder Knochen (*Dergačev 1986*), verbinden die MVK-Kultur mit der Entwicklung im Uralgebiet. Nach S. S. Berezanska kommen gemeinsam mit Hinterlassenschaften der Abashevo-Kultur Überreste der MVK-Kultur im nördlichen Donec-Becken und am mittleren Don vor (*Berezanska 1960*). Hier wurden ihre Denkmäler früher fälschlich der Katakombenkultur zugesprochen (*Liberov 1964*, 88-89). Eine Synchronisierung von MVK-Kultur und Abashevo-Kultur wird durch das gemeinsame Keramikvorkommen in mehreren Siedlungen, wie Iličevka, Aleksandrija, Babino III und Usovo Ozero bestätigt, aber auch auf Gräberfeldern wie Veduga, Kondrašovka und Vedenki (*Berezanska 1982*, 61).

In der Siedlung von Livencovka am unteren Don, wo auch im Kreis angeordnete Steingrundrisse vorkommen, ist die stratigraphische Abfolge Katakombengrabkultur - MVK-Kultur - späte Balkengrabkultur gesichert (*Bratčenko 1976*). In einigen älteren Arbeiten wurden Überreste der MVK-Kultur wegen

des ähnlichen Totenrituals der Balkengrabkultur zugewiesen (Berezanska 1962). Es seien deshalb die kennzeichnenden Phänomene der MVK-Kultur an dieser Stelle zusammengefaßt: Charakteristisch sind Hügelgräber mit mehreren Bestattungen (Zentralbestattung und zugeordnete Bestattungen). Außerdem kommen Flachgräber in einfachen eckigen oder ovalen Gruben mit senkrechten Wänden und flachem Boden vor, oder in Steinkisten. Beide Typen von Flachgräbern besitzen Holzdecken oder eine Steinplattenabdeckung. Die Toten sind als linke - seltener als rechte - Hocker beigesetzt, als Rückenhocker oder als Strecker. Ihre Orientierung ist nicht einheitlich (Dergačev 1986). Im allgemeinen sind die Gräber mit Beigaben sehr einfach ausgestattet. Tongefäße, "Schließen" aus Knochen oder Stein, Arbeitsgeräte, Waffen und Trachtbestandteile kommen vor. Ein Teil der Gräber enthält Tierknochen als Reste kultischer Handlungen. Selten sind Fayenceperlen, deren Formen auch im kaukasischen Bereich belegt sind. Mit Hilfe eines Dolches aus dem Hügelgrab von Staryje Cuconesti sucht man eurasische Verbindungen bis zur Andronovo-Kultur (Alakul) im 16. Jh. v. Chr. (Dergačev 1986, 145, Abb. 36: 10). Der größte Teil der Bestattungen der MVK-Kultur ist jedoch beigabenlos und daher nur mit Schwierigkeit eindeutig zuzuordnen, weil auch die nachfolgende Sabatinovka-Kultur ein ähnliches Totenritual praktiziert hat (Šarafudinova 1982).

Nur wenige Siedlungen der MVK-Kultur sind ausgegraben. Zu den wichtigsten gehören Babino III, Kamenka, Livencovka und Katevka (Bratčenko 1971; 1976). Die letztgenannten Siedlungen besitzen Befestigungen aus Trockenmauerwerk. In ihnen fanden sich Belege für metallurgische Tätigkeiten.

In das Milieu der MVK-Kultur gehört auch der bekannte Hortfund aus Borodino (Taf. 22, 23). Vor allem wegen der Form des Silberdolches (Taf. 22: 1) und der goldenen Intarsienverzierung der Nadel (Taf. 22: 3) wurden Vorbilder im IV. und V. Schachtgrab von Mykene gesucht (Hachmann 1957). Für die Lanzen spitzen (Taf. 22: 4, 5) wurde bereits seit längerem darauf hingewiesen, daß diese Formen für den Sejma-Turbino-Komplex charakteristisch sind, dessen Anfänge in das 16.-15. Jh. v. Chr. und dessen jüngere Entwicklung in das 14.-13. Jh. v. Chr. datiert werden (Černych - Kuzmynych 1989, 256 ff.). In Borodino (Krivcova-Grakova 1949) treten auch typische Alabasterkeulenköpfe und steinerne Streitäxte auf (Taf. 23), wie sie in mehreren Steppenulturen, für die MVK-Kultur und im kaukasischen Raum nachgewiesen sind (Polidovič - Čimidanov 1995). Auf Grund detaillierter Analysen der Lanzen spitzen und der Nadeln mit rhombischem Kopf kann man annehmen, daß dieser Hortfund nicht mit den karpatenländischen Funden des Typs Hajdúsámson und Apa zeitgleich sein kann, sondern frühestens in das 15.-14. Jh. v.

Chr. datierbar ist (Gimbutas 1956; Safronov 1968; Bočkarjev 1968).

Aus dem Verbreitungsgebiet der MVK-Kultur stammen auch der Hortfund von Mačín (Taf. 24: 1-2), der zwei goldene Dolche enthielt, der Hortfund (?) von Medgidia mit einer rhomboiden Nadel (Taf. 24: 3) und einem Messer und der goldene Kantharos von Kryžovlin (Abb. 24: 7). Auch diese Funde deuten eher auf eine jüngere Datierung als die Schachtgräberzeit. Als Bestandteile der Pferdezüaumung sind Scheibentrensenknebel mit eingesetzten Stacheln (Taf. 25: 1-3, 5) und rechteckige Plattenknebel (Taf. 25: 4, 6, 7) bekannt. Zur Tracht gehören eine Knochenscheibe aus Iličevka (Šapovalov 1976) mit "mykenischer" Spiralornamentik (Taf. 25: 11) und die Scheibe mit Kreuzmotiv aus Kalfa (Taf. 24: 4). Spiralornamentik kommt auch auf einer Lanzen spitze aus Ciurupinsk (Taf. 24: 6) vor, und das Kreuzmotiv begegnet zusammen mit Wellenornamentik auf der Bronzeaxt von Lozovo (Taf. 24: 5). Diese stammt aus einem 1969 entdeckten, aus 30 Gegenständen (Kurzschwerter, Lanze, Sichelmesser, Meißel usw.) bestehenden Hort in einer Grube (Dergačev 1986). Auf Grund typologischer Verbindungen mit dem Hortfund von Dražna de Jos läßt sich der Hort von Lozovo an das Ende der MVK-Kultur datieren.

Vom Ikonographischen her verdient besondere Aufmerksamkeit eine verzierte Geweihaxt aus Durdarkov - ein Fund aus einer Feuchtbodensiedlung der MVK-Kultur (Berezanska 1982, Abb. 52: 16). Auf der einen erhaltenen Seite der Axt sind Figuren in einer Szene abgebildet, die ganz offensichtlich von dem Motiv der Tiere am Lebensbaum abhängt (Taf. 25: 10). Der Baum ist anhand der Schraffur des Stammes als Palme zu identifizieren; die Stilisierung der Wedel hat Parallelen in der minoischen und mykenischen Vasenmalerei. Die sieben vierfüßigen Tiere sind nicht ganz zweifelsfrei zu bestimmen. Mit der dem Baum gegenüber dargestellten Figur dürfte wohl, worauf Statur, Haltung und Schwanzform hindeuten, ein Pferd gemeint sein; drei andere könnte man für Wildschweine halten. In der Mitte der gedachten Achse zwischen Baum und "Pferd" erscheint ein Sonnensymbol. Rund um den Nacken der Axt sind schraffierte Dreiecke, Vierecke und Schachbrettmuster eingraviert. Auf der verlorengegangenen Gegenseite sollen nach dem Bericht von S. Berezanska zwei Menschen - Mann und Frau - abgebildet gewesen sein, über die ein Vogel hinwegfliegt. Die Idee zu dieser für die MVK-Kultur einmaligen Darstellung muß aus dem südägäischen Raum stammen. Der ursprüngliche Bildsinn ist aber offenbar in der Steppe nicht mehr verstanden worden, worauf die ungewöhnliche Anzahl der Tiere und ihre andersartige Beziehung zum Baum hinweisen.

Allerdings ist diese Art figürlichen Bildens im nordpontischen Raum kein Einzelfall. Wir verweisen

auf den Unterkieferast eines Rindes, der auf beiden Seiten szenische Bilder trägt, und der, als Einzelfund bei Putivl zutage gekommen, bis jetzt für älter gehalten wurde (Berezanska 1982, Abb. 72: 2). Zeichentechnik, Motive und Figurenstil stehen aber der Szene auf der Axt von Dudarkov so nahe, daß eine Verbindung angenommen werden muß. Neben Schachbrettmustern und schraffierten Dreiecken sind auf der einen Seite mindestens drei vierfüßige Tierfiguren abgebildet, der Hörner wegen wohl als Rinder zu identifizieren; die länglichen Gebilde auf der anderen Seite sind sehr wahrscheinlich Schiffsdarstellungen (Taf. 25: 8). Und schließlich ist noch ein Röhrenknochen aus Iličevka zu nennen, der das Bild zweier stehender Vögel in Seitenansicht trägt (Taf. 25: 9). Die im ukrainischen Raum einmaligen szenischen Darstellungen kann man mit Hilfe einzelner Elemente wie der gezackten Sonnenscheibe und der Schiffsdarstellungen mit den Darstellungen auf der Steinstele von Razlog vergleichen. Ähnliche Sonnenscheiben sind auch auf den Tonfiguren der Bronzezeit C an der unteren Donau zu finden (Letica 1973, Taf. 3: 1). Alle diese Elemente finden gute Entsprechungen im spätmykenischen Bereich.

Alle hier kurz angesprochenen Beispiele von außergewöhnlichen Gegenständen aus dem Bereich der MVK-Kultur zeigen, daß diese Kultur zeit ihres Bestehens, bis zur Formierung des Sabatinovka-Nouă-Komplexes, mit ägäischen Kulturen in Beziehung stand.

Was die Synchronisierung der MVK-Kultur betrifft, so besteht ein Problem darin, daß ihre älteste Phase östlich des Dnjepr und am unteren Don noch neben der jüngsten Katakombenkultur existiert, während westlich des Dnjepr die MVK-Kultur bereits die Katakombenkultur überlagert. Auch in der jüngsten Entwicklung bestehen evidente Unterschiede zwischen den Gebieten westlich und östlich des Dnjepr: im Osten wird die jüngste Phase ist bereits von der Balkengrabkultur überlagert (Pokrovsk-Etappe), während im westlichen Gebiet die MVK-Kultur weiterbesteht. Im Gebiet des Pruth und Dnjestrs ist die MVK-Kultur am Ende ihrer Entwicklung noch mit der Prä-Sabatinovka-Entwicklung zeitgleich, und nur die eigentliche Sabatinovka-Kultur ist in der gesamten Ukraine jünger als die MVK-Kultur (Sava 1991).

In der Nordwestukraine sind Kontakte der MVK-Kultur mit der Trzciniec-Komarów-Kultur zu belegen, im Westen Moldaviens steht sie im Kontakt mit der Monteoru-Kultur, die zugleich auch ihre Südwestgrenze bildet. Es ist nicht ausgeschlossen, daß Beziehungen der MVK-Kultur auch zum karpatenländischen Milieu durch "anthropomorphe" Knochen-Gürtelgarnituren dokumentiert sind. Sie treten in der frühesten Phase dieser Kultur auf, die in das 16. Jh. v. Chr. datierbar ist, wie es auch ihre Beziehungen

zur Abaševo-Kultur und zur frühesten Balkengrabkultur im Ural belegen (Gerškovič 1986). Ein Vergleich dieser Gürtelgarnituren in der MVK-Kultur und in den Kulturen mit spiralverzierter Keramik deutet wohl auf Beziehungen hin, obwohl es sich nicht um typologisch identische Stücke handelt, sondern um lokale Nachahmungen, die aber sicherlich eine identische Idee ausdrücken.

Mit Hilfe der Beziehungen zwischen der Abaševo-Kultur und der MVK-Kultur ist es möglich, die in Sintašta repräsentierte Kultur durch die nordpontischen Steppe mit der Kontaktzone zwischen den Steppen- und westpontischen Kulturen in Moldavien und in der Südwestukraine, und damit kulturell auch mit den Kulturen mit spiralverzierter Keramik im Karpatenbecken und im unteren Donauraum zu verbinden. Bei dem starken Einfluß der MVK-Kultur wäre es eigentlich notwendig, sich auch mit der Frage zu befassen, inwieweit diese Kultur durch die Dobrudscha nach Ostbulgarien eingesickert ist. Wie bereits angeführt wurde, fehlt auf bulgarischem Gebiet bisher eine parallele Entwicklung zu dieser Kultur; nur einzelne Hügelgräber oder deren Spuren sind aus diesem Zeithorizont erhalten (Dolno Sachrane, Drama "Kajrjaka").

Weiträumige Handelsbeziehungen zwischen den eurasischen Steppen und Südosteuropa, dabei manche auch in einer Entfernung mehrerer tausend Kilometer, sind bereits seit Anfang der Kupferzeit nachgewiesen, und zwar mit Hilfe der Vermittlung von Kupfererz (Černych 1978). Selbstverständlich können schwerwiegende Veränderungen in der Bronzezeit nicht nur aufgrund von Handelskontakten erklärt werden, diese beweisen nämlich nur konkrete Beziehungen zwischen einzelnen Kulturen. Wesentliche zivilisatorische Veränderungen lassen sich entweder durch politische Kontakte und Auseinandersetzungen, durch das Erscheinen einer neuen Bevölkerung mit einer neuen Kultur erklären, oder durch direkte Kontakte der Oberschicht über die Grenzen der eigenen Kulturverbände hinaus.

Monteoru-Kultur

Kontakte der Kulturen des Karpatenbeckens mit den nordpontischen Kulturen müssen vor allem durch den Ostkarpatenraum vermittelt worden sein. Hauptsächlich kommen Beziehungen der MVK-Kultur zur Monteoru-Kultur dafür in Frage. Die reichen Funde der Monteoru-Kultur sind leider noch nicht ausreichend veröffentlicht. Die bisherige Klassifikation der Funde aus Sărata Monteoru weist darauf hin, daß hier in der ältesten Phase (Ic4) Keramik vorkommt, die mit Glina III-Schneckenberg B synchronisierbar ist. Dieser Zeithorizont repräsentiert noch nicht die Grundlage der Monteoru-Kultur, weil neuere Funde bewiesen haben, daß nach der Phase

Ic4 noch eine weitere Kultur folgte (Năeni - Zanova), die in der Stratigraphie der Fundstelle Sărata Monteoru nicht vertreten ist.

Von grundlegender Wichtigkeit für die rumänische Bronzezeit scheint die Abfolge der Kulturen zu sein, welche existierten, bevor sich die Kulturen mit spiralverzierter Keramik formierten. Sie ist allerdings dort schwer zu erkennen, wo Einflüsse der nordpontischen Hügelgräberkulturen wirkten. Es fehlt vor allem eine Bewertung des Einflusses der Katakombenkultur sowohl in diesem Raum, wie im Karpatenbecken. Es ist kaum vorstellbar, daß in Siebenbürgen tatsächlich auf eine durch Glina III, Coţofeni III und Schneckenberg A vertretene FB 1 - die etwa mit der Makó-Gruppe im westlichen Karpatenbecken gleichzusetzen wäre - eine FB 2 mit zahlreichen regionalen Entwicklungen (Schneckenberg B, Jigodin, Rosia, Soismus) gefolgt sei, die ihrerseits von FB 3 (Mureş, Otomani) abgelöst worden wäre. Erwiesen scheint nur, daß in der Siedlung von Zlatna Coţofeni III von "Manschetten"keramik überlagert wird, die als typisch für FB 2 gilt (Ciugudean 1991). Wenn die "Manschetten" keramik mit frühem Nagyrév gleichgesetzt würde, dann fehlt zwischen FB 2 und FB 3 in Siebenbürgen die gesamte Entwicklung, die im westlichen Karpatenbecken durch unsere Horizonte 3 bis 5 gegeben ist.

Das bedeutet, daß trotz dieser neuen Entwicklungslinie vor der Monteoru-Kultur noch ein Zeitabschnitt fehlt, der im karpatenländischen Milieu dem jüngeren Nagyrév und der Hatvan-Kultur entsprechen würde. Aus diesem Grunde kann beim gegenwärtigen Forschungsstand die Frage nach der Genese der eigentlichen Monteoru-Kultur (Ic3-IIa) nicht gelöst werden. Die gesamte Entwicklung fällt in die Endphase der frühen und in die mittlere Bronzezeit. Die letzte Stufe der Monteoru-Kultur, die von der Nouă-Kultur beeinflusst ist, reicht bis in die Anfänge der jüngeren Bronzezeit im Karpatenbecken.

Es genügt für die in diesem Beitrag verfolgten Probleme, die Monteoru-Kultur rahmenhaft in drei Hauptperioden aufzugliedern: die frühe (Monteoru Ic3/Ic2), die mittlere (Ic1/Ib-Ia) und jüngere (IIa/IIb). Im Verlauf der ältesten Phase erlangte diese Kultur ihre klassische Ausprägung und ihr größtes Verbreitungsgebiet.

Für diese frühe Phase der Monteoru-Kultur sind Hockerbestattungen in linker, aber auch in rechter Hockerlage charakteristisch, die in einfachen Gruben, in kleinen Steinumrandungen oder in Steinkisten beigesetzt sind. Besonders zu betonen sind Gemeinschaftsbestattungen innerhalb von Steinringen (Taf. 26) - von der Idee her den mykenischen vergleichbar - die mehrfach auf dem Gräberfeld von Cindeşti festgestellt worden sind (Florescu 1978, 118, Abb. 2: 6, 7).

In der mittleren Phase ist eine kontinuierliche

Entwicklung verfolgbar, obwohl sich ihr ursprüngliches Gebiet etwas verkleinerte (Morintz 1978). In dieser Zeit kam es in Sărata Monteoru zur Vernichtung der Siedlung. In der jüngsten Phase ist eine kleinere Siedlung mit steinernen Hausgrundrissen nachgewiesen; sie war mit einem Graben befestigt. In dieser Phase sind erstmals auch kleine Siedlungen mit einzelnen Häusern bekannt. Am Ende der Monteoru-Kultur kam es zu bedeutenden Veränderungen im Bestattungsritus mit dem Auftauchen erster Brandgräber (Balineşti). Veränderungen in der Keramik verweisen auf Beziehungen zur Nouă-Kultur, ähnlich wie auch manche Messerformen und Steinzeuger Beziehungen zur Frühphase der Sabatinovka- und Coslogeni-Kultur andeuten.

Die Vermittlerrolle zwischen dem Karpatenbecken und dem Monteoru-Bereich spielte die Wietenberg-Kultur, deren Keramikformen in Siedlungen der Monteoru-Kultur von der Stufe Ic3 bis zur Stufe Ib vertreten sind (vgl. Florescu 1971; Florescu - Buzdugan 1972). Beziehungen der Monteoru-Kultur zum Karpatenbecken beweisen auch Prestigeobjekte, wie ein knöcherner Stangentrensenknebel aus der Schicht Sărata Monteoru Ic3, ein langer Trensenknebel des Typs Füzesabony, der im Grab 35 auf dem Gräberfeld 2 in Sărata Monteoru gefunden wurde, das in die Stufe Monteoru Ia datiert ist. Ebenfalls sind herzförmige Anhänger hervorzuheben, die in Gräbern der Monteoru-Kultur in Cindeşti (Grab 666) und Pietrohasa Mica (Grab 31) gefunden wurden, wie auch ein trapezförmiger Goldanhänger aus Grab 2 in Poiana, der ebenfalls in die Stufe Monteoru Ia datiert ist. Enge Beziehungen der Wietenberg-Kultur zur Monteoru-Kultur belegen auch Metallstreitaxte des Typs Dumbrăviora und Padureni, deren Herkunft im Milieu der Wietenberg-Kultur zu suchen ist (Motzoi-Chicideanu 1995).

Die Kraft der Monteoru-Kultur beweist auch ihr Vordringen südwärts in das Olteni-Gebiet. Eine große Konzentration von Funden der Monteoru-Kultur ist auch westlich des Karpatenbogens im Burzenland im südöstlichen Siebenbürgen belegt. In umgekehrter Richtung sind Beziehungen der Wietenberg-Kultur zur Monteoru-Kultur in der Großen Walachei gut nachgewiesen, wo auch Beziehungen der Monteoru-Kultur zur Tei-Kultur festgestellt sind. In diesem Milieu kann die Frühphase der Monteoru-Kultur mit Tei I synchronisiert werden, die mittlere mit Tei II und die jüngere mit Tei III und dem Beginn von Tei IV. Die klassische Spiralverzierung kommt seit der Stufe Tei II vor. In diesem Gebiet, wo sich die Tei-Kultur entwickelte, ist nicht klar, was der Glina III-Kultur folgte, in welchem Zusammenhang also die Genese der Tei-Kultur gesucht werden muß. Ihre jüngste Entwicklung Tei IV und V muß mit Prä-Sabatinovka, Sabatinovka und Coslogeni synchronisiert werden (Morintz 1978).

Am Ende der Früh- und in der Mittelbronzezeit kann mit Hilfe tönerner Wagenradmodelle in den Kulturen mit Spiralkeramik auch die Existenz von Streitwagen belegt werden, und zwar in den Kulturen Tei (Popești-Novaci), Otomani (Sălacea) und Wietenberg (Miercurea-Ciuc). In der Wietenberg-Kultur sind auch Darstellungen von Streitwagenrädern auf Keramik nachgewiesen (Wietenberg, Derșida – Bader 1990, 135).

Die Beziehungen zwischen Monteoru und dem ägäischen Raum wurden vor allem von A. Vulpe herausgestellt, der auf die Verbindungen der Monteoru-Kultur mit den mykenischen Schachtgräbern hingewiesen hat. Er betrachtete die Hortfunde von Perșinari, Tufalău und Borodino als gleichzeitig mit den Schachtgräbern (Vulpe 1977, 101 ff.).

Für das Verstehen der Kulturentwicklung im Karpatenbecken am Ende der Früh- und in der Mittelbronzezeit sind die Beziehungen der Monteoru-Kultur zum pontischen Gebiet besonders wichtig. Anfangs wurden sie durch die Katakombenkultur vermittelt, doch hauptsächlich, in ihrer klassischen Phase, durch die enge Beziehung zur MVK-Kultur. Die Verbindung zwischen Monteoru und MVK-Kultur ist leicht zu verstehen, weil Hügelgräber der MVK-Kultur auch auf dem rechten Ufer des Pruth vorkommen, sich hier also die Verbreitungsgebiete der Monteoru-Grabsitte und der MVK-Grabsitte überschneiden. In Brailița ist außerdem ein Flachgräberfeld nachgewiesen (Dergačev 1986, 127). Nordpontische Keramik erscheint in der Monteoru-Kultur in den Siedlungen von Sărata Monteoru und Năeni-Zanoga in den Stufen Ia und IIa. Chronologisch ähnlich ist das Hügelgräberfeld in Ploști-Triaj zu beurteilen, in dem Monteoru-Keramik der Stufe Ia nachgewiesen ist. Durch Vermittlung der MVK-Kultur gelangten auch Prestigeobjekte östlichen Ursprungs in die Monteoru-Kultur (Dergačev 1986, 136 ff.). Diese Gegenstände treten in den Stufen Monteoru Ic2 bis IIB auf, in jener Zeit, in der auch Beziehungen durch Vermittlung der Wietenberg-Kultur zum Karpatenbecken belegt sind. Das bedeutet, daß durch die gleichen Verbindungen auch formative und strukturelle Einflüsse nordpontischer Herkunft in das Karpatenbecken eindringen konnten.

In letzter Zeit befaßte sich konkret mit diesen Fragen I. Motzoi-Chicideanu, als er darauf hinwies, daß man in der Monteoru-Kultur Ostbeziehungen anhand von drei Fundgruppen aufzeigen kann (Motzoi-Chicideanu 1995, 225). Die erste Gruppe ist durch Scheibentrensenknebel, Griffangeldocher, Meißel des Typs Kostroma, östliche Axttypen wie auch Silexpfeilspitzen charakterisiert. Diese Fundgruppe ist rahmenhaft in die Stufen Monteoru Ic3 bis zum Ende von Ia datierbar und damit auch in vollem Umfang mit der MVK-Kultur gleichzeitig. Feinchronologisch ließen sich auch in dieser Fundgruppe gewiß noch

mehrere Horizonte unterscheiden. In der zweiten Fundgruppe treten steinerne Zepter, Nadeln mit rhomboidem Kopf und entwickelte Dolche mit Wulst auf. Chronologisch muß diese zweite Gruppe der Osteinflüsse durch Beziehungen zur frühesten Phase der Sabatinovka-Coslogeni-Kultur datiert werden. In der dritten östlichen Fundgruppe sind Hakensicheln und östliche Tüllenbeile nachgewiesen, und in diesem Horizont ist auch ein Einschlag der Nouă-Kultur belegt, die sich später im vormaligen Verbreitungsgebiet der Monteoru-Kultur entwickelt hat. Die moldauische Nouă-Kultur ist kulturell eng mit der nordpontischen Sabatinovka-Kultur verknüpft, die in ihrer lokalen Äußerung Coslogeni auch nach Nordostbulgarien einsickerte. In diesem jüngsten Zeitabschnitt sind mit Hilfe von Hortfunden aus den Fundorten Draja de Jos, Isvor Dulce und anderen, die in das 13. Jh. v. Chr. datierbar sind, weiterhin auch Beziehungen zum Ural-Kaukasus-Bereich belegt. Es ist nicht ausgeschlossen, daß die ersten Formen der Tüllenbeile im Karpatenbecken gerade aus dem nordpontischen Raum stammen.

5. KAVKASISCHE UND SÜDPONTISCHE KULTUREN UND IHRE WESTLICHEN VERBINDUNGEN

Auf die Bedeutung der zirkumpontischen Einheit schon im 3. Jahrtausend v. Chr. machte am Beispiel der Metallurgie E. N. Černych aufmerksam. Für diesen Zeitraum lassen sich auch konkrete Beziehungen der Kultur von Troja I-II und der frühhelladischen Kultur mit der frühbronzezeitlichen Entwicklung in Anatolien aufzeigen (Černych 1978; Merpert 1987).

Auf Beziehungen Mitteleuropas zu Anatolien in der zweiten Hälfte des 2. Jahrtausends verwies schon A. Mozsolics, als sie sich mit der Bronzezeit des Karpatenbeckens in gesamteuropäischen Zusammenhängen befaßte. Sie führte an, die mykenischen Beziehungen zum Karpatenbecken seien als ein nicht näher definierbarer Prozeß zu verstehen, der mit Kleinasien zusammenhängt und den man nicht früher als zur Mitte bis zum Ende des 15. Jh. v. Chr. zu datieren braucht (Mozsolics 1953, 69 ff.). Noch stärker stellte die Idee einer Verbindung zwischen Anatolien und dem Karpatenbecken G. Bánda heraus, der sowohl bei den Pferdetrensen als auch bei den Zügelriemenverteilern Verbindungen mit Anatolien erkennen wollte und damit der Hauptidee I. Bóna's gefolgt ist, die frühe Bronzezeit im Karpatenbecken sei unter anatolischem Einfluß entstanden (Bánda 1965, 91 ff.). Was die Verbreitung der Stangenknebel betrifft, so glaubte er allerdings, diese Art der Zäumung habe sich aus Kleinasien nach Südrußland und Südosteuropa verbreitet. Für die Vermittlung in das Karpatenbecken sollten kleinasiatische Beziehungen der Kulturen Tei und Monteoru die Hauptrolle gespielt

haben. Gegen die Argumentation von A. Mozsolics und überhaupt gegen die Beziehungen des Karpatenbeckens zu Anatolien durch Vermittlung von Mykene äußerte sich sehr entschieden H. J. Hüttl, der anführte, daß die Form der Trense aus Beycesultan nicht in der mykenischen Kultur vertreten ist und daher auch nicht aus diesem Gebiet vermittelt worden sein konnte (Hüttl 1981, 75 ff.).

Wie jedoch B. Kull gezeigt hat, kommt auch im anatolischen Raum in der mittleren Bronzezeit die typische Spiralverzierung vor, und zwar nicht nur, wie im mykenischen und karpatenländischen Milieu auf Keramik und Knochengegenständen, sondern auch auf Siegeln (Kull 1989, 65 ff., Abb. 14). Da Knochengegenstände mit Spiralverzierung in den mykenischen Schachtgräbern selten sind, dachte A. Harding an direkte Beziehungen zwischen den anatolischen und karpatenländischen Gegenständen dieser Art (Harding 1984). Im Bereich des Karpatenraumes und an der unteren Donau erscheint tatsächlich eine Reihe von Einzelobjekten, die auf Beziehungen zum anatolischen Raum hinweisen, die aber vorerst noch nicht mit fest umrissenen Kulturen zu verbinden sind. Wir möchten auf folgende Einzelercheinungen hinweisen: Bei der Bearbeitung des bekannten Fundes von Valčitrn verwies V. Pingel darauf, daß dieser Fund eher typologische Beziehungen zu Formen im anatolisch-pontischen Bereich erkennen läßt als zu mykenischen Formen (Pingel 1982, 183). In dieser Richtung argumentiert auch R. Echt, der die Goldgefäße aus Valčitrn, Rădeni (Vulpe - Mihailescu-Birliba 1985) und Kryžovlin (Dzis-Rajko - Černjakov 1981) wegen der Art der Bildung und Befestigung der Henkel mit Handwerkstechniken in Zusammenhang bringt, die aus Anatolien bekannt sind, aber nicht aus dem mykenischen Kulturbereich (Echt 1994).

Anatolische Beziehungen zum Karpatenbecken und seinen Nachbargebieten kann man auch anhand des in seinem Kulturmilieu einmaligen eisernen Dolchgriffes für möglich halten, der im Kultbrunnen von Gánovce gefunden wurde. Mit ihm vergesellschaftet fand man jüngere Otomani-Keramik wie auch besondere Nachahmungen von Schmuck und Gefäßen aus Birkenrinde und Holz zusammen mit anderen, weniger beachtenswerten Funden (Vlček - Hájek 1963). Wichtig ist, daß dieser Eisengegenstand aus verhüttetem Eisen angefertigt war und nicht aus Meteoreisen. Auch dieses wichtige Artefakt, dessen Erhaltung nur optimalen Konservierungsbedingungen zu verdanken ist, zeugt von weiträumigen Kulturbeziehungen der bronzezeitlichen Oberschicht. Es ist nicht ausgeschlossen, daß dieser Gegenstand mit der Sitte diplomatischer Geschenke in Zusammenhang gebracht werden kann, die in dieser Zeit in anderen historischen Kontexten nachgewiesen sind (H. Müller-Karpe 1977).

In letzter Zeit sucht man auch die Vorlage für das Goldschwert aus Persinari in einem Schwert mit der Inschrift Tuthalijas I oder II, das in Boghazköy (Hattuša), der Hauptstadt des Hethitischen Reiches gefunden wurde (A. Müller-Karpe 1994, 437). Auf typologische und technologische Beziehungen zwischen Anatolien und dem karpatenländischen Milieu verwies bereits vor längerem H. J. Hundt im Zusammenhang mit der Produktion einiger bronzenener Streitäxte (Hundt 1966), die in der mykenischen Kultur nicht vertreten sind. Bei der Suche nach karpatenländisch-anatolischen Zusammenhängen darf auch nicht das Vorkommen von Brotlaibidolen und Pyraunoi vergessen werden, die in beiden Gebieten ungefähr zur gleichen Zeit auftreten (Vladár 1982, 201 ff.). Es ist nicht ausgeschlossen, daß auch die Bestattungen in Pithoi, die Ende der Früh- und Anfang der Mittelbronzezeit im Karpatenbecken auftauchen, mit diesem Kultureinfluß aus Anatolien zusammenhängen. In Zukunft wird es daher notwendig sein, viel intensiver die Funde von Schwertern, Lanzen und Pferdezaumzeug, aber auch der typischen Spiralverzierung (Kull 1989) im südpon-tischen Gebiet vom Kaukasus bis zum Bosphorus zu untersuchen und ihre Beziehungen zu den Kulturen des Karpatenbeckens zu klären, indem die Vermittlung durch die mykenische Kultur ausgeklammert wird. Es ist zu erwarten, daß gerade die Analyse der Funde aus dem südpon-tischen Raum helfen wird, auf der anderen Seite auch die seit längerem gesuchten Beziehungen zwischen Anatolien und dem ägäischen Raum zur Zeit der mykenischen Kultur zu beleuchten.

Bei der Wertung der Beziehungen der mykenischen Kultur zum pontischen Raum wurden wegen der Legende von Jasons Fahrt nach Kolchis vor allem Kontakte zum südkaukasischen Bereich in Betracht gezogen. Wenn vom archäologischen Standpunkt ausnahmsweise repräsentative Funde von der georgischen Fundstelle Trialeti oder aus dem armenischen Kirovakan mit mykenischen Funden parallelisiert wurden, dann wurden damit immer Parallelercheinungen der Kulturentwicklung aufgezeigt, aber keine ursächlichen Zusammenhänge. Zweifellos sind noch nicht alle wichtigen Glieder der chronologischen Kette und des kulturellen Mosaiks ausreichend bekannt; davon zeugt der gegenwärtige Forschungsstand.

Der Einfluß der ostpon-tischen und kaukasischen Kulturen auf das südpon-tische Gebiet und damit auf Nordanatolien während der mittleren Bronzezeit ist bis heute nicht erforscht. Das gilt auch für die Beziehungen der nordpon-tischen Kulturen zum eigentlichen kaukasischen Milieu, wenn auch mehrere prähistorische Wege hier bereits nachgewiesen sind (Kotović 1978). An dieser Stelle wollen wir deshalb nur auf wenige außergewöhnliche Funde aus dem Kau-

kasus aufmerksam machen, die leider stets noch vereinzelt, wenn auch oftmals einzigartig sind. So sind im Hügelgräberfeld in Ginči in Dagestan (*Gadžiev 1969*) außer Fayenceperlen und "Sibiner" Ohringen Grabkammern mit einer runden oder quadratischen Steinkonstruktion belegt. In der mittleren Bronzezeit erscheinen im Nordkaukasus Gegenstände, die mit ihrer charakteristischen Form und Verzierung mykenischen Funden nahe zu stehen scheinen. Auf dem Hügelgräberfeld in Gatyn-Kale, Fundstelle Aslanbek-Serilovo (Čečeno-Ingušenija) wurde ein Bronzanhänger mit sog. "mykenischer" Ornamentik gefunden (*Kuftin 1941*). Eine besondere Rolle bei der Wertung südkaukasischer Beziehungen spielen die großartigen Funde aus Trialeti, Surtaketi und Mešcheti (*Kuftin 1941; Džaparidze 1969*). In den Gräbern unter Hügelschüttungen in Trialeti – mit Grabkammern in Trockenbautechnik oder mit regelrechten Bestattungssälen mit langem Dromos – waren die Toten mit Silex- oder Obsidianpfeilspitzen, einem Dolch/Kurzschwert, einer Streitaxt und Lanze ausgestattet. In den Gräbern fand man Reste hölzerner Wagen, Silbergefäße und verschiedene goldene Gewandbesatzbleche, manche mit typischer Spiralverzierung, ferner "Sibiner" Ohringe und Karneolperlen. In diesen Gräbern waren die Angehörigen der höchsten Herrscherschicht bestattet, deren gesellschaftliche Stellung sich nicht nur durch die reichen Grabbeigaben, sondern auch durch die Errichtung der Grabkammern und die enorme Hügelschüttung manifestierte (*Kušnareva 1973*).

Im nordarmenischen Milieu können mit diesem Material die reichen Funde aus dem Hügelgräberfeld in Kirovakan synchronisiert werden (*Martirosjan 1964*, 64 ff.), wo Bronzedolche/Kurzschwerter, eine Lanze, Werkzeuge, Bronze-, Silber- und Goldgefäße und Keramik gefunden wurden. Beziehungen zeigen auch einfachere Grabausstattungen unter Hügelschüttungen. Angeführt sei hier nur das Körpergrab 5 unter einer Hügelschüttung in Ečina-dzin (*Martirosjan 1964*, 69 ff., Abb. 34). Das Totenzubehör besteht aus Obsidianpfeilspitzen, Bronze-ringen und einem Schwert, das nahe Beziehungen zu den anatolischen und mykenischen Rapiere erkennen läßt.

Vergleichende Studien *K. Ch. Kušnareva's* (1993, 95) erwiesen den Zusammenhang des georgischen und armenischen Gebietes, so daß von der Trialeti-Kirovakan-Kultur gesprochen werden kann. Deren Genese ist bisher noch nicht verläßlich erforscht. Im Milieu der Trialeti-Kirovakan-Kultur sind mehrere Rapiere belegt, die früher von "mykenischen Formen" des Typs A abgeleitet wurden. Nach den letzten Untersuchungen erwies es sich, daß die kaukasischen Formen wesentlich von den mykenischen abweichen (*Burger 1994*, 209). Die kaukasischen Rapiere wurden im heimischen Milieu

angefertigt und sind offenbar noch vor die Entstehungszeit der mykenischen Kultur datierbar.

Aufgrund der Chronologie der Keramik werden die Funde aus Trialeti einerseits mit mesopotamischen Kulturen verknüpft (*Rubinson 1976*), andererseits werden sie mit Hilfe von Lanzenformen, Obsidianpfeilspitzen und anderen Gegenständen in das 17.-15. Jh. v. Chr. datiert (*Martirosjan 1964; Goradze 1973*). Nahe Beziehungen der Trialeti-Kirovakan-Kultur zum ägäischen Gebiet, also konkret zur mykenischen Kultur, hat *H. Müller-Karpe* gesucht (*H. Müller-Karpe 1987*, 163 ff.).

Mykenische Keramikimporte sind im Kaukasus nicht belegt. Sie erscheinen hingegen in anatolischen Fundzusammenhängen der Bronzezeit, aber nur in ihrem jüngeren Zeitabschnitt. Derartige Funde sind stratigraphisch in Troja in verschiedenen Siedlungsphasen der VI. Schicht nachgewiesen (*Podzuweit 1982*). Die ältesten Funde – der Stufe SH II – kommen in Troja VI d und VI e vor. In den nachfolgenden Siedlungsphasen erscheint Keramik der Stufen SH IIIa und SH IIIB, und am Entwicklungsende in Troja VI sind hier noch Funde aus SH IIIC nachgewiesen. Prinzipiell muß unterschieden werden zwischen mykenischen Niederlassungen an der Westküste Anatoliens wie Milet, Iasos und Ephesos und einzelnen mykenischen Importstücken in Siedlungen des anatolischen Inlands. Dort ist der Befund von Maşat-Hüyük besonders wichtig, wo in einem Gebäude sechs mykenische Gefäße zusammen mit Funden aus dem hethitischen Großreich vorkommen (*Schachermeyr 1976b*, S. 189). Einzelne Importe von SH IIIB-C-Keramik können auch weiter ostwärts in Zentralanatolien verfolgt werden (*French 1982*). Bei der Bewertung der Kulturbeziehungen zwischen dem südpon-tischen Milieu und den ägäischen Kulturen muß auch die Möglichkeit von Schiffstransporten in Betracht gezogen werden, wie sie überzeugend durch Funde ägäischer Anker an der Schwarzmeerküste belegt sind.

Bisher noch kaum beantwortet ist die Frage nach der Beziehung der mittelbronzezeitlichen Kulturen der südrussischen Steppengebiete zu den nordkaukasischen Kulturen, ebenso wie die Beziehung der Kulturen in den kaspischen Steppen zu den südkaukasischen Kulturen. Als Beleg für nordkaukasische Verbindungen in der mittleren Bronzezeit kann man die axtförmigen Fayenceperlen und die charakteristischen Streitäxte und Keulenköpfe aus Stein erwähnen, die kaukasischen Ursprungs sind und auch in der MVK-Kultur auftreten (*Borodino*). Auch in der Keramikentwicklung kann man gewisse Verbindungen zwischen der MVK-Kultur und den nordkaukasischen Kulturen sehen (*Bratčenko 1976*).

6. INTERPRETATION DER KULTURBEZIEHUNGEN

Wenn nach den neuesten Forschungen im eurasischen Steppengebiet Fundverbände ähnlichen Charakters und auch identische Sachgüter wie in der Frühphase der mykenischen Kultur nachgewiesen sind, so ist in Anbetracht ihrer wahrscheinlichen chronologischen Priorität darauf hinzuweisen, daß in diesen Verbänden die Vorlagen zu den prachtvollen mykenischen Denkmälern gesucht werden können. Damit gewinnt die alte wissenschaftliche Streitfrage über die Realität gegenseitiger Kulturkontakte zwischen Europa und Asien in der mykenischen Schachtgräberzeit neue Aktualität.

Von Bedeutung sind in diesem historischen Kontext vor allem manche zweifellos älteren Denkmäler aus den südpontischen Küstengebieten und aus dem Kaukasusgebiet. Zahlreiche Parallelen in diesen Räumen können sicherlich nicht mit autochthoner Entwicklung erklärt werden, sondern müssen als Ausdruck gegenseitiger Abhängigkeiten verstanden werden. Es muß betont werden, daß die Rolle der südpontischen Gebiete in der ganzen europäischen Vorgeschichte noch nicht genügend herausgestellt ist, obwohl manche älteren Funde auf die Bedeutung dieses Raumes als verbindende Brücke zum Kaukasusgebiet und darüber hinaus zu entfernteren eurasischen Gebieten, sogar zum Territorium um das Kaspische Meer hinweisen.

Wenn wir die nordpontischen und letztlich eurasischen Einflüsse bei der Entstehung der hochentwickelten bronzezeitlichen Zivilisation im Karpatenbecken und in der Ägäis akzeptieren, muß klar sein, daß es sich nicht um einen einmaligen Vorgang handelt, sondern um Einflüsse, die im Karpatenbecken in mehreren bronzezeitlichen Horizonten zwischen 1600 und 1300 v. Chr. verfolgbar sind. Historisch gesehen, handelt es sich nicht um einen Einzelfall, denn zur gleichen Zeit lassen sich auch anderswo konkrete Bewegungen schriftlich überlieferter Völker beobachten.

In dieser Zeit sind die Wanderungen der westlichen Semiten, der Hurriter und Luvier durch schriftliche Quellen gut nachweisbar. Migrationen erlangten in der Bronzezeit im südpontischen, nordpontischen, aber auch im mesopotamischen und ägyptischen Milieu bei der Gründung neuer Dynastien eine besondere Bedeutung (Titov 1982).

Die Annahme vergleichbarer historischer Vorgänge könnte auch die Frage lösen, wie es zu den geschilderten kulturellen Parallelen kommen konnte. Der Gedanke, dafür die Ankunft neuer ethnischer Gemeinschaften im ägäischen Milieu verantwortlich zu machen, erscheint gerade auf Grund der erstaunlichen Entdeckungen in Sintašta wahrscheinlich zu sein, das heißt, daß der eurasische Raum -

entgegen landläufiger Auffassungen - als Ausgangsgebiet angenommen werden muß.

Bei den Fragen nach den Ursachen für die Bewegungen der Steppenvölker müssen natürlich neben historischen und politischen Gründen auch klimatische Veränderungen in Betracht gezogen werden. Hierzu gibt es besonders wichtige Beobachtungen, die zeigen, daß im nordpontischen Raum in der Zeit zwischen 2500 und 1300 v. Chr. eine sehr trockene klimatische Phase dazu führte, daß sich die Weideflächen um 50-60 % verkleinerten. In den Jahren zwischen 1700 und 1300 v. Chr. kam es zu einem kurzen Intervall mit einem Feuchtigkeitsoptimum, das offenbar mit der Transgression des Kaspischen Meeres in Zusammenhang steht. Dies führte zweifellos zu erhöhter Sesshaftigkeit und zu einem Bevölkerungsanstieg in der Zeit von Sintašta, Abaševo und der Kultur mit "Mnogovalikovaja"-Keramik (MVK) (Vgl. *Otrošenko* 1996, 21 ff.). In diesen Veränderungen könnte man möglicherweise auch die Ursachen für die großräumigen kulturellen Zusammenhänge und die Bewegungen der Steppenvölker sehen.

Die Fähigkeit der östlichen Steppenethnika, rasch in entfernte mitteleuropäische Gebiete einzudringen, ist ausreichend gut schon durch die Vorstöße der kupferzeitlichen Kulturen (Chvalynsk - Sredny Stog II - Novo Danilovka - Michailivka wie auch andere) und besonders der frühbronzezeitlichen Grubengrabkultur in der Zeit zwischen dem 4. und 3. Jahrtausend v. Chr. dokumentiert (Lichardus - Lichardus-Itten 1993; 1995). Nomadische Ethnika bewältigten oftmals sehr rasch Riesenentfernungen. Deswegen muß auch die Verbreitung neuer Zivilisationsäußerungen nicht immer ein langdauernder, etappenförmiger Verschiebungsprozeß gewesen sein. Ist der Ortswechsel innerhalb kurzer Zeit vollzogen, so wird man vergeblich eine zusammenhängende Linie von Fundverbänden vom Beginn bis zum Ende der Migration suchen. Für Migration spricht auch, daß neue kulturelle Errungenschaften und Anregungen aus fremden Kulturmilieus schnell eingedrungen sind und Geltung erlangt haben. Aufgrund der bisherigen Erkenntnisse kann man mit Sicherheit ausschließen, daß es sich um zufällige Ähnlichkeiten handelt.

Der historische Nachweis eurasischer Bevölkerungsverschiebungen aus den Wolga-Ural-Steppen in das Karpatenbecken kann mit Hilfe archäologischer Quellen aus der sarmatischen, hunnischen, awarischen, magyarischen, aber auch aus anderen frühgeschichtlichen Perioden belegt werden (Bálint 1989). Die Kombination schriftlicher Berichte mit archäologischen Funden bietet methodische Grundlagen für die Behandlung dieses Problems und die Auswertung archäologischer Quellen aus Zeiten, als Schriftquellen noch nicht existierten oder nicht erhalten blieben.

Nach den bisherigen Grabungsergebnissen aus vorgeschichtlichen Perioden ist nordpontischer Einfluß auf das Karpatenbecken in verschiedener Intensität schon seit der Zeit nachgewiesen, als die Steppenvölker durch Domestikation des Pferdes und seiner Nutzung als Reittier eine ungewöhnliche Mobilität erlangten. Die Verschiebungen haben historisch verschiedene Gründe. Hauptsächlich kommen folgende Aktionen in Betracht:

1. Eine sukzessive oder rasche Kolonisierung neuer Gebiete, hervorgerufen durch ökonomische Gründe (Erhöhung der Bevölkerungszahl, Naturkatastrophen, Epidemien und Hungersnot, die zum Suchen eines neuen Lebensraumes zwangen).

2. Militärische Züge zwecks Gewinnung eines neuen Lebensraumes, was bei Nomadengruppen hauptsächlich mit der Suche neuer Weiden verknüpft war.

3. Militärische Aktionen mit dem Ziel der Erweiterung des Machtbereichs und dem Streben, umliegende, aber auch entferntere Gebiete in Abhängigkeit zu bringen.

4. Kurzfristige militärische Aktionen und Raubüberfälle, allein zwecks Vermehrung des Reichtums.

An anderer Stelle verwiesen wir bereits darauf, daß Belege für diese historischen Prozesse in den archäologischen Quellen in verschiedenen Stadien dokumentiert sind (Lichardus - Lichardus-Itten 1995a, 48).

1. Funde einzelner Gegenstände fremder Herkunft, ohne daß konkrete Veränderungen im heimischen Kulturmilieu zu beobachten sind.

2. Das Vorkommen von Bestattungen, die mit Gegenständen fremder und heimischer Provenienz ausgestattet sind.

3. Der Nachweis einer ideologischen und kulturellen Aneignung fremder Vorstellungen und Vorlagen.

Die Angleichung der heimischen Herrscherschicht an eine fremde setzt direkten Kontakt voraus. Durch die Nachahmung höherstehender fremder Sitten wurde zugleich die eigene Stellung hervorgehoben, die auf diese Weise im heimischen Milieu akzeptiert wurde (Kossack 1994). Andererseits darf nicht übersehen werden, daß auch umgekehrt fremde Elemente aus einem zivilisatorisch unterlegenen Milieu aufgenommen und umgewandelt werden können, wenn dieses machtpolitisch überlegen ist. Davon zeugen gerade Kontakte nomadischer Kulturen mit zivilisatorisch höherstehenden, aber machtpolitisch schwächer organisierten Kulturen. In diesem Falle handelt es sich nicht um eine freiwillige Übernahme fremder Machtsymbole, sondern um Anpassung an eine fremde Herrschaft. Das Beispiel einer solchen Anpassung

der heimischen Oberschicht, wie dies in der Nekropole von Varna in der Frühkupferzeit Bulgariens dokumentiert wird, belegt dieses Verhalten schon in den Anfängen der Kontakte zwischen den nomadischen und bäuerlichen Kulturen (Lichardus 1991).

Bei der Wertung der Beziehungen mit entfernten Kulturen dürfen selbstverständlich auch nicht die Handelskontakte vergessen werden, deren Verlauf mit einer ganzen Reihe abhängiger Organisationsvorgänge verbunden ist. Fernhandel konnte nur verwirklicht werden, wenn die Produktion, die Nachfrage, Bezeichnung der Ware, Abstraktion des Wertes mit reguliertem Preis und der Schutz des Transportes gesichert waren, was nur im Rahmen eines entwickelten Sozialsystems möglich ist. Deswegen überrascht es nicht, daß Fernhandel im Unterschied zum lokalen Tauschgeschäft erst in der neuen kupferzeitlichen Zivilisation wirksam werden konnte. Schon in dieser Zeit wurden Entfernungen von mehreren tausend Kilometern bewältigt, wovon der Handel mit Silexrohstoff in Skandinavien oder der Kupferhandel im nordpontischen Raum Zeugnis ablegen. Vom strukturellen Standpunkt muß schon der Qualität solcher Beziehungen wegen unterschieden werden, ob Rohstoff, Halbfabrikate oder fertige Gegenstände gehandelt wurden, wobei selbstverständlich ein Unterschied bei Schmuck, Waffen oder Werkzeugen besteht. Die Überwindung großer Entfernungen bedarf persönlicher Beziehungen zu den Herrschern der von der Route berührten Verbände und ihren Familienangehörigen. Diese Beziehungen konnten familiären oder auch diplomatischen Charakter haben. Archäologisch sind sie im Vorkommen kostbarer Importgegenstände dokumentiert, die nicht durch Handel vermittelt worden sein konnten.

Mit dem Problem der Interpretation der Kulturbeziehungen während der mittleren Bronzezeit befaßte sich H. Müller-Karpe (1977), der die wichtige Tatsache hervorhob, daß die frühmykenische Periode mit der Abfolge der ägyptischen Pharaonen aufgrund eines Hyksos-Skarabäus aus dem Schachtgrab Rho in Mykene verknüpft werden kann (Baufides 1970). Dieser Zusammenhang kann durch typologische und stilistische Beziehungen oder durch Bilder auf Dolchklängen bestätigt werden, die in Mykene, aber auch in Gräbern von Theben in Ägypten vorkommen. Derselbe Autor entfaltete seine Gedanken in der Richtung weiter, daß er das Vorkommen von Prunkwaffen wie auch des Streitwagens in Ägypten und in Mykene mit dem Auftauchen der Hyksos im zeitgenössischen geschichtlichen Prozeß verknüpfte. Überfälle entfernter Verbände, die wir hauptsächlich aus dem nomadischen Steppemilieu kennen, sind auch in höher organisierten Zivilisationen Vorderasiens nachgewiesen. Ein Beispiel ist der Kriegszug

des hethitischen Königs Muršili I. (um 1600 v. Chr.) aus Mittelanatolien bis nach Babylon, wobei sein Heer eine Entfernung von rund 1500 km bewältigen mußte (H. Müller-Karpe 1977, 47).

Betrachtet man die Kulturentwicklung vom 17. bis 13. Jh. v. Chr. im historischen Zusammenhang, so zeigt sich, daß es außer der ägyptischen und der mesopotamischen Zivilisation von der eurasischen Steppe über den Kaukasus und die Gebiete am Kaspischen Meer bis nach Ägypten mindestens sechs große Kulturverbände mit jeweils eigener Entwicklung existierten. Sie spielten die wichtigste kulturelle und politische Rolle. Diese Kulturverbände standen in gegenseitigem Kontakt, und manche von ihnen beeinflussten wesentlich die kulturelle Entwicklung Europas während der mittleren Bronzezeit. Es handelt sich um die nachfolgenden Kulturkomplexe:

1. Sintašta und verwandte Kulturen in den eurasischen Steppen.
2. Trialeti - Kirovakan und verwandte Kulturen im Kaukasusraum.
3. Das Hethitische Reich in Mittelanatolien.
4. Das Trojanische Reich in Nordwestanatolien.
5. Die mykenische Kultur in Griechenland.
6. Der Kulturkomplex mit spiralverzierter Keramik im Karpatenbecken und im unteren Donaugebiet.

Für die mitteleuropäische Entwicklung spielte der ostkarpatische und donauländische Kulturkomplex mit spiralverzierter Keramik eine besondere Rolle. Regional unterschiedliche Entwicklungen innerhalb dieses Komplexes lassen die Unterscheidung mehrerer Kulturen zu. Auf Grund bestimmter Gemeinsamkeiten kann ein zusammenhängender Kulturkomplex definiert werden, der sich von der Mittelslowakei bis in das untere Donaugebiet und von Kleinpolen und der Nordwestukraine bis Nordserbien erstreckt.

Wir haben dargelegt, daß der eurasische Kulturverband über den nord- und westpontischen Raum auch die Kulturentwicklung im Karpatenbecken und im unteren Donaugebiet beeinflusst hat, und wir haben gezeigt, daß die Einflüsse durch die MVK-Kultur vermittelt wurden, die in erster Linie die Monteoru-Kultur beeinflusste, aber auch die Trzciniec- und die Komarów-Kultur. Besonderes Pferdezaumzeug mit Scheibentrensenknebeln, der Streitwagen und der Kampf mit Pfeil und Bogen, dokumentiert durch die Sitte, mehrere Silexpfeilspitzen beizugeben, sind auf diesem Weg vermittelt worden.

Außer den konkret nachgewiesenen direkten Beziehungen zu Kulturen der eurasischen Steppen sind auch Fernbeziehungen des karpatenländischen Kulturverbandes zur südpontischen Kulturzone belegt, sei es nach Anatolien selbst oder zum kaukasischen Kulturkomplex.

Die Aneignung fremden Kulturguts durch den Kulturverband mit spiralverzierter Keramik wird auch in der straffen Organisation befestigter Siedlungen der Herrscherschicht sichtbar, wie Barca und Spišský Štvrtok belegen. Die dominante Stellung derartiger Siedlungen im Rahmen des gesamten Siedlungssystems bestätigen auch die Ausgrabungen z. B. in Békes (Banner - Bóna 1974). Die soziale Stellung der Herrscherschicht wird durch Prunkwaffen, Goldgefäße und Goldzierat betont. Diese Entwicklung begann im Karpatenbecken im Fundhorizont Hajdúsámson und setzte ungestört bis zum Ende der Kultur mit spiralverzierter Keramik fort. Im Rahmen der von uns benutzten chronologischen Horizonte im Karpatenbecken und im unteren Donaugebiet lassen sich vier prinzipielle kulturelle und historische Phasen unterscheiden:

1. Die älteste Phase in der späten Frühbronzezeit (Hajdúsámson);
2. Die mittlere Phase in der mittleren Bronzezeit (Spišský Štvrtok);
3. Die jüngere Phase am Ende der mittleren Bronzezeit (Piliny I - Cırna);
4. Die jüngste Phase zu Beginn der jüngeren Bronzezeit (Piliny II - Sabatinovka).

Kulturbeziehungen der ältesten und der mittleren Phase im Karpatenbecken und im unteren Donauraum zum nordpontischen Gebiet sind nachgewiesen. Nicht ausreichend belegt sind Beziehungen zum ägäischen Raum. Unbelegbar sind Beziehungen nach Bulgarien und Makedonien, die eine Voraussetzung für die Vermittlung von Kontakten zwischen Griechenland und dem Karpatenbecken wären. Die spätesten Kulturbeziehungen des Karpatenbeckens in der mittleren Phase nach Süden reichen nur bis in den nordserbischen Raum, wie der Fund goldener herzförmiger Anhänger aus Velka Vrbica beweist (Garašanin 1975).

Wenn man davon ausgeht, daß Bernstein und Gold aus dem Norden über die karpatenländischen Kulturen in die mykenische Kultur vermittelt wurden, befindet man sich also in Beweisnot, weil die vorauszusetzenden Vermittlerkulturen auf dem Landweg zwischen dem Karpatenbecken und dem mykenischen Raum sich derzeit nicht nachweisen lassen. In Bulgarien, in Südserbien und in Makedonien fehlen jedenfalls noch solche Funde. Handelsbeziehungen, oder wenigstens die Kenntnis entfernter Vorbilder, können in dieser Zeit eher zwischen dem Karpatenbecken und dem circumpontischen Gebiet erblickt werden. Diese Verbindung ist belegt durch das Vorkommen gleicher Typen und die identische Herstellungstechnik von Streitäxten, Goldgefäßen, Kurzschwertern, durch die ersten Eisengegenstände, durch transportable Öfen (Pyraunoi) und Bro-

taibidole, die nicht aus dem nordpontischen, sondern aus dem anatolischen Milieu abzuleiten sind. Diesen Gegenständen begegnet man kennzeichnenderweise nicht auf dem Zentralbalkan und in Bulgarien, sondern im unteren Donaugebiet und im Karpatenbecken. Ihre isolierte Stellung ist vielleicht mit Fernhandel per Schiff aus dem anatolischen in den westpontischen Raum erklärbar. Schiffe sind für dieses Gebiet schon seit Beginn der Kupferzeit nachgewiesen (Frey 1991). Die Möglichkeit von Beziehungen über die Westküste des Schwarzen Meeres könnte theoretisch auch für Kontakte mit dem ägäischen Raum angenommen werden (French 1982).

Raum angenommen werden (French 1982). Bei Betrachtung der anatolischen Beziehungen zum westpontischen Raum fällt auf, daß schon seit der frühen Kupferzeit, verstärkt aber in der frühen Bronzezeit (Rudolph 1978, Abb. 1), in Nordanatolien (an der südlichen Schwarzmeerküste, im Raum zwischen Trabzon und der Halys-Mündung), obwohl bislang nur vereinzelte, jedoch vergleichbare, kulturelle Hinterlassenschaften auftreten, die für Handelsbeziehungen sprechen (Lichardus - Lichardus-Itten 1996b).

Jedenfalls waren kulturelle Kontakte der mykenischen Kultur mit dem Karpatenbecken, die ursprünglich für ausschlaggebend bei der Entstehung dieser neuen Zivilisation gehalten wurden, nicht einmal notwendig, denn zahlreiche grundlegende zivilisatorische Neuerungen existierten bereits im Verbreitungsgebiet der pontisch-eurasischen Kulturen.

Unserer Ansicht nach müssen im Kontaktfeld der eurasischen Kulturen (Sintašta) zu den Kulturen Vorderasiens auch die Anregungen zur Entwicklung des Streitwagens gesucht werden. Die Einführung des Streitwagens bedeutete nicht nur eine technische Verbesserung des einfachen Wagens, sondern brachte auch eine Umwälzung der Kampftechnik, selbst wenn wir davon ausgehen, daß die Kriegstreue dem Einsatz des Streitwagens voranging (Lichardus - Lichardus-Itten 1994). Der Streitwagen mit Bogenschützen war sicherlich in kriegerischen Konflikten von Stadtzivilisationen vorteilhafter als bei Fernexpeditionen in Steppengebieten, wo er der schwerfälligeren Manövrierbarkeit wegen gegenüber den berittenen Bogenschützen im Nachteil war. Seine Aufnahme in den eurasischen Steppengebieten und im karpatenländischen Milieu war daher sicherlich eher eine Sache des Prestiges als einer konkreten Kampffunktion.

Aufgrund der bisherigen Beobachtungen und Ausgrabungen ist noch nicht klärbar, wie es überhaupt zur Entstehung der mykenischen Kultur im ägäischen Milieu kam. Wir wollen dabei, wie wir oben ausgeführt haben, nicht die Rolle der heimischen spätmittelhelladischen Grundlage (MH III) leugnen (vgl. Dickinson 1977). Theoretisch ist aber

nicht einmal ausgeschlossen, daß die Entstehung der mykenischen Kultur ähnlichen Gesetzmäßigkeiten unterworfen war, wie sie bereits bei der Entstehung der kupferzeitlichen Zivilisation gewirkt haben, was durch Grabungen auf dem Gräberfeld von Varna erkannt werden konnte (Lichardus 1991). Auch dort ist eine differenzierte heimische Kultur nachgewiesen, doch wesentlich für die historische Entwicklung war nur die Herrscherschicht, indem sie neue Vorstellungen aus den nordpontischen Gebieten übernahm. Auch in der frühmykenischen Kultur tauchen Kulturerscheinungen und konkrete Gegenstände auf, die keine heimischen Traditionen haben. Das betrifft hauptsächlich die Anlage von Schachtgräbern, ihre Konzentration an genau ausgewählten Plätzen, die Verwendung von Steinstelen zur Grabmarkierung, das Vorkommen von Streitwagen und Pfeilspitzen als Beleg für die Benutzung des Bogens, Lanzenspitzenformen wie auch Fingerringe mit zwei Spiralscheiben.

Bekanntlich suchten bereits mehrere Forscher den Ursprung dieser Erscheinungen und Gegenstände außerhalb des griechischen Raums, und das entweder im nordpontischen Raum (Vermeule 1964, 94 ff.; Hammond 1976; Pelon 1976, 82 ff.) oder auch im süd-pontischen und ostanatolischen Gebiet (Drews 1988).

Die Entstehung der mykenischen Kultur wurde immer im Zusammenhang mit der Adaption minoischer Einflüsse gesehen. Diese erklären die Entwicklung des Mykenischen aber nur zum Teil. Wie wir schon angedeutet haben, und wie es durch die Untersuchungen mehrerer Autoren nachgewiesen ist (Dickinson 1977; Dietz 1991), darf man die kontinuierliche Entwicklung von MH nicht unterschätzen. Die Ausgrabungen in Asine haben gezeigt, daß dort Hügelgräber und Steinkisten vom frühen MH II bis MH III belegt sind, auch wenn man in MH III eine Entwicklung zu immer reicheren Gräbern beobachten kann. S. Dietz sieht in dieser Entwicklung den Ausdruck einer zunehmenden sozialen Differenzierung. Deren Gründe sind allerdings unklar. In Betracht gezogen werden durch Bevölkerungswachstum hervorgerufene Umorganisation des Herrschaftssystems oder Einwanderung fremder Gruppen nach Griechenland. Ein Argument für die letztgenannte Möglichkeit sind die seit MH II - MH III belegten Gemeinschaftstumuli, die von der Idee her gewiß mit den Gräberkreisen zusammenhängen. Gräberkreise sind in Griechenland seit MH III angelegt worden. Zu nennen ist etwa das Gräberfeld von Pylos in Messenien, in dem bis zu 27 Erwachsene bestattet wurden (Schachermeyr 1976b, 56). Die Kontinuität zwischen MH III und SH I belegen noch die Gräber in Gräberfeld B von Mykene. In diesem Zusammenhang möchten wir auch den Grabhügel des "Amphion und Zethos" im böotischen Theben hervorheben. Hier bildet ein natürlicher Hügel eine

Plattform, in deren Zentrum ein künstlicher Hügel aufgeschüttet und mit einer Ringstraße umgeben wurde. Im Zentrum war ein großes Plattengrab angelegt, das bis auf Reste ausgeraubt war. Ein zurückgelassener Goldanhänger ist in spätes MH III oder SH I zu datieren. SH III-Scherben können mit dem späteren Bau der Straße zusammenhängen (Schachermeyr 1976a, 269). Ähnliche Anlagen sind aus den eurasischen Steppen bekannt (Gening - Ždanovič - Gening 1992). Auffallend ist weiterhin, daß in MH III und SH I im helladischen Totenritual Streckerbestattungen erscheinen, sogar solche mit rhombisch gelagerten Beinen, die an die Rückenockerbestattungen im eurasischen Raum erinnern. Alle diese Beobachtungen sprechen dafür, daß wir die Grundlagen für die Formierung der mykenischen Kultur schon in den Stufen MH II und MH III suchen müssen. Die eigentliche mykenische Kultur kann man als Ergebnis verschiedener kultureller Grundlagen betrachten: die Kultur der einheimischen Bevölkerung der mittelhelladischen Periode, der kretische Einfluß und die Kultur eurasischer Streitwagenkrieger. Aus diesen Komponenten entstand eine hochentwickelte Kultur, die schließlich mit Anatolien und Ägypten in Verbindung stand.

Selbstverständlich brauchen diese Beziehungen bzw. Anregungen nicht linear aufgefaßt zu werden, da ihre genauen Vorlagen nicht nur im pontischen Raum zu suchen sind. Handelt es sich doch im Fall der mykenischen Kultur um die komplizierte Entwicklung einer neuen Zivilisation, in welcher außer nördlichen Anregungen auch Traditionen aus dem heimischen Milieu vorkommen. Weitere kulturelle Impulse müssen in Kontakten mit Anatolien und Ägypten gesucht werden.

Bei der Lösung der schwierigen Frage nach der Entstehung der mykenischen Kultur kann nicht einmal - wie oben angedeutet - die Möglichkeit der Ankunft eines neuen Ethnikums aus dem Norden unmittelbar vor der Formierungsphase der mykenischen Kultur ausgeschlossen werden. Damit könnte die Ähnlichkeit von Erscheinungen der materiellen und geistigen Kultur zwischen den Funden in den eurasischen Steppen und aus den Gräbern der mykenischen Herrscher zusammenhängen. Es liegt hier keine äußerliche Nachahmung fremder Vorbilder vor, sondern die in Sintašta nachgewiesene Bestattung in Familiengruppen an einer kreisförmig umrissenen Stelle, die Anlage zentraler Bestattungen und die Errichtung von Kultplätzen bei den Gräbern wurde in Mykene mit anderen Mitteln und in anderen Formen, aber im gleichen Sinn verwirklicht.

Dieses hier neu vorgestellte Entstehungsmodell einer neuen Zivilisation kann etwa so aufgefaßt werden, daß eine neue, anders organisierte Kriegerschicht progressive Elemente in das traditionelle ägäische Kulturgefüge gebracht hat, das sich infolge-

dessen umgewandelt hat. Trotzdem bildet die Basis dieser Entwicklung die hochstehende Zivilisation der heimischen ägäischen Kulturen, die enge Beziehungen zur ägyptischen und vorderasiatischen Zivilisation hatten.

Die Hauptfrage liegt aber darin, ob der angenommene nördliche Einfluß durch das untere Donaugebiet nach Bulgarien und weiter nach Südgriechenland vermittelt worden sein kann. Wir haben bereits dargelegt, daß in diesem Raum bisher keine Kulturen bekannt sind, die solche Beziehungen hätten vermitteln können. Wenn wir jedoch an dieser Einflußrichtung festhalten wollen, müssen wir annehmen, daß es sich um eine rasche, einmalige Übersiedlungsaktion aus dem nordpontischen Raum gehandelt hat.

Die kulturellen Beziehungen der mykenischen Zivilisation zum Karpatenbecken und zum unteren Donaugebiet veränderten sich zu dem Zeitpunkt, als sich die spätmykenische Zivilisation nordwärts zu verbreiten begann und als die mykenischen Kultur einflüsse Makedonien und Bulgarien erreichten. In diesem Zeithorizont, welcher der jüngsten Phase des Kulturkomplexes mit spiralverzerrter Keramik im Karpatenbecken entspricht, können wir sogar von einer Akkulturation dieser Gebiete an die mykenische Kultur sprechen. In dieser Zeit erschien in Makedonien an der thrakischen Küste und in Bulgarien eine entwickelte heimische Zivilisation, die enge Beziehungen nicht nur zur späthelladischen Zivilisation hatte (SH III A-B-C), sondern auch zu Kulturen im Karpatenbecken und im unteren Donaugebiet. Ausgehend vom Karpatenbecken, aber sicherlich auch über die Alpen (v. Hase 1990), beeinflusste die spätmykenische Kultur auch auf die späthügelgräberzeitlichen Kulturen in Mitteleuropa ein. Diese Kulturen beeinflussten gemeinsam mit den Kulturen des Karpatenbeckens die kulturelle Entwicklung im Nordischen Kreis der Bronzezeit norddeutschlands und Südschwedens (Sprockhoff 1954).

In dieser neuen Zeit hat sich die historische Situation im unteren Donaugebiet und im Karpatenbecken dadurch tiefgreifend verändert, daß im ursprünglichen Gebiet der MVK-Kultur die Sabatinovka-Kultur entstand. Diese wirkte nicht nur auf die Noua-Kultur ein, sondern übte Druck auch in Richtung Karpatenbecken aus. Sie wirkte aber auch auf die Entstehung der Coslogeni-Kultur ein, die durch die Dobrudža auch nach Ostbulgarien sicherlich an die unsere Tundža vordrang.

In dieser Zeit historischer Veränderungen waren die Beziehungen zwischen der spätägäischen Welt, dem Karpatenbecken und Donaugebiet besonders eng. Unserer Ansicht nach bestanden seit Reineckes Stufe C zwischen diesen beiden Kulturbereichen nicht nur enge Handelsbeziehungen, sondern die karpatenländische und donauländische Oberschicht

adaptierte auch verschiedene Herrschaftsausprägungen aus der ägäischen Welt. Dies führte zu einer straffen Organisation und zu einer Abhängigkeit der einfachen Bevölkerung. Das äußert sich auch im Bestattungsritus, der so charakteristisch für die Gräberfelder der Urnenfelderzeit ist, im Karpatenbecken aber bereits am Ende der Mittleren Bronzezeit (Reinecke C) entstanden ist. In den Kultvorstellungen dieser Zeit tauchen ägäische mythische Vorstellungen auf, verkörpert durch Wasservögel, den Himmelswagen und die Sonnensymbole. In diesen Zusammenhang gehören auch die frühesten "Nachahmungen" von mykenischen Schriftzeichen an der unteren Theiß, die in die späte Entwicklung des Verbandes mit Spiralbuckelkeramik datieren (Tasic 1984; Vladár - Bartoněk 1977). Diese Kenntnisse könnten bei der Herausbildung der indoeuropäischen Sprachen in Mitteleuropa eine Rolle gespielt haben, die in Zusammenhang stehen mit der Entstehung und Ausbreitung der frühesten urnenfelderzeitlichen Kulturen.

Konkret bedeutet dies, daß in diesem Kulturverband im Karpatenbecken und an der unteren Donau, in der Zeit von Reineckes Stufe C, die Grundlagen des mitteleuropäischen Komplexes der Urnenfelderkulturen gesucht werden können, die Ende der mittleren Bronzezeit dort entstanden, wo die klassischen Hügelgräberkulturen nicht vertreten waren.

Diese Prozesse sind nicht nur durch die Entstehung der Pilinyer und Lausitzer Kultur, sondern auch durch die Entwicklung der Kulturen Žuto Brdo/Dubovac, Cırna und Belegiš I - Cruci nachgewiesen. Beobachtungen zur weiteren Entwicklung der Urnenfelderkulturen belegen zweierlei: Zum einen ist eine langsame Verbreitung der neuen Kulturerscheinungen in das Gebiet der klassischen Hügelgräberkulturen nach Westen festzustellen, was sich in den Veränderungen der späten Hügelgräberkulturgruppen in der Stufe Reinecke D äußert (Vela-tice-Baierdorf, Riegsee, Rixheim, Wölfersheim u.a.). Zum anderen kam es in dieser Zeit, doch vor allem in der nachfolgenden urnenfelderzeitlichen Phase (Ha 1), auch zu neuen ethnischen Verschiebungen in Richtung Süden, und zwar über den Zentralbalkan und durch Bulgarien. Diese Verschiebungen hingen mit der Vernichtung der spätmykenischen Kultur in Griechenland und mit dem Auftauchen der typischen kannelierten, ritz- und stempelverzierten Keramik zusammen, deren Erscheinung in Ostbulgarien durch die Pšeničevo-Kultur repräsentiert ist, die auch in Troja VIIb2 erscheint (Hänsel 1976).

Kulturhistorisch würde dies bedeuten, daß die spätmykenische Akkulturation, die im Karpatenbecken und an der unteren Donau verfolgbar ist, eine Gegenreaktion hervorrief. Dies widerspiegelte sich in der Entstehung der ersten Urnenfelderkulturen in diesem Raum, deren folgende Ausweitung nach Sü-

den, in das Gebiet der bekannten reichen Kulturentwicklung in der Ägäis, zugleich auch das Ende der spätmykenischen Zivilisation bedeutete.

7. AUSBLICK

Wir halten es für wahrscheinlich, daß die hier durchgeführten Untersuchungen zur Herausbildung von Machtzentren in der Bronzezeit in den Eurasischen Steppen, im Karpatenbecken und in der Ägäis mit den damit verbundenen deutlichen gesellschaftlichen, wirtschaftlichen und religiösen Veränderungen dazu führen werden, in diesen Prozessen eine neue Grundlage zur strukturellen Definition der Bronzezeit als historische Epoche im Unterschied zur vorangehenden Kupferzeit zu sehen.

Für den mitteleuropäischen Raum bedeutet das, daß diese neue historische Epoche in Reinecke A2 bzw. Montelius I beginnt und mit Reinecke HaB und Montelius V endet. Absolutchronologisch würde das heißen, daß die so definierte bronzezeitliche Epoche Alteuropas knapp eintausend Jahre, zwischen 1700 und 750, gedauert hat.

Die klassische spätkupferzeitliche Entwicklung endet mit dem Auslaufen der spätesten Badener und Schnurkeramischen Kulturen. In der darauf folgenden Entwicklung können wir in Mitteleuropa das Erscheinen der Glockenbecher-Kultur aus dem Westen, ebenso wie das Erscheinen der Veselé-Chlopice- und Makó-Kultur aus dem Osten verfolgen. Die Restgruppen der Schnurkeramik leben neben den Glockenbechergruppen weiter. In dem Gebiet der Einzelgrabkultur folgt die Entwicklung der sog. Riesenbecher-Gruppen in der sog. Epi-Kupferzeit bis zum Erscheinen der klassischen Bronzezeit Montelius I (Lichardus 1978-1979; 1980). Im Karpatenbecken entwickeln sich in dieser Zeit die erste "bronzezeitlichen" Kulturen mit Kupfer- oder Kupferarsenmetallurgie der Stufen Reinecke A0 und Reinecke A1 (Bertemes - Heyd 1992).

Diese kulturelle Entwicklung zwischen dem Erscheinen der Glockenbecherkultur und Reinecke A2 sollte logischerweise entweder als Protobronzezeit oder Epi-Kupferzeit bezeichnet werden, je nachdem, wie intensiv sich diese Gruppen in verschiedenen Räumen progressiv an der Herausbildung der bronzezeitlichen Epochen beteiligt haben. Überregional läßt sich die bronzezeitliche Epoche in allen Räumen Alteuropas in ihren technologischen und strukturellen Ausprägungen erst seit Reinecke A2 und Montelius I nachweisen.

8. ZUSAMMENFASSUNG

Die in diesem Beitrag vorgelegten Untersuchungen zeigen die Möglichkeit auf, die geschichtliche

Entwicklung vom Ende der früh- bis zum Beginn der spätbronzezeitlichen Zivilisation in Mittel- und Südosteuropa nicht nur in Verbindung mit dem ägäischen Raum, sondern auch mit den eurasischen Steppen zu sehen. Es handelt sich zunächst um eine Konzeption, bei der vieles noch detailliert untersucht werden muß, weil eine Reihe von Fragen, vor allem solche, die die Verbindungen zu Anatolien und zum Kaukasus betreffen, offen geblieben sind. Wie es oft geschieht, ist aus einem kleinen Beitrag eine größere Studie erwachsen. Aus Termingründen konnten wir nicht alles so detailliert darlegen, wie es eigentlich notwendig gewesen wäre. Deswegen planen wir, uns in einer anderen Arbeit ausführlich mit den chronologischen Fragen der slowakischen Bronzezeit zu beschäftigen, weil die 14 von uns vorgeschlagenen Horizonte noch durch die Vorlage unabhängiger Analysen von Grabfunden, vertikalen Stratigraphien und Hortfunden dargelegt werden müssen. Ebenso intensiv möchten wir die oft vernachlässigten siedlungsarchäologischen Untersuchungen in sozialer Hinsicht durch die Analyse der befestigten Siedlungen von Spišský Štvrtok und Barca durchführen.

Hier fassen wir die vorgelegten Ergebnisse zusammen:

1. Die Periodisierung der karpatenländischen Bronzezeit muß auf den Befunden und Funden aus diesem Raum basieren, da die Reinecke-Chronologie, die an der Peripherie der Entwicklung ausgearbeitet wurde, nur eine allgemeine Tendenz aufzeigt und die wirkliche, primäre Entwicklung dermaßen verzerrt, daß zur Erfassung der tatsächlichen Abfolge irrealer Stufenbezeichnungen wie A0, A3, A2/B1, B0 oder B2/C1 eingeführt worden sind.

2. Die karpatenländischen Kulturen standen seit der frühen Kupferzeit mit verschiedenen nordpontischen und kaukasischen Kulturen in Kontakt. Derartige Beziehungen waren möglich über die Karpatenpässe oder über den unteren Donaauraum.

3. Mit der Entstehung des Kulturverbandes mit spiralverzierter Keramik (Otomani, Füzesabony, Wietenberg, Monteoru, Tei, Verbicioara, Vatin, Komarów und Trzciniec) im Karpatenbecken und in den östlich benachbarten Räumen treten am Ende der frühen Bronzezeit plötzlich Elemente auf, die auch im Bereich der mykenischen Kultur und in Anatolien nachweisbar sind.

4. Direkte Verbindungen zwischen der mykenischen Kultur und dem Kulturverband mit spiralverzierter Keramik können in dieser frühen Zeit nicht nachgewiesen werden. In dem geographischen "Vermittlungsraum", in Bulgarien und Makedonien, fehlen entsprechende Zwischenglieder entweder vollkommen, oder deuten die Befunde auf direkte Beziehungen zu nordpontischen Steppenkulturen

hin. In derselben Zeit treten allerdings auf dem griechischen Festland, in der Zeit von MH II-III, nordpontische Einflüsse auf. Sie sind erkennbar durch die Einführung von Gemeinschaftshügeln, von Bestattungen in Steinkisten, von Schachtgräbern, ebenso wie durch das Auftreten von Streitwagen und Scheibentrensen.

5. Zu Beginn des Kulturverbandes mit spiralverzierter Keramik scheinen gewisse Beziehungen zu Anatolien und zum Kaukasus bestanden zu haben, wie die Formen der Metallstreitaxte, Kurzschwerter (Perşinari), ein eiserner Dolchgriff (Gánovce), Stangentrensen, tragbare Tonöfen (Pyraunoi), Bestattungen in Pythoi, aber auch verschiedene Muscheltrachtelemente belegen. Die anatolischen Produkte gelangten durch Handelsbeziehungen in das Karpatenbecken, offenbar aber auch über das Schwarze Meer in den unteren Donaauraum. Ein Teil der kaukasischen Verbindungen verlief offensichtlich über den nordpontischen Raum.

6. Mit der Entstehung des Kulturverbandes mit spiralverzierter Keramik sind im östlichen Mitteleuropa wesentliche Veränderungen in Wirtschaft, Gesellschaft und Religion sichtbar. Diese dokumentieren sich durch die Herausbildung neuer Herrschaftszentren mit weiträumigen Machtansprüchen, die auch in kriegerischen Auseinandersetzungen durchgesetzt wurden. Es treten nunmehr auf: eine stark gegliederte Oberschicht mit dynastischer Folge, neue Kampftechniken (der Streitwagen mit Bogenschützen und Lanzenkämpfern), systematisch organisierter Fernhandel, eine hochspezialisierte Metallverarbeitung (Bronzelegierungen mit hohem Zinngehalt), ideologische Gebundenheit bei der Keramikverzierung mit verschiedenen Motiven der Spirale, systematisierte Deponierungssitten (Brucherzhorte, Fertigwarenorte, Selbstausrüstungs- horte) als Ausdruck kultischer Handlungen.

7. Ein Teil dieser neuen Elemente in dem Verband mit spiralverzierter Keramik, wie Streitwagen, Scheibentrensen, Bogenschützen und Lanzenkämpfer, ebenso wie der Aufbau eines strengen hierarchischen Systems sind auf Einflüsse aus den eurasischen Steppen zurückzuführen. Die wichtigste Vermittlerrolle spielte die Kultur mit "Mnogovalikovaja Keramika" (MVK-Kultur), die in den Gebieten vom mittleren Don bis in die Dobruđa verbreitet war und die an Komarów, Monteoru und Tei angrenzte. Diese Kultur entstand auf der Grundlage der Katakombenkultur und der spätesten Grubengrabkultur und zeigt klare Verbindungen zur Balkengrabkultur und zum Verband der Abaševo-Kulturen im Ural.

8. Im Raum östlich des Urals kann man im Komplex von Sintašta die strukturellen Veränderungen im Siedlungswesen und im Totenritual am besten verfolgen. Hier wurden sowohl eine kreisförmig angeordnete, streng organisierte Siedlung mit komplizierten

Befestigungssystemen, wie mehrere Gräberfelder straff organisierter Gemeinschaften ausgegraben. Die Bestattungen von Erwachsenen und Kindern lagen in der Regel in Schachtgruben, die mit Holz ausgekleidet und mit Holz oder Steinen abgedeckt waren. Diese Gräber lagen in einem genau ausgemessenen Kreis, der mit einem Erdhügel zugeschüttet wurde oder als Kreis ohne Aufschüttung blieb. In den Männergräbern befanden sich Streitwagen, Scheibentrensen, einige noch in situ an den Pferdeschädeln, ganze Pferdeskelette oder Pferdeteile, Streitäxte, Beile und Dolche aus Metall, Steinkeulen, Feuersteinspeerspitzen, geschliffene Steinwerkzeuge zur Metallbearbeitung, ebenso wie Trachtelemente aus Metall oder Muscheln.

9. In der mykenischen Kultur sind mehrere inhaltliche Übereinstimmungen mit den eurasischen Steppen-kulturen vorhanden. Deswegen gehen wir davon aus, daß die nordpontischen Einflüsse, die in der Zeit von MH II und vor allem in MH III sichtbar sind, in Verbindung mit der einheimischen mittelhelladischen Basis und unter starkem Einfluß der kretischen Kultur und der kulturellen Beziehungen zu Ägypten und Anatolien zur Entstehung der mykenischen Kultur geführt haben. In der gleichen Zeit wurden Machtzentren gebildet, wie die Hyksos-Dynastie in Ägypten, das hethitische Reich in Anatolien, Trialeti im südlichen Kaukasus und andere.

10. Die Bedeutung der mykenischen Kultur für Mitteleuropa wird seit SH IIIA sichtbar, als diese Kultur nach Nordgriechenland und in Richtung Norditalien vorgestoßen ist. Die spätmykenischen Handelsbeziehungen zum Verband mit spiralverzierter Keramik gingen einerseits auf dem Landweg über Bulgarien und Makedonien, andererseits auf dem Seeweg über das Schwarze Meer in den unteren Donauraum. An der unteren Tundža - in Drama "Kajrjaka" - wurden sogar aus dem ionischen Bereich

(Milet) importierte keramische Fragmente nachgewiesen. Es ist nicht ausgeschlossen, daß jetzt von Süden her auch gewisse Bevölkerungsteile nach Norden vorgestoßen sind, wie es die lokale Produktion mykenischer Ware in Makedonien vermuten läßt. Die verschiedenen neuen Technologien, vor allem aber kultische und bildliche Darstellungen, die aus dem Süden stammen, kann man in der jüngeren Entwicklung des Verbandes mit spiralverzierter Keramik, nicht allein durch Handel, d.h. nicht ohne politischen Druck, erklären. Diese Kontakte führten in dieser Zeit schließlich auch zur machtpolitischen Umorganisation, die zur Entstehung der frühesten urnenfelderzeitlichen Kulturen an der unteren Donau und im Karpatenbecken geführt hat (Cırna I - Žuto Brdo/Dubovac - Egyek - Piliny - Suciú-de-Sus).

11. In der darauffolgenden Zeit sind schließlich die Träger der östlichen urnenfelderzeitlichen Kulturen nach Bulgarien, Westanatolien, Makedonien und in den ägäischen Raum vorgestoßen und haben hier das Ende der spätmykenischen Kultur herbeigeführt. Dadurch wurden die gerade begonnenen und fruchtbaren kulturellen Beziehungen zwischen der Ägäis und Südost- und Mitteleuropa unterbrochen. Erst 400 Jahre später wurden diese Beziehungen durch die Gründungen der griechischen Kolonien im westpontischen Raum wieder aufgenommen.

12. Vergleichende Untersuchungen zwischen Mykene, der mittleren Bronzezeit des Karpatenbeckens und den eurasischen Steppen-kulturen ermöglichten es erstmals, über die Bronzezeit als historische Epoche nachzudenken, um in Zukunft eine neue strukturelle Definition dieser Epoche, im Unterschied zur Kupferzeit, zu erarbeiten. Was den chronologischen Ansatz betrifft, ergibt sich, daß die so definierte bronzezeitliche Epoche mit Reinecke A2 (Montelius I) beginnt und mit spätem Hallstatt B (Montelius V) endet.

Manuskript abgegeben:

24. 1. 1996

Adresse der Autoren:

Prof. Dr. Jan Lichardus

Universität des Saarlandes, Institut für Vor- u. Frühgeschichte u. Vorderasiatische Archäologie
D 6600 Saarbrücken

Deutsche Übersetzung:

Berta Nieburová, Nitra

Prof. PhDr. Jozef Vladár, DrSc.

Archeologický ústav SAV
Akademická 2
949 21 Nitra

Literatur

- AKERSTROM, A.: Mycenaean Problems. *Opuscula Atheniensis*, 12, 1978, S. 19-68.
- ALEXANDRESCU, A.: Die Bronzeschwerter aus Rumänien. *Dacia NS*, 10, 1966, S. 117-189.
- BADER, T.: Neue Beiträge zu den mykenischen Schwertern vom Typ A aus Rumänien. In: *Zeitschr. Archäol.*, 1986, S. 1-15.
- BADER, T.: Die Suci de Sus-Kultur in Nordwest-Rumänien. *Prähist. Zeitschr.*, 54, 1979, S. 3-31.
- BADER, T.: Bemerkungen über die ägäischen Einflüsse auf die alt- und mittelbronzezeitliche Entwicklung im Donau-Karpatenraum. In: Bader, T. u. a. (Hrg.): *Orientalisch-ägäische Einflüsse in der europäischen Bronzezeit*. Bonn 1990, S. 181-205.
- BAK, U.: Bronzezeitliche Geweihknebel in Südpolen. *Archäol. Korrespondenzbl.*, 22, 1992, S. 201-208.
- BALAGURI, J. A.: Bronzovyj vek. In: *Drevnjaja istorija Verchnego Potisja*. Lvov 1991, S. 58-111.
- BALINT, C.: Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Wolga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert. Wien - Köln 1989.
- BANNER, J. - BÓNA, I.: Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés. Budapest 1974.
- BÁNDI, G.: Pferdegeschirre mit Knochenbestandteilen aus der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken. In: *Acta Antiqua et Archaeologica*. 8. Szeged 1965, S. 87-93.
- BÁTORA, J.: Die Anfänge der Bronzezeit in der Slowakei. *Slov. Archeol.*, 29, 1981, S. 7-22.
- BÁTORA, J.: Fayence und Bernstein im nördlichen Karpatenraum während der Frühbronzezeit. In: Hänsel, B. (Hrg.): *Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa*. München - Berlin 1995, S. 187-196.
- BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ, Z.: Zur Frage der Stufe Bronzezeit A3 und der älteren danubischen Mittelbronzezeit (MDI) in der Slowakei. *Germania*, 60, 1982, S. 1-12.
- BERCIU, D.: Die Verbioara-Kultur. Vorbericht über eine neue, in Rumänien entdeckte bronzezeitliche Kultur. *Dacia NS*, 5, 1961, S. 123-163.
- BEREZANSKA, S. S.: Ob odnoj iz grup pamjatnikov srednej bronzy na Ukraine. *Sov. Archeol.*, 1960/4, S. 26-41.
- BEREZANSKA, S. S.: O pogrebenijach kultury mnogovalikovoju keramiki. In: *Materialy Archeol. Sever. Pričernomorja*. 4. Odesa 1962, S. 5-15.
- BEREZANSKA, S. S.: Severnaja Ukraina v epochu bronzy. Kiev 1982.
- BEREZANSKA, S. S. - OTROŠČENKO, V. V. - TELEGIN, D. J. (Hrg.): *Eneolit i bronzovyj vek Ukrainy*. Kiev 1976.
- BERTEMES, F.: Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Gemeinlebern, kulturhistorische und paläometallurgische Studien. In: *Saarbr. Beitr. Altskde.* 45. Bonn 1989.
- BERTEMES, F.: Der frühbronzezeitliche Bestattungsort von Singen im Landkreis Konstanz. In: *Saarbr. Stud. Mater. Altskde.* 1. Saarbrücken 1992, S. 61-97.
- BERTEMES, F. - HEYD, V.: Définition et Origine de l'Age du Bronze ancien en Europe centrale. In: *Comité des Travaux historiques et scientifiques Sec. de Pré- et Protohistoire*. 117 e Congr. Nat. Soc. Savantes. Fondements culturels, techniques, économiques et sociaux des débuts de l'age du Bronze. Clermont - Ferrand 1992 (im Druck).
- BOČKAREV, V. S.: Problema Borodinskogo klada. In: *Problemy Archeol.* 1. Leningrad 1968, S. 129-154.
- BÓNA, I.: Chronologie der Hortfunde vom Koszider Typus. In: *Acta Arch. Hung.* 9. Budapest 1958, S. 213-243.
- BÓNA, I.: Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. Budapest 1975.
- BÓNA, I. (Red.): *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tellsiedlungen an Donau und Theiss. Ausstellungs-Katalog*. Frankfurt 1992.
- BONEV, A.: Trakija i Egejskij svjat prez vtorata polovina na II hiljadoletie pr. n.e. Razkopki i proučvanija 20. Sofija 1988.
- BOROFFKA, N. G. O.: Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa. Bonn 1994.
- BOUFIDES, N.: A Scarab from Grave B of Mycenae. In: *Ath. Ann. Arch.*, 3, 1970, S. 273-274.
- BOUZEK, J.: The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations in the second Millennium B.C. Praha 1985.
- BRANIGAN, K.: *Aegean Metallwork of the Early and Middle Bronze Age*. Oxford 1974.
- BRATČENKO, N. S.: Pamjatki bagatovalikovoju keramiki. In: *Telegin, D. J. (Red.): Archeologija Ukrainskoj RSR*. 1. Kiev 1971, S. 334-343.
- BRATČENKO, N. S.: Nižnee Podonje v epochu srednej bronzy (Periodizacija i chronologija pamjatnikov). Kiev 1976.
- BRATČENKO, N. S. - IVECOV, M. L.: Severskodoneckije katakombnyje pogrebenija na reke Krasnaja. In: *Bratčenko, N. S. (Red.): Katakombnyje kultury severnogo Pričernomorja*. Kiev 1991, S. 165-186.
- BURGER, G.: Die transkaukasischen (TK) Rapiere und die Möglichkeit ihrer Verbindung mit anderen Rapierezentren im Zirkumpontischen Gebiet. In: *Roma, P. - Alexianu, M. (Red.): Relations Thraco-Illyro-Helléniques. Symposium Baile Herculane 1992*. Bucarest 1994, S. 207-218.
- ČEREDNIČENKO, N. N.: Kolesnicy evrazij epochi pozdnej bronzy. In: *Berezanska, S. S. - Otroščenko, V. V. - Telegin, D. J. (Red.): Eneolit i bronzovyj vek Ukrainy*. Kiev 1976, S. 135-150.
- ČERNJAKOV, I. T. (Red.): *Remeslo epochi eneolita - bronzy na Ukraine*. Kiev 1994.
- ČERNYCH, E. N.: Metallurgische Bereiche der jüngeren und späten Bronzezeit in der UdSSR. In: *Jahresber. Inst. Vorgesch. Univ. Frankfurt 1976*. Frankfurt 1977, S. 130-149.
- ČERNYCH, E. N.: Metallurgičeskije provincii i periodizacija epochi rannego metalla na territorii SSSR. *Sov. Archeol.*, 1978/4, S. 71-82.
- ČERNYCH, E. N. - KUZMYNYCH, V. S.: Pamjatniki sejminko-turbinskogo tipa v Evrazii. In: *Bader, O. N. - Krajnov, D. A. - Kosarev, M. F. (Red.): Epocha bronzy lesnoj polosy SSSR*. Moskva 1987, S. 84-105.
- ČERNYCH, E. N. - KUZMYNYCH, V. S.: *Drevnjaja metallurgija severnoj Evrazii*. Moskva 1989.
- CHIDIOȘAN, N.: Contribuții la istoria tracilor din nord-vestul României, așezarea de la Derșida. Oradea 1980.
- CIUGUDEAN, H.: Zur frühen Bronzezeit in Siebenbürgen im Lichte der Ausgrabungen von Ampoița, jud. Alba. *Prähist. Zeitschr.*, 66, 1991, S. 79-114.

- CHROPOVSKÝ, B.: Birituálne maďarovské pohrebisko v Majcichove na Slovensku. *Archeol. Rozhl.*, 10, 1968, S. 488-492, 499-501, 509-510.
- CHROPOVSKÝ, B.: Zur Problematik der mykenischen Einflüsse im Gebiet der Slowakei am Ende der älteren Bronzezeit. In: Herrmann, J. (Hrsg.): Heinrich Schliemann. Grundlagen und Ergebnisse moderner Archäologie 100 Jahre nach Schliemanns Tod. Berlin 1992, S. 305-308.
- DAVID, W.: Zur Ornamentik des alt- und mittelbronzezeitlichen Hasjdusamson-Apa-Kreises. In: *Actes du XII Congrès UISPP Bratislava 1991*. Bratislava 1993, S. 78-85.
- DEMETEROVÁ, S.: Influence de la culture de Suciu de Sus dans la plaine de la Slovaquie orientale. *Slov. Archeol.*, 32, 1984, S. 11-74.
- DERGAČEV, V. A.: Moldavija i sosednie territorii v epochu bronzy. Kišinev 1986.
- DESBOUROUGH, V. R. d'A.: The Last Myceans and Their Successors. Oxford 1964.
- DICKINSON, O. P. T. K.: The Origin of Mycenaean Civilization. *Studies in Mediterranean Arch.* 49. Göteborg 1977.
- DIETZ, S.: The Argolid at the Transition to the Mycenaean Age. *Studies in the Chronology and Cultural Development in the Shaft Grave Period*. Copenhagen 1991.
- DREMSIZOVA-NELČINOVA, C.: Trakijskata krepost kraj s. Višegrad, Kardžalisko. In: *Thracia*. 6. Sofia 1984, S. 104-133.
- DREWS, R.: The Coming of the Greeks. Indo-European Conquest in the Aegean and the Near East. Princeton 1988.
- DUMITRESCU, V.: Necropola de incineratie din epoca bronzului de la Cîrna. Bucuresti 1961.
- DUŠEK, M.: Bronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestslowakei. Bratislava 1969.
- DUŠEK, M.: Pohrebisko ľudu stredodunajskej mohylovej kultúry v Smoleniciach. *Slov. Archeol.*, 28, 1980, S. 341-382.
- DZIS-RAJKO, G. A. - ČERNJAKOV, I. T.: Zolotaja čaša Valčitranskogo tipa iz severo-zapadnogo Pričernomorja. *Sov. Archeol.*, 1981/1, S. 151-162.
- DŽAPARIDZE, O. M.: Archeologičeskije raskopki v Trialeti. Tbilisi 1969.
- ECHT, R.: Goldgefäße in der europäischen Bronzezeit: Prestigegegenstände oder Kultobjekte. Habilitationsvortrag. Saarbrücken 1994 (im Druck).
- FLORESCU, A. C.: Contribuții la cunoașterea culturii Nouă. *Archeol. Moldovei* 2-3, 1964, S. 143-216.
- FLORESCU, M.: Elemente Wietenberg descoperite în complexe de locuire apartinând fazelor timpurii ale culturii Monteoru din Moldova. In: *Danubius*. 5. Iași 1971, S. 37-73.
- FLORESCU, M.: Citeva observații referitoare la ritul și ritualurile practice de purtătorii culturii Monteoru în lumina șapaturilor de la Cîndest (jud. Vrancea). In: *Carpica*. 10. Bacău 1978, S. 97-136.
- FLORESCU, M. - BUZDUGAN, C.: Așezarea din epoca bronzului de la Bogdanesti (jud. Bacău). *Archeol. Moldovei* 7, 1972, S. 103-206.
- FRENCH, D. H.: Mycenaean in the Black Sea? In: *Fol A.* (Red.): *Thracia Pontica 1*. Premier Symposium International. Sofia 1982, S. 19-30.
- FRENCH, E.: The Development of Mycenaean Terracotta Figurines. In: *BSA* 66, 1971, S. 101-188.
- FREY, O. H.: Varna - ein Umschlagplatz für den Seehandel in der Kupferzeit. In: Lichardus, J. (Hrsg.): *Kupferzeit als historische Epoche*. Saarbr. Beitr. Altkd. 55. Bonn 1991, S. 195-203.
- FURMÁNEK, V.: Pilinyer Kultur. *Slov. Archeol.*, 25, 1977, S. 251-370.
- FURMÁNEK, V.: Die Anhänger in der Slowakei. München 1980.
- FURMÁNEK, V.: Die Anfänge der Pilinyer Kultur. *Slov. Archeol.*, 29, 1981, S. 37-50.
- FURMÁNEK, V. - VELIČÍK, L. - VLADÁR, J.: Slovensko v dobe bronzovej. Bratislava 1991.
- GADŽIEV, M.: Iz istorii kultury Dagestana v epochy bronzy (mogiľnik Ginci). Machačkala 1969.
- GARAŠANIN, M.: Još jedan prilog problemu veza Egeje i Sredne Evrope u bronzano doba. In: *Zbornik Nar. Mus.* 8. Beograd 1975, S. 37-41.
- GARAŠANIN, M.: Dubovačko-Žutobrdská grupa. In: Čović, B. (Red.): *Praistorija jugoslavenskih zemalja 4*. Bronzono doba. Sarajevo 1983, S. 520-535.
- GAŠAJ, D.: Výsledky záchranného výskumu opevnenej osady otomanskej kultúry v Rozhanovciach. *Archeol. Rozhl.*, 35, 1983, S. 130-137.
- GENING, V. F. - ŽDANOVICH, G. B. - GENING, V. V.: Sintašta 1. Archeologičeskije pamjatniki arijskich plemen Uralo - Kazachstanskich stepej. Čeljabinsk 1992.
- GEORGIEV, G. I.: Die Erforschung der Bronzezeit in Nordwestbulgarien. In: Hänsel, B. (Hrsg.): *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.* Berlin 1982, S. 187-202.
- GERLOFF, S.: Zu Fragen mittelmeerländischer Kontakte und absoluter Chronologie der Frühbronzezeit in Mittel- und Westeuropa. *Prähist. Zeitschr.*, 68. 1993, S. 58-102.
- GERŠKOVIČ, P.: Figurnye pojasnye prajžki kultury mnogovalikovo keramiki. *Sov. Archeol.*, 1986, S. 132-145.
- GETOV, L.: Mogilni pogrebenija pri s. Dolno Sachrane, Starozagorsko. In: *Izvestija Sofia* 28, 1965, S. 203-229.
- GIMBUTAS, M.: Borodino, Seima and their contemporaries: key sites for the Bronze Age chronology of Eastern Europe. In: *Proc. Prehist. Soc.* 22. London 1956, S. 143-172.
- GIMBUTAS, M.: Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe. 1965.
- GORADZE, Z. M.: Periodizacija i genesis kurgannoj kultury Trialeti. Tbilisi 1972.
- GORBUNOV, V. S.: Kurgany epochi bronzy na Pravoberežje r. Demy (Baškiriya). *Sov. Archeol.*, 1977, 1, S. 149-161.
- GORJUNOVA, E. I.: Etničeskaja istorija volgo-okskogo meždurečja. In: *MIA* 94. Moskva 1961.
- HACHMANN, R.: Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und südosteuropäischen Beziehungen. Hamburg 1957.
- HAMPL, F. - KECHLER, F. H. - BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ, Z.: Das mittelbronzezeitliche Gräberfeld von Pitten in Niederösterreich. In: *Mitt. Prähist. Komm.* 19-20. Wien 1978-1981, S. 1-124, 226 Taf.
- HAMMOND, N. G. L.: The Dating of some Burials in Tumuli in South Albania. In: *BSA* 66, 1966, S. 229-242.
- HAMMOND, N. G. L.: Tumulus-Burial in Albania, The Grave Circles of Mycenae and the Indoeuropeans. In: *BSA* 62, 1967, S. 77-106.
- HAMMOND, N. G. L.: Migrations and Invasions in Greece and Adjacent Areas. Park Ridge 1976.
- HANSCHMANN, E. - MILOJČIĆ, V.: Die frühe und beginnende mittlere Bronzezeit. Bonn 1976.

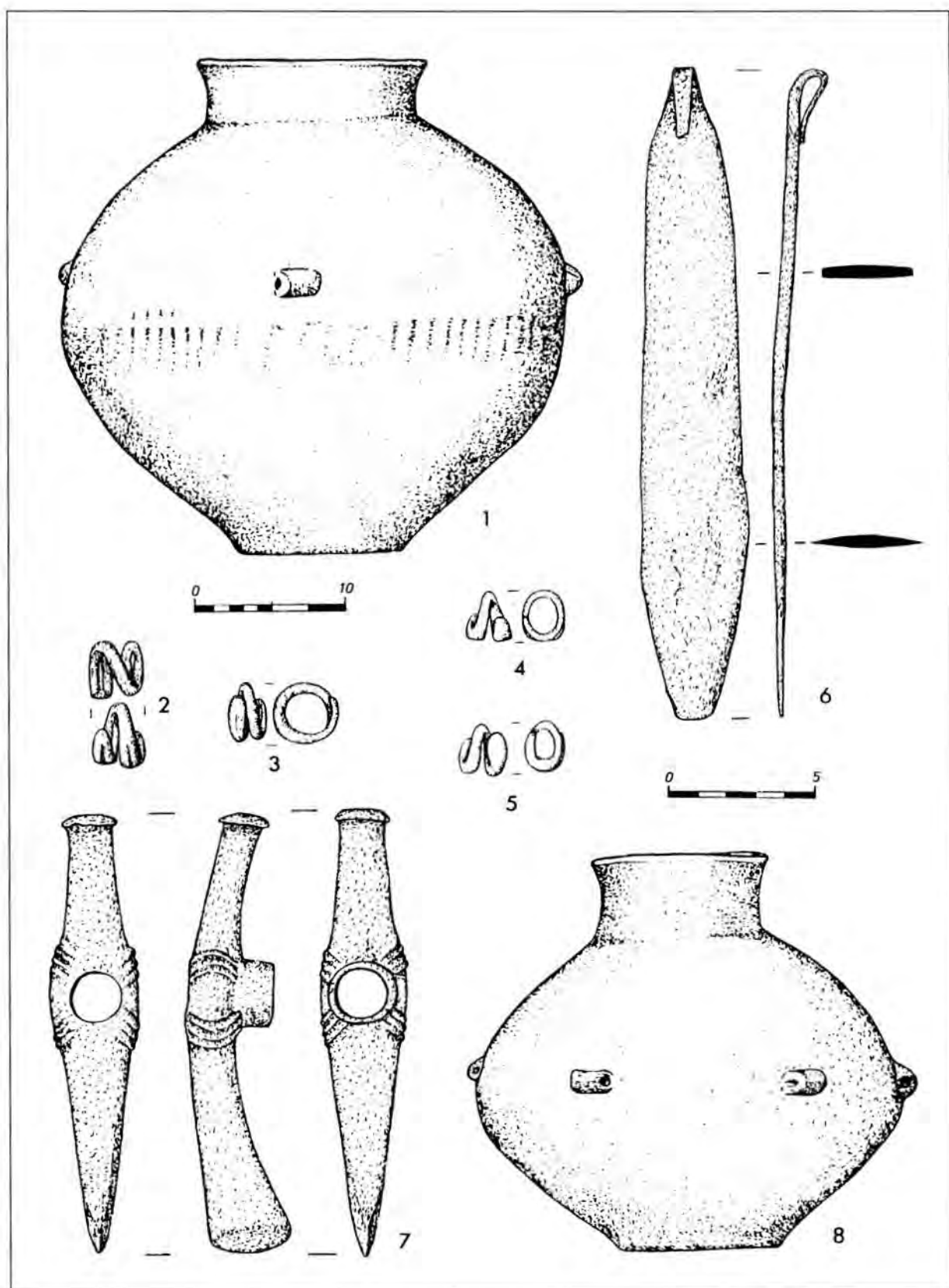
- HANKEY, V. - WARREN, P.: The Absolute chronology of the Aegean Late Bronze Age. In: Bull. Inst. Class. Stud. 21. London 1974, S. 142-154.
- HÄNSEL, B.: Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit in Karpatenbecken. Bonn 1968.
- HÄNSEL, B.: Plastik der jüngeren Bronzezeit und der älteren Eisenzeit aus Bulgarien. Germania, 47, 1969, S. 62-86.
- HÄNSEL, B.: Eine datierte Rapierringe mykenischen Typs von der unteren Donau. Prähist. Zeitschr., 48, 1973, S. 200-206.
- HÄNSEL, B.: Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau. Bonn 1976.
- HÄNSEL, B.: Zur historischen Bedeutung der Theißzone um das 16. Jahrhundert v. Chr. In: Jahrb. Inst. Vorgesch. Univ. Frankfurt 1977. Frankfurt 1978, S. 87-101.
- HÄNSEL, B.: Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. In: Hänsel, B. (Hrsg.): Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. Berlin 1982, S. 1-38.
- HARDING, A. F.: The Mycenaeans and Europe. London 1984.
- HARDING, A. F. - HUGHES-BROCK, H.: Amber in the Mycenaean World. In: BSA 69. Athen 1974, S. 145-172.
- HARTMANN, A.: Prähistorische Goldfunde aus Europa II. SAM 3. 1982.
- HASE, F.-W. VON.: Ägäische Importe im zentralen Mittelmeergebiet in späthelladischer Zeit (SH I - SH IIIC). In: Bader, T. u. a. (Red.): Orientalisch-ägäische Einflüsse in der europäischen Bronzezeit. Bonn 1990, S. 80-138.
- HÁSEK, J.: Oválné závesky sedmihradského typu v únětickém prostředí. Acta Univ. Carolinae, Phil. et Hist. 3. Praha 1959, S. 105-112.
- HELCK, W.: Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr. Wiesbaden 1962.
- HEURTLEY, W. A.: The Grave Stelai of Mycenae, In: Ann. Brit. Sch. Ath. 25, 1921-1923, S. 126-146.
- HOLMBERG, E. J.: Some Notes on the Immigration of Indo-Europeans into Greece during the Early Bronze Age. Opuscula Atheniensia, 12, 1978, S. 1-9.
- HOCHSTETTER, A.: Die Hügelgräber- Bronzezeit in Niederbayern. In: Materialh. Bayer. Vorgesch. 41. Kallmünz/Opf. 1980.
- HOCHSTETTER, A.: Spätbronzezeitliche und früheisenzeitliches Formengut in Makedonien und im Balkanraum. In: Hänsel, B. (Hrsg.): Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. Berlin 1982, S. 99-118.
- HOREDT, K.: Die Wietenbergkultur. Dacia NS, 4, 1960, S. 107-137.
- HOREDT, K. - SERAPHIM, C.: Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighisoara-Schässburg. Bonn 1971.
- HORSTMANN, Ch.: Die Metallarbeiten von Mykenä und ihre Bedeutung für die Allgemeine Geschichte der Metallindustrie. In: Archiv f. Anthr. 12, 1880, S. 431-448.
- HÖCKMANN, O.: Lanze und Speer im spätminoischen und mykenischen Griechenland. In: Jahrb. RGZM. 27. Mainz 1980, S. 13-158.
- HUNDT, H. J.: Verzierte Dolche der Otomani-Kultur. In: Jahrb. RGZM. 17. Mainz 1970, S. 35-55.
- HUNDT, H. J.: Zu einigen vorderasiatischen Schaftlochäxten und ihrem Einfluß auf den donauländischen Guß von Bronzeäxten. In: Jahrb. RGZM. 33. Mainz 1986, S. 131-158.
- HÜTTEL, H. G.: Bronzezeitliche Tensen in Mittel- und Osteuropa. Grundzüge ihrer Entwicklung. München 1981.
- HÜTTEL, H. G.: Zur Abkunft des danubischen Pferd-Wagen-Komplexes der Altbronzezeit. In: Hänsel, B. (Hrsg.): Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. Berlin 1982, S. 39-63.
- IAKOVIDES, S.: Vormykenische und mykenische Wehrbauten. In: Arch. Homerica Bd. I., Kap. E, Teil 1. Göttingen 1977, S. 161-221.
- KANČEV, M. - KANČEVA, T.: Ein Bronzerapier vom mykenischen Typ aus Drama (Bulgarien) im Museum Nova Zagora. In: Saarbr. Stud. Mat. Altskde. 2. 1993, S. 225-228.
- KARO, G.: Die Schachtgräber von Mykenai. München 1930-1933.
- KEMENCZEI, T.: Die Beziehungen zwischen Nordungarn und dem Alföld in der Spätbronzezeit. In: Acta Antiqua et Archaeologica. 8. Szeged 1965, S. 77-86.
- KEMENCZEI, T.: Die Spätbronzezeit Nordostungarns. Budapest 1984.
- KILIAN, K.: Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit. München 1975.
- KILIAN, K.: Nordgrenze des ägäischen Kulturbereiches in mykenischer und nachmykenischer Zeit. In: Jahresber. Inst. Vorgesch. Univ. Frankfurt 1976. Frankfurt 1977, S. 112-129.
- KILIAN, K.: Zum Ende der mykenischen Epoche in der Argolis. In: Jahrb. RGZM. 27. Mainz 1980, S. 166-195.
- KILIAN-DIRLMEIER, I.: Zum Halsschmuck mykenischer Idole. In: Jahrb. Inst. Vorgesch. Univ. Frankfurt 1978-79. Frankfurt 1980, S.
- KILIAN-DIRLMEIER, I.: Bemerkungen zu den Fingerringen mit Spiralenden. In: Jahrb. RGZM. 27. Mainz 1980, S. 249-269.
- KILIAN-DIRLMEIER, I.: Schwertgräber ägäischen Typs in Albanien. Iliria 15, 1985/2, S. 251-264.
- KILIAN-DIRLMEIER, I.: Beobachtungen zu den Schachtgräbern von Mykenai und zu den Schmuckbeigaben mykenischer Männergräber - Untersuchungen zur Sozialstruktur in späthelladischer Zeit. In: Jahrb. RGZM. 33. Mainz 1986, S. 159-189.
- KILIAN-DIRLMEIER, I.: Das Kuppelgrab von Vapheio: Die Beigabenausstattung in der Steinkiste. Untersuchungen zur Sozialstruktur in Späthelladischer Zeit. In: Jahrb. RGZM. 34. Mainz 1987, S. 197-212.
- KOSSACK, G.: Prunkgräber: Bemerkungen zu Eigenschaften und Aussagewert. In: Kossack, G. - Ulbert, G. (Hrsg.): Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie. Festschr. Joachim Werner zum 65. Geburtstag. In: Allgemeines, Vorgeschichte, Römerzeit. Münchener Beitr. Vor- u. Frühgesch. Ergänzungsband I/1. München 1974, S. 3-33.
- KOTOVIĆ, V. G.: Archeologičeskie dannye k drevnej istorii Prikaspijskogo puti. In: Problemy Archeol. 2. Leningrad 1978, S. 54-61.
- KOVÁCS, T.: Kórai markolatlapos bronz török a kárpátmedencében. Archeol. Ért., 100, 1973, S. 157-166.
- KOVÁCS, T.: Representations of Weapons on Bronze Age Pottery. Folia Arch. 24, 1973, S. 7-31.
- KOVÁCS, T.: Historische und chronologische Fragen des Überganges von der mittleren- zur Spätbronzezeit in Ungarn. In: Acta Arch. Hung. 27. Budapest 1975, S. 296-317.
- KOVÁCS, T.: Tumulus culture cemeteries of Tiszafüred. In: Régészeti Füzetek. Ser. II. 17. Budapest 1975.

- KOVÁCS, T.: Einige neue Angaben zur Ausbildung und inneren Gliederung der Füzesabony-Kultur. In: Hänsel, B. (Hrg.): Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. Berlin 1982, S. 287-304.
- KOVÁCS, T.: Die Koszider-Metallkunst und einige kulturelle und chronologische Fragen der Koszider-Periode. In: Tasić, N. (Hrg.): Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. Beograd 1984, S. 377-388.
- KOVÁCS, T.: Goldene und bronzene Lockenringfunde aus Szelevény. In: Lörinczy G. (Hrg.): Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Otto Trogmayer. Szeged 1994, S. 181-190.
- KOVALEVA, I. F.: Socialnaja i duchovnaja kultura plemen bronzovogo veka (po materialam levoberežnoj Ukrainy). Dnepropetrovsk 1989.
- KRIVCOVA-GRAKOVA, O. A.: Bessarabskij klad. Moskva 1949.
- KRIVCOVA-GRAKOVA, O. A.: Stepnoe Povolžje i Pričernomorje v epochu pozdnej bronzы. In: MIA 46. Moskva - Leningrad 1955.
- KUFTIN, B. A.: Archeologičeskie raskopki v Trialeti. Tbilisi 1941.
- KULL, B.: Untersuchungen zur Mittelbronzezeit in der Türkei und ihre Bedeutung für die absolute Datierung der europäischen Bronzezeit. Prähist. Zeitschr., 64, 1989, S. 48-73.
- KUŠNAREVA, K. Ch.: K voprosu o socialnoj interpretacii nekotorych pogrebenij južnogo Kavkaza. In: Kratkie Soobščeniya. 134. Moskva 1973, S. 11-19.
- KUŠNAREVA, K. Ch.: Ešče raz o nekotorych aspektach trialetskoj kultury. In: Kratkie Soobščeniya. 209. Moskva 1993, S. 89-101.
- KUZMINA, E. E.: Kolesnyj transport i problema etničeskoj i socialnoj istorii drevnego naselenija južnorusskich stepej. In: Vestnik drevnej istorii. 4. Moskva 1974, S. 68-87.
- KUZMINA, E. E.: Ešče raz o diskovidnich psalijach evrazijskich stepej. In: Kratkie Soobščeniya. 161. Moskva 1980, S. 8-21.
- KUZMINA, E. E.: Otkuda prišli Indoarii? Materialna kultura plemen andronovskoj obščnosti i proischoždenie indoirancev. Moskva 1994.
- LATYNIN, V. A.: K voprosu o pamjatnikach s tak nazyvajemoj "mnogovalikovoj" keramikoju. In: Arch. Sbornik. 6. Leningrad 1964, S. 53-71.
- LEAHU, V.: Cultura Tei. Bucuresti 1966.
- LESKOV, A. M.: Drevnejšie rogovyje psalii iz Trachtemirowa. Sov. Archeol., 1964/1, S. 299-303.
- LEŠTAKOV, K.: Die mittelbronzezeitliche Besiedlung des Siedlungshügels von Galabovo in Südbulgarien (Nach dem Stand der Ausgrabungen 1988-1989). In: Saarbr. Stud. Mat. Altskde. 2. 1993, S. 191-222.
- LETICA, Z.: Anthropomorfne figurine bronzanog doba u Jugoslaviji. Beograd 1973.
- LIBEROV, P. D.: Plemena srednego Dona v epochu bronzы. Moskva 1964.
- LICHARDUS, J.: Beiträge zur jüngeren Steinzeit und Bronzezeit im Saar-Mosel-Raum. II. Zur Entstehung der frühen Bronzezeit. In: Beitr. Arch. u. Kunstgesch. Bodendenkmalpfl. Saarland. 25/26. 1978-1979, S. 31-59.
- LICHARDUS, J.: Zum Problem der Riesenbecher und der frühen Bronzezeit im Hessischen Bergland. In: Fundber. Hessen 19-20, 1979-1980, S. 327-368.
- LICHARDUS, J.: Das Gräberfeld von Varna im Rahmen des Totenrituals des Kožadermen - Gumelnita - Karanovo VI-Komplexes. In: Lichardus, J. (Hrg.): Die Kupferzeit als historische Epoche. Saarbr. Beitr. Altkde. 55. Bonn 1991a, S. 174-194.
- LICHARDUS, J.: Die Kupferzeit als historische Epoche. Versuch einer Deutung. In: Lichardus, J. (Hrg.): Die Kupferzeit als historische Epoche. Saarbr. Beitr. Altkde. 55. Bonn 1991b, S. 763-800.
- LICHARDUS, J. - FOL, A. - BERTEMES, F. - ECHT, R. - GETOV, L. - KATINČAROV, R. - ILIEV, K. I.: Bericht über die bulgarisch-deutschen Ausgrabungen in Drama (1989-1995). In: Ber. RGK. 77. Mainz 1996 (im Druck).
- LICHARDUS, J. - LICHARDUS-ITTEN, M.: Das Grab von Reka Devnja (Nordostbulgarien). Ein Beitrag zu den Beziehungen zwischen Nord- und Westpontikum in der frühen Kupferzeit. In: Saarbr. Stud. Mater. Altskde. 2. 1993, S. 9-113.
- LICHARDUS, J. - LICHARDUS-ITTEN, M.: Probleme der griechischen Kupferzeit. In: Marburger Studien zur Vor- u. Frühgeschichte 16. Marburg 1994, S. 373-394.
- LICHARDUS, J. - LICHARDUS-ITTEN, M.: Nordpontische Beziehungen während der frühen Vorgeschichte Bulgariens. Thracia. 11. 1995, S. 31-62.
- LICHARDUS, J. - LICHARDUS-ITTEN, M.: Das domestizierte Pferd in der Kupferzeit Alteuropas. Eine Nachbetrachtung zur Auswertung der archäologischen Quellen. In: Archaeo-Lingua Festschrift S. Bökönyi. Budapest 1996a (im Druck).
- LICHARDUS, J. - LICHARDUS-ITTEN, M.: Nordpontische Gruppen und ihre westliche Nachbarn. Ein Beitrag zur Entstehung der frühen Kupferzeit Alteuropas. In: Symposium der Südosteuropa Gesellschaft in Mogiľany 1995. Berlin 1996b (im Druck).
- LICHARDUS, J. - LICHARDUS-ITTEN, M. - CAUVIN, J. - BAILLOD, G.: La Protohistoire de l'Europe. Le Néolithique et le Chalcolithique entre la Méditerranée et la mer Baltique. In: Nouvelle Clío 1 bis. Paris 1985.
- LITTAUER, M. - CROUWELL, J.-R.: Evidence for Horse Bits from Shaft Grave IV at Mycenae? Prähist. Zeitschr., 48, 1973, S. 207-213.
- LORDKIPANIDZE, O.: Archäologie in Georgien. Von der Altsteinzeit zum Mittelalter. Weinheim 1991.
- MACHNIK, J.: Ze studiów nad związkami Kaukazu z obszarami karpackimi w początkach epoki brązu. Archeol. Pol., 18, 1973, S. 127-165.
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N.: O porijeklu srednjebronzanodobne antropomorfne plastike u jugoslavenskom Podunavlju. In: Opuscula Arch. 7, 1982, S. 47-60.
- MARAN, J.: Die Silbergefäße von et-Tod und die Schachtgräberzeit auf dem griechischen Festland. Prähist. Zeitschr., 62, 1987, S. 221-227.
- MARAN, J.: Zur Zeitstellung der Grabhügel von Marmara (Mittelgriechenland). In: Archäol. Korrespondenzbl. 18, 1988, S. 341-355.
- MARINATOS, S.: The Stelae B at Mycenae. In: Ath. Ann. Arch. 1. Athen 1968, S. 175-177.
- MARKOVÁ, K.: Bernsteinfunde in der Slowakei während der Bronzezeit. In: Beck, C. W. u. Bouzek, J. (Hrg.): Amber in Archeology. Praha 1993, S. 171-178.
- MARKOVIN, V. M.: Kultura plemen severnogo Kavkaza v epochu bronzы (II zys. do n.e.). Moskva 1960.

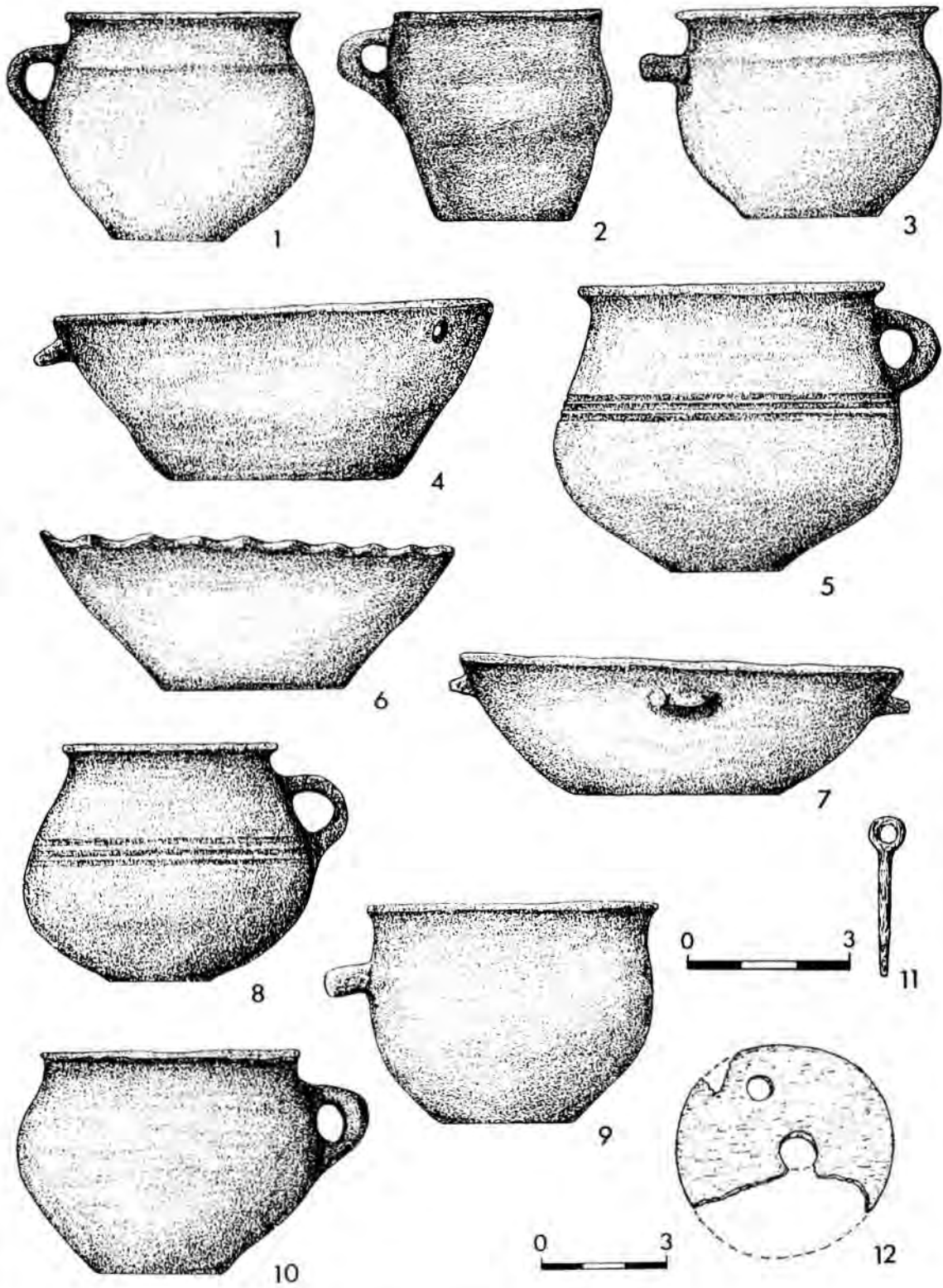
- MARTIROSIAN, A. A.: Armenija v epochu bronzы i rannego železa. Jerevan 1964.
- MATTHÄUS, H.: Mykenai, der mittlere Donauraum während des Hajdúsámson-Horizontes und der Schatz von Valcitrán. In: Best, J. G. P. - Vries de N. M. F. (Hrg.): Thracians and Mycenaens. Proc. Fourth Internat. Congr. Thracology Rotterdam 1984. Leiden - Sofia 1989, S. 86-105.
- MELLAART, J.: Anatolian Trade with Europe and Anatolian Geography and Culture Provinces in the Late Bronze Age. In: Anatol. Stud. 18, 1968, S. 187-202.
- MERPERT, N. J.: Cirkumpontijska zona v rannem bronzovom veke. Voprosy kulturnych kontaktov. In: Pizchelaui, K. N. - Černych, E. N.: Kavkaz v sisteme paleometalličeskich kultur Evrazii. Tbilisi 1987, S. 89-96.
- MORINTZ, S.: Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii I. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic. București 1978.
- MOTZOI-CHICIDEANU, I.: Fremdgüter im Monteoru-Kulturraum. In: Hänsel, B. (Hrg.): Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa. München - Berlin 1995, S. 219-242.
- MOUCHA, V.: Funde der Uněticer Kultur in der Gegend von Lovosice. Fontes Arch. Pragenses. 4. Pragae 1961.
- MOZSOLICS, A.: Goldfunde des Depotfundhorizontes von Hajdúsámson. In: Ber. RGK. 46-47. Mainz 1965-1966, S. 1-76.
- MOZSOLICS, A.: Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás. Budapest 1967.
- MOZSOLICS, A.: Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfunde von Forró und Ópályi. Budapest 1973.
- MÜLLER-KARPE, A.: Anatolische Bronzeschwerter und Südosteuropa. In: Marburger Studien zur Vor- u. Frühgeschichte 16. Marburg 1994, S. 373-394.
- MÜLLER-KARPE, H.: Zur altbronzezeitlichen Geschichte Europas. In: Jahrb. Inst. Vorgesch. Univ. Frankfurt 1977, S. 39-64.
- MÜLLER-KARPE, H.: Cirkumpontijskie otnošenija v period rannej i srednej bronzы. In: Pizchelaui, K. N. - Černych, E. N. (Red.): Kavkaz v sisteme paleometalličeskich kultur Evrazii. Tbilisi 1987, S. 157-167.
- MYLONAS, G. E.: Mycena and the Mycenaen age. Princeton 1964.
- MYLONAS, G. E.: Ho taphikos kyklos B ton Mykenon. Athen 1973.
- NEČITAJLO, A. L.: Suworovskij kurgannyj mogilnik. Kiev 1979.
- NEPPER, I. M.: Sárrétudvari és környéke a XIII. századig. In: Bihári Muz. Évkönyve. 6-7. 1991, S. 13-61.
- NESTOR, J.: Die verzierten Streitäxte mit Nackenscheibe aus Westrumänien. In: Marburger Studien. Marburg 1938, S. 178-293.
- NEUGEBAUER, J.-W.: Bronzezeit in Österreich. St. Pölten - Wien 1994.
- NEVIZÁNSKY, G.: K počiatkom domestikácie koňa v Karpatskej kotline. Archeol. Rozhl., 39, 1987, S. 644-654.
- NOVOTNÁ, M.: Die Bronzehortfunde in der Slowakei. Spätbronzezeit. Bratislava 1970.
- NOVOTNÁ, M.: Die Nadeln in der Slowakei. München 1980.
- OANCEA, A.: Branches de mors au corps en forme de disque. Thraco-Dacica 1, 1976, S. 59-75.
- OANCEA, A.: Contacte între cultura Monteoru și grupuri nordpontice, în lumina descoperirilor din județul Buzău. In: Mousaios. 2. 1978, S. 3-9.
- OLEXA, L.: Siedlungen und Gräberfelder aus der Bronzezeit von Nižná Myšľa in der Ostslowakei. In: Hänsel, B. (Red.): Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. Berlin 1982, S. 387-397.
- OLEXA, L.: Gräber von Metallgießern in Nižná Myšľa. Archeol. Rozhl., 39, 1987, S. 235-275.
- OLEXA, L.: Nálezišká z doby bronzovej v Nižnej Myšli. Slov. Archeol., 40, 1992, S. 189-204.
- ORDENTLICH, I.: Die chronologische Gliederung der Otomani-Kultur auf dem rumänischen Gebiet und ihre wichtigsten Merkmale. Dacia NS, 14, 1970, S. 83-97.
- OTROŠČENKO, V. V.: Zu den Bedingungen des Übergangs von der Selbstständigkeit zum Viehzüchtnomadismus in den Nordschwarzmeersteppen. In: Hamburger Beitr. z. Archäol. 18. Mainz 1996, S. 21-30.
- OŽDÁNI, O.: Zur Problematik der Entwicklung der Hügelgräberkulturen in der Südwestslowakei. Slov. Archeol., 34, 1986, S. 5-96.
- PANAYOTOV, I.: Bronze Rapiers, Swords and Double Axes from Bulgaria. Thracia 5, 1980, S. 173-198.
- PÁSTOR, J.: Čaňa a Valaliky - pohrebiská zo staršej doby bronzovej. Košice 1978.
- PAULIK, J.: Panzer der jüngeren Bronzezeit aus der Slowakei. In: Ber. RGK. 49. Mainz 1968, S. 41-61.
- PELON, O.: Tholoi, tumuli et cercles funéraires. Paris 1976.
- PENHALLURICK, R. D.: Tin in Antiquity, its mining and trade throughout the ancient world with particular reference to Cornwall. London 1986.
- PENNER, S.: Schliemanns Schachtgräber und der europäische Norden. Studien zum Pferdegeschirr, zur Bewaffnung und zur Ornamentik in frühmykenischer Zeit. Manuskript d. Dissertationsarbeit. Saarbrücken 1995.
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA, M.: Depozitele de bronzuri din România. București 1977.
- PINGEL, V.: Zum Schatzfund von Valcitrán in Nordbulgarien. In: Hänsel, B. (Hrg.): Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. Berlin 1982, S. 173-186.
- PITURIDZE, M. S.: Tradicii i inovacii v trialetskej kulture epochi srednej bronzы. In: Pizchelaui, K. (Red.): Kavkaz v sisteme paleometalličeskich kultur Evrazii. Tbilisi 1991, S. 209-223.
- PODZUWEIT, Ch.: Spätmykenische Keramik von Kastanas. In: Jahrb. RGZM. 24. Mainz 1979, S. 203-223.
- PODZUWEIT, Ch.: Die mykenische Welt und Troja. In: Hänsel, B. (Hrg.): Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. Berlin 1982, S. 65-88.
- POLIDIVIČ, J. B. - ČIMIDANOV, V. V.: Kamjana sokira v pamjatkach zrubnoj kulturno-istoričnoj špilnosti. In: Archeol. Kiev 1995/2, S. 52-60.
- POLLA, B.: Birituálne fúzesabonyské pohrebisko v Strede nad Bodrogom. In: Chropovský, B. - Dušek, M. - Polla, B.: Gräberfelder aus der älteren Bronzezeit in der Slowakei. Bratislava 1960, S. 345-386.
- POPESCU, D.: Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen. București 1944.
- PRJACHIN, A. D.: Kurgany pozdnej bronzы u s. Starojurjevo. Sov. Archeol., 1972/3, S. 233-243.
- PRJACHIN, A. D.: Pogrebalnye abaševskie pamjatniki. Voronež 1977.

- PRJACHIN, A. D. – BESEDIN, V. I.: Ščitkovye (diskovidnye) psalii so vstavnyimi šipami s teritorii vostočnoj Evropy. In: Sbornik Univ. Brno E37, 1992, S. 51-60.
- PRJACHIN, A. D. – CHALIKOV, A. Ch.: Abaševskaja kultura. In: Bader, O. N. – Krajnov, D. A. – Kosarev, M. F. (Red.): Epocha bronzы lesnoj polosy SSSR. Moskva 1987, S. 84-105.
- PRJACHIN, A. D. – MATVEEV, J. P.: Kurgany epochi bronzы Pobitjužja. Voronež 1988.
- PROTONOTARIOU-DEILAKI, E.: Burial customs and funerary rites in the prehistoric Argolid. In: Hägg, R. – Nordquist, G. C. (Hrg.): Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid. Stockholm 1990, S. 69-83.
- RANDBORG, R.: Kivik. Archaeology & Iconography. In: Acta Archäol. 64, 1993, S. 1-147.
- REINECKE, P.: Zu neueren Funden aus dem Südosten. In: Wiener Prähist. Zeitschr. 29. Wien 1942, S. 91-108.
- RITTERSHOFER, K.-F.: Der Hortfund von Bühl und seine Beziehungen. In: Ber. RGK. 64. Mainz 1983, S. 139-416.
- RUBINSON, K. S.: The Trialeti culture. Univ. Microfilm Internat. Arbor 1976.
- RUDOLPH, W.: Note on Chalcolithic - Early Bronze Age Jewelry. Bull. Indiana Univ. Art Museum, 1, 1978, Nr. 2, S. 6-21.
- SAFRONOV, V. A.: Datirovka Borodinskogo klada. In: Problemy Archeol. 1. Leningrad 1968, S. 75-128.
- SAGONA, A.: The Caucasian Region in the Early Bronze Age. Oxford 1984.
- ŠALCOVSKÝ, P.: Špirálová ornamentika staršej doby bronzovej v Karpatskej kotline a na dolnom Dunaji. Slov. Archeol., 28, 1980, S. 287-312.
- SANDARS, N. K.: Later Aegean Bronze Swords. In: Amer. Journ. Arch. 67, 1963, S. 117-153.
- ŠAPOVALOV, T. A.: Poselenije srubnoj kultury u s. Iličevka na Severskom Donce. In: Berezanska, S. S. – Otroščenko, V. V. – Telegin, D. J. (Hrg.): Eneolit i bronzovyj vek Ukrainy. Kiev 1976, S. 150-172.
- ŠARAFUDINOVA, I. N.: Stepnoje Podneprovje v epochu pozdnej bronzы. Kiev 1982.
- SAVA, E.: Relații între cultura "Mnogoalikoiaia" dintre Nistru și Prut și cultura Monteoru. In: Thraco-Dacica 12, 1991, S. 15-37.
- SAVA, E.: Epoca bronzului - perioada mijlocie și târzie (sec. XVII-XII î.e.n.). In: Thraco-Dacica 15, 1994, S. 141-158.
- SCHAEFFER, C. F. A.: La date des Kourganés le Trialeti. In: Antiquity 68, 1943, S. 183-187.
- SCHALK, E.: Das Gräberfeld der frühbronzezeitlichen Füzesabony-Kultur bei Megyaszó, Nordost-Ungarn. Prähist. Zeitschr., 69, 1994, S. 152-174.
- SCHACHERMEYER, F.: Die ägäische Frühzeit. Bd. 1. Die vormykenischen Perioden des griechischen Festlandes und der Kykladen. In: Sitzungsber. Öster. Akad. Phil.-Hist. Klasse Bd. 303. Wien 1976a.
- SCHACHERMEYER, F.: Die ägäische Frühzeit. Bd. 2. Die mykenische Zeit und die Gesittung von Thera. In: Sitzungsber. Öster. Akad. Phil.-Hist. Klasse Bd. 309. Wien 1976b.
- SCHAUER, P.: Der Rundschild der Bronze- und frühen Eisenzeit. In: Jahrb. RGZM. 27. Mainz 1980, S. 196-248.
- SCHAUER, P.: Die Beinschienen der späten Bronze- und frühen Eisenzeit. In: Jahrb. RGZM. 29. Mainz 1982, S. 100-155.
- SCHAUER, P.: Spuren minoisch-mykenischen und orientalischen Einflusses im atlantischen Westeuropa. In: Jahrb. RGZM. 31. Mainz 1984, S. 137-235.
- SCHAUER, P.: Spuren orientalischen und ägäischen Einflusses im bronzezeitlichen Nordischen Kreis. In: Jahrb. RGZM. 32. Mainz 1985, S. 123-195.
- SCHMIDT, H.: Troja-Mykene-Ungarn. Archäologische Parallelen. In: Zeitschr. f. Ethn. 36. Berlin 1904, S. 608-656.
- SCHRICKEL, H.: Rez.: Hänsel, B.: Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken. Bonn 1968. In: Fundb. Baden-Württemberg. 1. 1974, S. 705-735.
- SCHUBERT, E.: Studien zur frühen Bronzezeit an der mittleren Donau. In: Ber. RGK. 54. Mainz 1973, S. 1-105.
- SCHUMACHER-MATTHÄUS, G.: Studien zu bronzezeitlichen Schmucktrachten im Karpatenbecken. Ein Beitrag zur Deutung der Hortfunde im Karpatenbecken. In: Marburger Studien Vor- u. Frühgesch. 6. Mainz 1985.
- SHERRATT, A. – TAYLOR, T.: Metal Vessels in Bronze Age Europe and the Context of Vulchetrun. In: Best, J. G. P. – Vries, N. M. F. de (Hrg.): Thracians and Mycenaeans. Proc. Fourth Internat. Congress Thracology Rotterdam 1984. Leiden – Sofia 1989, S. 106-134.
- SMIRNOV, K. F.: Archeologičeskije dannye o drevnich vsadnikach uralskich stepej. Sov. Archeol., 1961/4, S. 46-72.
- SNODGRASS, A.: Early Greek Armour and Weapons. 1964.
- SPROCKHOFF, E.: Nordische Bronzezeit und frühes Griechentum. In: Jahrb. RGZ. 1. Mainz 1953, S. 28-110.
- STEIN, F.: Bronzezeitliche Hortfunde in Süddeutschland. Beiträge zur Interpretation einer Quellengattung. In: Saarbr. Beitr. Altskde. 23. Bonn 1976.
- STERN, E. R.: Borodinskij klad. In: Mater. Arch. Ross. 34. Petrograd 1914, S. 1-14.
- STONE, J. F. S. – THOMAS, L. C.: The Use and Distribution of Faience in the Ancient East and Prehistoric Europe. In: Proc. Prehist. Soc. 22. 1956, S. 37-84.
- STUCHLIK, S.: Die Věteřov-Gruppe und die Entstehung der Hügelgräberkultur in Mähren. Prähist. Zeitschr., 67, 1992, S. 15-42.
- SULIMIRSKI, T.: Barow-Grave 6 at Komarow. In: Bull. Inst. Arch. London. 4. London 1964, S. 171-188.
- ŠARAFUDINOVA, E. S.: Tendencii razvitiya posudy v kulture mnogoalikovoj keramiki (KMK). Po materialam pogrebenij. In: Vasiliev, I. B. (Red.): Drevnje indoiranske kultury Volgo-Uralja (II. tys. do n. e.). Samara 1995, S. 124-140.
- TASIĆ, N.: The Problem of "Mycenean Influences" in the Middle Bronze Age in the Southeastern Part of the Carpathian Basin. In: Balcanica 4, 1973, S. 19-37.
- TASIĆ, N.: Die Vatin-Kultur. In: Tasić N. (Hrg.): Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. Beograd 1984, S. 59-81.
- TELEGIN, D. J. (Hrg.): 1971. Archeologija Ukrainskoj RSR. Bd. 1. Kiev 1971.
- TITOV, V. S.: K izučeniju migraciji bronzovogo veka. In: Guljaev, V. I. (Hrg.): Archeologija starogo i novogo sveta. Moskva 1982, S. 89-145.
- TOČÍK, A.: Parohová a kostená industria maďarovskej kultúry na juhozápadnom Slovensku. In: Štud. Zvesti Archeol. Úst. SAV. 3. Nitra 1959, S. 23-54.
- TOČÍK, A.: Juhozápadné Slovensko v staršej a strednej dobe bronzovej. Manuskript d. Dissertationsarbeit. Nitra 1960.

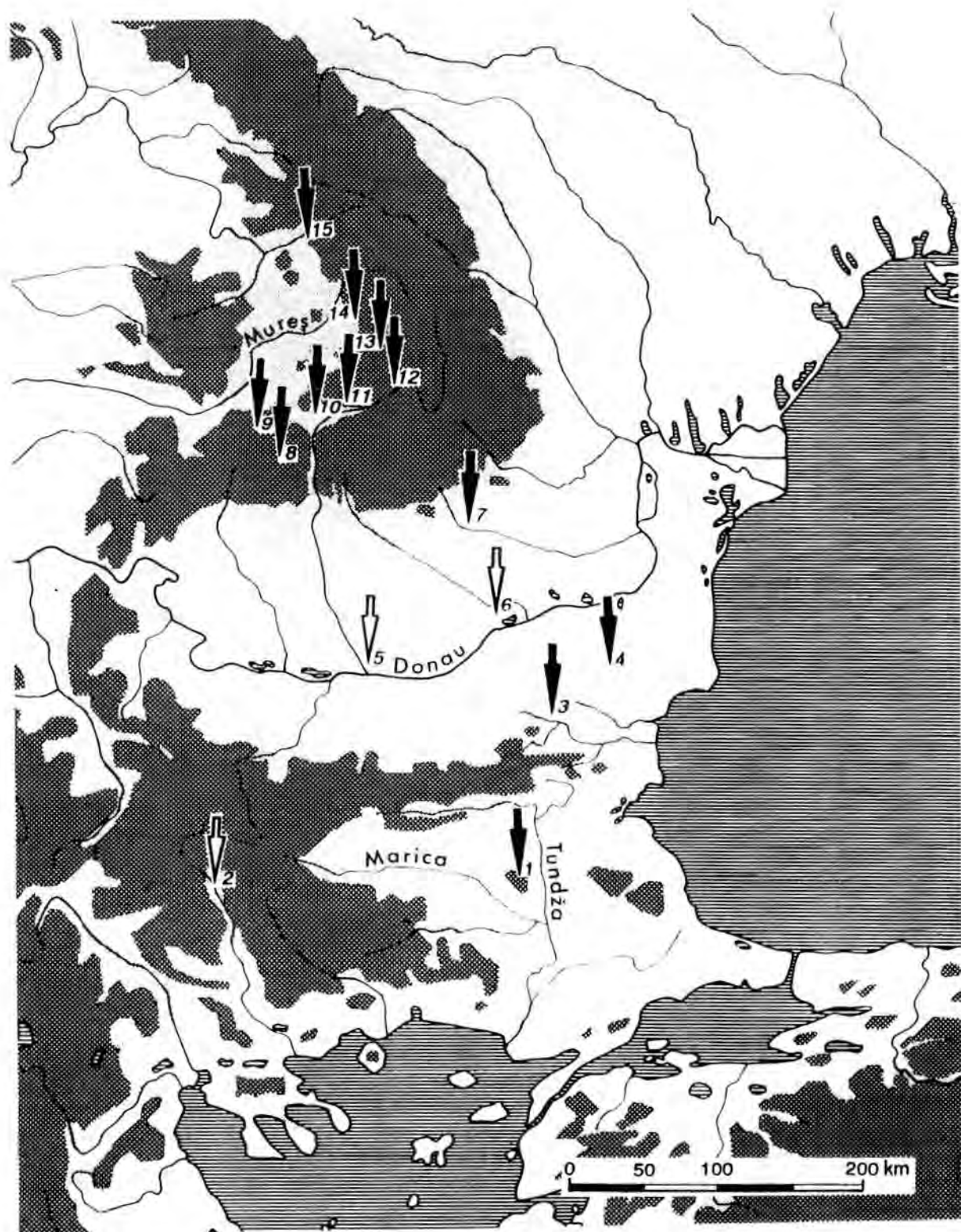
- TOČÍK, A.: Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom. Bratislava 1964a.
- TOČÍK, A.: Die Gräberfelder der Karpatenländischen Hügelgräberkultur. Praha 1964b.
- TOČÍK, A.: Nitriansky Hrádok-Zámeček. Bd. 2. Nitra 1978.
- TOČÍK, A.: Výčapy Opatovce und weitere altbronzezeitliche Gräberfelder in der Slowakei. Nitra 1979.
- TOČÍK, A.: Nitriansky Hrádok-Zámeček I. Nitra 1981a.
- TOČÍK, A.: Malé Kosihy. Osada zo staršej doby bronzovej. Nitra 1981b.
- TOČÍK, A.: Beitrag zur Problematik befestigter Siedlungen in der Slowakei während der älteren und zu Beginn der mittleren Bronzezeit. In: Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa. Berlin - Nitra 1982, S. 405-416.
- TOČÍK, A. - VLADÁR, J.: Prehľad bádania v problematike vývoja Slovenska v dobe bronzovej. Slov. Archeol., 19, 1971, S. 365-422.
- TODOROVA, H. - DIMOV, T.: Selište ot kasnata bronzova epoha na Golemiya Ostrov pri selo Durankulak, Tolbuchinski okrag. In: Fol, A. u. Jordanov, K. (Red.): Severoiztočna Balgarija - drevnost i savremenie. Tagung Tolbuchin 1982. Sofija 1985, S. 21-26.
- TONČEVA, G.: Monumentalni skulpturni pametnici o kasnobronzovata i ot rannoželjznata epoha v Balgarija. In: Thracia. 6. Sofia 1984, S. 71-103.
- TROGMAYER, O.: Beiträge zur Spätbronzezeit des südlichen Teils der Ungarischen Tiefebene. In: Acta Arch. Hung. 15. Budapest 1963, S. 85-122.
- TROGMAYER, O.: Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápe. Budapest 1975.
- VANGOROVSKA, O. G. - SANDŽAROV, S. N.: Pogrebenija doneckoj katakombnoj kultury nikolaevskogo mogilnika s ukrašenijami. In: Bratčenko, S. N. (Red.): Katakombnyje kultury severnogo Pričernomorja. Kiev 1991, S. 214-234.
- VASILIEV, I. B. - KUZNECOV, P. F. - SEMENOVA, A. P.: Pogrebenija znati epochi bronzy v Srednem Povolžje. In: Archeol. Vesti Sankt Peterburg. 1. Sankt Peterburg 1992, S. 52-63.
- VASILIEV, I. B. - KUZNECOV, P. F. - SEMENOVA, A. P.: Potapovskij kurgannyj mogilnik indoiranskich plemen na Volge. Samara 1994.
- VASILIEV, I. B. - KUZNECOV, P. F. - SEMENOVA, A. P.: Pamjatniki potapovskogo tipa v lesostepnom Povolžje (kratkoe izloženie koncepcii). In: Vasiliev, I. B. (Red.): Drevnije indoiranskije kultury Volgo-Uralja (II tys. do n. e.). Samara 1995, S. 5-37.
- VASILIEV, I. B. - MATVEEVA, G. I.: U istokov istorii Samarskogo Povolžja. Kujbyšev 1986.
- VELIAČIK, L.: Die Lausitzer Kultur in der Slowakei. Nitra 1983.
- VERMEULE, E.: Greece in the Bronze Age. Chicago 1964.
- VIZDAL, J.: Erste bildliche Darstellung eines zweirädigen Wagens vom Ende der mittleren Bronzezeit in der Slowakei. Slov. Archeol., 20, 1972, S. 223-231.
- VLADÁR, J.: Parohové bočnice zubadiel otomanskej kultúry na Slovensku. Slov. Archeol., 19, 1971, S. 5-12.
- VLADÁR, J.: Osteuropäische und mediterrane Einflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit. Slov. Archeol., 21, 1973, S. 253-357.
- VLADÁR, J.: Mediterrane Einflüsse auf die Kultur des nördlichen Karpatenbeckens in der älteren Bronzezeit. Preist. Alpina. 10. 1974, S. 219-236.
- VLADÁR, J.: Komplexný výskum opevneného sídliska otomanskej kultúry v Spišskom Štvrtku. In: Archeol. Výsk. a Nál. na Slov. v r. 1975. Nitra 1976, S. 215-223, 328-333.
- VLADÁR, J.: Das Karpatenbecken, das Kaukasusgebiet in der mykenischen Schachtgräberzeit. In: Rapports, co-rapports, communications tsechoslovaques pour le IVe Congrès de l'Association internat. d'Etude du Sud-Est Européen. Praha 1979, S. 15-50.
- VLADÁR, J.: Zur Problematik osteuropäischer und südöstlicher Einflüsse in der Kulturentwicklung der älteren Bronzezeit im Gebiet der Slowakei. Slov. Archeol. 29, 1981, S. 217-233.
- VLADÁR, J.: Probleme der Bedeutung fremder Kulturimpulse in der Entwicklung der älterbronzezeitlichen Zivilisation im Gebiet der Slowakei. In: Atti X Simp. Intern. Neolitico e Bronzo in Europa. Verona 1982, S. 199-205.
- VLADÁR, J. - BARTONĚK, A.: Zu den Beziehungen des ägäischen, balkanischen und karpatischen Raumes in der mittleren Bronzezeit und die kulturelle Austrahlung der ägäischen Schriften in die Nachbarländer. Slov. Archeol., 25, 1977, S. 371-432.
- VLČEK, E. - HÁJEK, L.: A ritual well and the find of an early bronze age iron dagger at Gánovce near Poprad (Czechoslovakia). In: A Pedro Bosch-Gimpera en al septuagésimo aniversario de su nacimiento. México 1963, S. 427-436.
- VULPE, A.: Kritische Anmerkungen zu den karpatenländischen Kulturzeugnissen der Altbronzezeit. In: Jahresb. Inst. Vorgesch. Univ. Frankfurt 1977. Frankfurt 1978, S. 101-111.
- VULPE, A.: Beitrag zu den bronzezeitlichen Kulturbeziehungen zwischen Rumänien und Griechenland. In: Hänsel, B. (Hrg.): Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. Berlin 1982, S. 321-328.
- VULPE, A. - MIHAILESCU-BIRLIBA, V.: Der Goldschatz von Rădeni, jud. Neamț, in der Westmoldau, Rumänien. Prähist. Zeitschr., 60, 1985, S. 47-69.
- WANZEK, B.: Ein Gußmodell für einen Dolch mykenischen Typs von der unteren Donau. In: Zeitschr. Archäol. 25. Berlin 1991, S. 1-28.
- WARDLE, K. A.: Mycenaen Trade and Influence in Northern Greece. In: Zerner, C. - Zerner, P. - Winder, J. (Hrg.): Proc. Internat. Conf. Wace and Blegen. Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age 1939-1989. Amsterdam 1993, S. 117-141.
- WERNER, J.: Mykene - Siebenbürgen - Skandinavien. In: Atti I Congr. Internat. Pre- e Protohist. Mediterranea. Firenze - Napoli - Roma 1950, S. 293-308.
- ZAHARIA, E.: Die Lockenringe von Sărata-Monteoru und ihre typologischen und chronologischen Beziehungen. Dacia NS, 3, 1959, S. 103-134.
- ZAHARIA, E.: Sur la civilisation Monteoru (Age du Bronze). In: Actes VIII Congres ISPP. Beograd 1973, S. 52-60.
- ŽDANOVIČ, G. B.: Bronzovyj vek Uralo-kazachtanskich stepej (Osnovy periodizacii). Sverdlovsk 1988.

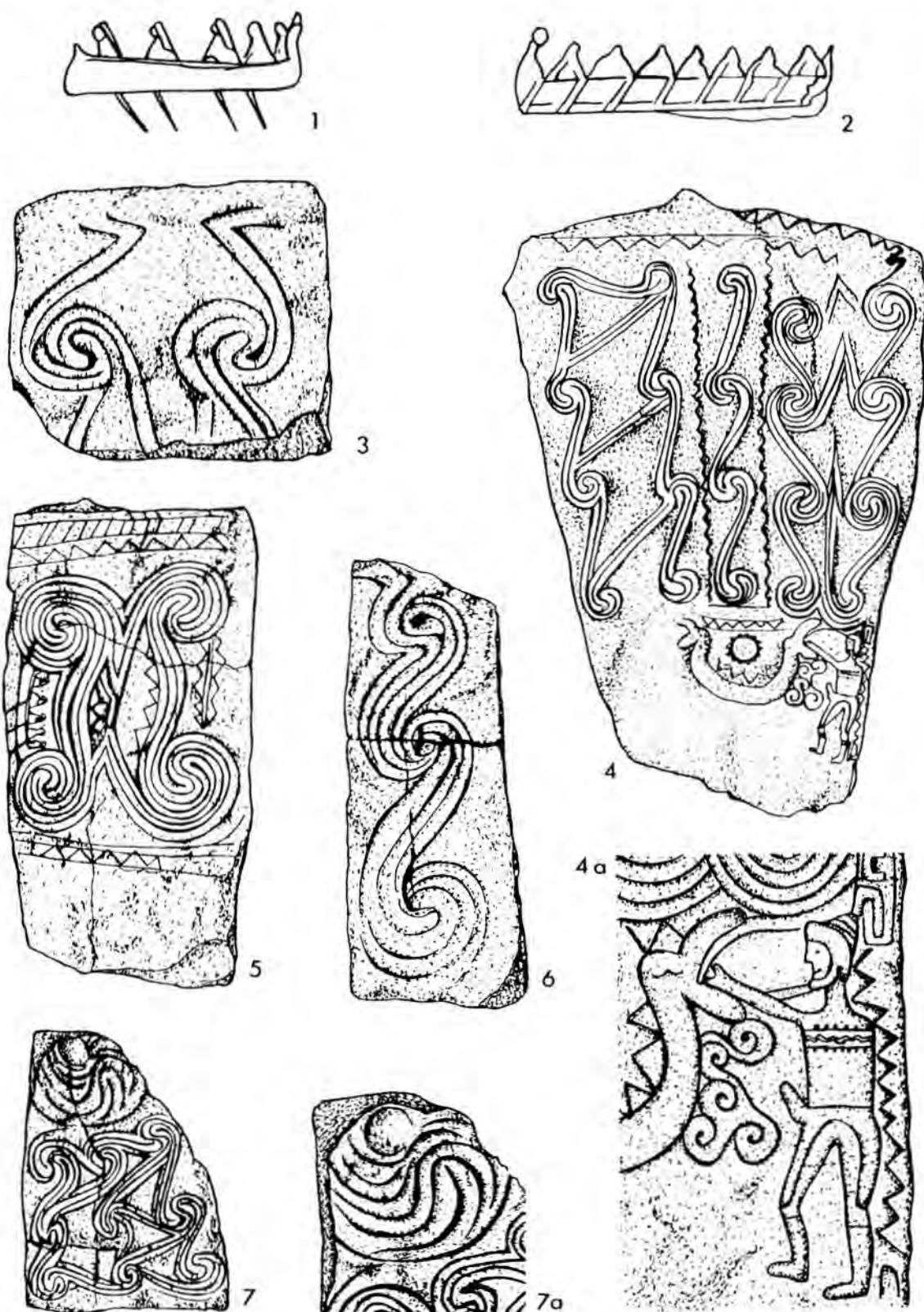
Taf. 1. Sárretudvár "Ökörhalom", 1-3 - Grab 4; 4-8 - Grab 7 (nach Nepper 1991).

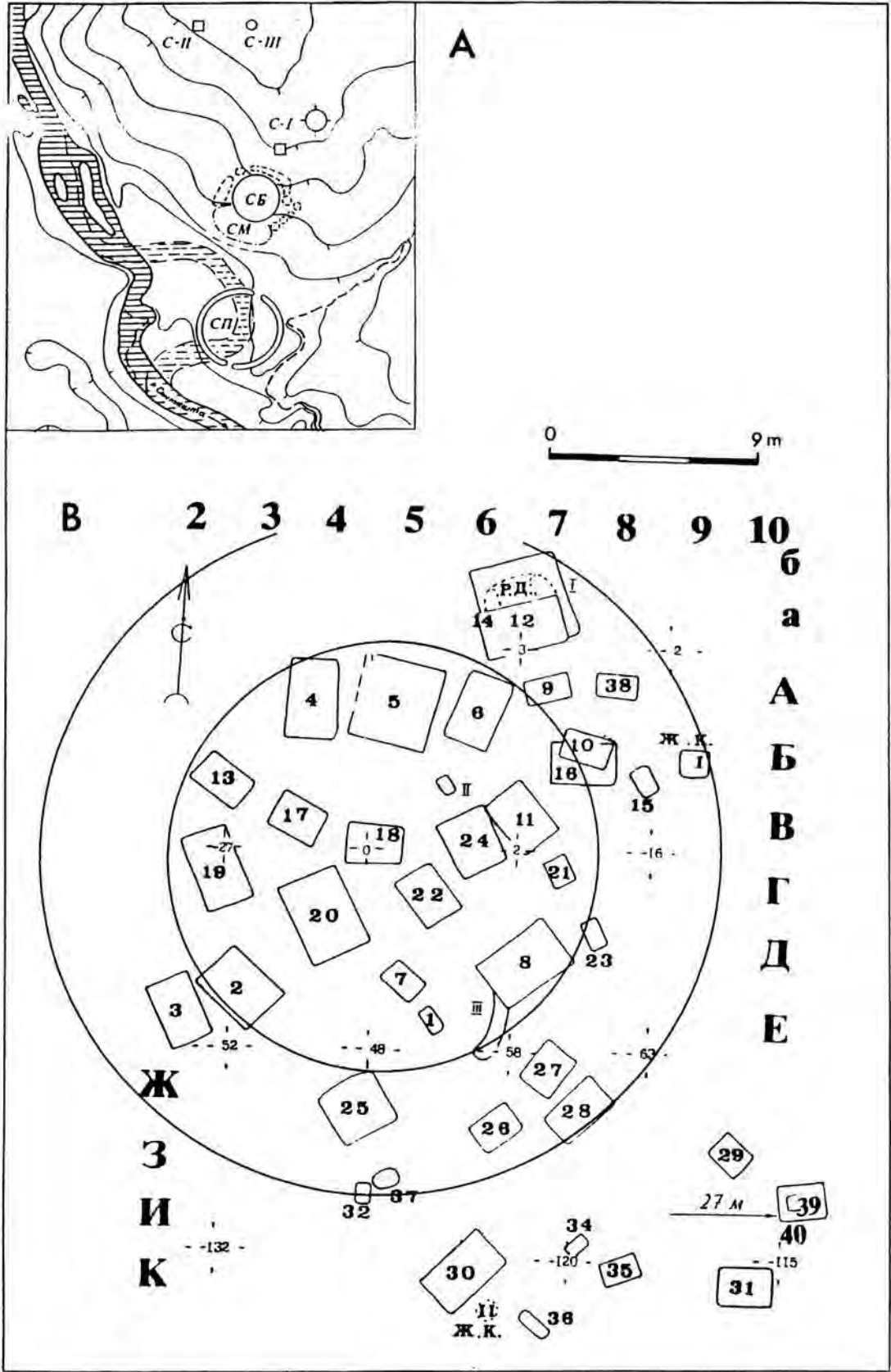
Taf. 2. Velké Žernoseky. Grab 29 (nach Moucha 1961).

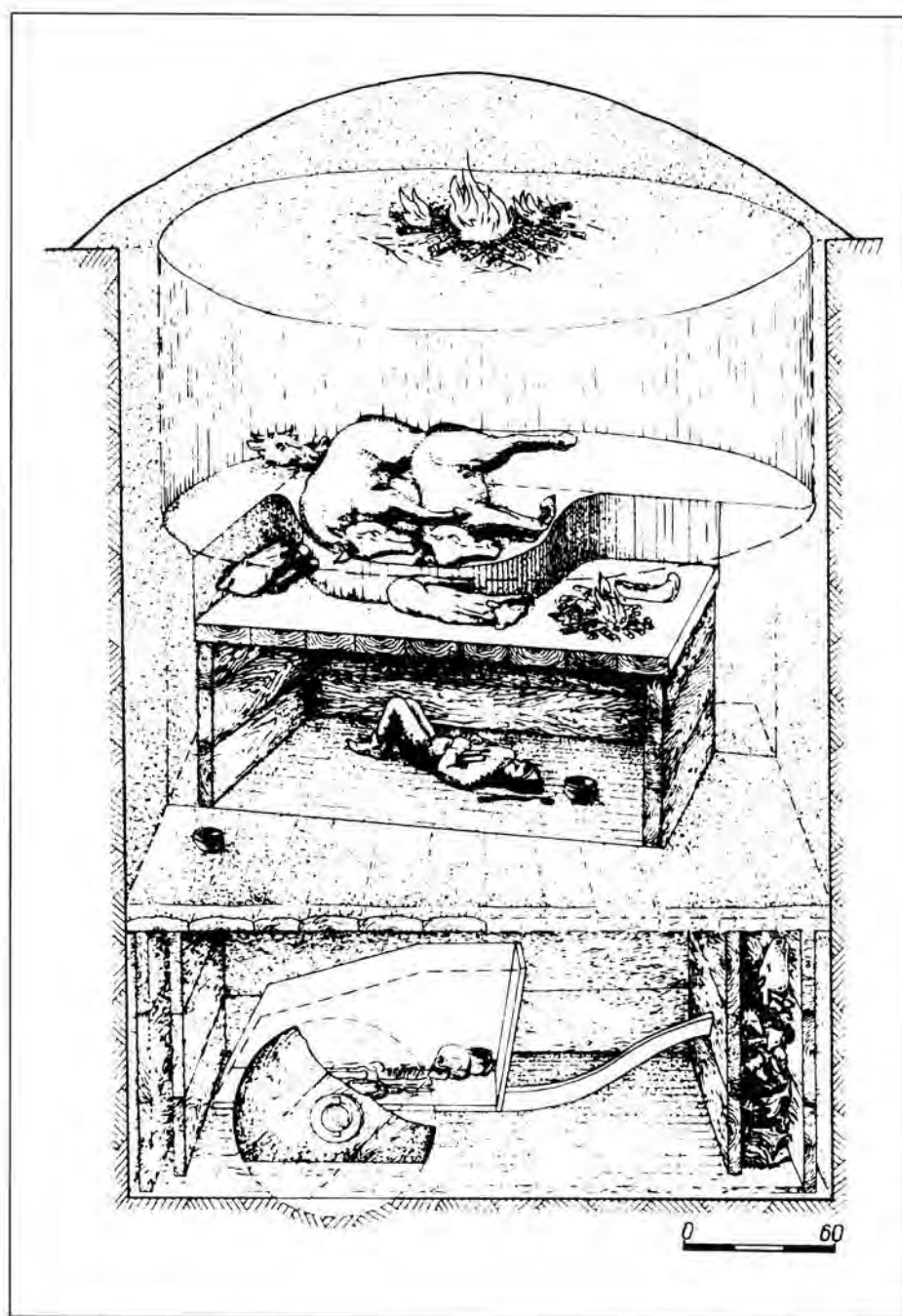
Taf. 3. Verbreitung der A-Rapiere in Bulgarien und Rumänien (nach Kančev - Kančeva 1993, Abb. 2). 1 – Drama, 2 – Tavaličevo, 3 – Jonkovo, 4 – Sokol, 5 – Rosiori de Verde, 6 – București-Fundeni, 7 – Drajna de Jos, 8 – Miercurea Sibiului, 9 – Alba Julia, 10 – Alma, 11 – Copsa Mare, 12 – Alunis, 13 – Inlăceni, 14 – Dunbrăvioara, 15 – Dobricel.

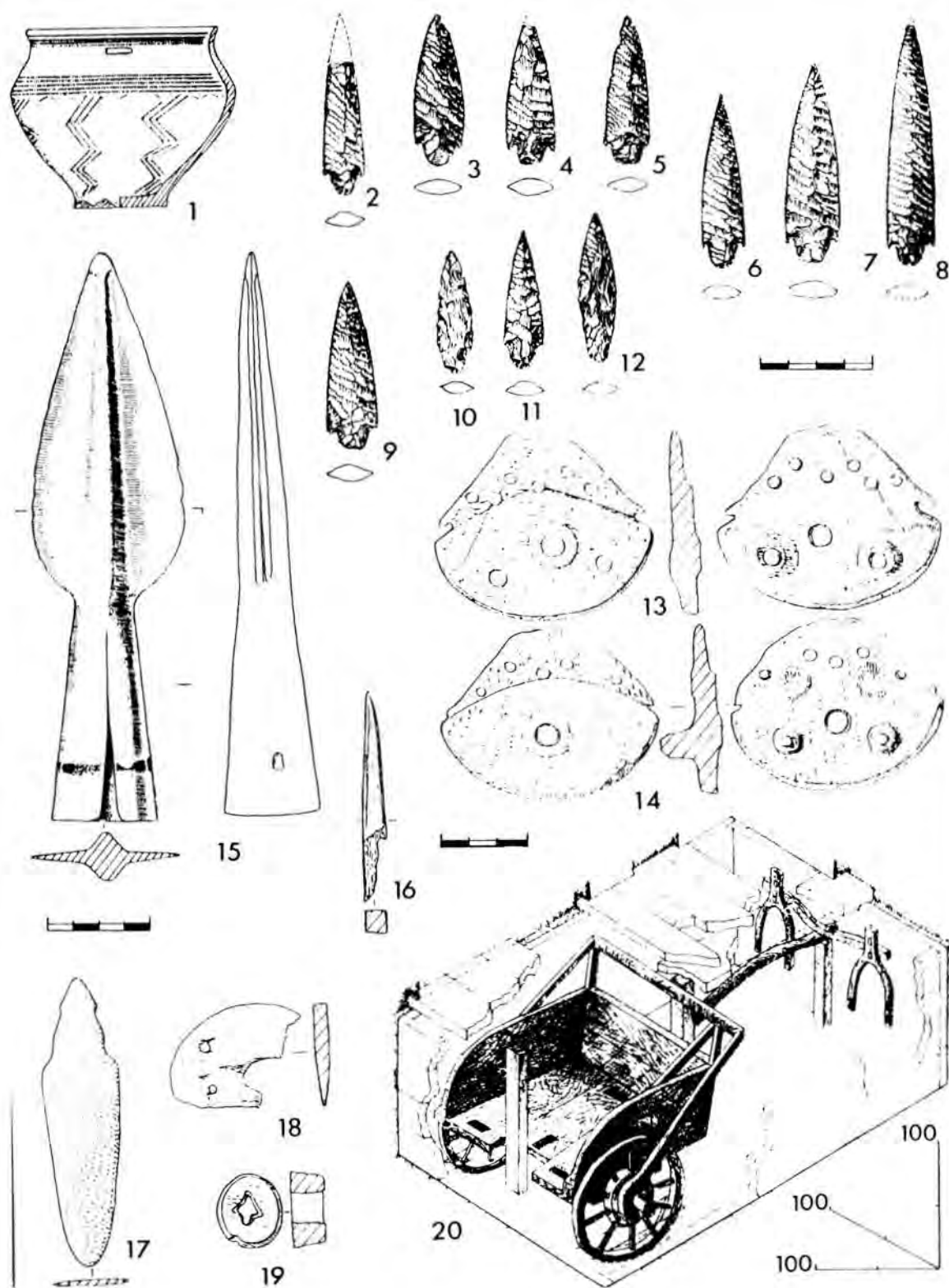
Taf. 4. Steinstelen aus Razlog (nach Tončeva 1984).

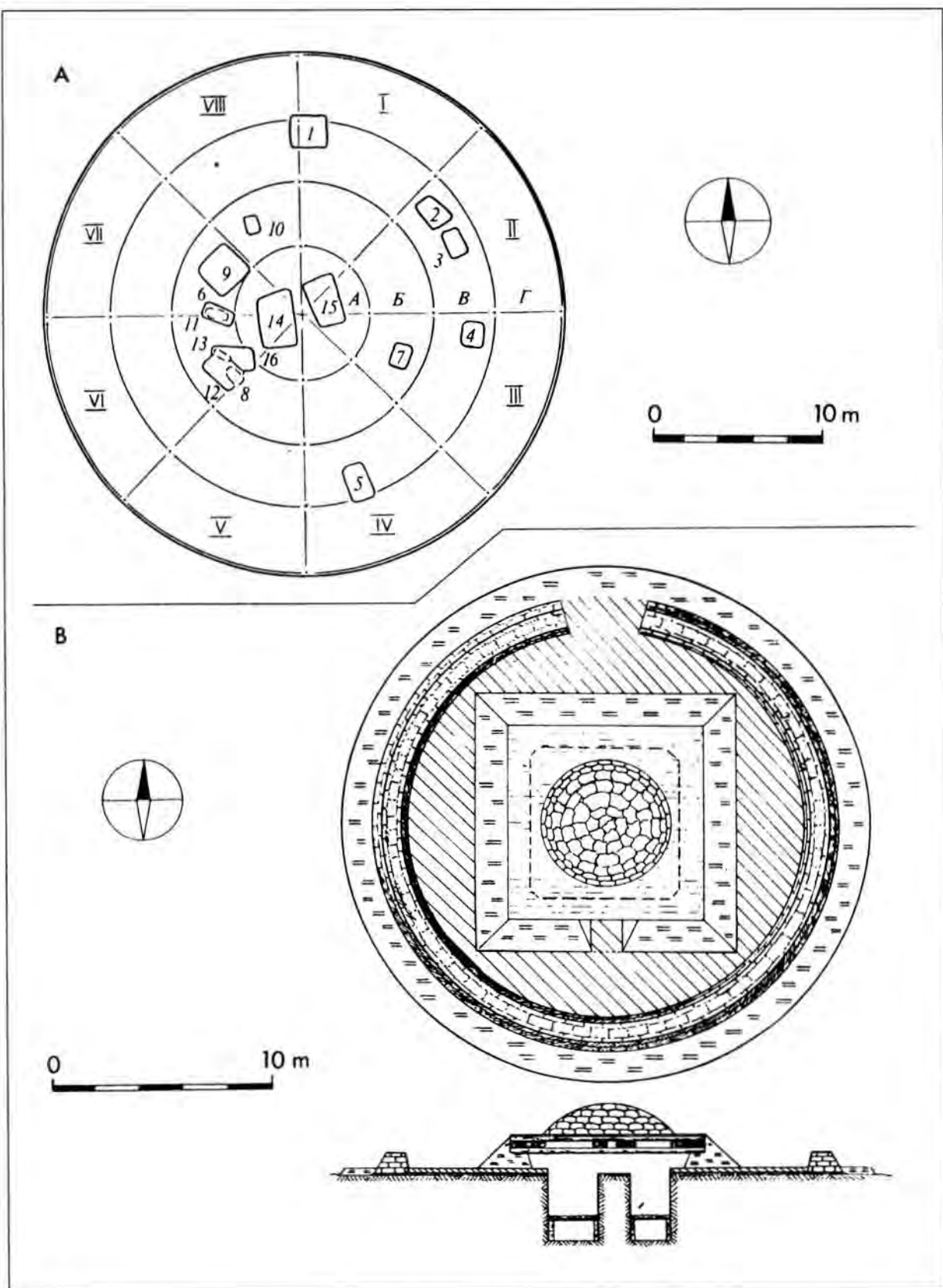
Taf. 5. Sintašta. A - Lage der Fundstellen; B - Gräberfeld SM (nach Gening - Ždanovič - Gening 1992).

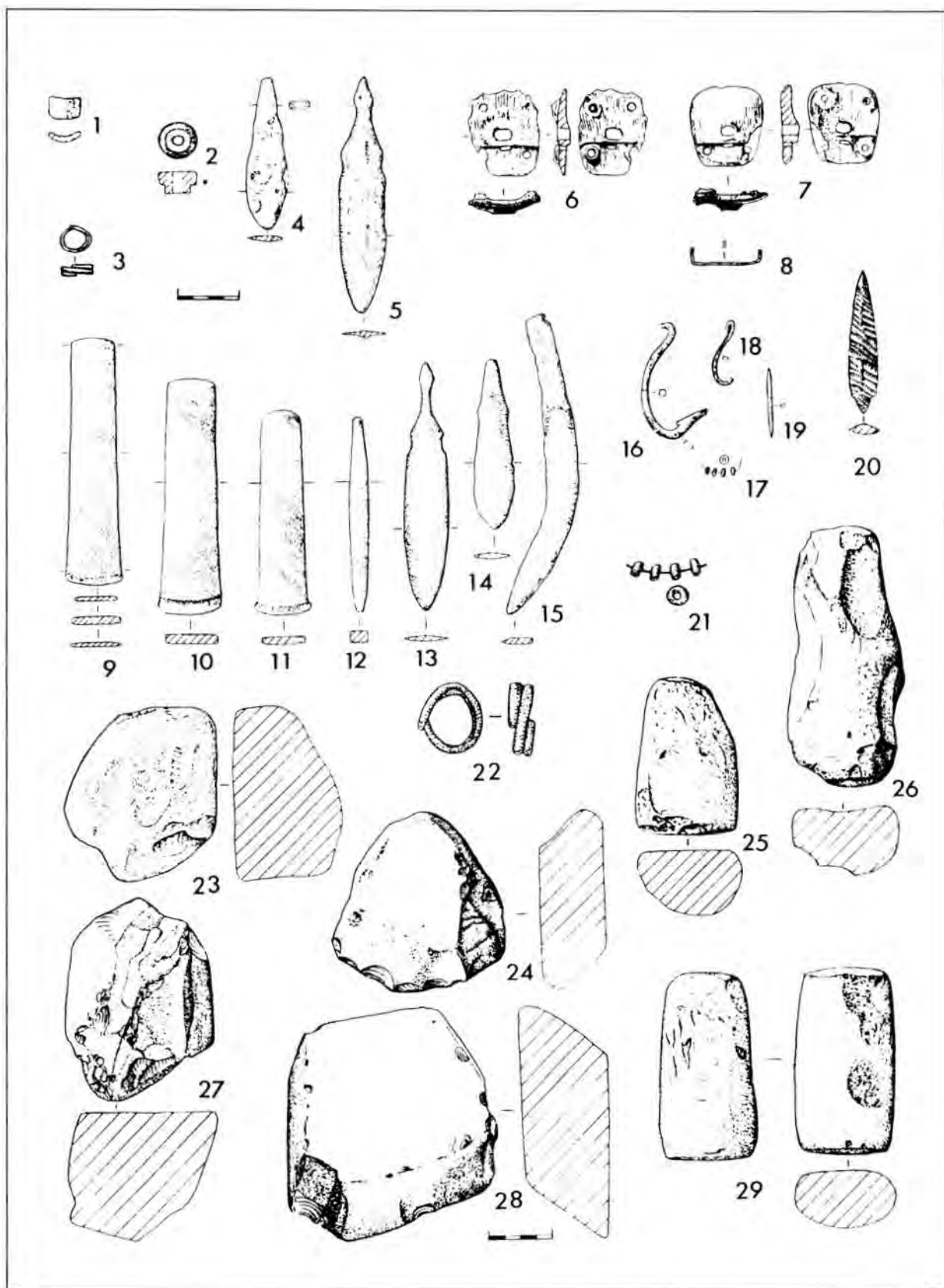
Taf. 7. Sintašta. Gräberfeld SM. Grab 10 und 16. Rekonstruktion des Totenrituals (nach Gening - Ždanovič - Gening 1992).

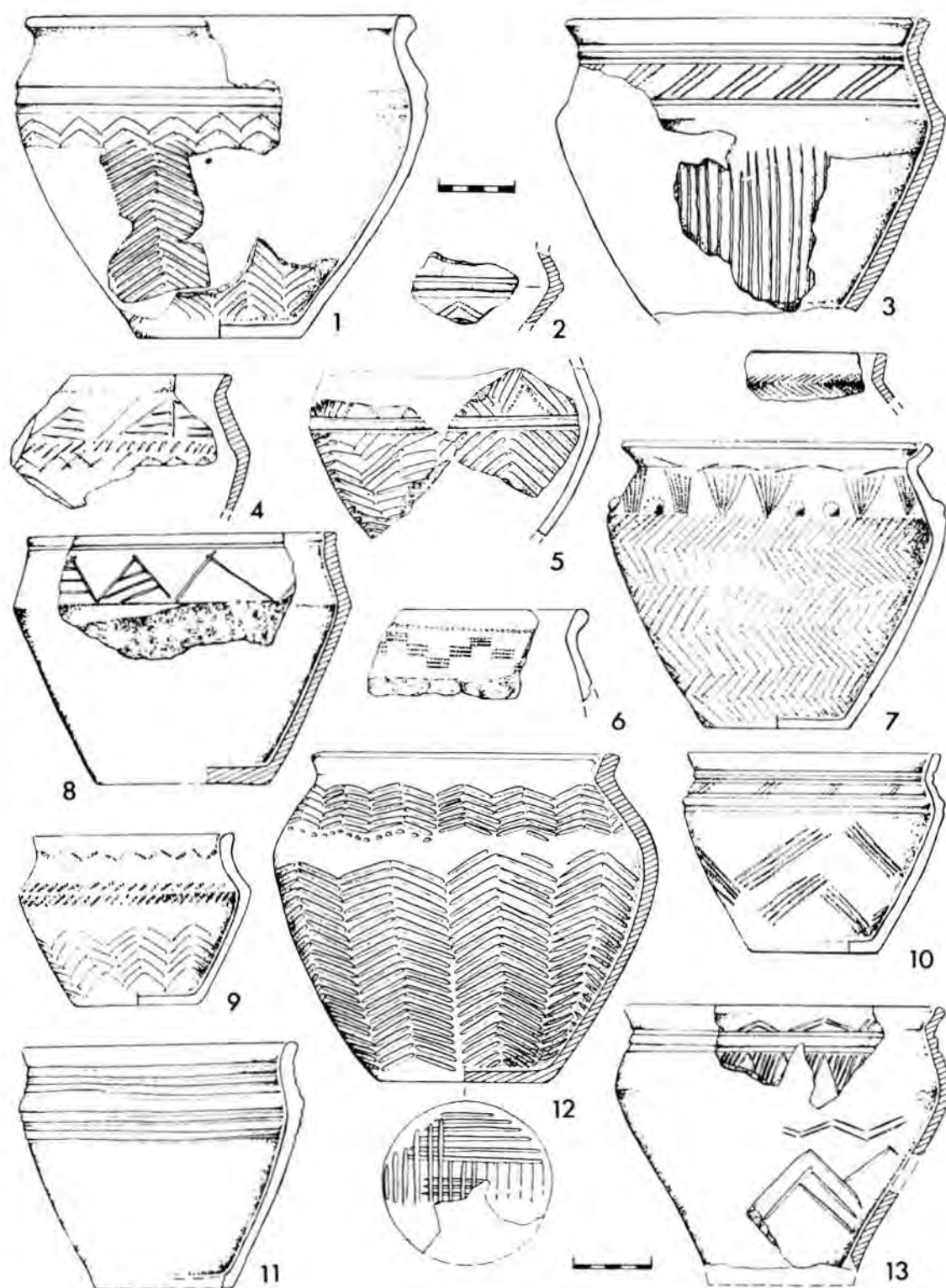
Taf. 8. Sintašta. Gräberfeld SM, Grab 30 (nach Gening - Ždanovič - Gening 1992).

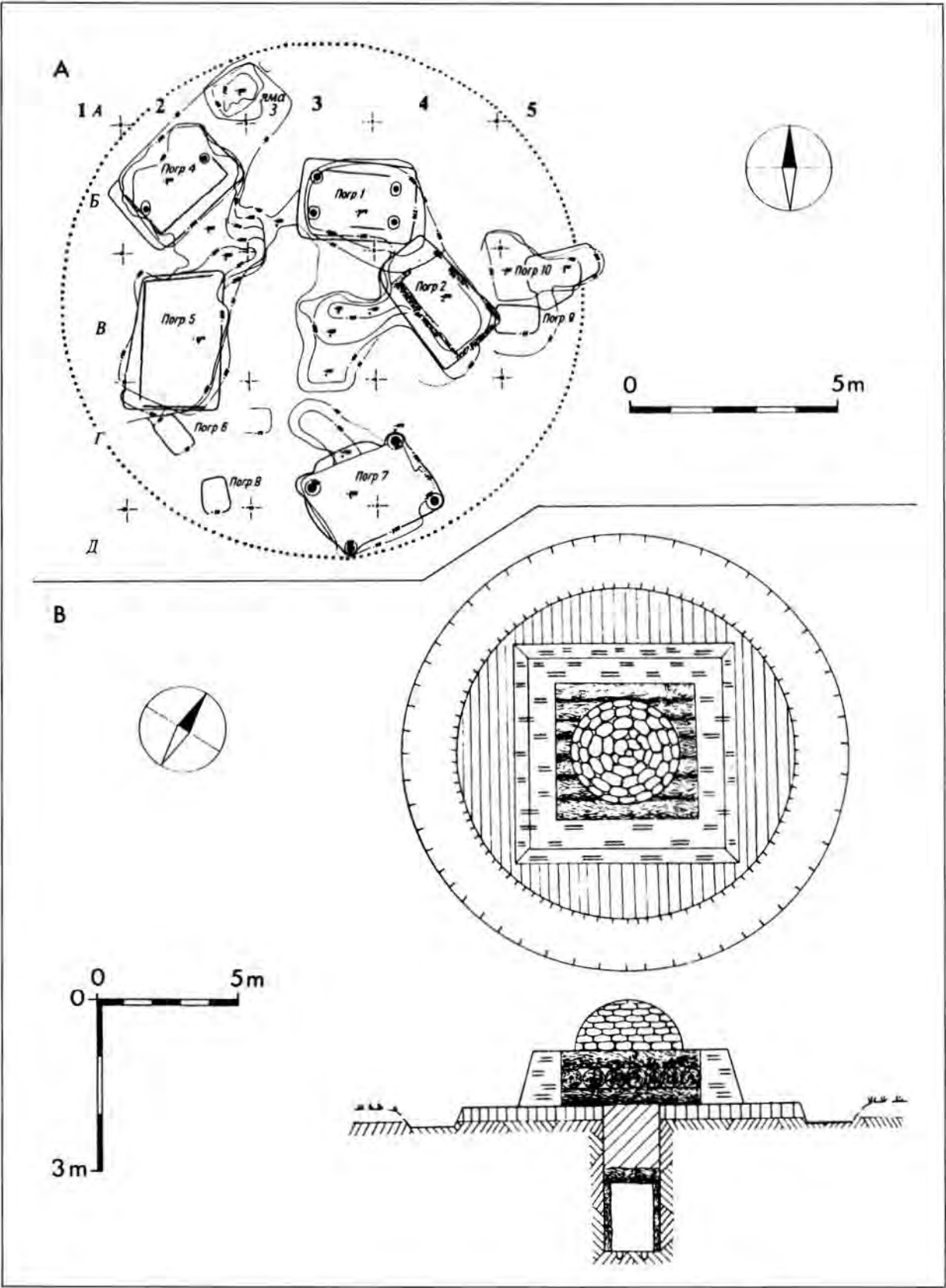
Taf. 10. Sintašta. A - Gräberfeld SI; B - Gräber 14 und 15 (nach Gening - Ždanovič - Gening 1992).

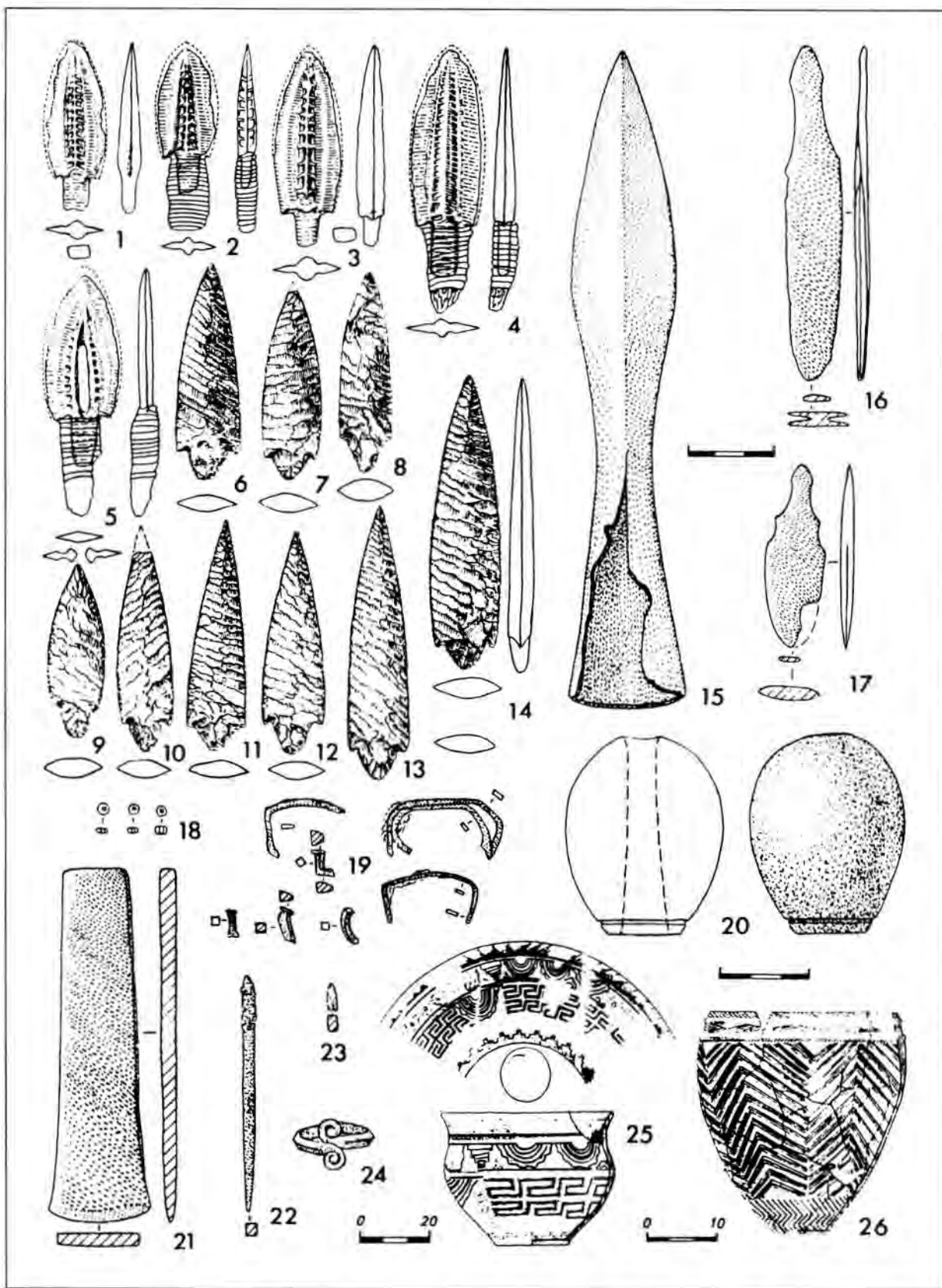
Taf. 11. Sintašta. Sl. Grab 14 (nach Gening - Ždanovič - Gening 1992).

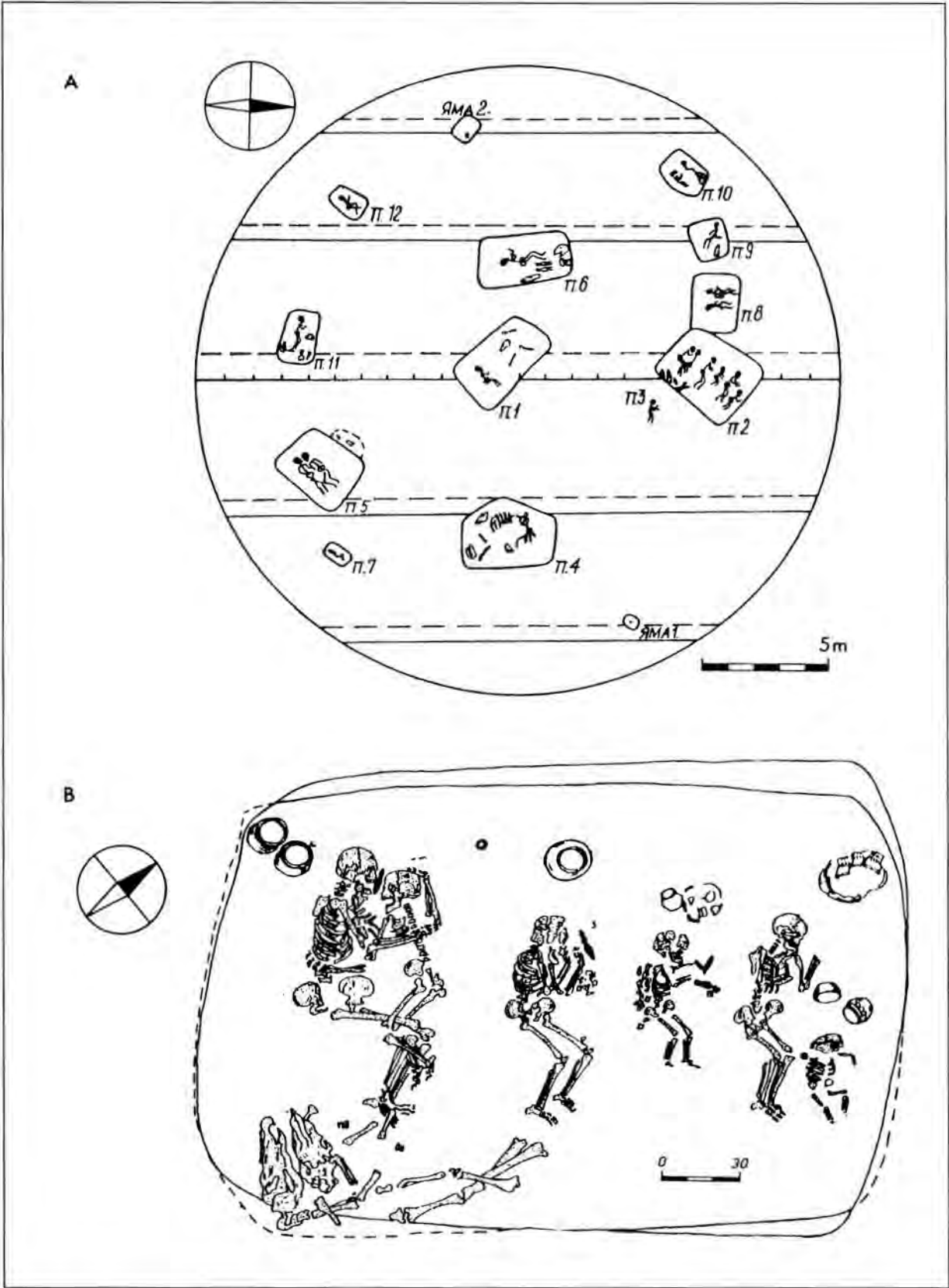
Taf. 12. Sintašta. SI. Grab 14 (nach Gening - Ždanovič - Gening 1992).

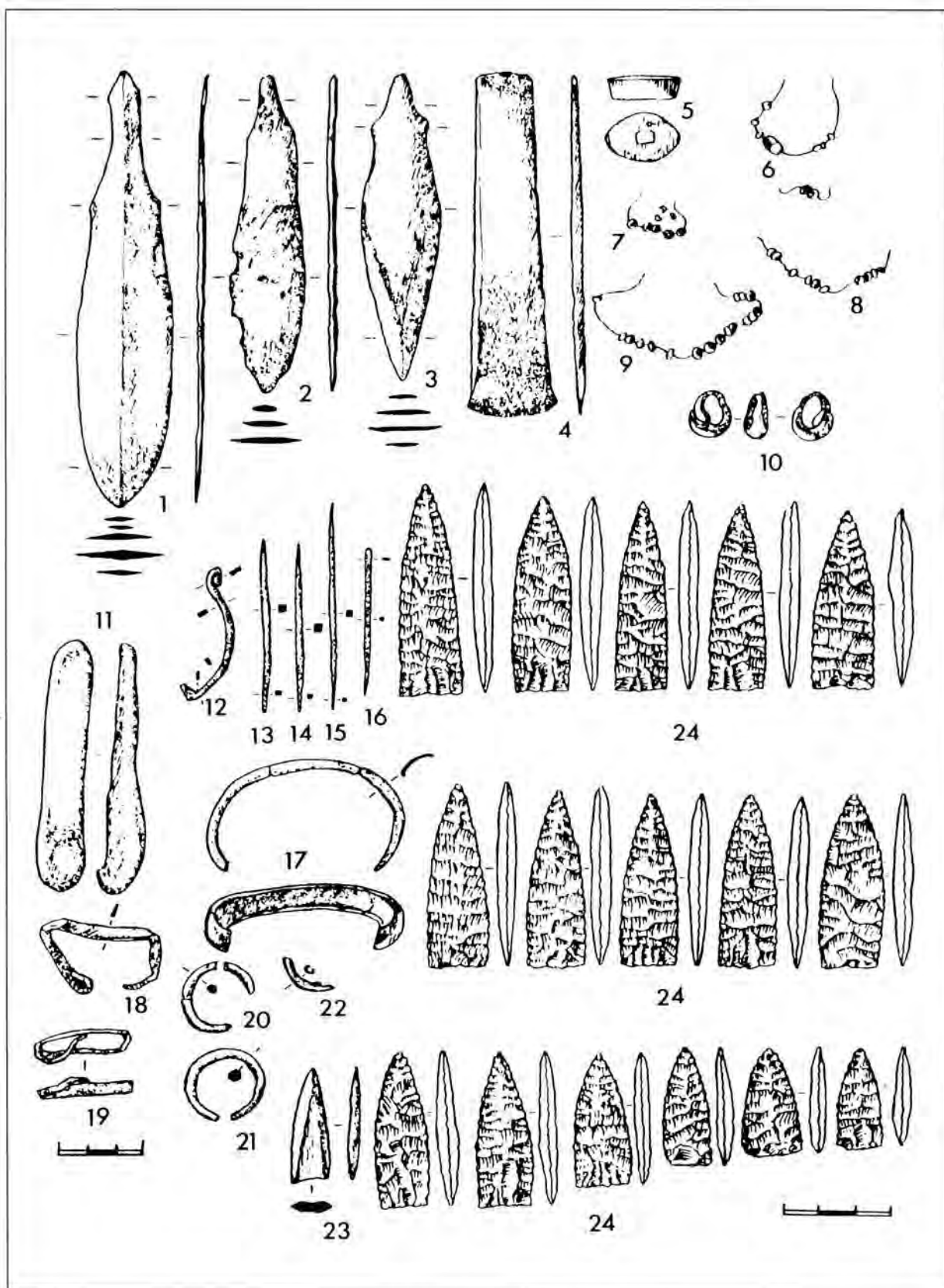
Taf. 13. Sintašta. A - Gräberfeld SII; B - Grab 7 (nach Gening - Ždanovič - Gening 1992).

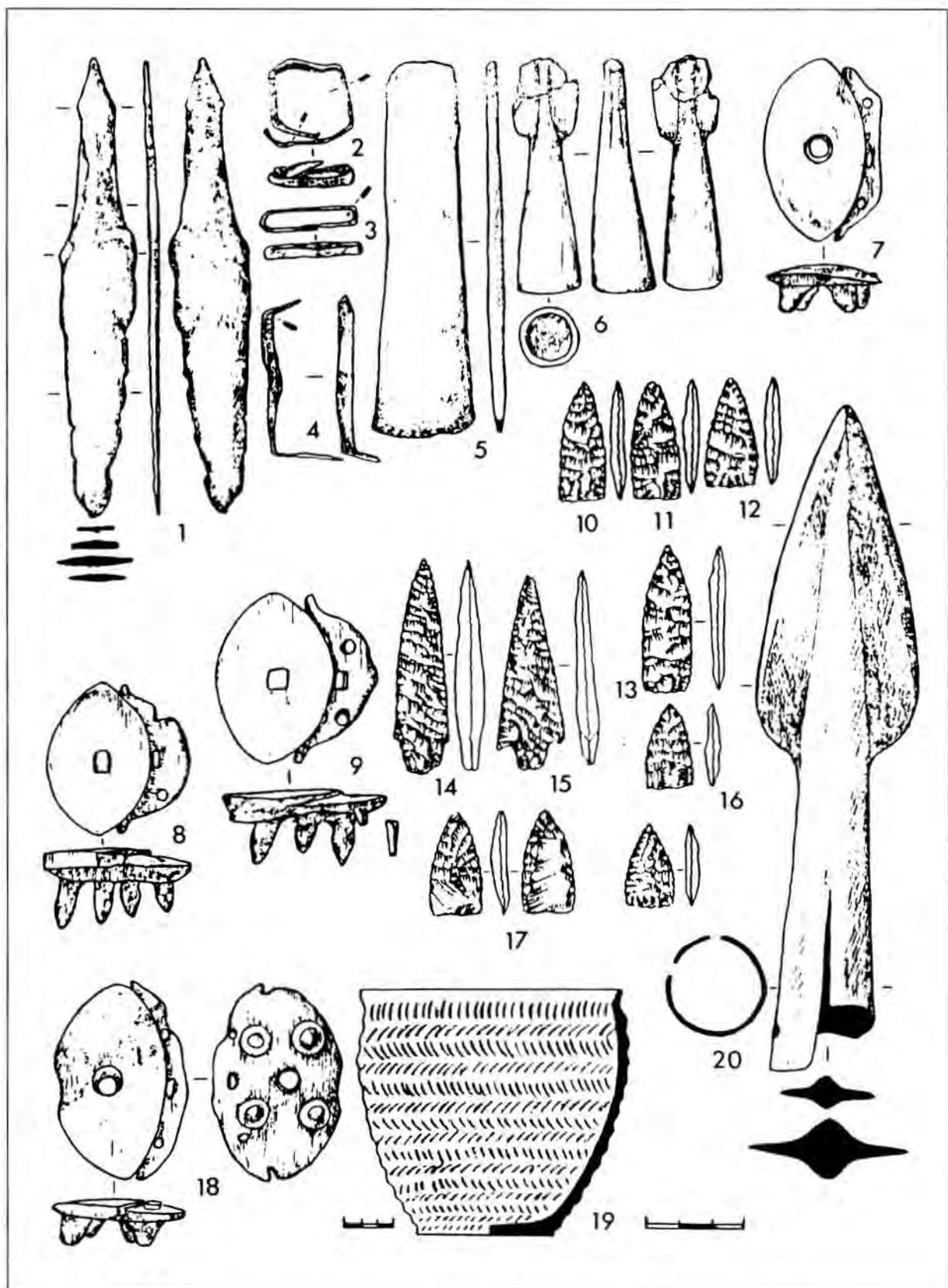
Taf. 14. Sintašta. II. Grab 7 (ohne Brustschmuck; nach Gening - Ždanovič - Gening 1992).

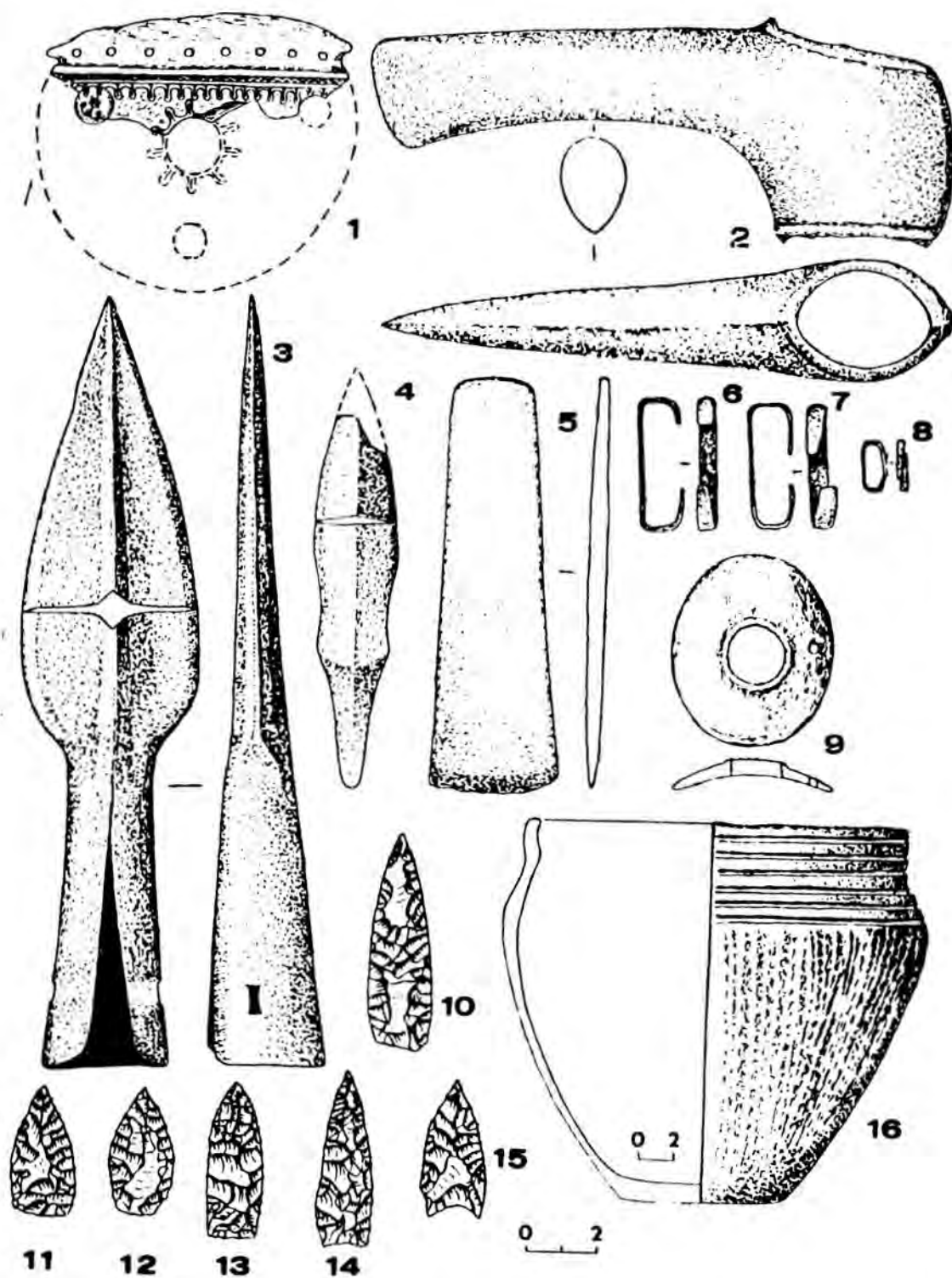
Taf. 15. Utevka 6. A - Hügelgrab 6; B - Hügelgrab 6, Grab 2 (nach Vasiliev - Kuznezov - Semenova 1992).

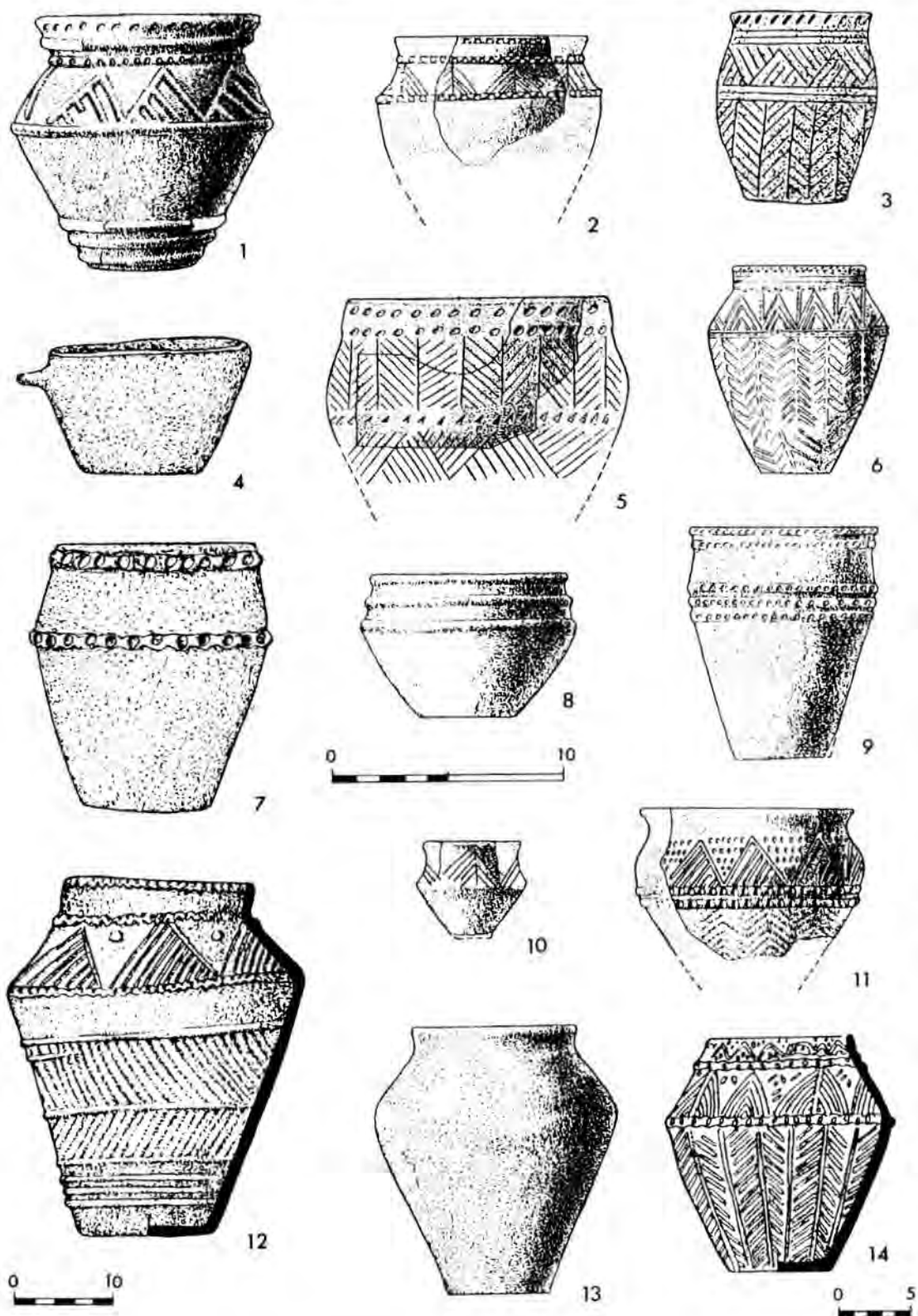
Taf. 16. Uteyka 6. Hügelgrab 6, Grab 2 (nach Vasiliev - Kuznezov - Semenova 1992).

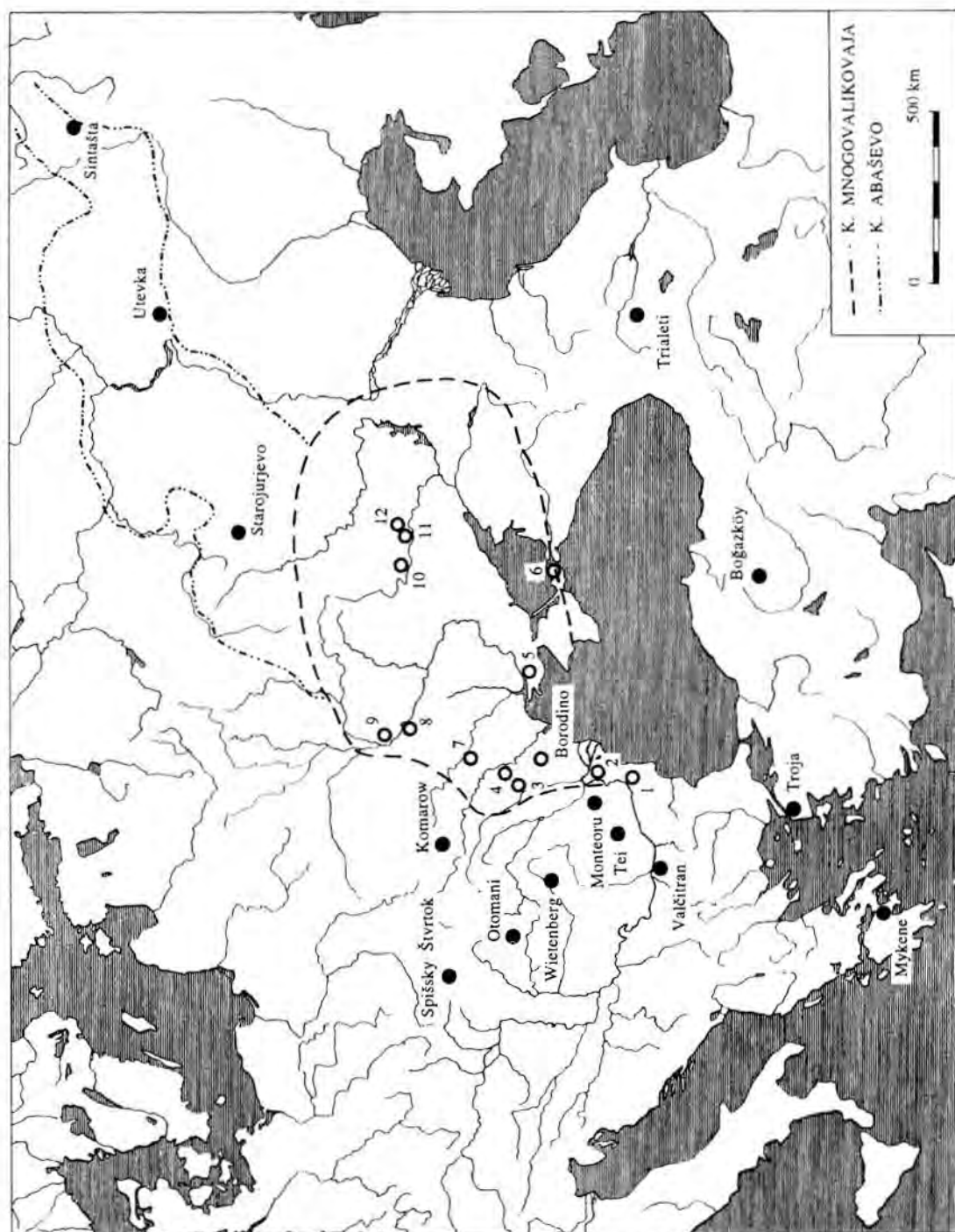
Taf. 17. Utevka 6. Hügelgrab 6, Grab 4 (nach Vasiliev - Kuznezov - Semenova 1992).

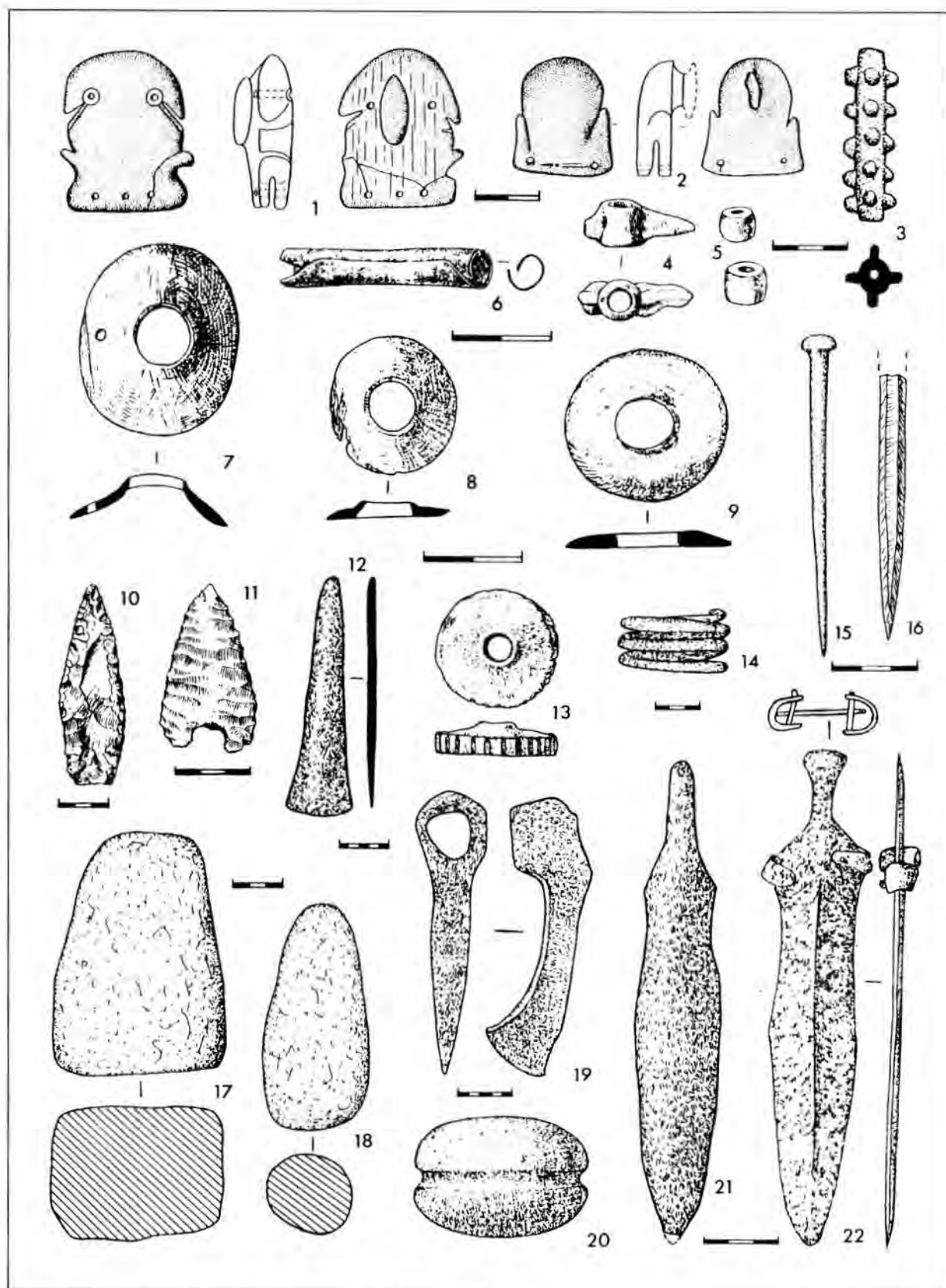
Taf. 18. Kondrašivka. Grab 1 (nach Prjachtin - Besedin 1992).

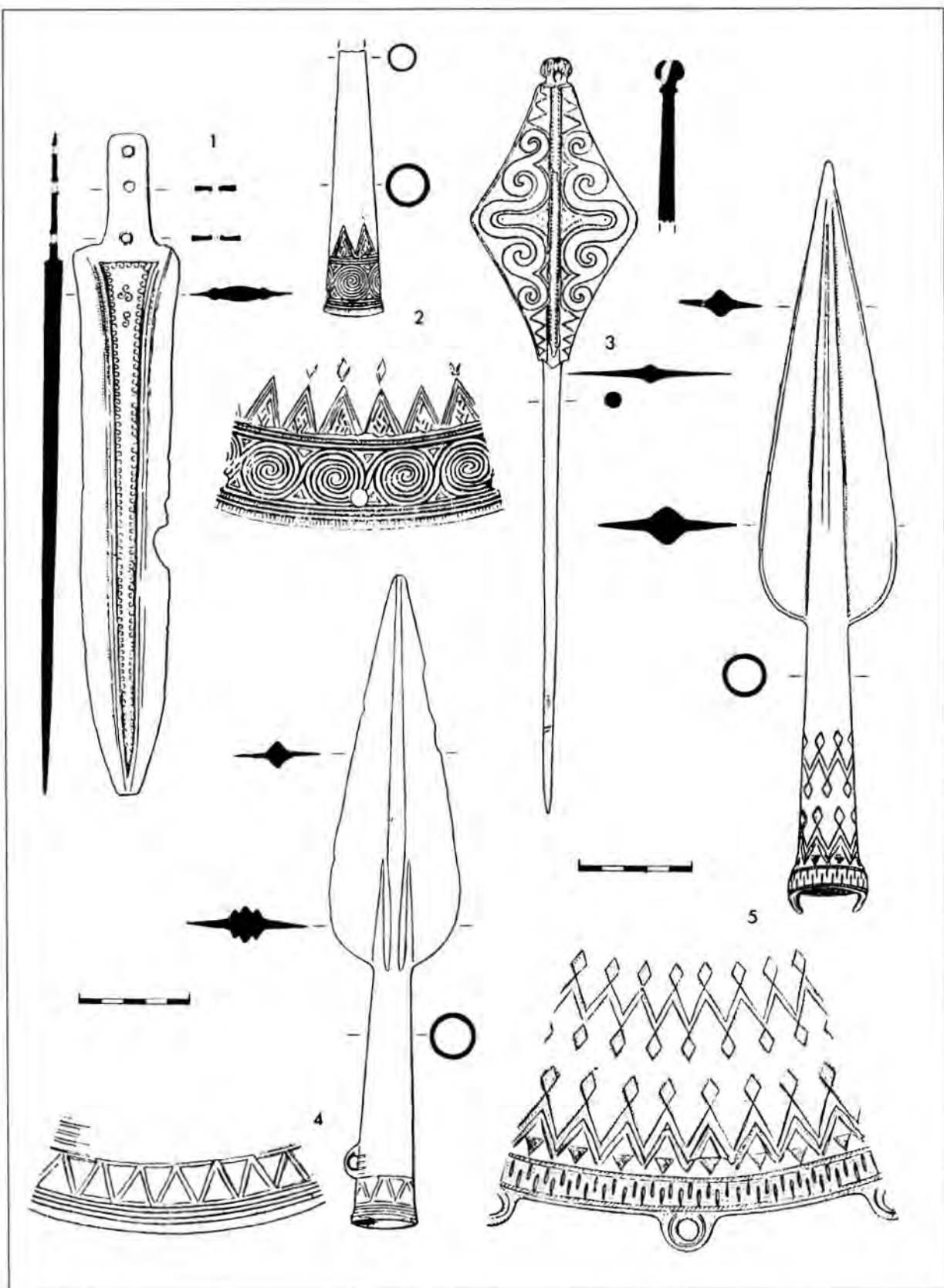
Taf. 19. Mnogovalikovaja Keramika (nach Bratčenko 1971; Dergačev 1986).

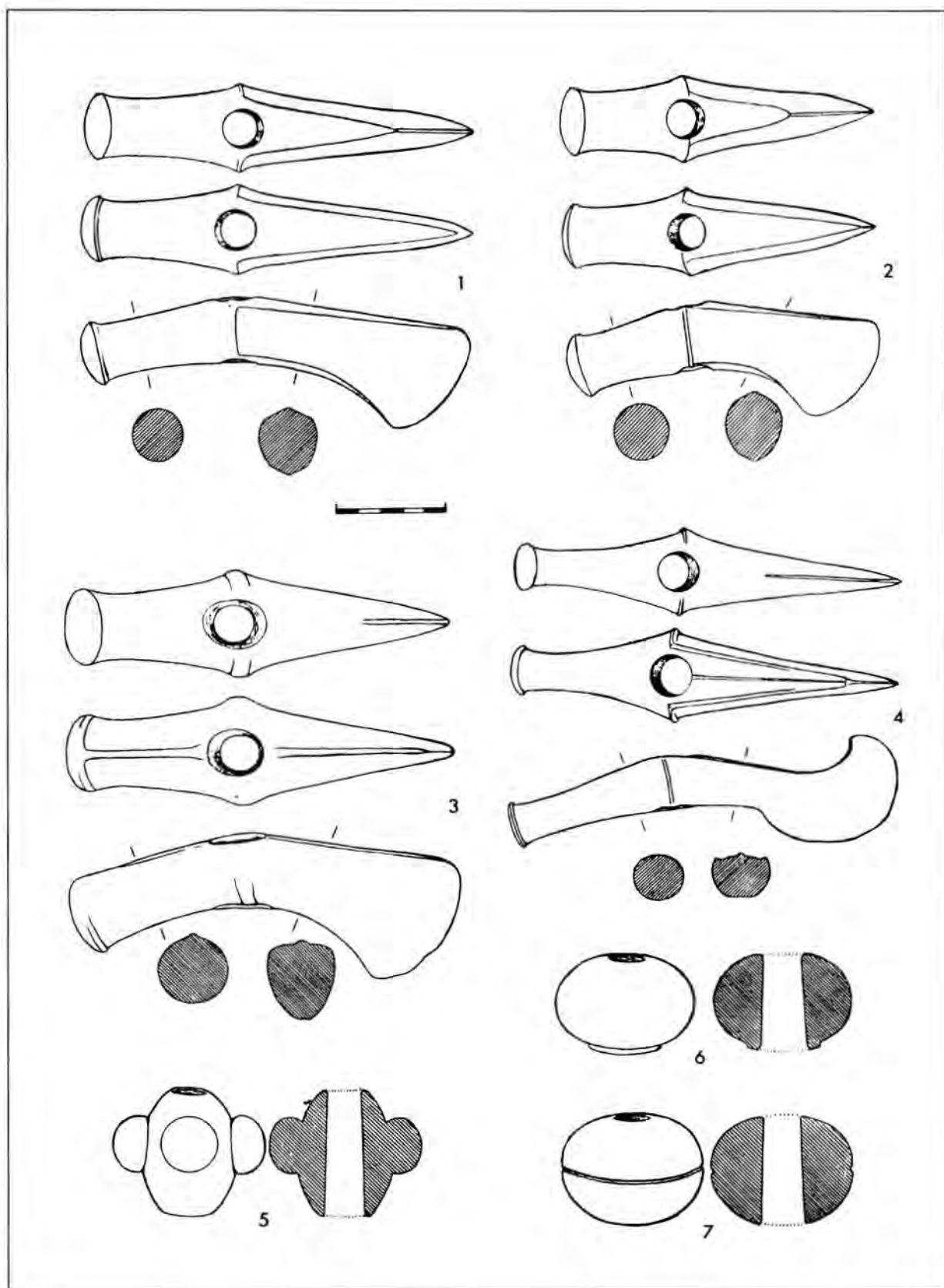
20. Schematisierte Verbreitung der Kultur mit MnoGOvalikovaja Keramik (nach Sava 1992) ergänzt um die benachbarten Kulturen. Die Kultur: Abašev - Potapovo - Sintašta. Fundorte 1 - Mačín, 2 - Meghidia, 3 - Lozovo, 4 - Kalfa, 5 - Ciurupinsk, 6 - Kamenka, 7 - Kryžovlin, 8 - Trachtemirov, 9 - Dudarkov, 10 - Iličevka, 11 - Kapitanovo, 12 - Prokazino.

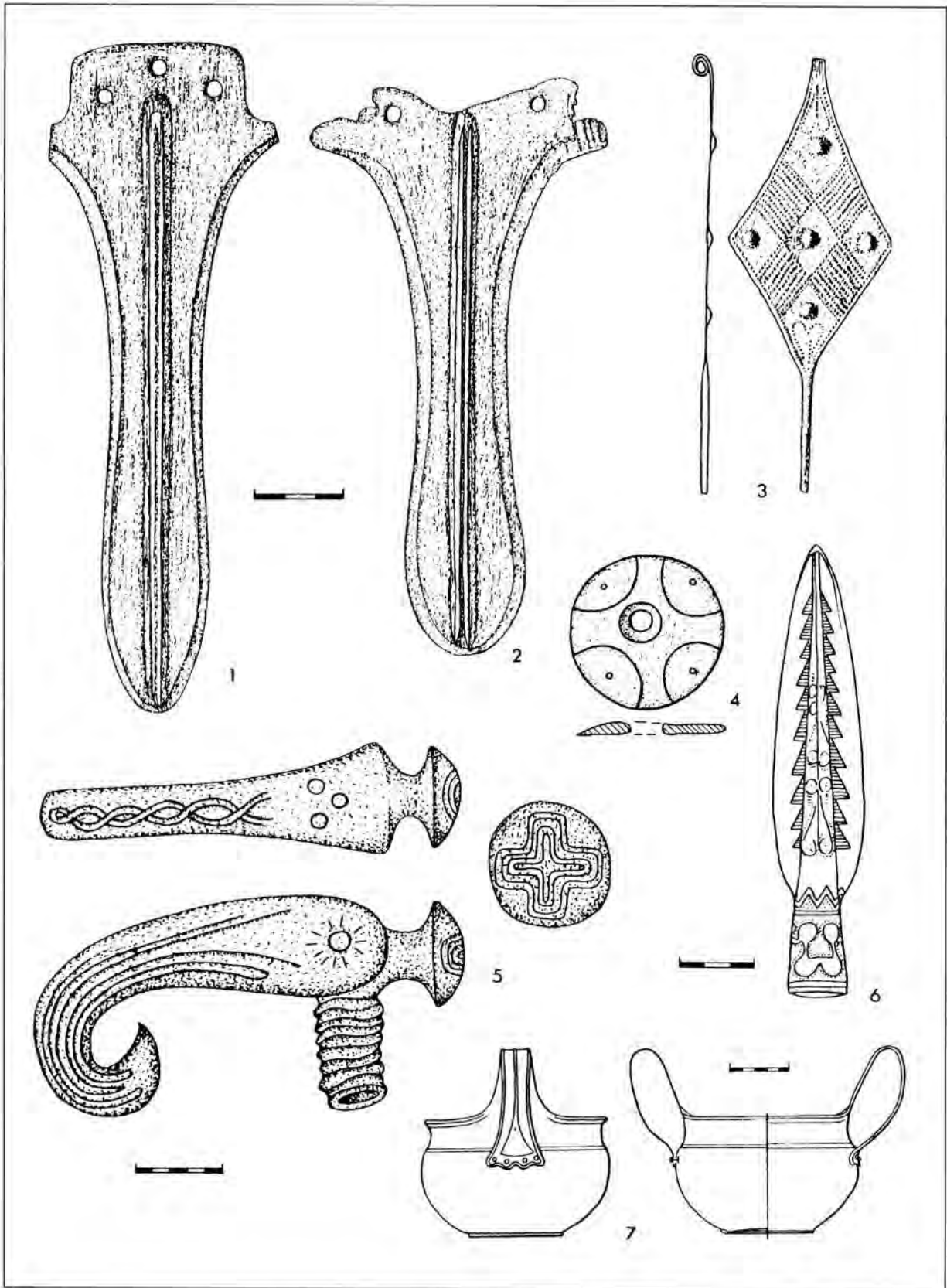
Taf. 21. Charakteristische Kleinfunde der Kultur mit Mnogovalikovaja Keramik (nach Bratčenko 1971; Dergačev 1976; Gerškovič 1986).

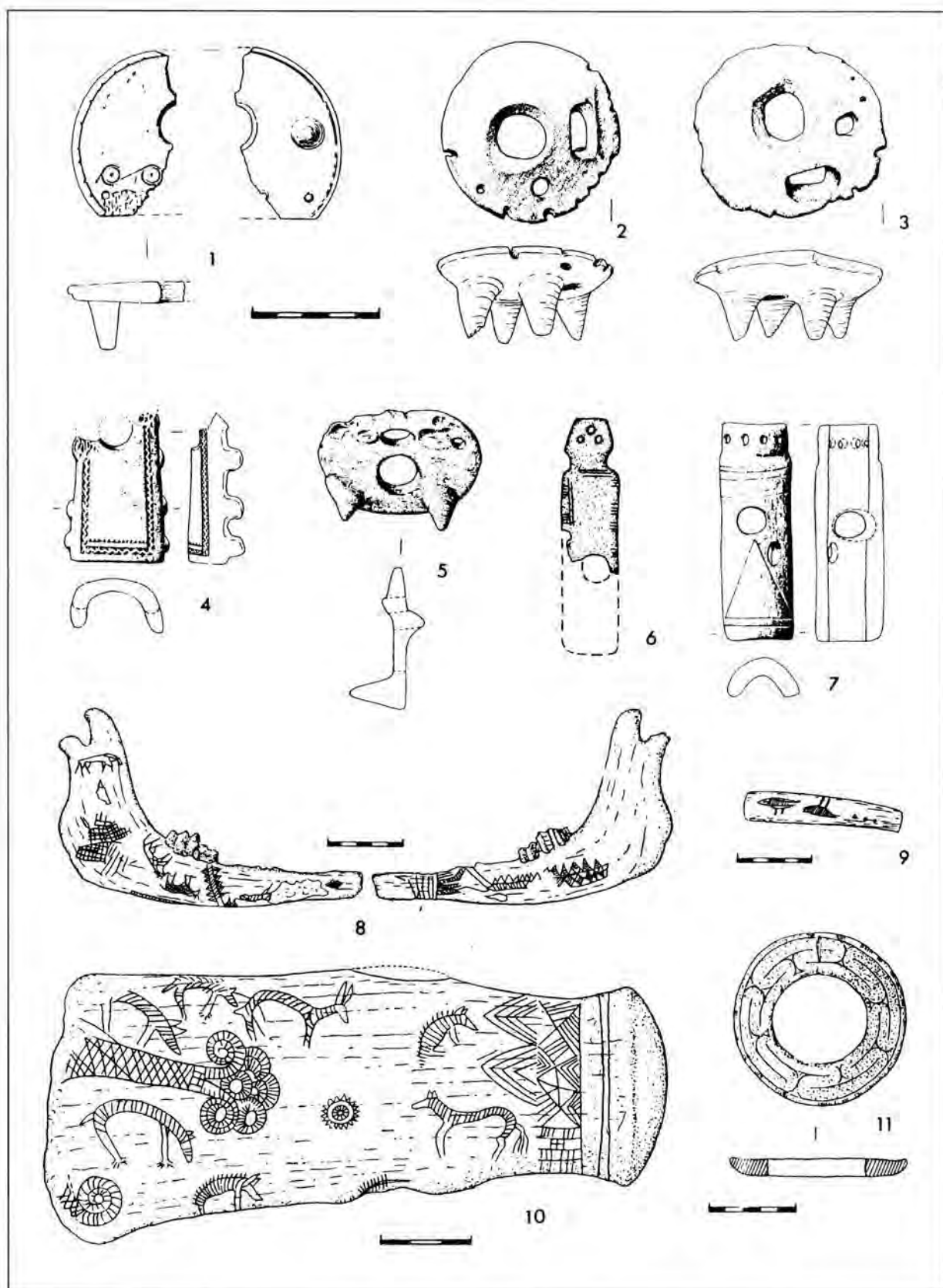
Taf. 22. Metallgegenstände aus dem Hortfund von Borodino (nach Krivcova-Grakova 1949).

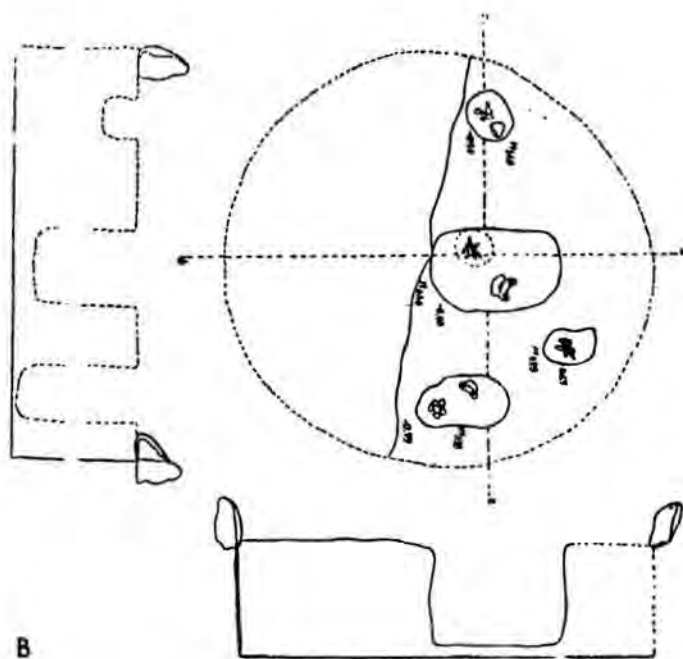
Taf. 23. Steingegenstände aus dem Hortfund von Borodino (nach Krivcova-Grakova 1949).

Taf. 24. Metallgegenstände aus dem Bereich der Kultur mit Mnogovalikovaja Keramik (nach Mozsolics 1964-65; Dzis-Rajko - Černjakov 1981).

Taf. 25. Knochen- und Geweihgegenstände aus dem Bereich der Kultur mit Mnogovalikovaja Keramik (nach Hüttel 1981; Berezanska 1982).

Taf. 26. Steinringe der Monteoru Kultur aus Cindești. A - Steinring 1, B - Steinring 7 (nach Florescu 1978).

The Carpathian Basin - Sintašta - Mycenae Contribution to defining the Bronze Age as an historical epoch

Jan Lichardus - Jozef Vladár

Resume

The research presented in this paper shows that it is possible to view the historical developments at the end of the Early Bronze Age in southern and eastern Europe in the context of development in the Eurasian Steppes, as well as in the Aegean. For the moment, many aspects arising from this perspective remain to be investigated in detail, and numerous questions, notably concerning the connections with Anatolia and the Caucasus, are still unanswered.

As so often happens, a small contribution grew into a more wideranging study. For reasons of time, we cannot present everything in as much detail as we would have wished. We will therefore deal extensively with the chronological questions surrounding the Slovakian Bronze Age in another contribution, notably because the fourteen horizons which we propose will have to be corroborated by independent analyses of cemetery finds, vertical stratigraphy and hoards. Similarly, we would like to deal with the social perspective on settlement by an analysis of the fortified sites of Spišský Štvrtok and Barca.

The results of our study can be summarized as follows:

1. The periodization of the Carpathian Bronze Age should be based on data and finds from the area itself as the Reinecke chronology, which was elaborated at the periphery only highlights a general tendency, while it distorts the real development to such an extent that unreal phases, such as A0, A3, A2/B1, B2/C1 had to be invented.

2. The Carpathian cultures were in contact with various North-Pontic and Caucasian cultures since the Early Copper Age. Such links used the passes in the Carpathian mountains and the lower Danube.

3. At the end of the Early Bronze Age, the genesis of the Complex with Spiral Decorated Pottery in the Carpathian basin and the regions to the east (Otomani, Füzesabony, Wietenberg, Monteoru, Tei, Verbičioara, Vatin, Komarów and Trzciniec), reveals elements which are also present in the Mycenaean Culture and in Anatolia.

4. Direct links between the Mycenaean Culture and the Complex with Spiral Decorated Pottery cannot be proven at this early stage. In the contact zone in Bulgaria and Macedonia such links are either completely lacking or point to connections with the North-Pontic Steppe Cultures. Simultaneously, we see such links

reflected, at least on the Greek Mainland, in the Middle Helladic II and III. They reveal themselves in the introduction of barrows which serve as communal burials, burials of the deads in megaliths and shaft-graves, as well as war-chariots and round cheek-pieces.

5. Nevertheless, connections with Anatolia and the Caucasus seem to have been important at the time of the Complex with Spiral Decorated Pottery, as it is demonstrated by the shape of metal battle-axes, short swords (Peršinari), iron dagger-handles (Čánovce), bits (Stangentrensen), portable clay ovens (Pyraunoi), burials in pythoi and various ornaments made of mussel-shells. The Anatolian products were brought to the Carpathian basin across the Black Sea. Finally, some of the connections with the Caucasus crossed the North-Pontic Steppes.

6. The origins of the Complex with Spiral Decorated Pottery are associated in Eastern Europe with fundamental changes in economy, society and religion. These are manifested in the growth of centres of political power with considerable territorial aspirations which are furthered by armed conflicts. We now see the appearance of a highly differentiated upper social class, which derives its status from birth, the war-chariot with archers and spearmen, systematically organized long-distance trade, a high specialized bronze metallurgy (bronze with a high tin content), an ideology of unity as manifested in the various spiral motifs on the pottery and systematic hoard deposition customs as an expression of cult or religion (hoards of broken metal, finished products, personal equipment).

7. Some of these new elements, such as war-chariots, round cheek-pieces, archers, spearmen, as well as the strictly hierarchical social system may be derived from influences coming from the Eurasian Steppes. The most important intermediate group was the "Mnogovaliková Keramika" culture which was found in the area from the middle Danube as far as the Dobrogea, and bordering on Komarów, Monteoru and Tei. This culture was built on the foundations of the Catacomb Culture and the late Pit-grave Culture and shows clear connections with the Timber-grave Culture and the Abashevo Cultures in the Urals.

8. In the area to the east of the Urals, the new structural changes in settlement pattern and mortu-

ary ritual are most evident in the Sintašta Culture. Here, a settlement with complex defensive works was excavated which was organized along circular, very strict rules, as well as several cemeteries of equally strictly organized communities. The burials of adults and children lay generally speaking in shaft-graves, the walls of which were covered by wood, and the opening closed with wooden beams or stones. Such graves lay in a precisely drawn circle which in some cases was covered with a tumulus. In other cases, the circle of graves was left uncovered. In the male graves one finds war-chariots, round cheek-pieces of horses' headgear - which were sometimes found on the horse's skull -, complete horse skeletons or parts thereof, battle-axes, metal axes and daggers, stone maces, flint arrowheads, ground stone tools for metalworking, as well as metal or mussel-shell ornaments.

9. In the Mycenaean Culture one finds several parallels with the Eurasian Steppes. Hence, we suppose that, alongside the indigenous middle Helladic elements which form its basis, the Northern Pontic influences which are visible in Middle Helladic II and above all in Middle Helladic III have led to the formation of the Mycenaean Culture, in a context which shows a strong influence of Crete and cultural links with Egypt and Anatolia. In each case, centres of power were established simultaneously, such as the Hyksos dynasty in Egypt, the Hittite Empire in Anatolia, Trialeti in the southern Caucasus, and others.

10. The significance of the Mycenaean Culture for Central Europe becomes noticeable with the Late Helladic IIIA, when this culture expanded towards northern Greece and northern Italy. The Late Mycenaean links with the Complex of Spiral Decorated Pottery used either the land route through Bulgaria

and Macedonia, or the waterways through the Black Sea and the Lower Danube. In the Lower Tundža region, in the settlement of Drama "Kajrjaka", pottery fragments were found from as far away as the Ionian sphere (Miletus). It cannot be excluded that at this point in time certain migrations occurred from the south to the north. The local production of Mycenaean pottery in Macedonia seems to point to this. The various technological, but above all religious and iconographic representations in the later phases of the Complex with Spiral Decorated Pottery, which originated in the South, cannot be explained solely by trade, without assuming some political pressure. Such contacts also led in this period to a political reorganization which included the genesis of the earliest Urnfield Cultures in the Lower Danube Valley and the Carpathian basin (Cırna I - Zuto Brdo/Dubovac - Egyek - Piliny - Suciu-de-Sus).

11. Next, the bearers of the eastern Urnfield Cultures moved to Bulgaria, western Anatolia, Macedonia and the Aegean, where they were responsible for the end of Late Mycenaean Culture. This interrupted the fertile relations between the Aegean, Southeastern and Central Europe which had just been established. These connections were only reactivated 400 years later with the foundation of Greek colonies in the Western Pontic Area.

12. Comparative research on Mycenae, the Middle Bronze Age of the Carpathian basin and the Eurasian Steppe Cultures enabled us to consider the Bronze Age for the first time as an historical epoch. In the future, this should lead to a new structural definition of the epoch, distinguishing it from the Copper Age. From a chronological perspective, it so happens that the epoch which is thus defined begins with Reinecke A2 (Montelius I) and ends with the late Hallstatt B (Montelius V).

Translated by:
Dr. Michael Ilett, Paris

Karpatská kotlina - Sintašta - Mykény Príspevok k definovaniu doby bronzovej ako historickej epochy

Jan Lichardus – Jozef Vladár

Resumé

Predložená štúdia ukazuje možnosť vidieť dejinný vývoj zo sklonku civilizácie včasnej doby bronzovej na území strednej a juhovýchodnej Európy nielen v spojitosti s egejskými oblasťami, ale aj v úzkom kontakte s vývojom v euroázijských stepiach. Ide tu predovšetkým o načrtnutie novej – netradičnej koncepcie, ktorej rozpracovanie nepochybne predpokladá ešte ďalšie bádanie i nové výskumy. Veľa problémov zostáva otvorených – najmä tých, ktorých riešenie závisí od výskumov v Anatólii a Prikaukazu.

Vzhľadom na obmedzený rozsah príspevku sme vlastne ani nemohli všetko detailne analyzovať a objasniť. Podrobne sa zaoberať chronologickými otázkami v kontexte doby bronzovej na Slovensku plánujeme v inej práci. A to najmä preto, že štrnásť horizontov, ktoré sme navrhli, musí byť objasnených na základe samostatných analýz hrobových nálezov, vertikálnych stratigrafií zistených na sídliskách a podľa obsahu v depotoch. Pravdaže, zo sociálneho hľadiska by sme chceli upozorniť na často spomínané archeologické výskumy sídlisk, najmä pozoruhodných nálezových fondov z opevnených sídlisk v Spišskom Štvrtku a v Barci.

Stručne možno resumovať výsledky predloženej štúdie nasledovne:

1. Periodizácia doby bronzovej v karpatskej oblasti musí vychádzať predovšetkým z nálezových okolností a nálezov z karpatsko-stredodunajského priestoru. Ukázalo sa, že Reineckého chronológia, vypracovaná prevažne na základe vývoja v periférnych oblastiach, zachytáva iba všeobecnú tendenciu historického vývinu. Jeho skutočný primárny priebeh skresľuje do tej miery, že na zachytenie dejinného procesu bolo nevyhnutné zaviesť irrealne označenie stupňov, ako sú: A0, A3, A2/B1, B2/C1.

2. Kultúry v karpatskej oblasti boli už od včasnej doby medenej v blízkom kontakte s rôznymi severopontickými a kaukazskými kultúrami, ktoré sa realizovali cez karpatské priesmyky alebo cez dolné Podunajsko.

3. Po vzniku kultúrneho celku so špirálovou keramikou (Otomani, Füzesabony, Wietenberg, Monteoru, Tei, Verbicioara, Vatin, Komarów a Trzciniec) sa objavujú v Karpatskej kotline a v susedných vý-

chodných oblastiach koncom včasnej doby bronzovej náhle také špecifické prejavy, ktoré sú preukázateľné tak v okruhu mykénskych kultúr, ako aj v Anatólii.

4. Priame spojenia medzi mykénskymi kultúrami a kultúrnym komplexom špirálovej keramiky vo včasnom období nie sú dokázané. V priestore, kde dochádzalo k ich sprostredkovaniu, t.j. v Bulharsku a Macedónii, úplne chýbajú korešpondujúce medzičlánky, resp. nálezová situácia skôr ukazuje na možné vzťahy ku severopontickým stepným kultúram. V rovnakej dobe sa objavujú na gréckej pevnine – v dobe od MH II-III – severopontické vplyvy. Možno ich spoľahlivo rozpoznať v nasledujúcich javoch: vznik spoločných mohýl, hroby v kamenných skrinkách i v šachtových hroboch, ale aj výskyt bojových vozov a okrúhlych parohových bočníc úzd.

5. Zdá sa, že určité vzťahy k Anatólii a ku Kaukazu existovali už na začiatku vývoja komplexu špirálovej keramiky. Dokladajú to tvary kovových bojových sekier, krátke meče (Perşinari), železná rukoväť dýky (Gánovce), tyčové uzdy, pyrauny, pithosy, ale aj rôzne súčasti výstroja odevov a ozdoby z mušlí. Anatólske výrobky sa dostávali cez Čierne more aj do oblasti dolného Dunaja a rôznymi obchodnými cestami až do Karpatskej kotliny. Časť kaukazských diaľkových spojení viedla zrejme aj severopontickou oblasťou.

6. Po vzniku kultúrneho komplexu so špirálovou keramikou možno pozorovať vo východných častiach strednej Európy podstatné zmeny v hospodárstve, spoločnosti, ale aj vo sfére kultu a náboženstva. Rozšírenie mocenskej pôsobnosti upevňovali aj rôzne vojenské konflikty a kmeňové zápasy. Evidentná je aj diferenciácia najvyššej vrstvy s dynastickými ambíciami. Potvrdzuje ju aj existencia bojových vozov s lukostrelcami a bojovníci s kopijami. Systematicky organizovaný bol tiež diaľkový obchod. Okrem iného sa objavujú bronzové zliatiny s vysokým obsahom cínu. Charakteristické je predovšetkým zdobenie keramiky rôznymi špirálovými motívmi, čo bolo podmienené ideologickými väzbami. Známe sú už i štandardné zvyky deponovania rôznych výrobkov (zlomkové depoty, depoty s hotovým tovarom a iné javy), a to ako výraz určitých zvláštnych kultových obrádov.

7. Časť týchto nových prejavov a civilizačných vývojeností v kultúrnom komplexe so špirálovou ke-

ramikou predstavujú: bojové vozy, okrúhle parohové bočnice úzd, ako i doklady prítomnosti lukostrelcov a bojovníkov s kopijami, rovnako tiež stopy pokusov o vytvorenie určitého prísneho hierarchického sociálneho systému.

Za súčasného stavu bádania možno tieto donedávna neznáme prejavy spoľahlivo vysvetliť ako vplyvy prichádzajúce z euroázijských stepí. Najdôležitejšiu sprostredkovateľskú úlohu mala nepochybne kultúra s "mногоvalikovou keramikou", ktorá bola rozšírená od územia stredného Donu až po Dobruďu. Bola v bezprostrednom dotyku s kultúrami Komarów, Monteoru a Tei. Vznikla nepochybne z podložia katakombovej a neskorej jamovej kultúry a naznačuje jasné kontakty so zrubovou kultúrou a s komplexom abaševskej kultúry na Urale.

8. V oblasti východne od Uralu možno najpregnantnejšie sledovať nové štrukturálne zmeny na sídliskách a v pohrebnom rite v komplexe kultúry Sintašta. Na eponymnej lokalite sa odkrylo kruhovite usporiadané, rigorózne rozčlenené sídlisko so zložitými opevňovacími systémami, ako aj viaceré pohrebiská s prísne oddelenými spoločenskými vrstvami. Hroby dospelých a detí boli zvyčajne v šachtových jamách s vydrevením a obložené drevom alebo kameňmi. Spomenuté hroby sa nachádzali v presne vymedzenom kruhu, nad ním bol buď navršný zemný násyp, alebo boli v kruhu bez zásypov.

V mužských hrobách boli odkryté bojové vozy, okrúhle bočnice konského postroja (niektoré boli v polohe in situ na konských lebkách), celé kostry koní alebo ich časti, ďalej bojové sekery, sekery a dýky z kovu, kamenné kyjaky, pazúrikové strelky, hladené kamenné nástroje na opracovanie kovu, ale aj ozdoby z kovu a mušlí.

9. V mykénskej kultúre sú evidentné viaceré obsahové zhody s charakteristickými prejavmi kultúr euroázijských stepí. Domnievame sa, že severopontické vplyvy pozorované v dobe od MH II, a predovšetkým v MH III spolu s domácou stredoheladskou kultúrou viedli - vďaka intenzívnym vplyvom krétskej kultúry a kultúrnym kontaktom s Egyptom a Anatóliou - ku vzniku mykénskej kultúry. Zhruba v tej istej dobe sa vytvorili aj dôležité mocenské centrá. Reprezentované sú hyksóskou dynastiou v Egypte, chetitskou ríšou v Anatólii, kultúrou Trialeti na južnom Kaukaze a i.

10. Význam mykénskej kultúry v stredoeurópskom vývoji sa markantne prejavuje od stupňa SH IIIA, keď spomenutá kultúra prenikala do severného Grécka a severného Talianska. Neskoromykénske obchodné styky s komplexom kultúr so špirálovou keramikou sa realizovali čiastočne po pevnine - cez Bulharsko

a Macedóniu, čiastočne ale aj po mori - cez Čierne more až do oblasti dolného Dunaja. Na dolnej Tunžii - na sídlisku Drama "Kajrjako" - sú už doložené aj keramické importy (vo fragmentoch) dokonca z iónskeho okruhu (Milétos). Nie je vylúčené, že už vtedy prenikli z juhu na sever aj určité etnické spoločenstvá. Ako sa zdá, dokladá ich aj lokálna produkcia mykén-ských výrobkov v Macedónii.

Rôzne technologické, predovšetkým však kultové prejavy či ikonografické zobrazenie, ktoré majú svoj pôvod v južných európskych oblastiach a ktoré sa výrazne prejavujú v mladšom vývojovom období kultúrneho celku so špirálovou keramikou, nemožno interpretovať iba ako záležitosť obchodu, t.j. činnosti bez určitého politického tlaku. Tieto rozmanité a bližšie neurčiteľné kontakty viedli v spomenutej dobe k výraznej mocenskej premene organizácie súvekej spoločnosti, ktorej výsledkom bol v konečnom dôsledku vznik najstarších kultúr popolnicových polí v oblasti dolného Dunaja a v Karpatskej kotline (Círna I - Žuto Brdo/Dubovac - Egyek - Piliny - Suciu de Sus).

11. V nasledujúcom období nositelia kultúr východných popolnicových polí prenikli do Bulharska, západnej Anatólie, Macedónie a do egejskej oblasti, kde v konečnom dôsledku spôsobili aj zánik neskoromykénskej kultúry. Tým sa prerušili práve úspešne sa formujúce kultúrne vzťahy medzi Egejskou oblasťou a juhovýchodnou i strednou Európou. Tieto kultúrne kontakty s juhovýchodnou Európou sa znovu obnovili až o 400 rokov neskôr, ako to presvedčivo dokladá v tom období aj vznik gréckych kolónií v západopontickom priestore.

12. Porovnávacie štúdium výsledkov výskumov v Mykénach s prekvapujúcimi objavmi v kultúrach strednej doby bronzovej v Karpatskej kotline i poznatkov z výskumov euroázijských stepných kultúr poskytuje po prvý raz aj možnosť nových záverov o tejto historickej epoche. V budúcnosti bude nepochybne možné vypracovať tiež novú štrukturálnu definíciu spomenutej epochy, civilizačne odlišnej od doby medenej. Čo sa týka chronologického rámca, z uvedenej analýzy vyplýva, že takto netradične definovaná doba bronzová sa začína v Reineckého stupni A2 (Montelius I) a končí až v neskorom období halštatu B (Montelius V).

Stručne - tézovite - možno takto charakterizovať závery našej spoločnej štúdie o aktuálnych a mnoho-ročných výskumoch problémov eneolitu a doby bronzovej na rozsiahlych európskych a euroázijských územiach.

K VYPOVEDACEJ SCHOPNOSTI GOMBÍKA U NADDUNAJSKÝCH SLOVANOV V 9. STOROČÍ

EVA PAVLOVIČOVÁ

Die Studie ist ein Versuch zur Schaffung einer chronologischen Reihe der einzelnen Knopftypen, die während der Zeit Großmährens benützt wurden. Die Knöpfe wurden auf dem Computer mit Hilfe der Methode der Seriationsanalyse aufgearbeitet, deren Ergebnis das Seriationsdiagramm ist (Tab. II). Die Gesamtzahl der 628 Knöpfe wurden auf 190 benützbare Grabverbände reduziert, die nach ihrer Verzierung in 16 Typen aufgeteilt werden konnten. Die Computerauswahl, korrigiert durch die auf der Typologie und Chronologie der Sporen *D. Bialekovás* (1977) gegründeten Datierung, zeigt, daß manche Knopftypen von den Norddonauslawen schon Anfang des 9. Jh. benützt wurden. Das bedeutet, daß kein Grund besteht, weiterhin an der Ansicht festzuhalten, nach welcher die Mitte des 9. Jh. als die untere Grenze des Vorkommens dieser Knöpfe betrachtet wurde. Das betrifft hauptsächlich die Knöpfe mit geritztem geometrischem Muster, Palmettenmotiven auf kleinerer punzierter Unterlage, die sog. melonenkernförmigen Knöpfe und die Knöpfe mit granulierter Verzierung, deren Wurzeln bis in den Blatnica-Mikulčice-Horizont reichen.

Die Studie zeigt zugleich, daß von keinem der untersuchten Knöpfe mit Sicherheit gesagt werden kann, daß er nur im 9. Jh. benützt wurde, weil zur Zeit Großmährens die Knöpfe sehr verbreitet waren und sie in jüngeren wie auch älteren Gräbern dieses Zeitabschnittes vorgefunden werden.

ÚVOD

Nálezmi gombíkov pochádzajúcich z obdobia Veľkomoravskej ríše sa zaoberali už mnohí autori - či už v samostatných štúdiách (napr. *Z. Klanica, D. Vítková-Klímová*), alebo v rámci komplexných prác (*J. Schráníl, L. Niederle, J. Poulik, V. Hrubý, K. Benda, M. Šolle, B. Dostál* a iní). Je to celkom pochopiteľné, gombíky totiž svojím širokým sortimentom, materiálom, technikou vyhotovenia a zaujímavým vzhľadom upútavajú pozornosť medzi početnými archeologickými dokladmi veľkomoravskej materiálnej kultúry. Jednotliví bádatelia sa problematikou výskumu tohto druhu šperku zaoberali z rôznych aspektov. Skúmali jeho pôvod, územné rozšírenie, vývoj výzdobných prvkov, datovacie možnosti v rámci istej lokality atď.

Svoju pozornosť som tiež venovala temuto druhu dobového šperku - jeho vypovedacej schopnosti, ako už naznačuje samotný názov mojej práce. Niekoľko úvodných slov patrí vymedzeniu jej témy, postupu a spôsobu spracovania.

Hlavnou témou práce je analýza nálezov gombíkov z územia Slovenska, Moravy a Čiech, datovaných do obdobia Veľkej Moravy. Disponovala som celkovým počtom 628 exemplárov gombíkov, pochádzajúcich takmer výlučne z hrobových celkov (publikovaný materiál). Využila som i počítačové spracovanie, výsledkom ktorého bol seriálny diagram. Pre tento účel sa však ich celkový počet značne zredukoval (190 vhodných hrobových celkov), pretože typy gombíkov, ktoré sa vyskytli len raz, alebo hroby, ktoré neobsahovali aj iný inventár, nemali pri takomto spracovaní význam (*Herzog - Scollar, 1987, 275*). Hlavným cieľom práce bol pokus o časové usporiadanie jednotlivých typov gombíkov. Preto v prípadoch, keď to publikovaný materiál dovoľoval, snažila som sa

o korigovanie a kontrolu výsledkov pomocou stratigrafie na pohrebiskách. Najdôležitejší oporný pilier predstavovala typológia a chronológia ostrôh, vypracovaná *D. Bialekovou* (1977). K štúdii je pripojený katalóg nálezov obsahujúci aj gombíky, ktoré sa nevyužili pre seriálne spracovanie. Boli totiž použité na inú analýzu než pre chronologické účely (napr. previazanosť istých typov na pohlavie alebo vek ich majiteľa, spôsob nosenia šperku, daný jeho polohou v hrobe atď.).

Úprimne ďakujem prof. *Tatiane Štefanovičovej*, dr. *Daríne Bialekovej*, dr. *Karolovi Práškov* a ing. *Igorovi Pavlovičovi* za ich nenahraditeľnú a nezištnú pomoc počas mojej práce.

VÝVOJ NÁZOROV NA PÔVOD, TRIEDENIE A DATOVANIE ŠPERKU POUŽÍVANÉHO VO VEĽKOMORAVSKEJ RÍŠI

Gombíky predstavujú dôležitú súčasť šperku noseného na území Veľkomoravskej ríše. Patria do kategórie, ktorú časť bádateľov označuje ako tzv. **byzantsko-orientálny šperk**, iní autori sa pridŕžajú pomenovania **veligradský šperk**. Keďže ide o zhodnú skupinu nálezov, v práci používam oba termíny. Na uvedenie do problematiky samotnej štúdie poslúži stručný prehľad poznatkov z postupných vývojových stupňov bádania v tejto oblasti.

Prvé významné kroky v skúmaní šperkov veľkomoravského obdobia urobili už *J. Schráníl, L. Niederle, J. Eisner* a *J. Filip*. *J. Schráníl* (1928, 299-300) rozdelil napr. náušnice na štyri typy. *L. Niederle* rozšíril ich počet na sedem typov a podrobnejšie sa zaoberal otázkou ich pôvodu a datovania. Považoval byzant-

ské šperky za dedičstvo antického a orientálneho sveta, iba köttlašské nálezy pokladal za osobitný miestny produkt. L. Niederle označil za orientálne produkty, resp. za ich imitácie, náušnice bubienkové, košíčkové, lunicové, terčovité so závesnými ozdobami a visiacimi retiazkami. Podľa jeho názoru mnohé z nich prevzali byzantskí výrobcovia. Tieto krásne šperky, vyskytujúce sa predovšetkým na Morave, dávali rámcovo do 10. stor., príp. ku koncu 9. stor. (Niederle 1930, 15, 126-147; 1931, 193-194). Ďalší archeológovia sa stotožňovali s názorom o byzantsko-orientálnom pôvode veľkomoravských náušníc. J. Filip (1948, 338) upresnil, že byzantským dielňam prináležia výrobky zdobené hrubšou granuláciou, kým byzantsko-orientálnym dielňam výrobky s jemnou, tzv. "makovou" granuláciou. Hroby s importmi z Byzancie radí medzi staršie, s výskytom v 9. stor. V päťdesiatych rokoch, na základe výsledkov výskumov v Starom Meste, V. Hrubý podrobil šperky novému rozboru. Náušnice zadelil do dvoch základných skupín: podunajskej a byzantsko-orientálnej, s niekoľkými tvarovými variantmi hlavných typov. Väčšinu z nich zaradil do 10. stor. Výnimkou boli formy hrozičkové a s viacnásobnou esovitou slučkou - ich výskyt pripúšťal do poslednej tretiny 9. stor. Iba náušnice krúžkové a s jednoduchým hrozičkom sa podľa neho objavili už po roku 825 (Hrubý 1955a, 229). V danom období sa k datovaniu V. Hrubého prikláňal aj J. Poulík pri zhodnocovaní mikulčických náleзов. Neskôr však J. Neustupný upozornil na fakt preценenia pádu Veľkej Moravy ako medzníka dôležitého pre datovanie. V Starom Meste totiž došlo k deštrukcii kostola ešte počas trvania ríše, ale tým, že zánik kostola sa spájal práve s jej pádom, bolo následne posunuté i datovanie širokého spektra náleзов, predovšetkým šperkov, až do 10. stor. Pokiaľ ide o pôvod výzdoby a techniku ich vyhotovenia, J. Neustupný videl prúdenie kultúrnych vplyvov už nielen z východu, resp. z juhovýchodu, ale i zo západu. Konkrétne, technika filigránu a granulácie prichádza do našich krajín v priebehu 9. stor. z karolínskeho prostredia v hrubšej, no neskôr z prostredia byzantského vo veľmi jemnej podobe (Neustupný 1960, 428, 447). J. Poulík postupne, s rozrastajúcim sa archeologickým nálezovým fondom v Mikulčiciach, korigoval niektoré staršie názory na datovanie šperkov. Produkciu náušníc s obojstranným hrozičkom zdobeným pyramídkami granulácie a zlatých košíčkových náušníc predpokladal už v druhej polovici 9. stor. Pri časovom radení bubienkových a istých hrozičkových foriem však ostal pri predchádzajúcom datovaní. Zaradil ich do konca 9., príp. až do 10. stor. (Poulík 1963, 58, 60-62; 1975, 145). Polovicu 9. stor. ako spodnú hranicu výskytu veligradského šperku neprekračoval ani K. Benda (1966). Z najnovších poznatkov vychádza v poslednej dobe B. Dostál a, upravujúc svoje staršie datovanie, upozorňuje na dve

významné okolnosti. Prvou je skutočnosť, že v prípade vývoja ľudového podunajského šperku len sotva možno stanoviť určitú chronologickú postupnosť. Veľmi dlho si totiž udržiava tie isté tvary, a to nielen etnicky na širokom území, ale aj v rámci náplne materiálnej kultúry, takže, ak by sa nenašiel v sprievode typických veľkomoravských náleзов, vôbec by nebolo možné priradiť ho moravským Slovanom. Druhý dôležitý fakt sa týka byzantsko-orientálnych šperkov. B. Dostál poukazuje na to, že koniec ich výskytu je datovaný príliš vysoko, že zrejme neprežívali hlboko do 10. stor. Naopak, mizli náhle - rovnako ako pásové garnitúry a ženský šperk neskorej doby avarskej. Mohlo sa tak stať už v prvom desaťročí 10. stor. keďže ekonomická stabilita Veľkomoravskej ríše bola porušená už koncom 9. stor. (Dostál 1991, 82-84). Táto interpretácia korešponduje s datovaním K. Marešovej (1983, 106), ktorá veligradské šperky z pohrebiska Sady pri Uherskom Hradišti kladie len po prelom 9. a 10. stor.

Medzi šperkami sa na pohrebiskách nezriedka vyskytujú i koráliky. Bývajú sklené, sklovité, kostené, jantárové či kovové a väčšinou sa v literatúre považujú za importy. Niektorí autori predpokladali dovoz napr. sklených súdkovitých, pestrofarebných s očkami alebo skvostne vypracovaných kovových exemplárov z Byzancie (Eisner 1933, 255; Filip 1948, 340). Z Porýnia sa k nám zrejme dostali pozdĺžne rebrované koráliky z kobaltovomodrého skla s bronzovým jadrom. V domácom prostredí sa potom ich napodobeniny vyrábali najmä z nazelenalého a špinavobieleho skla (Neustupný 1960, 430). V. Hrubý (1955a, 247-260) typologicky rozdelil koráliky do niekoľkých skupín, avšak s konštatovaním, že sa najmä nej hodia na datovanie, keďže časové rozpätie ich používania je príliš široké. Staromestské nálezy zaradil do 9. stor. (väčšinou do jeho druhej polovice) a do 10. stor.

Ďalším obľúbeným veľkomoravským šperkom boli prstene. Už J. Schráníl ich rozdelil do dvoch veľkých skupín. Prvou sú najjednoduchšie formy plechových pásových krúžkov s voľnými, niekedy cez seba preloženými koncami. Druhou skupinu tvoria honosnejšie kusy, zdobené obyčajne granuláciou a filigránom, často tiež so vsadeným skleným očkom (Schráníl 1928, 300-301). V. Hrubý obe skupiny rozdelil ešte na dve časti a zároveň ich datoval: jednoduché krúžkové prstene zaradil na koniec 9. a počiatok 10. stor., pásové s roztepaným štítkom, zdobené obvykle perlovcom usporiadaným do geometrických útvarov, do druhej polovice 9. až prvej štvrtiny 10. stor. Náročnejšie prstene s butónmi, okrášlené granuláciou a filigránom, zaradil na koniec 9. a snáď až na počiatok 10. stor. Za najmladšie pokladal nálezy s farebnými sklíčkami a drahokamami, prináležiace do prvej polovice 10. stor. (Hrubý 1955a, 267-270). Avšak už o niekoľko rokov neskôr, na základe no-

vých poznatkov, nachádzame v literatúre datovanie týchto skvostných prsteňov posunuté do druhej polovice 9. stor. (Benda 1966; Poulik, 1975, 145). Najnovšie práce kladú výskyt pásikových a štítkových prsteňov už k počiatku 9. stor. (Friesinger 1971, 74, 97). Objavujú sa dokonca aj na neskoraoavských pohrebiskách (Čilinská 1975, 89-90). Počas 9. stor. sa vyskytujú na Morave i na Slovensku. Dokladajú to ich nálezy v hrobových celkoch pri centrálnych hradiskách, kde boli sprevádzané byzantsko-orientálnym šperkom, ako aj na dedinských pohrebiskách v sprievode náušník podunajského typu. Ani zánik veľkomoravskej kultúry neznamenal koniec ich používania. Vyskytujú sa tiež v inventári belobrdských pohrebísk (Dostál 1991, 83). Dodnes nie je doriešená otázka doby vzniku esovitých záušníc. Viacerí autori sa pokúšali o jej stanovenie. Niektorí, napr. J. Sláma (1957, 264) a V. Šikulová (1958, 122-124) medzi 9. a 11. stor., J. Poulik (1948, 46) kladol počiatok výroby týchto záušníc do polovice 10. stor. a M. Šolle (1959, 438) do druhej tretiny 10. stor.

Komplexné zhodnotenie archeologického materiálu - najmä z centrálnych veľkomoravských lokalít, ako sú Mikulčice, Staré Město a Břeclav-Pohansko v globálnych súvislostiach (hrobové celky, stratigrafické možnosti, stavebné fázy architektúr v rámci jedného náleziska, ale aj medzi lokalitami navzájom), bude neoceniteľným prínosom nielen pre riešenie otázok týkajúcich sa šperkov, ale tiež problematiky celej veľkomoravskej kultúry.

K OTÁZKE PŮVODU, VÝSKYTU, POUŽITIA, MATERIÁLU, TECHNIKY VYHOTOVENIA A VÝZDOBY GOMBIKOV

Pôvod

Hoci väčšinu nálezov gombíkov priniesli až novodobé výskumy, z exemplárov známych už na začiatku 20. stor. z Čiech a Starého Města, honosné a bohato zdobené kusy označil L. Niederle za produkty byzantských a orientálnych dielní. Poukázal pritom na staroslovanský názov "gomb," prebratý z gréckeho originálu, na techniku vyhotovenia, výzdobu a na celkový ráz gombíkov. Dotkol sa tiež ich vývoja predchádzajúceho od jednoduchých kovových guľičiek či "hruštičiek" s uškom k väčším, ozdobnejším, zlatým a strieborným kusom v 9. stor., ktoré sa podľa neho udržali až do 11. stor. Nie všetky gombíky však L. Niederle (1930, 15; 1931, 172) pokladal za byzantské importy. Pripúšťal i podiel domácej produkcie.

Postupom času sa na Morave, v Čechách i na Slovensku nálezy gombíkov hromadili. Bádania zistili, že celkom určite existovalo niekoľko ciest i spôsobov, ktorými sa z Byzancie na naše územie dostal tento druh šperku a že Byzancia zrejme nebola, a nemohla byť ich jediným zdrojom. Podobné výrobky sa vtedy

v byzantskom umeleckom remesle už totiž neprodukovali (Štefanovičová 1989, 139). Začiatkom šesťdesiatych rokov K. Benda (1961, 62; 1963, 59-60) upozornil, že technika používaná pri zhotovovaní gombíkov a výzdobné motívy na ich povrchu - pretláčané a ryté palmety, arkády, puncované pozadie - boli využité i na zlatých nádobách z pokladu v San Nicolau Mare (Nagyszentmiklós) a na neskoraoavských kovaniach. Keďže pôvod rastlinnej ornamentiky na puncovanom pozadí možno spojiť s posledným horizontom stredodunajských liatych bronzov (Dekan 1976, 130), je veľmi pravdepodobné, že sa táto technika vyskytovala v širokom podunajskom priestore už od druhej polovice 8. stor. (Dostál 1991, 83). Jej skutočné korene však siahajú hlbšie do minulosti a na vzdialenejšie územie. Výzdobné prvky a technika lisovania jemného plechu pochádza zrejme zo sýrskej oblasti, kým celková myšlienka a spôsob jej realizácie sú asi sasanovsko - iránskeho pôvodu (Klanica 1970, 444). Tieto vplyvy z islamského iránskeho sveta sa podľa Z. Klanicu i K. Bendu prejavujú najmä na gombíkoch s výzdobou predstavujúcou vtáčka s kvapkovitým útvarom pri zobáku, ktorý symbolizuje večný život. M. Šolle (1981, 89) sa prikláňa k tomuto názoru a na nálezoch tepaných gombíkov zo Starej Kouřimi, hoci nenesú priamo motív vtáka, hľadá tiež posasánovský štýl, a to v technike puncovaného pozadia. Je pochopiteľne veľmi dôležité časovo i územne vystopovať tieto vplyvy - kto a ako ich sprostredkoval. Zdá sa, že ciest bolo niekoľko. Jedna z nich iste viedla priamo cez Byzanciu po Dunaji, ako to dokladá poklad zo San Nicolau Mare. Ďalšie prichádzali z adriatickej oblasti a sprostredkovateľom orientálnych umeleckých prvkov bolo kresťanstvo prenikajúce do Panónie cez Aquileiu (Vítková-Klímová 1983, 271). Ide nielen o motív vtákov - holubov, obdoby ktorých možno objaviť na architektúrach 9. stor. v adriatickej oblasti (Poulik 1963, 63), ale aj o predlohy rastlinnej palmetovej výzdoby, ktorá sa práve týmto územím v 6. a 7. stor. šírila z východného Stredomoria na západ - až do Španielska (Poulik 1975, 68). Neskôr túto úlohu iste prebralo vyspelé starochorvátske, staroslovanské prostredie a oblasť Dalmácie (Poulik 1975, 73; Vítková-Klímová 1983, 271). Pobadať to možno napr. na gombíkoch s motívom kresťanského kríža medzi ryhovanými pásmi rovnakého druhu, aké sa vyskytujú na kameninových článkoch starochorvátskych stavieb, zachovávajúcich si svoj kresbový charakter až do stredoveku (Šolle 1981, 86). Nemožno vylúčiť ani možnosť kultúrnych vplyvov z východu od Čierneho mora, nezávisle na Byzancii (Vítková-Klímová 1983, 271; Poulik - Chropovský 1985, 130; Klanica 1970, 433). Naopak, priame pôsobenie byzantského umeleckého remesla možno s veľkou pravdepodobnosťou predpokladať prostredníctvom majstrov, ktorí zrejme sprevádzali misiu Konštantína a Metoda. A to tým skôr, že podobní remeselníci tu pôsobili už v predchádzajúcom období

(Štefanovičová 1989, 139). J. Bureš sa podrobne zaoberal islamskými prvkami vo vegetabilnej ornamentike veľkomoravských gombíkov vo svojej štúdií v roku 1964. Na základe štylistického rozboru palmetovej výzdoby dospel k záveru, že daná ornamentika ukazuje značne pokročilé štádium vývoja, ktorého základy možno umelecko-historicky sledovať od justiniánskej doby (Bureš 1964, 49-50). Tak ako vyššie menovaní autori, aj on poukazuje na istú spojitosť medzi ornamentikou veľkomoravských gombíkov, neskoroavarských bronzov a ornamentikou nádob zo San Nicolau Mare. Zaraďuje ju do posázanovsko-ranoislamského okruhu. Podľa neho sa islamské prvky dostali do Podunajska prostredníctvom nomádskych kmeňov. Ako východisko určuje s najväčšou pravdepodobnosťou štát tureckých Chazarov, ktorí ovládali cesty z Iránu na sever a oživovali styky so stepnou oblasťou. Znamená to, že perzské a byzantské motívy islamského umenia prenikali na sever, východ i západ (Bureš 1964, 60-61). Zachytené doklady činnosti remeselníkov, ktorí pochádzali zo vzdialených oblastí a pracovali medzi Avarmi po rozvrátení ich ríše, znamenali priamy zásah tvarov raného islamu do Podunajska (Bureš 1964, 62).

Napokon treba povedať, že ku sklbeniu a k syntéze vyššie spomenutých vplyvov dochádza zrejme na Veľkej Morave. Práve tu sa totiž transformujú do podoby, ktorej jedinečnosť reprezentujú gombíky také charakteristické pre nobilitu veľkomoravského prostredia 9. stor. Zdôrazňuje to Z. Klanica (1970, 444) i D. Vítková-Klímová (1983, 269), ktorá túto teóriu rozvádza a možnosti inšpirácie veľkomoravských zlatníkov vidí priamo v domácej architektúre - v stavbách, v ktorých remeselníci pracovali a kde tieto námety vyjadřili na gombíkoch motívmi arkád.

V tejto kapitole som sa zaoberala iba nálezmi kovových gombíkov. Sklené som zámerne vynechala, pretože z hľadiska svojho pôvodu zrejme patria do celkom inej kategórie. Pravdepodobne ich bude možné zaradiť do okruhu podunajského ľudového šperku. Na rozdiel od honosných, zdobených kovových gombíkov, prislúchajúcich vyššej vrstve veľkomoravských centier, sa sklené vyskytujú i v roztrúsených hrobách neslobodných alebo celkom chudobných jedincov, často na vidieckych pohrebiskách menšieho významu (Dostál 1991, 83).

Výskyt

Pri pohľade na mapu rozšírenia dutých plechových guľovitých gombíkov sú najvýraznejšie dve skutočnosti. Prvou je ich koncentrácia v údolí rieky Moravy a druhou je tá skutočnosť, že nepoznáme žiadny depot ani žiarový hrob, ktorý by ich obsahoval (Klanica 1970, 430). Gombíky sa vyskytujú iba v kostrových hrobách. Len niekoľko kusov sa objavilo ako ojedinelý či sídliskový nález, príp. sa ich

nálezové okolnosti nezachovali. Územné rozmiestnenie si môžeme vyjadriť konkrétne. Na moravských, slovenských a českých lokalitách som zaevidovala spolu 628 kusov kovových a sklenených gombíkov (reálny počet sa odhaduje oveľa vyššie, avšak množstvo nálezov nie je publikovaných). Najviac - 197 kusov pochádza zo Starého Města, 138 z Mikulčíc, 72 z Pohanska pri Břeclavi, 93 z územia celého Slovenska (najmä z rôznych polôh v Nitre) a 63 kusov z Čiech (väčšina zo Starej Kourimi). Zvyšnú časť tvoria nálezy z ostatných moravských lokalít, okrem uvedených troch najdôležitejších. Mimo veľkomoravského regiónu sa podobné gombíky vyskytli napr. na pohrebisku pri kostole odkrytom na Pribinovom a Kocelovom hrade v Zalavare pri Blatenskom jazere. Spreádzané boli zlatými a striebornými šperkmi v takom množstve, že naznačujú možnosť existencie tamjších dielní, produkujúcich tovar rovnakého charakteru ako na Veľkej Morave. Žiaľ, tieto nálezy sú zatiaľ nepublikované (Poulik - Chropovský 1985, 30). Ďalšie podobné kusy pochádzajú z pohrebísk pri niekoľkých kostoloch na Kryme (Poulik - Chropovský 1985, 130). Jednoduché, hladké plechové gombíky (podobné, ako napr. z Nitry - poloha Lupka) sa objavili na Kaukaze, v Gruzínsku, Arménsku i v strednej Ázii (Klanica 1970, 429, 432; Poulik 1975, 68). Z európskych nálezísk možno pripomenúť ešte hladké gombíky z medeneho plechu s dlhým drôteným uškom, vyskytujúce sa v kostrových hrobách Karpatskej kotliny v horizonte liatych bronzov (Klanica 1970, 428), lisované kusy zo starochorvátskej oblasti, odkiaľ ich poznáme aj znázornené na známej kamennej skulptúre veľmoža z Biskupije (Klanica 1970, 422-423; Poulik 1975, 68-69), či ojedinelé ukážky z Maďarska, Rakúska, Rumunska a Bavorska (Poulik 1975, 69; Váňa 1954, 79; Korošec 1950, 96; Pataki 1939, 207-208; Diaconu 1958, Bialeková 1993, 244).

Uvedené fakty potvrdzujú teóriu o centre produkcie a používania gombíkov na Veľkej Morave. Hľadať však súvislosť medzi ňou a gombíkmi vyskytujúcimi sa na vzdialených uvedených územiach, je za daného stavu bádania zložitý problém (Poulik - Chropovský 1985, 130). Avšak pokiaľ hovoríme o šírení módy používania gombíkov z moravských centier do susedných krajín, možno celkom iste súhlasiť s názorom M. Šolleho (1984, 178) a predpokladať, že po zániku Veľkomoravskej ríše mnohí majstri šperkari, pod neustálou hrozbou maďarských nájazdov, hľadali ochranu u pánov českých hradísk, kam presúvali svoje dielne. V nich potom ďalej vyrábali umelecké predmety, medzi nimi aj gombíky, samozrejme, prispôbené novému prostrediu, ovplyvnené jeho tradíciami i módnymi trendmi.

Použitie

Vzhľadom k tomu, že písomné pramene nám ne-

zachovali konkrétne správy o spôsobe odievania sa našich predkov v 9. stor., ani o jednotlivých súčiastiach ich šatu, musíme sa sústrediť na iné zdroje poznania. Poslúžia nám predovšetkým archeologické hrobové celky a zachované umelecké pamiatky. Výhodou prvých je ich rozsiahly počet, nedostatkom ale fakt, že hroby bývajú často rozrušené, vykradnuté či neodborne vyzdvižené. Pritom môžeme dedukovať len z toho, čo pohrebné zvyklosti umožňovali vložiť nebožtíkovi do hrobu. Napokon, zánik organických zložiek nálezových celkov pripúšťa vysloviť iba hypotézu v odpovedi na našu otázku.

Zachované pamiatky - umelecko-remeselné diela, napr. už spomenutá skulptúra z Biskupije, síce podávajú priame dôkazy o používaní tohto druhu šperku, je ich však málo. Ryté postavičky na kovaniach, krížikoch a terčikoch, sošky, ikonografické pramene či fresky v chrámoch zobrazujú dobový odev pomerne hojne, avšak nie natoľko detailne, aby sme na nich mohli sledovať predmet nášho záujmu - gombíky.

Vieme, že v Byzancii, Kyjevskej Rusi i v karolínskej franskej oblasti, teda u susedov, obklopujúcich Veľkomoravskú ríšu z východu i zo západu, sa slávnostný odev upevňoval pomocou spony (*Klanica* 1970, 423; *Poulik* 1975, tab. 48: 2; *Poulik - Chropovský* 1985, 31). Zdalo by sa, že gombík je špecifický veľkomoravský prejav. Podľa určitých indícií však možno predpokladať, že starí Chorváti nosili podobný kroj ako Moravan, že teda využívali aj gombíky (*Klanica* 1970, 423).

Názory na funkciu tohto šperku sa rôznia. *L. Niederle* (1930, 15) predpokladal, že gombíky, hojne na náleziskách z 9.-11. stor., zastupovali sponu na tunike alebo na kabáte a že pomocou nich sa šaty zapínali bežne už v 9. stor. Nedá sa však bezpečne preukázať, či sa skutočne používali ako spínadlo, alebo boli iba našité na odev ako ozdoba (*Poulik* 1975, 69; *Poulik - Chropovský* 1985, 31). Ďalší autori sa domnievajú, že gombíky upevňovali šaty pri krku po dvoch až štyroch kusoch, ale svoju funkciu v tom zmysle, ako ju chápeme dnes, plne nenahrádzovali (*Šolle* 1984, 168). Je to zrejme už pri prvom pohľade na ich guľovitý tvar s uškom. Ak slúžili na zapínanie, tak pomocou pútiok našitých na odev, nie dierkami v ňom vystrihnutými, ako je to dnes pre nás samozrejmé. Týmto spôsobom si možno Slovania uzatvárali vpredu rozstrihnutý kabátec či vrchné rúcho (*Beranová* 1988, 132). Keby gombíky slúžili vyslovene praktickým účelom, iste by boli rozšírené vo výbave bežného ľudu. Nie je tomu tak. Nádherné, skvostné kusy nachádzame iba v bohato vystrojených hroboch pri centrálnych hradiskách a pre ľudový šperk sú príznačné skôr v sklenom vyhotovení so zataveným kovovým uškom (*Beranová* 1988, 132; *Dostál* 1991, 82).

K riešeniu problému funkcie a použitia gombíkov môžu prispieť aj samotné hrobové celky. Našlo sa v nich 614 z celkového počtu 628 gombíkov (ostatné pochádzajú z objektov, jám, zo zberov, príp. sú evido-

vané ako ojedinelé nálezy). Súbor gombíkov z hrobových celkov je zastúpený nasledovne:

- podľa kategorizácie pohlavia zosnulého: 213 ks - ženy, 40 ks - muži, 159 ks - bez udania pohlavia dospelých, 202 ks - deti bez udania pohlavia,
- podľa kategorizácie veku zosnulých: 299 ks - deti (tu je zahrnutý veľký počet detí ženského pohlavia), z toho 13 ks patrilo novorodencom do jedného roka, 75 ks - dospelé osoby (14- až 50-ročné), 6 ks - dospelé osoby viac ako 51-ročné, 234 ks - nie je zaznamenaný vek zosnulého,
- podľa polohy nálezov v hrobe: 228 ks - pod lebkou, 76 ks - na trupe, 47 ks - pri kľúčnych kostiach, 25 ks - pri ramenách, 68 ks - pri iných častiach kostry, 170 ks - nemá udanú polohu v hrobe.

Údaje podľa kategorizácie veku a pohlavia sa nevzťahujú na samotnú funkciu gombíkov, skôr ide o súvis s vekovým zložením a úmrtnosťou obyvateľstva.

Ak uvažujeme o používaní gombíkov na zapínanie, našej hypotéze vcelku neprotirečí ich uloženie v hrobe. Napriek tomu však nemožno určiť, či odev zapínali, alebo boli na ňom jednoducho prišité. Samotná poloha pripúšťa v rovnakej miere obe možnosti. Z dôvodu objektívnosti treba uviesť ešte jednu hypotézu o funkcii gombíkov. Existuje názor, že sa vôbec nepoužívali na zapínanie, ale boli len prišité na slávnostnej čiapke alebo "korune", ktorá bola atribútom vysokopostaveného člena spoločnosti. Ako ozdoba viseli teda majiteľovi okolo hlavy, dopĺňujúc jeho honosný odev. Túto teóriu podporuje i skutočnosť, že hlavný kompozičný motív výzdoby sa sústreďuje po stranách gombíka a je dobre viditeľný práve vtedy, keď je gombík vo zvislej polohe - zavesený za uško. Ak by bol za uško na odeve prišitý, teoreticky by mal byť hlavný motív jeho výzdoby sústredený na póle oproti ušku, aby bol zreteľný. Keďže sa gombíky v hroboch sústreďujú v polohe od lebky po kľúčne kosti, nemožno a priori vylúčiť ani túto pracovnú hypotézu. Potvrdiť, alebo vyvrátiť tento názor na funkciu gombíkov však môže iba ďalší výskum. Zriedkavejšie, no predsa, tvorili gombíky súčasť náhrdelníka (19 ks bolo umiestnených v rade sklených či kovových korálikov), prípadne boli uložené v malom vrecúšku (5 ks) alebo v nádobe (1 kus). Z akého dôvodu boli niektoré nálezy umiestnené pri nohách (15 ks) či pri inej časti kostry (27 ks), neviem vysvetliť. Možno to súvisí s druhotným zásahom alebo s prípadným premiestnením pri neodbornom odkrývaní hrobu.

Materiál, technika vyhotovenia, výzdoba

V tejto časti opäť rozdelím gombíky do dvoch základných skupín:

- 1. kovové nálezy,**
- 2. sklené nálezy.**

Prvú - väčšiu skupinu tvorí 525 kusov, druhú - podstatne menšiu 77 kusov, 26 nálezov nemá v literatúre udaný materiál, teda spolu spomínaných 628 gombíkov zo Slovenskej i z Českej republiky (tab. I: diagram A). Musíme pravdaže rátať s oveľa väčším počtom, avšak vo svojej práci som mohla použiť iba materiál z dostupnej literatúry alebo ten, ktorý mi ochotne poskytli niektorí autori výskumov.

1. Kovové gombíky - v tejto skupine majú najväčší podiel strieborné nálezy - je ich 183, potom pozlátené bronzové alebo medené - 152 ks, bronzové - 85 ks, zlaté - 39 ks, pozlátené (podkladový materiál nie je uvedený) - 27 ks, strieborné pozlátené - 26 ks, medené - 8 ks, železné - 4 ks a jediný postriebrený kus (tab. I: diagram B).

V technike vyhotovenia majú absolútnu prevahu tepané formy, často kombinované rytím či pretláčaním. V 123 prípadoch sa využil spôsob granulovanej výzdoby, 51-krát filigránovej.

Dominantné postavenie medzi výzdobnými prvkami má rastlinný ornament, zväčša motív palmety, obvykle spojený arkádovým vzorom na puncovanom podklade. Palmeta je najčastejšie troj- až sedemlístá v rôznom stupni štylizácie (od jednoduchých lístkov až po celkom rozložené tvary), umiestnená je do políček rôznej geometrickej, príp. srdcovitej formy. Pozadie je len zriedkavo hladké, nepuncované. Gombíky s takouto vegetabilnou ornamentikou sa vyskytli v 133 prípadoch. Podobné kompozície, avšak v políčku so zvieracím motívom namiesto palmety, sa objavili na 18 kusoch, pritom 16krát išlo o vtáčika, raz o rybu a barančeka. Vytepávanú geometrickú výzdobu nesie 32 gombíkov, v 19 prípadoch je tvorená pletencovým ornamentom.

Technika granulácie si vo veľkomoravskom prostredí získala značnú obľubu - uchovalo sa 123 gombíkov, na ktorých bola použitá. Najčastejšie sa aplikovala rovnomerne po celej ploche (50 prípadov) alebo bola komponovaná do trojuholníkov, tvoriacich niekedy maltézsky kríž, prípadne do kosoštvorcov, pruhov, malých prstencov. Často sú tieto drobné geometrické obrazce navzájom kombinované. Na jednom náleze bola granulácia upravená do malých pyramídiel na povrchu gombíka.

Filigrán sa uplatňoval najmä vo forme malých krúžkov - 28 ks, či jemných prúžkov pripevnených na plášť gombíka - 11 ks.

Rozšírené boli aj tvary s povrchom posiatym drobnými či väčšími pukličkami - 23 ks, ktoré boli ešte zdobené jemnou granuláciou: v trojuholníčkoch (12 ks), po celej ploche pukličiek (6 ks), tvoriacou maltézske kríže (4 ks). Na jednom náleze boli pukličky ozdobené filigránom.

V 22 prípadoch sa vyskytli tzv. melónovité gombíky, plocha ktorých je žliabkovaná vertikálne od uška smerom k dolnému pólu.

Efekt drahých kameňov alebo obyčajných sklíčok

vsadených do plechových puzdierok na povrchu gombíkov sa uplatnil na 23 kusoch, pričom najobľúbenejší bol kontrast kovu s modrými sklíčkami (14 ks).

Zaujímavý typ predstavujú polyedrické, tzv. lucerňkové, teda hranené gombíky (12 ks), tiež často kombinované s farebnými očkami.

Nie zanedbateľný počet - 41 ks - prislúcha jednoduchým hladkým, nezdobeným tvarom. Ich protipólom sú zložité honosné kusy s dvojvrstvovým plášťom, komplikovane zdobené granuláciou i filigránom. Našlo sa ich však len päť.

Okrem uvedených, najčastejšie sa vyskytujúcich spôsobov dekorácie, zdobili sa gombíky tiež inými motívami, pre ktoré ale zatiaľ nepoznáme väčší počet analógií. Spomeňme napr. nálezy ozdobené hviezdicou (8 ks), rozetkami (5 ks), celopuncovým povrchom (2 ks), vertikálnymi perlovcovými líniami (2 ks), volútami (5 ks), špirálami (3 ks), koncentrickými kruhmi (5 ks), imitáciou filigránových prstencov (1 ks), esovitými motívami (1 ks), guľôčkou (3 ks) alebo krúžkom na spodnej časti (1 ks) atď.

Ojedinelé sú takisto tvary, ktoré nie sú guľovité, prípadne mierne sploštené. Patria medzi ne napr. dvojkonické (7 ks), žaluďovité (2 ks), hruškovité (1 ks) alebo kónické (1 ks) gombíky (tab. I: diagram C).

2. Sklené gombíky sú guľovité, väčšinou mierne sploštené, so železnými alebo bronzovými uškami, v jednom prípade s medenými obručami. Z celkového počtu 77 kusov je väčšia časť - 39 ks zelených, 12 ks je modrých, 4 žlté, 2 biele, 2 dúhové, 1 ružový, 1 žltozelený a 1 tmavý. Uvedené základné formy len zriedkavo bývajú doplnené ďalšími výzdobnými aplikáciami (8 gombíkov má napr. na povrchu farebné očka či škvrny, jeden má plasticky vystupujúce malé výčnelky).

Vyjadriť sa k veľkosti gombíkov - či už kovových, alebo sklenených - je ťažké a nepresné. Vysoký počet (viac ako 38 %) gombíkov nemá v literatúre udané rozmery, prípadne sa nedajú stanoviť, lebo nálezy sú fragmentárne alebo celkom rozpadnuté. Z tohto dôvodu treba nasledujúce výčíslenie považovať za orientačné: 7,9 % nálezov má priemer max. 10 mm; 31,7 % je v rozmedzí 11 až 20 mm; 17,4 % má rozmery 21 až 30 mm a 4,7 % má výšku i šírku najmenej 31 mm (tab. I: diagram D).

TYPOLÓGIA A DATOVANIE GOMBÍKOV

Gros tejto kapitoly, ale v konečnom dôsledku kosťu celej práce, tvorí počítačové spracovanie hrobových celkov s pokusom o časové usporiadanie jednotlivých typov gombíkov. Niekoľkými slovami preto priblížim postup práce, aj keď metóda seriatej analýzy je v dnešnej archeologickej praxi už dosť známa a často používaná. Jej podstata spočíva v tom, že vyberieme isté kritériá, ktoré sa z hľadiska zame-

rania danej práce zdajú najvhodnejšie. V mojom prípade som si zvolila 16 typov gombíkov podľa druhu výzdoby. Výzdobu som totiž pokladala za najvariabilnejšiu, takže by mohla byť najcitlivejším kritériom chronologickej postupnosti vývoja jednotlivých typov gombíkov. Pri vyhodnotení som brala do úvahy použitý materiál, techniku vyhotovenia a veľkosť gombíkov. Pritom bolo dôležité vybrať také výzdobné motívy, ktoré sa v hrobových celkoch vyskytujú minimálne dvakrát, a to najmenej s dvojakým druhom ostatného hrobového inventára, aby vznikla dostatočná škála kombinačných a porovnávacích možností. Hrobové celky, ktoré okrem jedného typu gombíka neobsahovali žiadne iné nálezy, boli takisto z analýzy vylúčené. Týmto spôsobom sa počet zredukoval na 190 vhodných hrobov. Pri samotnom počítačovom spracovaní som sa pridržovala metodiky uvádzanej *Petrom Ihnom (1983), Irmelou Herzog a Irwinom Scollarom (1987)*. Výsledkom bol seriálny diagram vo forme diagonály, kde najstaršie hrobové celky boli zoskupené v ľavom hornom rohu a najmladšie v pravom dolnom rohu diagramu. Zvolených 16 typov gombíkov sa takto zoradilo do časovej postupnosti, ako je to znázornené na tabuľke II. Táto tabuľka vlastne predstavuje v prehľadnej a zrozumiteľnej forme seriálny diagram s presne dodržaným rozpätím výskytu jednotlivých typov. V analýze bolo použitých 16 typov gombíkov podľa výzdoby (tab. II):

- geometrický rytý ornament
- gombík zdobený granuláciou a sklíčkami
- geometrický ornament na puncovanom pozadí (väčšinou v tvare pletenca)
- výzdoba tvorená pukličkami na povrchu gombíka, pukličky zdobené granuláciou, príp. filigránom
- motív vtáčika na puncovanom pozadí v políčku rôzneho tvaru, najčastejšie vymedzenom arkádami
- výzdoba tvorená z tepaných špirál
- výzdoba tvorená z granulovaných geometrických obrazcov (trojuholníkov, kosoštvorcov, prúžkov)
- hustá granulácia po celom povrchu gombíka
- tzv. melónovitý gombík, t. j. žliabkovaný od uška smerom k dolnému pólu
- polyedrický (lucerničkový) gombík zdobený farebnými sklíčkami alebo kamienkami
- výzdoba filigránom (najčastejšie filigránové prúžky vymedzujúce políčka, v ktorých sú filigránové prstene)
- výzdoba z filigránových prstencov - husto po celom povrchu
- rastlinný (najčastejšie palmetový) motív na puncovanom (zriedka nepuncovanom) pozadí v políčkach ohraničených arkádami alebo srdcovitým meandrom
- sklenený gombík so zataveným kovovým uškom
- hladký nezdobený plechový gombík, často sa skla-

dajúci z dvoch spojených pologúľ, niekedy s prstencom, príp. s plechovou platničkou okolo uška

- tzv. dvojplášťový gombík, komplikovane zdobený zväčša granuláciou a filigránom.

Ostatný hrobový inventár som pre potreby analýzy rozdelila na 50 konkrétnych typov. Sú stanovené tak, aby najlepšie vyhovovali cieľu štúdie a zároveň, aby bol do nich zahrnutý celý obsah všetkých 190 použitých hrobov. Vynechala som iba nálezy, ktoré sa vyskytli len jediný raz a pritom nemali žiadnu vypovedaciu schopnosť k riešeniu problematiky chronológie. Tieto nálezy sú však uvedené v pripojenom katalógu, ktorý obsahuje kompletný zoznam inventára všetkých použitých hrobových celkov. Hroby obsahovali rozličné prídavky, preto udávam, aké typy som zvolila pre potrebu analýzy:

O s t r o h y (typológia podľa *D. Bialekovej*):

1. ostrohy III. typu
2. ostrohy IV. typu
3. ostrohy V. typu
4. ostrohy (bližšie necharakterizované, neurčiteľné)
5. N á d o b a
6. V e d r o
7. Z b r a ň
8. N ô ž
- N á u š n i c e
9. krúžkové náušnice
10. náušnice podunajského typu
11. lunicové náušnice
12. náušnice s pripojenými retiazkami
13. bubienkové náušnice
14. košíčkové náušnice
15. hroziénkové náušnice
16. stĺpkové náušnice
17. hviezdicové náušnice
18. náušnice (bližšie necharakterizované, neurčiteľné)

P r s t e n e

19. jednoduché krúžkové prstene
20. štítkové prstene
21. prstene s butónom (sklíčkom, kamienkom)
22. prstene (bližšie necharakterizované, neurčiteľné)

N á h r d e l n í k y

23. sklené koráliky (bližšie necharakterizované)
24. pozlátené koráliky
25. sklené koráliky so zatavenými farebnými vláknami
26. sklené koráliky s farebnými očkami, prúžkami
27. sklené koráliky so zataveným kovovým jadrom
28. bronzové koráliky
29. zlaté koráliky
30. strieborné koráliky
31. olovené koráliky
32. jantárové koráliky
33. valcovité koráliky

34. diskovité (kotúčovitě) koráliky
35. guľaté koráliky
36. súdkovité koráliky
37. melónovité koráliky
38. viacnásobné (členené) koráliky
39. polyedrické koráliky
40. mušle
41. kaptorgy
42. lunicové závesky
43. koráliky, náhrdelníky (bližšie necharakterizované)

Z á u š n i c e

44. záušnice s jednoduchou slučkou
 45. záušnice s viacnásobnou esovitou slučkou
 46. záušnice (bližšie necharakterizované)
- P á s o v á g a r n i t ú r a:
47. jazyková garnitúra
 48. garnitúra zdobená vruborezom
 49. iný druh garnitúry (príp. bližšie necharakterizovaný)
 50. K r e s a d l á (ocieľky).

Podotýkam, že 50 kategórií, do ktorých som včlenila obsah hrobových inventárov, nepodlieha žiadnej zaužívanej typológii. Jednotlivé kritériá som zvolila podľa znakov nálezov, ktoré sa mi zdali byť najdôležitejšie z hľadiska cieľa mojej práce. Preto napr. akýkoľvek druh keramiky - hrniec, džbán, rozbité črepy - patrí jednoducho do kategórie "nádob", kým napr. náušnice sú rozdelené do 10 kategórií. Dôležitými boli tie znaky, ktoré prejavovali isté väzby na chronologické umiestnenie - či už:

1. vyplývajúce z doterajšieho archeologického bádania a súčasných názorov, alebo

2. sa v istom štádiu môjho rozboru takými ukázali.

(Príklad: 1. podľa všeobecne rozšíreného názoru zbrane, nádoby alebo vedrá vo veľkomoravských hrobách by mali patriť k staršiemu horizontu, rovnako ako jazykovité kovania pásových garnitúr či garnitúry zdobené technikou vruborezu.

2. Na začiatku práce som pre koráliky uvažovala s oveľa väčším počtom kategórií - zahrňajúcich farbu, počet a presnejšiu typológiu. Neskôr sa však takéto detailné rozčlenenie ukázalo nefunkčné a počet kategórií som zredukovala na znaky, ktoré mali význam pre riešenie úlohy.) Tento prístup mi umožnil neustálu kontrolu a porovnávanie seriálnych výsledkov s reálnym stavom bádania, s datovaním jednotlivých hrobových celkov autormi výskumov, so stratigrafiou, ak bola publikovaná atď.

GOMBÍKY A OSTROHY

Ako je spomenuté v úvode, za veľmi dôležitý som vo svojej práci považovala spoločný výskyt gombíkov a ostrôh, keďže ostrôhy sú vďaka typológii vypracovanej *D. Bialekovou* (1977) datovateľné. Veľkou nevýhodou však je, že gombíky viac-menej ako žen-

ský, resp. dievčenský prídavok (štatisticky uvedené v predchádzajúcej kapitole) a ostrôhy ako typický mužský atribút, sa v spoločných hrobách vyskytli pomerne zriedka. Spolu s ostrôhami sa napr. našlo len 40 gombíkov. Pre moju prácu som však mohla využiť oveľa menej nálezov. Príčinou je jednak zlá zachovalosť niektorých kusov ostrôh - nedali sa rekonštruovať, jednak nedostatočný popis materiálu či nekvalitné reprodukcie a ilustrácie v publikovaných náleziskách, z ktorých nemožno určiť typ nálezu.

Vychádzala som najmä z ostrôh pochádzajúcich z Břeclavi - Pohanska, menej z Mikulčíc a zo Starého Města. Pridržiavala som sa typológie *D. Bialekovej* (1977) a jej komparácie s členením *V. Hrubého* (1955a).

Gombíky sa na troch najvýznamnejších veľkomoravských lokalitách objavujú v sprievode ostrôh, ktoré *D. Bialeková* označila ako typy III. až V. Prvé dva typy (I. a II.) jej delenia sa vyskytujú v staršom časovom období, kedy sa zrejme ešte gombíky nepoužívali - sú to ostrôhy s háčikmi a očkami. Pozornosť som sústredila na tie, ktorých ramená zakončujú platničky rôzneho tvaru (*Bialeková* 1977, 103-160).

TYP III. (TYP III. *V. Hrubého*)

Predstavuje ostrôhy s ramenami v tvare písmena U - širokými, plochými, príp. v strednej časti zúženými (podtypy A, B, C). V koncovnej časti ramena majú dva alebo tri nity umiestnené v horizontálnej rovine. Typ III. sa podľa *D. Bialekovej* (1977, 126-131) vyskytuje v prvej polovici 9. stor., na rozdiel od *V. Hrubého*, ktorý ho časovo radí do poslednej tretiny 9., až do začiatku 10. stor.

Hroby, v ktorých sa našli gombíky spoločne s ostrôhami III. typu:

1. Mikulčice - hrob 44:

Ostrôhy:

- 2 parabolické s lopatkovými platničkami a s tromi nitmi v žliabku, s valcovitým kužeľovite zahroteným bodcom, pozlátene, zdobené ľudskými masami = typ III. A
- 2 ďalšie ostrôhy (bez popisu).

Gombíky:

- 2 bronzové pozlátene, zdobené palmetami; priemer 23 mm (tab. VI: 1).

(*Poulik* 1957, 367)

2. Mikulčice - hrob 51 od dvojapsidovej rotundy:

Ostrôhy:

- 2 železné neúplné detské so širokými, smerom k platničke po oboch stranách vykrojenými ramenami, so stopami po tuzovanej výzdobe. Platničky sú nezreteľné, s hlavičkami po troch železných nitoch. Dĺžka 88 mm = typ III. A.

Gombíky:

- 2 strieborné, zdobené palmetami, arkádami a puncovaným pozadím; v zlomkoch.

(*Poulik* 1963, 144)

3. Mikulčice - hrob 70 od dvojapsidovej rotundy:

Ostrohy:

- 2 železné malé detské so širokými ramenami a krátkym bodcom. Ramená nie sú zakončené platničkou, ale hrotite. Uprostred nich je po oboch stranách výrez; dĺžka asi 60 mm = typ III. A
- časť ramena železnej ostrohy; dĺžka asi 61 mm.

Gombíky:

- 1 pozlátený, zdobený palmetami, arkádami a puncovaným pozadím; priemer 17 mm (tab. VI: 2)
- 1 strieborný s rovnakou výzdobou; priemer 17 mm
- 2 strieborné, zdobené granulovanými trojuholníkmi a horizontálnym granulovaným dvojradom na najväčšej výduti; priemer 7 mm (tab. VI: 3).

(Poulik 1963, 148)

4. Staré Město - Na Valách - hrob 261/49:

Ostrohy:

- fragmenty železných detských ostrôh = typ III. C.

Gombíky:

- 2 strieborné, zdobené srdcovitým meandrom; priemer 25 mm
- 2 medené pozlátené, zdobené palmetami, arkádami a puncovaným pozadím; priemer 19 mm.

(Hrubý 1955a, 452; 1955b, 289)

TYP IV (TYP I. A V. Hrubého)

Sú to platničkové ostrohy s parabolicky roztvorenými ramenami a s platničkami kvadratického, lopatkovitého alebo štylizovaného tvaru so žliabkom vo vrchnej tretine, v ktorom sú tri, príp. len dva nity. Delia sa na dva podtypy (IV. A a IV. B) tvarovo zhodné, iba druhý z nich je jemnejšieho, subtilnejšieho prevedenia. Ostrohy tohto typu sú typické pre tzv. blatnicko-mikulčický horizont. V. Hrubý ich radí do prvej polovice 9. stor., teda zhruba zhodne s D. Bialekovou (1977, 131-134).

Hroby so spoločným výskytom gombíkov a ostrôh IV. typu:

1. Břeclav-Pohansko - hrob 225:

Ostrohy:

- 2 malé masívne železné, mierne parabolické, s lopatkovými platničkami s tromi nitmi v žliabku. Vonkajšia časť je po celej ploche zdobená medenou tautiou, tvoriacou ornament kombináciou oblúčikov, bodce je zdobený vetvičkovým vzorom.

Gombíky:

- 2 strieborné, zdobené palmetami v troch poliach, medziplochy sú vyplnené tepanými krúžkami. Dole je trojuholník s krúžkami, hore päťcípá hviezda; priemer 17 mm (tab. IV: 21).

(Kalousek 1971, 133)

2. Břeclav-Pohransko - hrob 269:

Ostrohy:

- 2 železné s dlhými bodcami, polkruhovými tautovými ramenami, lopatkovými platničkami s tromi nitmi v žliabku s medeným plechom = typ IV.A.

Gombíky:

- 2 strieborné, na povrchu je veľa kosoštvorcov z jemnej granulácie, drôtené uško je prichytené krúžkom; priemer 16 mm (tab. IV: 22).

(Kalousek 1971, 156)

3. Břeclav-Pohansko - hrob 329:

Ostrohy:

- 2 železné s dlhším bodcom, s priečne ryhovanými parabolickými ramenami, lopatkovými platničkami s tromi nitmi v žliabku = typ IV. A.

Gombíky:

- 2 medené pozlátené, rozdelené rebrami do trojuholníkových polí spojených krúžkami, z priesečníkov vybiehajú kvapkovité útvary, pozadie je puncované; priemer 17 mm (tab. V: 5).

(Kalousek 1971, 179)

4. Mikulčice - hrob 43 od dvojapsidovej rotundy:

Ostrohy:

- 2 detské parabolické s krátkymi bodcami a lopatkovými platničkami, v nich je v hornej časti priečny zárez s dvoma nitmi; dĺžka 84 mm.

Gombíky:

- 2 pozlátené, zdobené palmetami, arkádami a puncovaným pozadím; priemer 20 mm (tab. VI: 4).

(Poulik 1963, 142)

5. Mikulčice - hrob 100:

Ostrohy:

- 2 železné parabolické s krátkymi bodcami, lopatkovými platničkami s tromi nitmi v žliabku a so striebornou tautovanou geometrickou výzdobou.

Gombíky:

- 1 strieborný, posiaty pukličkami s venčekom granulácie, na ktorých sú granulované trojuholníky; priemer 20 mm (tab. VI: 7).

(Poulik 1963, 154)

TYP V. (TYP I. B a II. V. Hrubého)

Predstavujú ho platničkové ostrohy s ramenami v tvare písmena U, s nitmi na oboch stranách koncových platničiek.

Podtyp V. A sa vo veľkomoravskom prostredí vyskytuje na pohrebiskách s najstaršími typmi franských mečov a s nálezmi tzv. blatnicko - mikulčického horizontu. Len výnimočne siaha do začiatku druhej polovice 9. stor. V klasickom veľkomoravskom stupni typ V. A chýba. Jednoduché tvary ostrôh tohto druhu sa v domácej produkcii zhotovovali od druhej štvrtiny 9. do konca 9. stor.

Podtyp V. B - ostrohy s trojuholníkovými, lopatkovými, šesťuholníkovými alebo okrúhlymi platničkami (= typ II. V. Hrubého) sa vyskytujú súčasne s typom V. A a s ďalšími západnými importmi od začiatku 9. stor. Podobne ako variant V. A sa začínali skoro produkovať i v domácom prostredí, už v prvej štvrtine 9. stor., ale väčšina sa vytrácala v klasickom veľkomoravskom stupni (Bialeková 1977, 134-138).

Hroby so spoločným výskytom gombíkov a ostrôh V. typu:

1. **Břeclav-Pohansko** - hrob 205:

Ostrohy:

- 2 menšie železné s polkruhovými ramenami, obdĺžnikovými platničkami s dvoma zvislými žliabkami na okraji, v každom po tri nity v bronzových krúžkoch z granulovaného drôtu = typ V. A.

Gombíky:

- 2 medené pozlátané polyedrické (lucerničkové), s očkami z modrého skla; rozmery: 28 x 18 cm (tab. IV: 20)
- 2 strieborné celogranulované, so zrníčkami na krúžkových podložkách; priemer 18 mm (tab. IV: 19)
- 1 medený pozlátaný, zdobený palmetami a arkádami, dole je trojuholník s krúžkom v strede; priemer 19 mm.

(Kalousek 1971, 126)

2. **Staré Město-Na Valách** - hrob 50/50:

Ostrohy:

- 2 kusy = typ V. B (Bialeková 1977, 136).

Gombíky:

- 1 zlatý melónovitý, zdobený zvislým žliabkovaním, so sústrednými kruhmi v dolnej polovici oproti ušku; priemer 19 mm.

(Hrubý 1955, 473)

Břeclav-Pohansko - hrob 230:

Ostrohy:

- 2 bronzové s valcovitým kužeľovite zakončeným bodcom, s mierne rozvretými ramenami. Ukončené sú štvorcovými platničkami, ktoré sú zdobené motívom rovnoramenného križa z vruborezu a s jedným nitom uprostred. Z vnútornej strany je plechová platnička na pripavenie ostrôh; dĺžka 95 mm. Podľa ich vyhotovenia v bronzovej a výzdoby vruborezovou technikou, možno s istotou zaradiť medzi starobylé tvary, vyskytujúce sa maximálne do polovice 9. stor.:

Gombíky:

- 2 medené pozlátané, zdobené palmetami, arkádami a puncovaným pozadím; priemer 20 mm (tab. V: 1)
- 1 sklený dúhový, obopnutý dvoma medenými obručami, na vonkajších stranách ornamentovanými zrnitými drôtkami, medzi ktorými sú dva rady torčovaného drôtu tvoriace vzor v podobe písma V. Obručky sú hore zopäté kruhovou podložkou pre uško zasadené do granulovaného krúžku, dole upevnené malým nitom; priemer 22 mm (tab. V: 2).

(Kalousek 1971, 137)

VYHODNOTENIE S POKUSOM O ČASOVÉ ZARADENIE JEDNOTLIVÝCH TYPOV GOMBÍKOV

V záverečnom prehľade sa pokúsím o skompletizovanie známych údajov a seriálnych výsledkov do

súvislostí, ktoré by ukázali nový pohľad na tradične preberané názory o datovaní veľkomoravských gombíkov a podporili by úvahu, nedávno uvedenú do literatúry B. Dostálom (1991, 82), o zrejmej nutnosti posunúť celkové datovanie tzv. byzantsko-orientálneho veľkomoravského šperku nižšie.

Postupovať budem podľa jednotlivých typov gombíkov (je ich dovedna 16 a uvedené sú v predchádzajúcej kapitole), aké som zvolila pre potreby seriálnej analýzy.

Najrozsiahlejšiu skupinu tvoria nálezy s **vegetabilnou výzdobou** (tepané palmy medzi arkádovými oblúkmi alebo v políčkach ohraňovaných pletencom - najmä do tvaru srdcovitého meandra - na zdrsnelom puncovanom pozadí). Tieto gombíky (ako napokon prevažná väčšina všetkých, nielen zdobených rastlinnými motívami) majú guľovitú, často mierne sploštenú podobu s máličko väčšou šírkou ako výškou. Nezriedka však bývajú, vzhľadom na svoju krehkosť, značne deformované. Ich veľkosť sa pohybuje od 13 do 37 mm (výška uška nie je zarátaná). Gombíky majú veľmi často pozlátaný povrch - s bronzovým, medeným alebo strieborným základom (61 ks), počtom za nimi nasledujú celostrieborné nálezy (59 ks), ostatné sú bronzové, príp. medené. Niektoré nemajú v literatúre udaný materiál vyhotovenia. Zaujímavé je, že gombíky tejto výzdoby sa z rýdzeho zlata vyskytli len v dvoch exemplároch.

Pokiaľ ide o datovanie, tieto gombíky sú jedným z typov tradične datovaných príliš vysoko. Korene takéhoto časového zaradenia siahajú do počiatku nášho storočia, kedy J. Schráníl i J. Hampel dospeli k názoru, že gombíky sa nosili od konca 10. po celé 11. stor. (Schráníl 1928, 301, 304; Hampel 1905; Hrubý 1955a, 208). V priebehu rozsiahlych výskumov na dvoch kľúčových veľkomoravských lokalitách - v Mikulčiciach a v Starom Meste - ich autori J. Poulik a V. Hrubý vyjadrili presvedčenie, že gombíky možno datovať najskôr do druhej polovice 9. stor. (Hrubý 1955a, 210). Tieto teórie sa potom odrazili v samotnom časovom zaraďovaní hrobových celkov. Napr. hrob 70 z Mikulčíc, v ktorom sa našla bronzová pozlátaná pracka so zvieracími hlavičkami, vyrobená okolo r. 825, bol vzhľadom na bronzový pozlátaný gombík s palmetovým vzorom (tab. VI: 2) a na ostrôhy, datovaný až do tretej tretiny 9. stor. (Poulik 1963, 49). Prítom ostrôhy z tohto celku, prislúchajúce III. typu D. Bialekovej (1977, 126-131), tiež korešpondujú s dobou vyhotovenia zoomorfnej pracky, keďže tento typ sa vyskytuje od začiatku 9. stor. až do jeho polovice. Už v päťdesiatych rokoch sa štylistickému rozboru vegetabilnej ornamentiky gombíkov venoval J. Cibulka. Vyslovil predpoklad, že medené pozlátané gombíky z hrobu 134/49 (tab. IX: 16), odkrytého pod základovým múrom prvého kostola Na valách v Starom Meste, patria do prvej polovice 9. stor. (Cibulka 1958; Hrubý 1955a, 210; Poulik - Chropovský 1985,

31). Keďže podľa výzdoby ide o ten istý typ gombíka ako z mikulčického hrobu 70, nie je dôvod - predovšetkým vzhľadom k ostatnému inventáru - odmietnuť zaradenie gombíka do rovnakého časového úseku, t. j. do prvej polovice 9. stor. K podobnému záveru ako J. Cibulka dospel i K. Benda. Poukázal na to, že technika pretláčaných a rytých palmiet, arkád a puncovaného podkladu bola použitá i na zlatých nádobách pokladu zo San Nicolau Mare (Nagyszentmiklós) a na neskoroavarských kovaniach. Mohla sa teda vyskytovať na širokom území už od druhej polovice 8. a počas celého 9. stor. (Benda 1961, 62, 63, 59-60). Ukážeme si na nasledujúcich príkladoch, že nálezy z uvedených dvoch hrobov nie sú ojedinelé a že gombíky s rastlinnou palmetovou výzdobou sa oveľa častejšie objavujú v sprievode pamiatok starej fázy veľkomoravského obdobia.

V hrobe 225 v Břeclavi-Pohansku sa dva strieborné gombíky s päťlistými palmetami v troch poliach (tab. IV: 21) našli spolu s parabolickými železnými ostrohami tauzovanými meďou, IV. typu D. Bialekovej. Tvarom i výzdobou zodpovedajú, podobne ako železné jazykovité nákončie či strmienkové prevliečky s rovnakou tauziou, nálezom charakteristickým pre tzv. blatnicko-mikulčický horizont, t. j. koniec 8. až prvú tretinu 9. stor.

Z hrobu 230 tej istej lokality pochádzajú dva medené pozlátené gombíky s palmetami medzi arkádami na puncovanom povrchu (tab. V: 1). Ich zosnulému vlastníčkovi patrili aj bronzové ostrohy so štvorcovými platničkami, zdobené vruborezom rovnako ako príslušná garnitúra kovaní (Kalousek 1971, 137). Sám typ ostrôh i fakt, že vruborezová technika, príznačná pre blatnicko-mikulčický štýl, sa už vôbec neobjavuje v druhej polovici 9. stor. (Poulik 1963, 42), poukazujú na starobylosť týchto nálezov.

Do rovnakej kategórie radím inventár z hrobu 44 od druhého kostola v Mikulčiciach. Autor výskumu J. Poulik (1975, 63) v novších prácach posúva svoje pôvodné datovanie a výrobu nálezov z tohto hrobu kladie do prvej štvrtiny 9. stor. Ide o parabolické ostrohy s lopatkovými platničkami, pozlátené, zdobené ľudskými maskami, typu III.A D. Bialekovej, o staré jazykovité kovania a napokon o dva bronzové pozlátené gombíky s palmetovou výzdobou.

V hrobe 43 pri mikulčickej dvojapsidovej rotunde boli takéto gombíky (tab. VI: 4) spolu s dvoma detskými parabolickými ostrohami s lopatkovými platničkami, typu IV.A (Poulik 1963, 142), charakteristickými pre najstaršiu fázu veľkomoravského obdobia.

Tomuto časovému úseku zodpovedajú tiež ostrohy III. typu D. Bialekovej z hrobu 51 v Mikulčiciach so zvyškami tauzovanej výzdoby a z hrobu 261/49 z pohrebiska Na valách v Starom Meste. V prvom prípade boli v sprievode strieborných a v druhom v sprievode medených pozlátených gombíček, zdobených tepanými palmetami (Poulik 1963, 145; Hrubý 1955a, 452):

Pre presnejšie chronologické zatriedenie nám iné nálezy neposlúžia do takej miery ako ostrohy. Ak však prijmem predpoklad, že keramika, vedierka a zbrane sú príznačné pre hroby staršieho stupňa veľkomoravskej kultúry (Poulik - Chropovský 1985, 120), potom i tu možno uviesť ich spoločný výskyt s tepanými gombíkmi s rastlinnou ornamentikou. Napríklad hrob 5 a 127 z Břeclavi-Pohanska (tab. IV: 6) s rozbitou nádobou (Dostál 1975, 335-336; Kalousek 1971, 85), hrob 35/50 zo Starého Města (tab. VII: 19) s hrnčekom (Hrubý 1955a, 471) a hrob č. 323/49 z rovnakej lokality (tab. VII: 17) s vedierkom a fragmentom hrnčeka (Hrubý 1955a, 462), hrob 110 zo Starej Kourimi s vedierkom (Šolle 1966, 267) alebo hrob 18/49 zo Starého Města (tab. VII: 7) so sekerou (Poulik 1955, 322).

V súvislosti s rastlinnou palmetovou ornamentikou na gombíkoch dávam do pozornosti ešte hrob 100 z hradiska v polohe Valy v Mikulčiciach. V ňom sa totiž našlo aj známe strieborné pozlátené liate jazykovité nákončie, na líčnej strane zdobené nielom a puncovaním, vnútri plochy sú dve polička - v hornom je nielovaním vytvorená ľudská tvár, v spodnom je tou istou technikou znázornené ľudské oko a ústa. Na zadnej strane nákončia je vyrytá postavička oranta, čiže kňaza alebo biskupa s rukami pozdvihnutými v modlitebnom geste. Kým tento motív má predlohou v byzantskej či koptskej oblasti, tak celkový tvar a technika sa hlási do karolínskeho kultúrneho okruhu. Výrobok však bol zrejme vyhotovený v domácom prostredí ako výsledok skĺbenia východných a západných podnetov už v prvej polovici 9. stor. (Poulik 1975, 63-66), čomu by zodpovedala i teória, že ornamentálny prvok ľudskej masky sa už vôbec neobjavuje v druhej polovici 9. stor. (Poulik 1963, 42). V tomto hrobe sa tiež, ako som už spomenula, vyskytli aj gombíky zdobené tepanými palmetami na puncovanom podklade. Keďže ide o pomerne veľké (priemer 30 mm) strieborné exempláre (tab. VI: 8), dávam na zváženie, či sú skutočne oprávnené úvahy, že práve tieto veľké strieborné kusy sú charakteristické výlučne až pre mladšie obdobie, s výskytom od poslednej tretiny 9. stor. (Poulik 1975, 67). Na druhej strane je ale pravdou, že z gombíkov, ktoré sa objavili s preukázateľne starým materiálom (ostrohy), ani jeden nedosahoval priemernú veľkosť 30 mm (bez uška). Takéto veľké, alebo väčšie, boli však niektoré kusy sprevádzajúce nálezy, ktoré som označila za teoreticky staré (vedierka, nádoby). Zdá sa, že platí predpoklad o vývoji gombíkov s tepaným palmetovým vzorom od malých (priemer zhruba 13 mm) k väčším (priemer viac než 30 mm), završenom vo veľkých výstavných nálezoch z Čiech, najmä zo Starej Kourimi. Inými slovami povedané, v staršom období prevažujú drobné gombíky, kým v mladšej fáze nadobúdajú prevahu nálezy väčších rozmerov. Ani v tomto období však celkom nevymizli malé gombíky (s rozmermi zhruba od 13 do 20 mm), ako je

znázornené v tabuľke III. Podstatné ale je, že možno posunúť zaužívané datovanie týchto gombíkov do obdobia pred polovicu 9. stor. Dokonca sa ukázalo, že počiatok ich používania možno položiť už do tzv. blatnicko-mikulčického horizontu (Poulík 1957, 298; Poulík - Chropovský 1985, 31). Vtedy si získali obľubu, inšpirujú sa starými vzormi a počas veľkomoravského obdobia ju nestratili. Po zániku Veľkej Moravy sa šperkárski majstri so svojimi dielňami presúvali do českých hradísk a tam v novom prostredí pokračovali v produkcii gombíkov (Šolle 1984, 178).

Ďalšiu skupinu tvoria gombíky s **granuláciou na povrchu**. Býva jemnejšia (maková) aj hrubšia, posiatá husto po celom plášti, niekedy zasadená do drôtených krúžkov, inokedy sa sústreďuje do malých skupiniek, vytvárajúcich trojuholníčky či kosoštvorce. Ako materiál použitý na výrobu gombíkov dominuje striebro - 39 ks, pozlátený povrch má 13 ks a oproti predchádzajúcemu typu sa viackrát využilo čisté zlato - 9 ks. Len 2 gombíky sú bronzové a zvyšok nemá v literatúre uvedený materiál. Veľkosťou sa radia medzi menšie, s priemerom od 6 do 22 mm. Väčšinou však nedosahujú ani 20 mm (bez výšky uška).

Granulované gombíky sa svojimi koreňmi dotýkajú tzv. blatnicko-mikulčického horizontu, a to prostredníctvom archaických ostrôh, s ktorými sa našli v hrobách. Možno uviesť už spomenutý hrob 70 z Mikulčíc, datovaný do prvej polovice 9. stor. na základe železných ostrôh III. typu D. Bialekovej, malého bronzového pozláteného nákončia zdobeného pletencom a rozetkou technikou vruborezu, bronzovej pozlátenej zoomorfnej pracky a napokon i troch drobných tepaných gombíkov zdobených palmetami a arkádami na puncovanom podklade. Súčasťou hrobového inventára boli totiž aj dva maličké (priemer 7 mm) strieborné gombíčky, zdobené granulovanými trojuholníkmi a horizontálnym dvojradom zrníka na najväčšej výduti (tab. VI: 3) (Poulík 1963, 148).

S ostrohami typu IV. D. Bialekovej sa granulované gombíky našli v hrobe 269 v Břeclavi-Pohansku. Ide o železné ostrógy s dlhými bodcami, ramenami v tvare písmena U, zdobenými tauziou, ukončené lopatkovými platničkami s tromi nitmi v žliabku s medeným plieskom. Nielen ony, ale i jazykovité železné nákončia s tromi nitmi v bronzovom pliesku svedčia o starom stupni veľkomoravskej kultúry. Jazdeckú garnitúru, okrem 2 železných praciek a noža, dopĺňajú 2 strieborné gombíky s priemerom 16 mm, s mnohými kosoštvorcami z jemnej granulácie na povrchu (tab. IV: 22) (Kalousek 1971, 156).

V šesťdesiatych rokoch sa takéto gombíky datovali do prvej polovice 10. stor. Prijalo sa totiž časové zaradenie exemplárov z Předmostia (tab. IX: 14, 15) a Libice (celogranulované alebo s granulovanými trojuholníkmi) a zovšeobecnilo sa na ostatné lokality. V Hrubý a J. Poulík (1963, 62, 86) síce predpokladali ich výskyt už od poslednej tretiny 9. stor., ale zároveň ho

nepripúšťali pred polovicou tohto storočia. Keďže sme si ukázali hroby s gombíkmi sprevádzajúcimi staré nálezy, nevidím dôvod naďalej sa pridŕžiavať tohto názoru, zvlášť v tých prípadoch, keď okrem gombíkov nebol v hrobe ďalší inventár (Poulík 1963, 86), a takých sa odkrylo pomerne veľa. Nechcem tvrdiť, že všetky sú staré, chcem len naznačiť, že vylúčiť sa nedá jedna, ani druhá možnosť (pokiaľ sa napr. na základe stratigrafie nepotvrdí jedna z nich). Niektoré granulované gombíky sa našli v hrobách spoločne s drobnejšími tepanými gombíkmi, zdobenými vegetabilnou ornamentikou na punc - napr. hrob 70 z Mikulčíc (tab. VI: 2, 3) alebo hrob 25/48 zo Starého Města. V Břeclavi-Pohansku patrí hrob 270 s celogranulovaným exemplárom (tab. V: 8) k stratigraficky starším (Kalousek 1971, 158). Nedovolila by som si datovať hrob 205 z rovnakej lokality, kde sa našli 2 strieborné celogranulované gombíky (priemer 18 mm), 1 medený pozlátený tepaný s rastlinným motívom v arkádach (priemer 19 mm) a 2 medené pozlátene polyedrické gombíky (28 x 18 mm) so vsadenými modrými skličkami (tab. IV: 19, 20), spolu so železnými platničkovými ostrohami typu V.A D. Bialekovej (Kalousek 1971, 126). Takéto ostrógy sa vyskytujú s najstaršími typmi franských mečov a s nálezmi tzv. blatnicko-mikulčického horizontu. Zriedka presahovali polovicu 9. stor., ale ich domáca produkcia trvala až do konca toho stor. (Bialeková 1977, 134-138).

Neistý v datovaní je aj hrob 118 z Mikulčíc. J. Poulík (1963, 62) síce uvádza, že proti príliš včasnému zaradeniu celku sú 2 celogranulované gombíky s priemerom 14 mm (tab. VI: 12). Do problematической roviny by som však položila - na základe už spomenutých faktov - 2 bronzové pozlátene gombíky so štyrmi vertikálnymi pásmi **pukličiek na povrchu, posiatych jemnou granuláciou** a so silným stredovým horizontálnym rebrom; priemer 26 mm (tab. VI: 10). Takéto gombíky sú totiž považované za veľmi mladé (Dostál 1966, 64; Poulík 1957, 303-304; Poulík - Chropovský 1985, 127). Vyskytli sa v mikulčickom hrobe 100 (tab. VI: 7) spolu so starými parabolickými ostrohami geometricky zdobenými striebornou tauziou a ukončenými lopatkovými platničkami, s rovnako zdobenou garnitúrou prevliečok, praciek a jazykovitého nákončia, ako aj s ďalšími jazykovitými bronzovými prackami a nákončiami, zdobenými plastickou kľukatkou (Poulík 1963, 154), ktoré možno bezpečne zaradiť do raného stupňa veľkomoravskej kultúry. Avšak práve prítomnosť gombíka s povrchom posiatym granulovanými pukličkami určila dobu uloženia hrobu až ku koncu 9. stor. (Poulík - Chropovský 1985, 127). Mladé datovanie tohto typu gombíka zrejme iniciovala skutočnosť, že sa pomerne často vyskytuje spolu s tzv. byzantsko-orientálnymi šperkmi, najmä s náušnicami košíčkovými, stĺpkovými, klasovitými, hroziakovými či s visiacimi retiazkami. Objavuje sa však aj spolu s vedierkom (hrob 160, Mikulčice - tab. VI: 17),

s tepanými palmetovými gombíkmi (hrob 118, Mikulčice - tab. VI: 10, 11; a hrob 158, Břeclav-Pohansko - tab. IV: 15, 16), s celogranulovanými (hrob 282/49, Staré Město) či melónovitými gombíkmi (hrob 128, Mikulčice). Tieto skutočnosti predkladám na zváženie z toho dôvodu, že v žiadnom hrobe sa gombíky s granulovanými pukličkami na povrchu nevyskytli s nálezmi, ktoré by ich s absolútnou istotou zatriedili do najmladšieho horizontu veľkomoravskej kultúry. Navyše, ak prijmem novšie teórie o príliš vysokom datovaní tzv. byzantsko-orientálneho šperku, podľa ktorých bádatelia na základe nových poznatkov neprekračujú v ich zaradení prelom 9. a 10. stor. (Marešová 1983, 106; Dostál 1991, 83, 84), môže tu nastať nebezpečenstvo akejsi "spätnej väzby" tohto typu: "gombíky sú mladé, lebo sa vyskytujú s veligradským šperkom; a ten je mladý, lebo sa objavuje s týmito gombíkmi". Domnievam sa, že otáznik z týchto nejasností odstráni až detailné chronologické spracovanie (s ohľadom na širšie nálezové, stratigrafické súvislosti) rozsiahleho archeologického materiálu z veľkomoravských lokalít.

Ďalším výzdobným motívom, pri ktorom sa zastavím, je **geometrický vzor**, keďže sa objavil na gombíku z jedného z najstarších mikulčických hrobov - 108. Našli sa v ňom totiž aj zlomky avarsko-slovanského nákončia a kovanie zhotovené pod vplyvmi tzv. anglokarolínskeho štýlu. Obe pamiatky boli vyrobené na konci 8. stor. a vzhľadom k tomu, že hrob iste nebol uložený neskôr ako v druhom či treťom desaťročí 9. stor., vznikol i gombík niekedy na jeho počiatku (Poulik 1957, 370; 1975, 58; Poulik - Chropovský 1985, 124). Je to malý (priemer 9 mm) bronzový kus so stočeným uškom a geometrickým vzorom (Poulik 1957, 370).

Zdá sa, že tieto typy skutočne patrili k prvým gombíkom používaným na Veľkej Morave - zrejme spolu s obľúbenými druhmi, zdobenými starou technikou tepania rastlinných motívov na puncu. Sú väčšinou bronzové, niekedy pozlátené, drobné. Vyskytujú sa s materiálom charakteristickým pre staršiu fázu 9. stor. - s nádobami, hlinenými fľašami, vedierkami, jazykovitými nákončiami, zbraňami.

V Mikulčiciach v hrobe 64 boli 4 bronzové pozlátené gombíky s rytým geometrickým vzorom (priemer 9-14 mm) a stočeným uškom (tab. VI: 18) spolu s nádobkou a náušnicami (Poulik 1957, 367); v hrobe 136 dva bronzové pozlátené gombíky (priemer 19 mm) spolu s fľašou zo žltej jemnej plavenej hliny a s nádobou (Poulik 1957, 372); v Starom Meste, v hrobe 119/49 tvorili geometrickú výzdobu prvého strieborného gombíka perlovcové trojuholníčky (priemer 12 mm), druhého (priemer 13 mm) zase razené lístky. Okrem nich tu bol náhrdelník pozostávajúci z 34 sklenených korálikov, hrebeň, nôž a hrnček (Hrubý 1955a, 436). V hrobe 126/49 rovnakej lokality sa našli 2 strieborné pozlátené gombíky s tepanými

trojuholníkmi (priemer 13 mm) spolu s hrnčekom, 2 nožmi, ocieľkou, kresadlom, nákončím a so zvyškom koženého vrečka naplneného orechmi, rolničkou a prackou (Hrubý 1955a, 437). V hrobe 329 z Břeclavi-Pohanska boli 2 medené pozlátené gombíky (priemer 17 mm) s kvapkami v trojuholníkoch na puncovanom podklade (tab. V: 5) sprevádzané dokonca ostrohami. Sú železné parabolické, s ramenami priečne ryhovanými a s tromi nitmi v žliabku na lopatkových platničkách, s príslušnou garnitúrou železných oválnych praciek a prevliečok s eliptickým štítkom. Je to typ IV. A D. *Bialekovej*, charakteristický pre tzv. blatnicko-mikulčický horizont, ktorému okrem ostrôh zodpovedajú aj 2 železné jazykovité nákončia s dvoma nitmi v žliabku (Kalousek 1971, 179). V Dolných Věstoniciach v hrobe 485 bolo spolu s bronzovým gombíkom (priemer 9 mm) s plastickým kruhovitým ornamentom ešte ďalších 5 sklenených gombíkov a 1 podobný bronzový, ale dvojkonický gombík (priemer 7 mm), 1 nádobka, sklené koráliky a 7 bronzových náušnic (Poulik 1948-50, 168). Z Bratislavy-hradu pochádzajú 3 bronzové pozlátené geometricky zdobené gombíky - dva z hrobu 174 (tab. VIII: 1), vedľa ktorých bola ešte fľaša zo žltej hliny, 2 strieborné náušnice s obojstranným hroziakom a 4 strieborné krúžkové náušnice a jeden gombík je z hrobu 177 (Štefanovičová - Fiala 1967, 190). Ďalšie 2 gombíky (priemer 12 mm) s pravouhlými pásmi tvoriacimi trojuholníky a s krúžkami v ich prekrížení sa objavili v hrobe 1 z mohyly 12 v Skalici (tab. VIII: 12). Predstavovali časť inventára, pozostávajúceho ešte z 2 pozlátených gombíkov (priemer 16 mm) s oválnymi poličkami a s jamkami na povrchu, z 2 železných strmeňov, zo sekery-bradatice, z noža a črepu (Budinský-Krička 1959, 71). V Čechách sa tento typ gombíka vyskytol v 2 pozlátených bronzových exemplároch (17 x 7 mm) s trojitými prekríženými pásmi a s maltézskymi krížmi v štvorcových poliach na puncovanom podklade, a to v hrobe 113 na Starej Kouřimi spolu so sklenými korálikmi, nožom, železným vedierkom a s hlinenou fľašou (Šolle 1966, 268).

Nálezy, ktoré som popísala, patria do staršieho obdobia 9. stor. a je ich, čo do celkového počtu geometricky zdobených gombíkov, väčšina. Ojedinele sa však našli s veligradským typom šperku, napr. v hrobe 317/49 v Starom Meste - s košíčkovými a stĺpikovými náušnicami (tab. VII: 22). Stratigrafia hrobov v Břeclavi-Pohansku nám ukazuje, že takéto gombíky sú v starších i v mladších hroboch. Napr. hrob 141 je svojím geometricky komponovaným pletencom s puncovaným pozadím na dvoch pozlátených gombíkoch (tab. IV: 12, 13) mladší ako hrob 148 s ostrohami typu V.B D. *Bialekovej*, s 2 železnými nožmi, sekerou a s oválnou prackou (Kalousek 1971, 94). Napokon hrob 99, obsahujúci gombíky s podobným geometrickým pletencom na puncu (tab. IV: 7), dokonca s byzantsko-orientálnymi náušnicami, je starší

ako hrob 84 s časťou nádoby, so zlatou náušnicou s obojstranným hroziakom a s jedným skleným dvojitém korálikom (Kalousek 1971, 71).

Zdá sa, že geometricky zdobené gombíky sa používali od počiatku, a počas celého 9. stor. a že ich vývoj smeroval od jednoduchých rytých čiar, viacnásobných pásov križujúcich sa na povrchu, k zložitejším vytepávaným reliéfnym geometrickým útvarom, často tvorených rôzne usporiadanými pletencami. Rozmery samotných gombíkov, podobne ako u typu s vegetabilnou arkádovou ornamentikou, postupom času pravdepodobne vzrastali.

Skupinu 18 náleзов ďalšieho typu tvoria gombíky **so zvieracím výzdobným motívom**. V 16 prípadoch je to vtáčik, iba v dvoch prípadoch (Mikulčice - hroby 508 a 64/IV) sú zobrazené ryby a barančeky. Všetky kusy by sme mohli prirovnať k rozsiahlemu zoskupeniu gombíkov s palmetami, arkádami a s puncovaným podkladom. Zhotovené sú rovnakou technikou tepania. Arkádové či pletencové oblúčky tiež ohraničujú políčka (väčšinou kruhové, príp. kosoštvorcové), len namiesto lístkov palmety sa na puncovanom pozadí vynímajú štylizované vtáčiky. Rastlinné motívy však niekedy dopĺňajú ústredný vzor, väčšinou niekoľkými lístkami na póloch gombíka. Gombíky zdobené vtáčikmi sú ale na rozdiel od palmetových priemerne väčšie: ani jeden nález nemá rozmery menšie ako 20 mm. Pokiaľ ide o ich sprievodný hrobový inventár, objavujú sa najmä s hroziakovými náušnicami - hroby 38 (tab. IV: 2, 3) a 136 (tab. IV: 11) z Břeclavi-Pohanska (Kalousek 1971, 44, 91) a hrob 129/49 zo Starého Města (Hrubý 1955a, 432), alebo aj s náušnicami so štyrmi či siedmimi granulovanými bubienkami - hrob 251/49 zo Starého Města (tab. VII: 15) a hrob 1314 z Mikulčíc (Klanica 1985, 510). Nedostatočné množstvo gombíkov tohto typu, ako aj ich sprievodného materiálu, neumožňuje vysloviť určitý záver. Bádajúci ich tradične kladú do druhej polovice 9. stor. (Poulik 1963, 62; Benda 1966), v novších prácach J. Poulik a B. Chropovský (1985) dokonca až na prelom 9. a 10. stor. (hrob 1314 z Mikulčíc). Je možné, že vznikli postupne, z obľúbenej archaickej tepanej techniky na punc, rozširovaním jej variačnej šírky zo zaužívanej rastlinnej palmetovej výzdobnej ornamentiky o motívy zo zvieracej ríše. Získali si tiež značnú obľubu a aplikovali sa na bronzových či medených pozlátených, zriedkavejšie na strieborných gombíkoch.

Drobné gombíky - s priemerom neprekračujúcim 20 mm - s plášťom vertikálne žliabkovaným, podľa ktorého dostali názov **melónovité** (tab. VII: 20; IX: 5, 17), sa na Veľkej Morave používali pomerne hojne. A zdá sa, že aj veľmi zavčas. Súdiť tak možno podľa hrobového celku 50/50 Na Valách v Starom Měste. D. Bialeková (1977, 136) ho zaradila do 1. štvrtiny 9. stor. Vyskytol sa v ňom takýto 1 zlatý gombík (priemer 19 mm) spolu s 2 ostrohami typu V.B D. Bialekovej,

s dvomi prackami, nákončiami, so zvyškom koženého pásu s kovaním a s nožom (Hrubý 1955a, 473).

Všeobecne možno povedať, že doposiaľ známe nálezy gombíkov tohto typu pochádzajú len z dvoch centrálnych veľkomoravských hradísk - zo Starého Města a z Mikulčíc. Výnimku tvoria dva strieborné kusy z hrobu 191/86 na Devíne. Zaujímavé je, že zhruba rovnaký podiel v materiáli vyhotovenia má zlato, bronz i medený či bronzový základ s pozláteným povrchom. Strieborné sú však iba 2 spomenuté exempláre z Devína. Pomerne často sa objavujú v hroboch spolu s náhrdelníkom zo sklenených korálikov (hroby 267/51 a 285/51 zo Starého Města a hrob 191/86 z Devína), s hroziakovými náušnicami (v hroboch 51/50, 267/51 a 285/51 zo Starého Města), avšak len v hrobe 14/57 zo Starého Města boli spolu so striebornými náušnicami so šiestimi filigránovými košíčkami a siedmimi granulovanými bubienkami (Hochmanová-Vavrová 1962, 205). Spolu s nádobou sa melónovité gombíky našli v staromestskom hrobe 19/57 (tab. VII: 12). V hrobe 267/51 tejto lokality boli dokonca 2 nádoby - hrnček a džbán (Hrubý 1955a, 531; Hochmanová-Vavrová 1962, 207). V Mikulčiciach bol zlatý gombík v hrobe spolu s mečom, so sekerou s dlhými ostňami, mečíkom, britvou a s vedrom, ktoré ho jednoznačne radia - podobne ako ostrohy z hrobu 50/50 v Starom Měste - do najstaršieho veľkomoravského horizontu (Poulik 1975, 77; Poulik - Chropovský 1985, 120). Hoci V. Hrubý (1955a, 213) a J. Poulik (1963, 62) v staršej literatúre datovali melónovité gombíky do prvej polovice 10. stor., treba zdôrazniť, že značný podiel z celkového počtu ich náleзов patrí do najstaršieho veľkomoravského obdobia.

O zaujímavých, krásnych tvaroch tzv. **lucerničkovitých (polyedrických)** gombíkov (tab. IV: 20; VI: 21) s efektom vsadených sklíčok, resp. o zložitých dvojplášťových gombíkoch (tab. V: 21; VI: 19; VIII: 23), ktoré majú náročnú filigránovú a granulovanú prelamanú výzdobu, sa tu nebudem zmieňovať. Sú síce natoľko výrazné, že sa nedajú prehliadnuť v záplave ostatných náleзов, ale zriedkavé, takže ich sprievodný materiál neposkytuje dostatok možností, aby sa dali za daného stavu bádania s istotou časovo zaradiť. V súčasnej literatúre sú datované vysoko (Benda 1966, obr. 61; Poulik 1975, 146; 1963, 66).

Podľa počtu objavených exemplárov tvoria ďalšiu nezanedbateľnú skupinu s jednotnou výzdobou gombíky s jemnými **filigránovými prstencami** pripnutými po celom povrchu. Majú malé rozmery, ani jeden nedosahuje 20 mm. Zväčša sú zhotovené z bronzového, len zriedka pozláteného, resp. zo strieborného plechu. Vyskytli sa v značnom množstve v Starom Měste, pochádzajú však najmä z pohrebísk mimo centrálnych hradísk. Pri staromestských a mikulčických náleзоch sa ani v jednom prípade nevyskytli so sprievodným materiálom, ktorý by ich teoreticky datoval do mladšieho obdobia. Napokon,

našli sa spolu s vedierkami, nádobami, ostrohami, prackami, praslenmi, nožmi, s kresadlom, kosákom a s korálikmi: hrob 10/49 - tab. VII: 5; 45/48, 233/49 a 244/51 zo Starého Mesta, hrob 1081b - tab. VI: 5 a 1243 z Mikulčíc-Klášteřiska (*Hrubý 1955a*, 448, 528, 498; *Poulik 1955*, 318; *Hochmanová-Vávrová 1962*, 222; *Klanica 1985*, 502). Ani v jednom hrobe sa neobjavili spolu s košíčkovou, bubienkovou či stĺpikovou náušnicou, iba s dvoma striebornými náušnicami s klasovitým hroziakom v hrobe 244/51 v Starom Meste (*Hrubý 1955a*, 528). Pokiaľ ide o nálezy z ostatných lokalít, kde sa tieto gombíky našli s podunajským typom šperku - v Skalici (tab. VIII:10) (*Budinský-Krička 1959*, 65), v Boršiciach (tab. V:14) (*Dostál 1966*, 112), na Starej Kouřimi (*Šolle 1966*, 271), v Čakajovicach (tab. VIII:19) (*Rejholcová 1977*, 202-203) - časové zaradenie možno udať len vo veľmi širokom rámci, nakoľko ľudový šperk sa v nezmenenej podobe používal celé storočia, a preto nám na chronologické účely neposlúži.

Žiaľ, v podobnej situácii sme i pri posudzovaní hladkých **nezdobených kovových** (tab. VIII: 3, 4, 16, 20, 21; IX: 3) a **sklených gombíkov** (tab. V: 2, 10, 22, 23; IX: 4 atď.). Konštatujem, že takmer na 100 % sa oba typy vyskytujú s podunajským šperkom a s absolútnou absenciou šperku veligradského. Nebudem menovať jednotlivé druhy tak, ako sa v rôznych hroboch našli (uvedené sú v katalógu), bolo by to bezpredmetné, keďže časový úsek používania podunajského ľudového šperku trval od predveľkomoravského do po veľkomoravského obdobia. Podotknem však, že hoci sa za spodnú hranicu výskytu hladkých kovových a sklených gombíkov dlho považovala polovica 9. stor. (*Hrubý 1955a*, 204, 214; *Poulik 1963*, 66; 1978, 96), neobmedzujú sa len na toto mladé obdobie, ale objavujú sa už skôr.

Hladké gombíky z medeného plechu sa nachádzajú v kostrových hroboch Karpatskej kotliny v horizonte liatych bronzov (*Klanica 1970*, 428), takže sa nedá vylúčiť ich kontinuita ako u iných druhov šperku. Sklený gombík sa vyskytol v hrobe 230 v Břeclavi-Pohansku (tab. V:2) a datovaný je (vyššie som sa ním zaoberala) do prvej polovice 9. stor.

Záverom možno zhrnúť, že sa mi nepodarilo získať dostatočný počet jednotlivých typov gombíkov a postihnúť také nálezové okolnosti, ktoré by daný typ s istotou zaradili iba do určitého kratšieho časového úseku. Inými slovami, nevyhovuje ako bezpečný datovací prostriedok pre dané obdobie. Tento výsledok ale nepokladám za definitívny, vyplýva skôr zo súčasného stavu bádania, keď sa datovanie pohybuje v značne širokých časových rozmedziach. Niekoľko výnimiek, ktoré poslúžili ako oporné body, však stačilo na to, aby ukázali, že gombíky tvoriace súčasť šperku patriaceho veľkomoravskej spoločenskej špičke, sú staršie ako sa pôvodne predpokladalo. B. Dostál (1991) sa v najnovších prácach tiež prikláňa

k tomuto názoru. Gombíky sa používali (určité typy) s veľkou pravdepodobnosťou už od počiatku 9. stor. (t. j. od obdobia, ktoré pokrýva tzv. blatnicko-mikulčický horizont). Okrem toho si získali takú popularitu, že podobne, ako napr. hrozičkové náušnice, prešli v niekoľkých jednoduchších formách do ľudového šperku, takže výsadou nobility boli vlastne len honosné kusy. A možno medzi prostý ľud neprenikali z vyšších vrstiev, ale pretrvávali v tradíciách používania od horizontu liatych bronzov (*Klanica 1970*, 428), čo pokladám za celkom reálne vzhľadom na kontinuitu s tzv. blatnicko-mikulčickým horizontom. Výsledky seriatej analýzy v zásade potvrdili výsledky, ktoré som zhrnula v tejto kapitole. Graf (tabuľka II) je však výsledkom exaktnej matematickej metódy a ako taký ho treba považovať za orientačný, ako prehľadné znázornenie dosiahnutých výsledkov s cieľom poukázať na relatívnu chronológiu vývoja jednotlivých typov. V žiadnom prípade nie je možné absolutizovať dobu výskytu na roky uvedené v ľavej časti grafu (napr.: vyššie som uviedla, že sklené a hladké nezdobené kovové gombíky sa určite objavili už v prvej polovici 9. stor., zatiaľ čo seriálna analýza ich umiestnila - vzhľadom k inventáru, s ktorým sa našli - až do druhej polovice 9. stor. Keďže som graf nechala v pôvodnej podobe, obmedzujem sa na upozornenie, že jeho úloha je orientačná).

Som presvedčená, že ďalší výskum, ktorý má značné rezervy, prinesie nové poznatky do danej problematiky a odstráni mnohé otázky, ktoré momentálne nedokážeme vyriešiť.

KATALÓG

MORAVA A ČECHY

BORŠICE u Buchlovic, okr. Uherské Hradiště
pohrebisko, parcela 2421

hrob 2: dl. 170 cm, hl. 75 cm, orient. Z-V, kostra ženy. Po stranách lebky po dve náušnice a po jednom gombíku. Pri pravom femure atypický kúsok železa.

Gombíky:

- 2 strieborné, zdobené krúžkami z pozláteného tordovaného filigránu (tab. V: 14).

Ostatný inventár:

- 2 bronzové náušnice z drôtu, dolný oblúk tordovaný a ukončený na jednej strane uzlíčkom, na druhej strane slučkou;
- 2 bronzové náušnice z guľatého drôtu. Dolný oblúk ukončený uzlíčkami a obojstranným odlievaným záveskom.

Lit.: *Dostál 1966*, s. 112, tab. III: 16-19.

BRANKOVICE, okr. Vyškov

les "Žaroušk", 3 mohyly

mohyla 1: jama, v hl. 250 cm kostra asi 15-ročného dieťaťa. Na pravom spánku náušnica, pod bradou koráliky, na prsiach gombíky, pri pravom boku nož.

Gombíky:

- 2 svetlozelené z priehľadného skla so železnými uškami. Jeden z nich zdobený tromi bielymi okami, v. 1,5-1,6 cm (tab. V: 15).

Ostatný inventár:

- zlomok bronzovej krúžkovej náušnice z guľatého drôtu;
- náhrdelník z 12 sklenených korálikov: 6 priečne členených (3 namodralé, 2 žlté, 1 biely), 3 kotúčovité žltohnedé kónické koráliky, zdobené žltými niťami a okami;
- železný nožík so zvyškami drevenej pošvy, dĺ. 10,5 cm.

Lit.: *Dostál 1966*, s. 115, tab. XXXIII: 11-13, LXXXV: 11.

BŘECLAV - POHANSKO**pohrebisko II pri dvorci**

hrob 1: jama nerozlíšená, v hl. 40 cm kostra asi 2-ročného dieťaťa, dĺ. kostry 85 cm, orient. JZ-SV, naznak. Pri pravom chodidle kameň z obloženia, pri ľavom spánku gombík, pod sánkou malý zlatý gombík a pri pravom lakti párový k nemu.

Gombíky:

- 1 zo strieborného pozláteného plechu s hrubou granuláciou (zrnká sú v prstencoch). Uško v kruhovej objímke, pr. 1,7 cm, v. 2,3 cm;
- 2 zlaté pokryté kosoštvorcami z 9 drobných granúl, otvor v hornej polovici lemovaný prstencom z tordovaného drôtu, pr. 1,1 cm, v. 1,6 cm.

Lit.: *Dostál 1975*, s. 334, obr. 35: 1-3.

hrob 5: jama 110 x 80 x 4/44 cm, kostra 3 až 5-ročného dieťaťa, naznak, orient. ZJZ-VSV, po stranách dolnej čefuste po gombíku, okolo kostry črepy.

Gombíky:

- 2 medené pozlátené, zdobené 2 trojicami trojlístej palmety vyrastajúcej z vrcholu sférického trojuholníka na hornej a dolnej pologuli, puncované pozadie, uško s drôtenou objímkou, pr. 2,3 cm, v. uška 0,7 cm.

Lit.: *Dostál 1975*, s. 335-336, obr. 35: 4, 5.

pohrebisko pri kostole

hrob 9: jama 220 x 63 x 120 cm, zle zachovaná kostra 7-ročného dieťaťa, orient. JZ-SV, naznak. Asi 15 cm nad lebku, v sekundárnej polohe, pozlátený gombík a zvyšky noža, pod hornou čefusťou párový gombík. V lebke náušnica.

Gombíky:

- 2 medené pozlátené (1 poškodený bez uška), zdobené rytým rastlinným ornamentom, komponovaným do srdcovitého motívu, spodná časť tvorená šesťuholníkom vyplneným hviezdou, medziplochy jemne puncované, uško lemované drôtom, 3 x 2 cm (tab. IV: 1).

Ostatný inventár:

- strieborná košíčková náušnica (6 košíčkov), 2 stredné košíčky sú hore i dole na vrchole ukončené väčším zrnkom v krúžku z hladkého drôtu, poškodená, 2,4 x 1,7 cm;
- 2 zlomky železného noža so stráveným trňom a zvyškom dreveného obloženia pošvy, 8,2 x 1,1 cm.

Lit.: *Kalousek 1971*, s. 31, obr. 9: 1-4, tab. 29: 2a, 2b, 2c.

hrob 17: jama 170 x 70 x 107 cm, kostra 8 až 9-ročného dieťaťa, orient. JZ-SV, naznak, rebrá dislokované. Pri pravej kľúčnej kosti gombík.

Gombík:

- 1 strieborný, zdobený po celom povrchu trojuholníkmi

z jemnej granulácie, ktorých základňa je z 5 granuliiek, 2,1 x 1,4 cm (tab. IX: 1).

Lit.: *Kalousek 1971*, s. 35, obr. 17: 1, tab. 33: 4.

hrob 29: jama 250 x 85 x 130 cm, v zásype (druhotný zásah) v hl. 15 cm od podložia kus lebečnej kosti väčšieho dieťaťa, ktorá sa do zásypu dostala asi z niektorého rozrušeného blízkeho hrobu. Kostra ženy nad 60 rokov, orient. JZ-SV, naznak. Po stranách kostry pri stenách hrovej jamy skupiny kameňov. V zásype nožík, gombík, črepy, kusky malty a dreva, zvieracie kosti.

Gombík:

- sploštený sklený svetlozelený so železným uškom, 1,4 x 1,5 cm.

Ostatný inventár:

- železný nôž so zaguľatenou špicou, 9,9 x 1 cm.

Lit.: *Kalousek 1971*, s. 39-40, obr. 29: 1, 2, tab. 33: 11.

hrob 38: jama 285 x 120-130 x 140 cm so zaoblenými rohmi, výrazné obrisy rakvy, o čom svedčí aj 6 železných skôb. Kostra asi 20-ročnej ženy, orient. JZ-SV, veľmi zle zachovaná, naznak. Pri lebke 2 páry hrozienských zlatých náušnic, pri pravom spánku fragment jednej striebornej, pri ľavom spánku pozlátený gombík, na pravej kľúčnej kosti druhý a tretí v strede hrude. V miestach dlane ľavej ruky nôž a ďalší v drevenej pošve so zvyškami organickej látky v strede hrovej jamy.

Gombíky:

- 2 medené pozlátené, zdobené štylizovaným vtáčikom (tri-krát opakovaný), vzhľadom k ušku je vtáčik postavený obrátene, puncované pozadie, uško zasadené do jemne granulovaného krúžku, 2,8 x 2,6 cm (tab. IV: 2);
- 1 podobný, ale vtáčiky v normálnej polohe (tab. IV: 3).

Ostatný inventár:

- zlatá hrozienská náušnica, horný oblúk z guľatého drôtu, dolný štvorhranný je na oboch koncoch ohraničený uzlíčkom, ktorý je po celej ploche zdobený pyramídkami z 3 jemných zrníek, v strede spodného oblúka je obojstranné hroziensko, štvorboké, granulované, 2,4 x 1,4 cm;
- párová náušnica, ale spodný oblúk je z guľatého drôtu, 2,2 x 1,2 cm;
- 2 zlaté párové hrozienské náušnice z ľahko hraneého drôtu, spodný oblúk je na oboch koncoch ohraničený uzlíčkami z granulácie, v strede spodného oblúka je na pútke zavesený z oboch strán závesok tvaru klasovitého hrozienska, v kruhovej objímke z granulovaného drôtu je na oboch koncoch hrozienska väčšie zrnko, 1,75 x 1 a 1,7 x 1,1 cm;
- fragment striebornej hrozienskej náušnice, spodný štvorhranný oblúk je na každej strane zdobený 2 radami granulácie, medzi ktorými je jemne granulovaný drôtič;
- železný nôž s pozostatkami drevenej pošvy, 11 x 1,8 cm;
- železný nôž v zlomkoch so zvyškami drevenej pošvy a zvyškami organickej látky, dĺ. asi 16,5 cm.

Lit.: *Kalousek 1971*, s. 42-44, obr. 38: 1-12, tab. 27: 11, 22, 32: 1a, 1b, 1c.

hrob 43: jama nerozlíšteľná, v hl. 130 cm kostra asi 7-ročného dieťaťa, sekundárne porušená, orient. JZ-SV, naznak. Pri dolnej čefusti gombík, pod ním retiazky z náušnice a zlomky 4 náušnic s košíčkami. V zásype 3 sklené koráliky, strieborný prsteň a zlomok bubienkovej náušnice. Nedá sa zistiť, či všetky predmety tvorili 1 nálezový celok.

Gombíky:

- 1 medený pozlátený s mierne reliéfnym hladkým rastlinným ornamentom. Plocha je rozdelená stĺpkami na 3 polia, medzi ktorými sú 2 oblúky arkád, pozadie jemne puncované. Pod uškom hladká kruhová plocha a krúžok z tor-dovaného drôtu, pod kruhovou plochou je navŕtaný otvor, 3,2 x 2,8 cm (tab. IV: 4).

Ostatný inventár:

- strieborná lunicová náušnica s 8 retiazkami, obvod lunice tvorí hladký drôť, pod ktorým je rad väčších granuliiek vsadených do tenkých krúžkov, plocha lunice zdobená kľukatkou z 2 prúžkov granulácie, ktorej medziplochy sú vyplnené trojuholníkmi makovej granulácie. Naspodku lunice je 8 otvorov lemovaných z oboch strán stočenými drôťmi, do nich sú vložené krúžky pre zachytenie retiazok, ktoré sú ukončené lístkovitými záveskami, š. lunice 3,1 cm, v. 1,5 cm, dĺ. rekonštruovanej retiazky 4,7 cm;
 - fragmenty 4 strieborných košíčkových náušnic.
- Lit.: Kalousek 1971, s. 46-47, obr. 43: 1-11, tab. 28: 13, 29: 3a, 3b, 3c, 34: 7.

hrob 69: jama 165 x 80 x 150 cm, kostra asi 2-ročného dieťaťa, zle zachovaná, orient. JZ-SV, naznak. Pri krku náhrdelník, asi pri pravom ramene sklený gombík, druhý objavený pri čistení dna hrobu, v mieste predpokladaného ľavého ramena nôž.

Gombíky:

- 2 sklené svetlozelené, naspodku sploštené, so železnými uškami, 1,6 x 1,1 cm (tab. IV: 9).

Ostatný inventár:

- náhrdelník: 1 bronzový súdkovitý korálik s tromi pozdĺžnymi žliabkami a plastickým granulovaným vývalkom v strede, 11 sklených korálikov - 5 priečne členených modrých, 1 biely dvakrát priečne členený, 2 tmavomodré raz priečne členené, 1 fragment nazelenalého, 1 súdkovitý biely so zatavenou zelenou výzdobou, časť korálika z fúkaného skla šedobielej farby;
- železný nôž so zvyškami drevenej pošvy.

Lit.: Kalousek 1971, s. 58, obr. 69: 1-4, tab. 33: 12, 39: 9.

hrob 75: jama 200 x 80 x 100 cm, na dne jamy črepy. Kostra ženy 22 až 25-ročnej, dobre zachovaná, kosti čiastočne dislokované, orient. JZ-SV, naznak. Pod pravým ramenom gombík, v zásype strieborná esovitá záušnica.

Gombík:

- 1 strieborný, pri ušku mierne pretlačený, plocha rozdelená do 3 arkádovitých polí vyplnených štylizovanou palmetou, puncované pozadie, uško v objímke z točeného drôtu, 2,1 x 1,7 cm (tab. IV: 8).

Lit.: Kalousek 1971, s. 60-61, obr. 75: 1, 2, tab. 34: 17.

hrob 99: jama 200 x 70 x 135 cm s 2 kameňmi na dne. Kostra ženy 25 až 35-ročnej, zle zachovaná, orient. JZ-SV, naznak. Pri lebke 3 náušnice, k nim párové pod lebku pri pravom spánku, v ústnej dutine gombík, asi sekundárne zapadnutý, ďalší pri ľavom ramene, nad pravým ramenom ihla.

Gombíky:

- 2 strieborné, zdobené geometrickým ornamentom, pletence sú tvorené 3 plastickými rebierkami, stredné je vždy priečne ryhované, medziplochy jemne puncované, uško v ryhovanom krúžku, 2,6 x 2,2 cm (tab. IV: 7).

Ostatný inventár:

- 2 strieborné náušnice (1 fragmentárna) so 7 guľčkami, guľčky po obvode rozdelené dvojitém radom granulácie na 2 polovice, tie sú zdobené granulovanými kosoštvorcami zostavenými do hviezdice, 2,9 x 2 cm;
 - 2 strieborné hrozičkové náušnice s lunickou, dolný oblúk ohraničený uzlíčkami hore i dole lemovanými hladkým drôťkom, zosilnený je 4 granulovanými drôťkami. Stredný drôťok sa na vnútornom obvode dvíha hore a tvorí lunicu, spodný závesok tvorí trojradé hrozičko, 3 x 1,7 cm;
 - 2 drobné strieborné náušnice so 6 košíčkami (1 poškodená), 2,1 x 1,4 cm;
 - tenká bronzová ihla s uškom, dĺ. 4 cm, hr. 0,1 cm.
- Lit.: Kalousek 1971, s. 71-72, obr. 99: 1-9, tab. 27: 25, 33: 1a, 1b, 1c, 44: 11.

hrob 127: jama 120 x 55 x 90 cm, kostra 10 až 18-ročného jedinca, zle zachovaná, rozrušená druhotným zásahom, orient. JZ-SV. Pri dvoch fragmentoch dlhých kostí sa našli: gombíky, koráliky, olovený závesok, náušnica, rozbitá nádoba.

Gombíky:

- 2 masívne, takmer dvojkoľníkové, strieborné pozlátené, s plastickým rastlinným ornamentom v 3 srdcovitých poliach, puncované pozadie. Pod uškom prvého 2 krúžky z drôtu a medzi nimi granulovaný drôťok, uško druhého vsadené do 3 krúžkov zo zrníek, 3,3 x 2,6 cm (tab. IV: 6).

Ostatný inventár:

- 2 koráliky lisované na bronzovú trubičku, vnútri sú zelenomodré, povrch hnedý, dĺ. 3 cm a 2,7 cm, pr. 1,1 cm a 1,3 cm;
- 1 korálik trikrát priečne členený, striebisto-namodralý, dĺ. 1,8 cm, pr. 0,7 cm;
- olovený guľčkový závesok, uško odlomené, pr. 0,8 cm;
- strieborná náušnica s dutými guľčkami (bubienkami), horný oblúk z guľatého drôtu, spodný štvorhranný, zdobený 4 pritavenými tor-dovanými drôťmi a ukončený 2 bubienkami, v strede sú pútkom pripevnené 2 bubienky. Bubienky zdobené radmi zrníček vsadených do krúžkov z granulovaného drôtu, 2,9 x 1,9 cm;
- štíhla hrncovitá nádoba s prehnutým ostroprofilovaným okrajom, zdobená pod hrdlom ryhou, na výduti širokou vlnovkou a 3 vodorovnými ryhami, točená na kruhu, tmavošedá, lom tehlovočervený, v hline prímies sludy, 12,5 x 11,7 cm.

Lit.: Kalousek 1971, s. 84-86, obr. 127: 1-8, tab. 30: 1a, 1b, 1c; 35: 5, 10, 11; 45: 6.

hrob 128: jama nerozlišiteľná, v hĺbke 80 cm kostra 6 až 7-ročného dieťaťa, zle zachovaná a dislokovaná, orient. JZ-SV, pri chodidle gombík.

Gombík:

- drobný strieborný čiastočne poškodený, zdobený rastlinným reliéfom v 3 poliach oddelených stĺpkami, dole prechádzajúcimi v trojuholník, okolo uška granulovaný drôťok, 2,7 x 1,5 cm (tab. IX: 2).

Lit.: Kalousek 1971, s. 86, obr. 128: 1, tab. 31: 6.

hrob 135: jama 205 x 85 x 90 cm, kostra asi 22-ročnej ženy, zle zachovaná, orient. JZ-SV, naznak. Pri spánkoch po 4 náušnice, pod bradou gombík a párový pri pravej strane hrudníka.

Gombíky:

- 2 strieborné, členené po obvode kľukatkovite usporiadanými dvojitémi lištami, čím sú gombíky rozvrhnuté na 3 horné a 3 spodné plochy vyplnené reliéfom rastlinného ornamentu. Spodný a horný pól zdobený šesťcípou hviezdou, ktorá je vyplnená plnými a puncovanými plôškami, pútko s uškami upevnené 2 granulovanými krúžkami, 3,9 x 3,1 cm (tab. IV: 5).

Ostatný inventár:

- 2 párové strieborné náušnice so 4 bubienkami zdobenými po celom povrchu granuláciou, 2,8 x 2,2 cm;
- 3 strieborné náušnice so 7 bubienkami zdobenými sústavami granuliek, zostavených do skupín 4 trojuholníkov v tvare kríža, 3,3 x 2 cm;
- 2 fragmentárne strieborné náušnice so 7 bubienkami zdobenými granulovanými kosoštvorcami, 3 x 2 cm a 3,5 x 2 cm;
- fragmentárna strieborná náušnica so 7 bubienkami zdobenými na povrchu pyramídkami zo 4 granuliek.

Lit.: Kalousek 1971, s. 89-90, obr. 135: 1-10, tab. 28: 1, 2, 3; 29: 4a, 4b, 4c.

hrob 136: jama 170 x 70 x 123 cm, kostra asi 6-ročného dievčaťa, orient, JZ-SV, zle zachovaná. Okolo dolnej sánky 3 gombíky, na pravej strane lebky 2 strieborné náušnice.

Gombíky:

- 2 párové medené pozlátené, plocha je plastickými prúžkami rozdelená na 3 kruhové polia, ktoré sa dotýkajú a na pólach tvoria sférické trojuholníky, v jednom je štylizovaný trojlístok, v druhom uško ovínuté tordovaným drôtom. Polia majú pozadie puncované poloblúčkami a reliéfne na ňom vystupuje štylizovaný vták s hlavičkou obrátenou dozadu, 2,2 x 2 cm (tab. IV: 11);
- 1 malý strieborný, rozdelený trojitými prúžkami granulácie na 6 polí, ktoré sú v spodnej polovici vo vrcholoch ukončené 4 sklenými modrými očkami v granulovaných krúžkoch (zachované len 2 očká). Vnútri horných polí je po 4 trojuholníčkoch z granulácie, tvoriacich maltézske kríže, spodné sú zdobené 3 trojuholníkmi, 1,8 x 1,3 cm (tab. IV: 10).

Ostatný inventár:

- 2 strieborné hroziénkové náušnice, spodný oblúk je ukončený uzlíčkami a zdobený 4 radmi granulácie, medzi ktorými sú 4 rady granulovaného drôtu, v strede oblúka je obojstranné šesťzrnné hroziénko hore dvojradé, dole štvorradé, ukončené na vrcholoch zrníčkami v krúžku z granulovaného drôtu, 2,3 x 1,2 cm a 2 x 1,3 cm.

Lit.: Kalousek 1971, s. 90 - 91, obr. 136: 1 - 5, tab. 32: 3a, 3b, 3c, 33: 8.

hrob 141: jama 165 x 54 x 115, kostra 3 až 4-ročného dievčaťa, orient. JZ - SV, naznak. Pri kľúčnych kostiach po 2 gombíky, pozdĺž pravej stehennej kosti nôž.

Gombíky:

- 2 medené pozlátené, zdobené geometrickým pletencovým ornamentom, na každom gombíku inej štylizácie, podklad čiastočne puncovaný, 2,3 x 2 cm (tab. IV: 12, 13);
- 2 silne pozlátené s rytou geometrickou výzdobou z 3 nepravidielných krížových útvarov, medzi ktorými vystupujú oválne plôšky, na jednom z nich naspođu krížik, 2 x 1,4 cm (tab. IV: 14).

Ostatný inventár:

- železný nôž s trňom a stopami dreva, 7,8 x 1 cm.

Lit.: Kalousek 1971, s. 93-94, obr. 141: 1-5, tab. 33: 7a, 7b, 7c; 33: 10a, 10b, 10c.

hrob 158: jama 220 x 100 x 146 cm, rozlíšená rakva, kostra ženy 20 až 25-ročnej, dobre zachovaná, orient. JZ-SV, naznak. Na článku pravej ruky prsteň, medzi kolenami asi zvyšok vrecúška, v ktorom bol zhluk šperkov: náušnice a gombíky.

Gombíky:

- 2 medené pozlátené, povrch rozdelený stĺpkami a arkádami na 3 polia, v ktorých sú na puncovanom pozadí hladké palmy, 3 x 2,5 cm (tab. IV: 15);
- 2 strieborné s povrchom pokrytým pukličkami obopnutými krúžkami granulácie a zdobenými 4 trojuholníkmi z granulácie v tvare maltézskeho kríža, 3,5 x 3 cm (tab. IV: 16).

Ostatný inventár:

- bronzový pozlátený prsteň s rastlinným ornamentom, v rozšírenej hornej časti bolo modré oválne sklené očko, 2,7 x 2,2 cm;
- 2 strieborné náušnice s 11 košíčkami z tordovaného drôtu, 3,9 x 1,8 cm;
- 4 strieborné náušnice s retiazkami, horný oblúk ukončený 2 odlievateľnými guľôčkami, na ktoré nadväzuje obdĺžniková platnička, na jednej strane zdobená po obvode 3 drôtkami, vnútorná plocha zdobená 6 trojuholníkmi granulácie v 2 radoch. Naspodku platničky je 7 otvorov lemovaných hladkým drôtikom, v ktorých je na krúžkoch zavesených 7 dlhých retiazok, ukončených lístkovými záveskami, väčšina retiazok skorodovaná, 11,2 x 1,7 cm.

Lit.: Kalousek 1971, s. 103-105, obr. 158: 1-11, tab. 28: 7, 14; 31: 7a, 7b, 7c; 32: 5; 34: 5.

hrob 159: jama 140 x 60 x 100 cm, kostra asi 5-ročného dievčaťa, zle zachovaná, orient. JZ - SV. Asi 20 cm za lebku gombík, párový v zásype hrobu 161 alebo 163, pri ľavom predlakti 2 nože v drevenej pošve, okolo nožov zvyšky zlatých nítí.

Gombíky:

- 2 medené pozlátené, rozdelené dvojitémi pásikmi granulácie horizontálneho a vertikálneho smeru na 6 trojuholníkových polí. Vo vrcholoch týchto trojuholníkov sú 4 vypuklé kruhové plôšky obtočené granuláciou a v nich sú modré sklíčka. Hore v piatej vyvýšenine je uško. V poliach sú trojuholníky z dvojitých granulovaných pásov a na ich vrcholoch opäť menšie trojuholníčky, 2,7 x 2,1 cm (tab. IV: 18).

Ostatný inventár:

- 2 železné poškodené nože v drevenej pošve, 12,5 x 1,5 cm a 12,7 x 1,4 cm;
- zlaté jemné nite, ktorými bola asi prešívaná nejaká tkanina.

Lit.: Kalousek 1971, s. 105, obr. 159: 1-5, tab. 33: 6a, 6b, 6c.

hrob 197: jama 195 x 85 x 100 cm, kostra asi 14-ročného dievčaťa, orient. JZ-SV, naznak. Pri pravom spánku náušnica, vpravo od lebky košíčková náušnica a párová za lebku, pri kľúčnych kostiach gombíky.

Gombíky:

- 2 strieborné, povrch rozdelený na 3 polia vyplnené rastlinným reliéfnym ornamentom, medziplochy puncované, 3,3 x 3,2 cm (tab. IV: 17).

Ostatný inventár:

- 1 strieborná náušnica so stĺpkom, značne fragmentárna, zdobená granuláciou v krúžkoch, v. 1,8 cm;

- 2 zlaté náušnice so 6 košíčkami z tenkého drôtu, 2x1,6 cm. Lit.: Kalousek 1971, s. 123-124, obr. 197: 1-5, tab. 28: 8; 30: 2a, 2b, 2c.

hrob 205: jama 196 x 88 x 130 cm, rozrušená, kostra dieťaťa značne strávená a dislokovaná, orient. JZ - SV, hrob asi druhotne otvorený.

Gombíky:

- 2 medené pozlátené tzv. lucerničkové, zdobené očkami so vsadenými modrými sklíčkami, 2,8 x 1,8 cm (tab. IV: 20);
- 2 strieborné granulované, zrníčka sú v krúžkových drôtených podložkách, 2,4 x 1,8 cm (tab. IV: 19);
- 1 medený pozlátený, zdobený rastlinným ornamentom, členený do nepravidelných arkád, spodná strana tvorí trojuholník s krúžkom v strede, 2,7 x 1,9 cm.

Ostatný inventár:

- zlomky kruhového predmetu z guľatého drôtu;
- fragment pracky s oblým rámkom so zvyškami doštičky a prevliečky;
- zliatok 2 strmienkových prevliečok;
- amorfné zvyšky 2 platničiek z praciek;
- železný nôž v zlomkoch s dosť zachovaným dreveným obloženie (pošva), 9 x 1,8 cm;
- pás železných fragmentárnych ostrôh s polkruhovými ramenami, s masívnymi krátkymi oblými bodcami a obdĺžnikovými platničkami s 2 zvislými žliabkami na okrajoch, v každom žliabku sú 3 nity vsadené do bronzových krúžkov z granulovaného drôtu, dĺ. 14 cm;
- zlomok drobného železného noža, 6 x 1 cm.

Lit.: Kalousek 1971, s. 126, obr. 205: 1-14, tab. 31: 2a, 2b, 2c; 32: 4a, 4b, 4c; 33: 1-2.

hrob 225: jama 150 x 82 x 125 cm, kostra 3 až 4-ročného chlapca, orient. JZ-SV, naznak. Pri nohách kamene. Pri kľúčnych kostiach gombíky, pri chodidlách ostrohy, pár praciek, prevliečok a nákončí - všetko tvorí súpravu. Pri kolienách ďalší pár praciek, prevliečok a nákončí - opäť súprava. Asi 10 cm od chodidiel vedierko.

Gombíky:

- 2 strieborné, rozdelené na 3 polia, ktorých výzdobu tvoria päľstité palmy, medzi plochy zdobené tepanými krúžkami. Nasopdu trojuholníks 2 plastickými krúžkami v strede a hore päťcípá hviezdička, 2,3 x 1,7 cm (tab. IV: 21).

Ostatný inventár:

- 2 malé masívne železné, mierne parabolické ostrohy so zahroteným bodcom a lopatkovými platničkami s 3 nitmi v žliabku, vonkajšia časť ostrôh po celej ploche zdobená medenou tauziou, tvoriacou ornament z oblúčikov, bodce vetvičkovite zdobený, 9,5 x 7 cm;
- pár praciek s polkruhovým rámkom a obdĺžnikovou doštičkou s nitom, dĺ. 4 a 3,5 cm;
- 2 strmienkové prevliečky, zachovali sa len horné oválne časti zdobené medenou tauziou, s ornamentom poloblúčikov, 1,8 x 1,4 cm;
- 2 železné jazykovité nákončia s 3 nitmi v žliabku, zdobené podobne ako prevliečky, 2,1 x 1,4 cm;
- 2 železné pracky s polkruhovým rámkom a obdĺžnikovou doštičkou, zachovaný pásik plechu na zvyšku remeňa, 3,8 x 2,3 cm;
- 2 strmienkové prevliečky (štítok 1,8 x 1,2 cm);
- fragmenty 2 drobných nákončí s nitmi;
- drevené vedierko kónicky sa zužujúce, v železných ple-

chových obručiach. Vnútri zachované zvyšky drevených dýh, v. 9,35 cm, pr. okraja 7,9 cm, pr. dna 8,4 cm.

Lit.: Kalousek 1971, s. 133-135, obr. 225: 1-17, tab. 31: 1a, 1b, 1c; 39: 5a, 5b; 42: 6, 7.

hrob 230: jama 125 x 68 x 150 cm, kostra chlapca, veľmi zle zachovaná, orient. JZ-SV, naznak. V mieste lebky sklený gombík, párový severne od lebky, pri boku nože, v mieste chodidiel ostrohy, pracky a prevliečky - tvoriace súpravu.

Gombíky:

- 2 medené pozlátené, s motívom palmy v 3 poliach, punčované pozadie, 2,5 x 2 cm (tab. V: 1);
- 1 sklený, zovretý v obručiach. Základ tvorí sklená dúhová guľička, okolo nej 2 medené obruče na vonkajšej strane ornamentované zrnými drôtmí, medzi ktorými sú 2 rady tordovaného drôtu, obručky sú hore zopäté kruhovou podložkou pre uško, dole upevnené nitom, 3 x 2,2 cm (tab. V: 2).

Ostatný inventár:

- 2 zlomky dvoch železných nožov, 5,7 x 1 cm a 6,5 x 1,1 cm;
- pár bronzových ostrôh s valcovitým kužeľovite zakončeným bodcom, s ramenami mierne rozovretými a ukončenými štvorcovými platničkami. Platničky zdobené motívom rovnoramenného kríža z vruborezu, s 1 nitom, z vnútornej strany je plechová platnička na upevnenie ostrôh, dĺ. 9,5 cm;
- 2 oválne bronzové pracky s platničkami s rovnakým ornamentom ako ostrohy, 3,5 x 1,7 cm;
- 2 bronzové strmienkové prevliečky, obdĺžnikový štítok má rovnaký ornament ako ostrohy a pracky, 1,4 x 1 cm a 1 x 1,2 cm.

Lit.: Kalousek 1971, s. 136-137, obr. 230: 1-11, tab. 31: 4a, 4b, 4c; 33: 14; 39: 7a, 7b; 42: 10, 11.

hrob 240: jama 180 x 80 x 107 cm, kostra 7 až 8-ročného dieťaťa, orient. JZ - SV, naznak. Pri pravom boku nôž, ihla, v mieste hrude rozpadnuté gombíky.

Gombíky:

- 2 strieborné, úplne rozpadnuté, s palmetovým ornamentom (tab. V: 3).

Ostatný inventár:

- zlomok železného noža so zvyškami dreva, 7,2 x 0,7 cm;
- fragment železnej ihly, dĺ. 2,8 cm, pr. 0,1 cm.

Lit.: Kalousek 1971, s. 141, obr. 240: 1-4.

hrob 242: jama 200 x 85 x 95 cm, kostra 20 až 22-ročnej ženy, orient. JZ-SV, naznak, na pravej ruke prsteň, ďalší na ľavej, pri lebke 2 gombíky.

Gombíky:

- 2 miniatúrne zlaté, zdobené po celom povrchu granuláciou zasadenou do krúžkov, 0,85 x 0,6 cm (tab. V: 9).

Ostatný inventár:

- fragmentárny strieborný prsteň z úzkeho pliesku, zdobeného tordovanými a hladkými drôtmí, v jednom mieste je skupina granuliiek, ktoré sú asi pozostatkom po butóne, pr. 2 cm, š. 0,9 cm, hr. 0,1 cm;
- strieborný prsteň s butónom, zvonku priletované 4 pletenkové pásy strieborných drôtkov. Povrch butónu je podložený plechom a rámovaný tordovaným drôtom, ku ktorému priliehajú 3 trojuholníkové puzdierka pre skloviť hmotu rámovanú granuláciou. Vo vrchole butónu je kruhové puzdro obsahujúce modré sklíčko, povrch puz-

dra granulovaný, v. 2,7 cm, š. obrúčky 0,8 cm, pr. butónu 1,7 cm, v. butónu 0,8 cm.

Lit.: Kalousek 1971, s. 142, obr. 242: 1-4, tab. 33: 3; 34: 8.

hrob 256: jama nezistiteľná, v hĺ. 105 cm kostra 2 až 3-ročného dieťaťa, orient. JZ-SV, naznak. Pri lebke náušnice, naľavo na hrudi gombíky.

Gombíky:

- 2 veľké medené pozlátené, členené tromi arkádami, ktoré naspođu tvoria palmety. Medzi týmito stĺpkami sú ďalšie tri menšie, podobne zdobené a medzi každým malým a veľkým stĺpkom je palmeta zdobená hore kvapkou. Na spodnej strane veľkých stĺpkov sú štylizované hlavíčky, zrejme vtákov, v. 4,4 cm, pr. 3,5 cm (tab. V: 4).

Ostatný inventár:

- 2 strieborné náušnice so 4 bubienkami, spodný oblúk je pokrytý 4 radmi zrn, medzi ktorými sú tordované drôtky. Povrch bubienkov delený na 8 polí dvojíťmi radmi granuliek, polia vyplnené granulovanými trojuholníkmi, 3,6 x 2,5 cm;
- 2 strieborné stĺpkové náušnice, na spodnom oblúku je zavesený bubienok a pripojený štvorradý stĺpik, na ktorý je zavesený ďalší bubienok. Povrch závesku pokrytý radmi granulácie v krúžkoch, vrcholy bubienkov zdobené pyramídkami zo 4 zrn, 3,2 x 2,1 cm;
- 4 podobné stĺpkové náušnice strieborné, ktoré majú na vrchole bubienkov iba po jednom zrnku.

Lit.: Kalousek 1971, s. 148-149, obr. 256: 1-10, tab. 28: 5, 6, 10; 30: 4a, 4b, 4c.

hrob 269: jama 205 x 75 x 140 cm so stupňovitými stenami, v rohu niekoľko pieskovcových kameňov, kostra asi 8-ročného chlapca, orient. JZ-SV, naznak. Pri ľavom ramene gombíky, pri kolenách pracky s prevliečkou a nákončia, pri pravej nohe nôž, pri päťach ostrohy.

Gombíky:

- 2 strieborné, zdobené po celom povrchu granulovanými kosoštvorcami, uško je prichytené krúžkom zo slabo tordovaného drôtu, 1,8 x 1,6 cm (tab. IV: 22).

Ostatný inventár:

- 2 väčšie fragmentárne železné pracky so zlomkami záchytných doštičiek a prevliečok, 4,2 x 2,7 cm;
- 2 železné jazykovité nákončia, na hornej ploche zvyšky po 3 nitoch v žliabku z bronzového pliešku, 2,6 x 1,4 cm;
- železný nôž, 11,5 x 1,2 x 0,5 cm;
- značne porušené železné ostrohy s dlhými bodcami, polkruhové ramená (asi tauzované) sú ukončené lopatkovými platničkami s 3 nitmi v žliabku vyloženom medeným plieškom, dĺ. 13,1 cm, platnička 1,7 x 1,6 cm.

Lit.: Kalousek 1971, s. 156-157, obr. 269: 1-9, tab. 33: 5; 43: 1.

hrob 270: jama 120 x 73 x 140 cm, kostra dieťaťa najviac polročného, orient. SZ-JV, zrejme pri lebke náušnice, gombík a jantárový korálik.

Gombík:

- 1 strieborný, po celom povrchu zdobený zrníčkami v krúžkoch, uško tordované, 1,3 x 1 cm.

Ostatný inventár:

- 6 zlatých hrozienských náušníc, horný oblúk oddelený od spodného granulovanými uzlíčkami, na spodnom oblúku pútkom prichytené dvojstranné šesťzrnné hroziensko, ktorého vrcholy sú ukončené väčším zrnkom

v granulovanom krúžku, 2 x 1,1 cm;

- veľký jantárový medovožltý korálik v tvare kotúča sčasti odseknutého, v strede otvor na navliekanie, pr. 3,4 cm, hr. 1,1 cm.

Lit.: Kalousek 1971, s. 157-158, obr. 270: 1-8, tab. 27: 13; 35: 8.

hrob 274: jama 200 x 90 x 166 cm, dno vyložené 3 pieskovcovými kameňmi, asi dieťa, z kostry sa zachovali len zuby a zlomky dlhých kostí, orient. JZ - SV, pri zuboch gombík a pri severnej stene nôž.

Gombík:

- 1 sklený farebne iridujúci guľatý, pôvodne asi svetlozelený, so železným uškom, 1,8 x 1,4 cm (tab. V: 10).

Ostatný inventár:

- železný nôž s odrazeným hrotom i trňom, na čepeli kúsky dreva, 11,7 x 1,3 cm.

Lit.: Kalousek 1971, s. 159, obr. 274: 1, 2.

hrob 329: jama 210 x 80 x 90 cm, kostra 40 až 60-ročného muža, orient. JZ-SV, naznak. Nad pravým ramenom gombík, druhý pri lebke, pri päťach ostrohy, na nártach pracky, prevliečky a nákončia.

Gombíky:

- 2 medené pozlátené, povrch rozdelený do trojuholníkových polí spojených krúžkami, z prieškových vybiehajú všetkými smermi 4 kvapkovité útvary, puncované pozadie, 2,3 x 1,7 cm (tab. V: 5).

Ostatný inventár:

- 2 párové parabolické železné ostrohy (1 kratšia) s dlhším bodcom a polkruhovými ramenami priečne ryhovanými, lopatkovité platničky s 3 nitmi v širokom žliabku. Platničky mali zrejme rovnakú výzdobu ako prevliečky a nákončia, 13,8 x 8,5 cm, platničky 2 x 2,3 cm;
- 2 oválne železné pracky so zvyškami záchytných doštičiek, 2,7 x 2,3 cm a 2,6 x 2,2 cm;
- 2 železné prevliečky s elipsovými štítkom, zdobeným krúžkom a lúčovite sa rozbiehajúcimi ryhami, 2,4 x 1,9 x 1,7 cm;
- 2 jazykovité železné nákončia, pri tyle 2 nity v žliabku, výzdoba podobná ako na prevliečkach, 2 x 1,8 cm.

Lit.: Kalousek 1971, s. 178-179, obr. 329: 1-10, tab. 31: 3a, 3b, 3c; 38: 6a, 6b; 43: 5, 6.

hrob 335: jama 190 x 85 x 89 cm, kostra 3 až 4-ročného dieťaťa, orient. JZ-SV, naznak, dislokované kosti. Pri pravom boku atypický kúsok železa - nôž, pri preberaní dna nájdený gombík.

Gombík:

- 1 medený nezdobený s odlomeným uškom, s prilnutými kúskami tkaniny, poškodený, 2,8 x 2,2 cm (tab. V: 6).

Ostatný inventár:

- atypický kus železa - asi nôž, dĺ. 4,7 cm.

Lit.: Kalousek 1971, s. 182, obr. 335: 1, 2.

hrob 336: jama 220 x 100 x 100 cm, kostra 25 až 35-ročnej ženy, zle zachovaná, orient. JZ-SV, naznak. Po oboch stranách sánky gombíky, pod lebku náušnice a pri pravom boku 2 nože.

Gombíky:

- 2 veľké strieborné, zdobené členitým ornamentom zo stĺpkov a palmiet, pozadie puncované, 3,7 x 3,5 cm (tab. V: 11).

Ostatný inventár:

- fragmenty 2 strieborných hrozienských náušnic, dolný oblúk ukončený uzlíčkami a zdobený 4 radmi tordovaného drôtu, k spodnej časti oblúku pripevnené päťzrné hroziensko ukončené väčším zrnom, 1,6 x 0,8 cm;
- zlomky 2 železných nožov, 10,8 x 1,4 cm a 10,5 x 1,2 cm.

Lit.: Kalousek 1971, s. 182-183, obr. 336: 1-6, tab. 30: 3a, 3b, 3c.

hrob 342: jama 231 x 75 x 80 cm, kostra ženy 16 až 30-ročnej, zle zachovaná, orient. JZ-SV, naznak. Pri lebke náušnice, pri kľúčnych kostiach gombíky a v mieste prstov pravej ruky zvyšky prsteňov, pri lakti pravej ruky nôž.

Gombíky:

- 2 medené pozlátené, zdobené v 3 arkádovitých poliach palmetou, pozadie puncované, uško v krúžku z granulovaného drôtu, 2,4 x 2 cm (tab. V: 12).

Ostatný inventár:

- fragmenty 2 strieborných náušnic so 7 bubienkami, na spodnom oblúku, ohraničenom uzlíčkami, bolo navlečených 5 bubienkov zdobených granuláciou v tvare maltézskeho križa, na stredný bubienok nasadá zhora i zospodu ďalší rovnaký bubienok, 1,7 x 1,6 cm;
- fragmenty 2 strieborných hrozienských náušnic, spodný oblúk ukončený uzlíčkami, na pútku je zavesené obojstranné hroziensko. Smerom hore je dvojradé päťzrné hroziensko, zo spodného hrozienska sa zachoval len 1 rad, 2,1 x 1,3 cm;
- 1 fragmentárna strieborná náušnica so 7 košíčkami z hladkého drôtu, zachované len 2 košíčky;
- 1 bronzový plieskový prsteň s elipsovitým štítkom, zdobeným geometrickým ornamentom z väčších i drobných vypuklín vybijaných zospodu, obrúčka je pri štítku zdobená 3 radmi drobných vypuklín, pr. 2,1 cm, š. štítka 1,7 cm, š. obrúčky 0,6 cm;
- 1 bronzový plieskový prsteň s elipsovitým štítkom, zdobeným geometrickým ornamentom s väčšou vypuklinou v strede, od ktorej sa paprskovite rozbieha 8 radov z vybijaných bodov, obvod lemovaný bodovaním, pr. 2,1 cm, š. obrúčky 0,4 cm, š. štítka 1,7 cm;
- 1 železný nôž, hrot a časť trňa odlomená, 15 x 1,3 cm.

Lit.: Kalousek 1971, s. 186-187, obr. 342: 1-10, tab. 31: 5a, 5b, 5c; 34: 4, 6.

hrob 351: jama 140 x 50 x 75 cm, kostra 6 až 8-mesačného dieťaťa silne strávená, orient. Z-V, medzi 2 kameňmi v hĺbke 15 cm gombíky.

Gombíky:

- 2 malé fragmentárne bronzové, nezdobené, pr. 1,3 cm (tab. IX: 3).

Lit.: Kalousek 1971, s. 192, obr. 351: 1, 2, tab. 33: 9.

hrob 360: jama 220 x 90 x 98 cm na pravej strane pri nohách sa kruhovite rozširuje, asi 20 cm nad kosterou niekoľko kameňov, kostra 18 až 22-ročnej ženy, orient. JZ-SV, naznak. Pod pravou kľúčnou kosťou gombík a zvyšky látky, pri ľavom boku nôž s platničkou.

Gombík:

- 1 medený pozlátený, plocha rozdelená 6 arkádami a zdobená silne štylizovanými palmetami na hladkom pozadí, 3,4 x 3 cm (tab. V: 7).

Ostatný inventár:

- fragment vyklenutej kostenej platničky zdobenej ryhami,

bodkami a prelamaním, možno výzdoba pošvy noža;

- zhrdzavený železný nôž, 8,2 x 1 cm.

Lit.: Kalousek 1971, s. 196, obr. 360: 1-3, tab. 29: 1a, 1b, 1c; 34: 15.

hrob 394: jama 160 x 78 x 117 cm, kostra 6 až 7-ročného dieťaťa, zle zachovaná, orient. JZ-SV. Po oboch stranách čeľuste gombíky, asi 20 cm pod čeľusťou sploštený gombík, po obvode spodnej čeľuste koráliky, pri pravom kolene nôž, pri ľavej nohe 2 páry náušnic, každý pár do seba zavesený.

Gombíky:

- 2 masívne strieborné, zdobené väčšími zrnkami v trojradom krúžku z granuliiek, uško v objímke z 3 krúžkov z granulovaného drôtu, 3,1 x 2,4 cm (tab. V: 13);
- 1 medený pozlátený stlačený, značne poškodený, zdobený granulami v krúžkoch z hladkého drôtu, uško chýba.

Ostatný inventár:

- náhrdelník z 83 korálikov kotúčovitých sklenených, z toho 81 citrónovožltých a 2 zelené (asi patinované od medeneho gombíka), pr. 0,3-0,6 cm;
- pár strieborných náušnic so 6 košíčkami z granulovaného drôtu, 2,5 x 1,7 cm;
- pár strieborných náušnic so 7 košíčkami z granulovaného drôtu, 2,5 x 2,1 cm;
- železný nôž v zlomkoch so zvyškami drevenej pošvy, dl. asi 14 cm.

Lit.: Kalousek 1971, s. 211-212, obr. 394: 1-9, tab. 32: 6; 35: 2.

DOLNÍ VĚSTONIE, okr. BŘECLAV

kostrové pohrebisko v polohe "Na pískách"

hrob 61: nezachovali sa obrisy jamy ani kostra, v hĺbke 20 cm koráliky, náušnice a gombík.

Gombík:

- 1 sklený svetlozelený prievitný so železným uškom.

Ostatný inventár:

- 11 korálikov (1 kostený valcovitý so zárezmi, 1 svetlý súdkovitý zo sklovitej hmoty, 2 pozdĺžne sklené svetlozelené delené, 1 podobný olivovo zelený, 2 súdkovité z modrého skla, 2 súdkovité zo žltozeleného skla, 1 nepravdivelný zo šedozelenej sklovitej hmoty, 1 valcovitý modrý s bielymi, červenými a žltými pásmi a kosoštvorcami);
- 2 bronzové náušnice zdobené naspođu filigránom, závesok zdobený pripájanými krúžkami bronzového drôtu;
- 1 bronzová náušnica, spodný oblúk zosilnený a zakončený uzlíčkami, závesok horizontálne členený.

Lit.: Poulik 1948-50, s. 158, obr. 136: f-ch.

hrob 74: jama 50 x 120 x 100 cm, detská kostra slabo zachovaná pri východnej krátkej stene. Našli sa koráliky, náušnice, lunicový strieborný závesok, malé bronzové kovanie, železný predmet, v trupovej časti boli zvyšky železného noža.

Gombíky:

- 2 sklené, 1 naružovelý a 1 svetlozelený so železným uškom (tab. V: 22).

Ostatný inventár:

- 10 korálikov (4 podlhovasté pozdĺžne delené zo svetlozeleného skla, 1 dvojkužeľovitý z hnedozeleného skla, ďalší podobný ale svetlejší, 1 hlboko delený zo svetlozeleného skla, 1 súdkovitý zo svetlozeleného skla, 1 valcovitý z tmavozeleného skla);
- 4 bronzové náušnice s 2 dutými bubienkami;

- 1 bronzová kruhová drôtená náušnica, pr. 1,6 cm;
 - 1 bronzová oválna náušnica, na jednom mieste prstencovite zosilnená;
 - 1 bronzová náušnica, spodok zosilnený, s valcovitým záveskom;
 - 2 bronzové náušnice, spodný koniec kužeľovite zvinutý.
- Lit.: *Poulik 1948-50*, s. 159, obr. 137: m.

hrob 110: jama 80 x 210 x 150 cm, kostra zle zachovaná ležala pri západnej krátkej stene. V troskách lebky prvý gombík, druhý vľavo od lebky, ďalej v hrobe zlomok bronzovej náušnice a 2 ďalšie, nádobka.

Gombíky:

- 1 sklený s odlomeným železným uškom, má šedohnedý sklovitý povlak, vnútri je modrý;
- 1 sklený zelený so železným uškom.

Ostatný inventár:

- 2 bronzové náušnice naspođu s valcovitým záveskom;
- nádobka.

Lit.: *Poulik 1948-50*, s. 160.

hrob 123: jama 60 x 170 x 130 cm, detská lebka pri západnej stene, pri lebke korálik, náušnice, gombíky, v hrobe i nôž a nádobka.

Gombíky:

- 1 zo svetlozeleného skla so železným uškom;
- spodná časť gombíka zo sklovitej hmoty.

Ostatný inventár:

- 1 modrý korálik dvakrát delený;
- 2 bronzové náušnice so spodným oblúkom prstencovite zosilneným, deformované;
- železný nôž;
- nádobka.

Lit.: *Poulik 1948-50*, s. 160.

hrob 321: jama 70 x 170 x 180 cm, 2 detské kostry vedľa seba. Pri severnej kostre v mieste lebky náušnice, koráliky, bronzový žaluď, gombíky a krúžok.

Gombíky:

- 1 svetlozelený sklený guľovitý, pr. 1 cm;
- 1 trojboký bronzový hladký, pr. 1 cm.

Ostatný inventár:

- 6 bronzových drôtených náušnic, len na niektorých miestach zosilnených;
- 2 biele kostené valcovité koráliky s ryhami, 1 hnedobiely korálik zo sklovitej hmoty, časť oloveného koráliku, 1 väčší oválny zo sklovitej hmoty - čierny zo žltými škvrnami, 2 sklené zelené delené, 1 svetlozelený sklený delený s modrou škvrnou, 1 žltý zo sklovitej hmoty jedenkrát delený;
- bronzový dutý žaluď;
- olovený krúžok.

Lit.: *Poulik 1948-50*, s. 165.

hrob 485: jama 180 x 100 x 227 cm, zachované len zvyšky lebky, orient. SZ-JV. Pri spánkoch a čefustiach bronzové náušnice, nižšie od lebky napravo sklené koráliky, gombíky okolo lebky. Ďalej sa našiel v jame zlomok z bronzového plechu a nádobka.

Gombíky:

- 1 sklený svetlozelený so svetlohnedou škvrnou, spojený s podlhovastým korálikom, pr. 0,8 cm;

- 1 sklený guľovitý priesvitne žltý, spojený s korálikom č. 19, pr. 1 cm;
- 1 sklený guľovitý so železným uškom, spojený s korálikom č. 22, svetlozelený s tmavými škvrnami, prasknutý, pr. 1 cm;
- 1 sklený guľovitý so železným uškom, svetlozelený so žltou škvrnou, pr. 0,9 cm;
- 1 sklený guľovitý, pripojený ku koráliku č. 10, svetlozelený so žltou škvrnou, poškodený, so železným uškom, pr. 0,7 cm;
- 1 bronzový guľovitý s uškom, zdobený plastickým kruhovitým ornamentom, pr. 0,9 cm;
- bronzový dvojkónický s uškom, zdobený plastickou kruhovitou výzdobou, pr. 0,7 cm.

Ostatný inventár:

- 5 bronzových náušnic a 2 bronzové fragmentárne náušnice;
- náhrdelník zo sklených korálikov;
- zlomok bronzového plechu;
- nádobka.

Lit.: *Poulik 1948-50*, s. 168.

JIRÁKOVICE, okr. Brno-vidiek

pohrebisko južne od obce v polohe Na Parvázach, spolu 110 hrobov, z toho časť hrobov z 11.-12. stor. Stredohradištne hroby obsahovali nádoby, vedrá, sekery, nože, vtáčie kostry, škrupinky z vajec a tiež gombíky. Kostry orientované väčšinou Z-V. Poloha nálezov v hroboch nie je známa.

Gombíky:

- 1 dutý bronzový s uškom, zdobený hustými zvislými ryhami na obvode a naspođu dvojitém vtláčeným kruhom, v strede ktorého sú záseky v tvare šesťcipej hviezdy, pr. 1,8 cm, s uškom 2,4 cm.

Lit.: *Dostál 1966*, s. 132-133, tab. XVIII: 8.

KOLÍN

náčelnícky dvojhrob štvoruholníkového tvaru, kostra muža a ženy, orient. V-Z, na dne zvyšky dosák, na ktorých ležali kostry. V severnej časti hrobu - žena, v južnej - muž. Muž mal na panve kovania opasku a pracku, na nohách ostrohy a kovania, na krku náhrdelník s relikvárom, na hrudi gombíky, vľavo od kostry meč a sekera, pri meči kalich. Pri nohách 2 šálky a miska, ktorá sa nezachovala. Žena mala na krku koráliky s kaptorgou, pri kostre tiež náušnice, gombíky a zvyšky vedierka.

Gombíky:

- 2 medené pozlátené, zdobené filigránom (tab. V: 20);
- 2 menšie s vloženým červenohnedým sklom;
- bronzové pozlátené gombíky.

Ostatný inventár:

- 1 kalich strieborný, čiastočne pozlátený, v. 22,6 cm, pr. ústia 10,5 cm;
- železný meč neurčitého typu;
- garnitúra strieborných kovaní na pripevnenie meča k opasku - čiastočne pozlátená, zdobená niellom (3 kovania so zaoblenými rohmi, trojlístkové - 9,3 cm; 2 podlhovasté - 7,7 a 6,2 cm a 1 pracka - 5,9 x 3,6);
- pár bronzových postriebrených ostrôh;
- strieborné kovania z remienkov;
- zlatý relikvár s kostičkami, 1,7 x 3,9 cm;
- strieborné bubienkové náušnice moravského typu;
- bronzová miska;

- sklený pohár;
- náhrdelník: tmavomodré sklené koráliky, medené koráliky zdobené filigránom, strieborné granulované koráliky a fragmenty trapézovitej medenej pozlátenej kaptorgy s kostičkami a zvyškami tkaniny;
- zlomky železom obitého malého vedierka.

Lit.: *Plč* 1892, s. 715-728, tab. 51-53; *Schránil* 1928, 293, Taf. LXIV; *Benda* 1966, s. 54-58.

LIBICE,

hrob ženy: na hrudi bol náhrdelník s kaptorgou, na panve šidlo, na náhrdelníku gombíky, pri kostre tiež náušnice a záušnice.

Gombíky:

- 2 strieborné s povrchom posiatym pukličkami zdobenými granulovanými križmi, na jednom gombíku chýba uško.

Ostatný inventár:

- 8 strieborných náušníc - tvar veľkých trojuholníkových granulovaných pyramídiiek s trojuholníkovými vložkami zo sklovitej pasty, naspođu 10 retiazok so záveskami a hroziennkové náušnice;
- 2 zlaté záušnice s jednoduchými očkami;
- náhrdelník: mandľovitá kaptorga zdobená filigránom, 3 veľké strieborné granulované koráliky, karneolové, jantárové a sklený korálik;
- železné šidlo.

Lit.: *Turek* 1953, s. 609-631, obr. 283.

rodinný hrob, veľká jama so zvyškami železných kovaní a 2 gombíkmi.

Gombíky:

- 2 malé medené pozlátené, zdobené geometricky, jeden mal na povrchu odlačenú jemnú tkanú látku.

Lit.: *Turek* 1953, s. 617.

MIKULČICE, okr. Hodonín

hradisko "Valy"

hrob 1: pri severných základoch sakristie 2. kostola v hĺbke 55 cm kostra 13 až 14-ročného dieťaťa, orient. Z-V, n. znak. Pod čeľusťou zlomok striebornej košíčkovej náušnice, na ľavej lopatke lunicový závesok, na hrudi 2 náhrdelníky. V zásype zlomky 2 košíčkových náušníc a 2 gombíky.

Gombíky:

- 2 strieborné neúplné tepané, s nejasnou výzdobou, v. 2 cm.

Lit.: *Poulik* 1957, s. 366, obr. 74: 3.

hrob 4: v hĺbke 20 cm kostra, orient. Z-V, v hrobe časť strieborného náušnicového drôtu a zlomky gombíka, výzdoba sa nedá určiť.

Lit.: *Poulik*, 1957, s. 366.

hrob 44: v hĺbke 50 cm kostra 25 až 30-ročného muža, pri chodidlách ostrohy, kovania a pracky, trocha južnejšie gombík, druhý pod čeľusťou a tretí v zásype, po stranách lebky pracky s prevliečkami, v zásype ešte 1 pracka a nákončie.

Gombíky:

- 3 bronzové pozlátené s palmetovou výzdobou, v. 2,9 cm, š. 2,3 cm (tab. VI: 1).

Ostatný inventár:

- 2 pozlátené parabolické ostrohy s lopatkovými platničkami

s 3 nitmi v žliabku, zdobené ľudskými maskami, bodec valcovitý kužefovite zahrotený;

- 2 železné ostrohy;
- 3 pracky s prevliečkami;
- 2 jazykovité kovania;
- 3 pracky.

Lit.: *Poulik* 1957, s. 367, obr. 76.

hrob 50: hrobová jama sa nerysovala, v hĺbke 85 cm gombík a nôž v zlomkoch (orient. Z-V).

Gombík:

- 1 strieborný hranený v zlomkoch, zdobený na trojuholníkových ploškách ľaliovitými útvarmi, plošky sú od seba oddelené presekávanými lištami, v. trojuholníka 1,3 cm.

Ostatný inventár:

- zlomky železného noža.

Lit.: *Poulik* 1957, s. 367.

hrob 51: jama - v hĺbke 80 cm kostra asi 60-ročnej ženy, orient. Z-V. Medzi hornou a dolnou čeľusťou gombík, pri ľavej lopatke a pri pravom ramene z vnútornej strany náušnica, nad panvou nôž.

Gombík:

- 1 menší strieborný, pokrytý dutými pukličkami zdobenými granulovanými trojuholníkmi, v. 1,7 cm, š. 1,3 cm (tab. VI: 14).

Ostatný inventár:

- železný nôž;
- 2 náušnice.

Lit.: *Poulik* 1957, s. 367, obr. 83: 6.

hrob 54: jama 160 x 60 cm, v hĺbke 113 cm kostra asi 6-ročného dieťaťa, orient. Z-V, pod spodnou čeľusťou gombík, o 15 cm ďalej - v trupovej časti druhý.

Gombíky:

- 2 bronzové pozlátené, zdobené rastlinným ornamentom s hrotitými liškami, v. 1,9 cm, š. 1,43 cm.

Lit.: *Poulik* 1957, s. 367, obr. 82: 2.

hrob 64: jama 170 x 60 cm, v hĺbke 145 cm kostra dieťaťa, orient. Z-V, po stranách lebky 2 gombíky a 10 cm od nich na východ ďalšie 2, ešte východnejšie 2 spojené náušnice (pôvodne v plátenom alebo koženom vrecúšku), 50 cm východne od lebky nádobka.

Gombíky:

- 2 malé pozlátené, zdobené jednoduchým geometrickým vzorom, pr. 1,06 cm, š. 0,91 cm, (tab. VI: 18).
- 2 bronzové slabo pozlátené, zdobené geometrickou výzdobou, uško stočené okolo svojej osi, na jednom gombíku chýba, pr. 1,4 cm.

Ostatný inventár:

- 2 spojené náušnice;
- nádobka.

Lit.: *Poulik* 1957, s. 367, obr. 86: 5.

hrob 65: jama nerozlíšená, lebka v hĺbke 145 cm, nohy v hĺbke 95 cm, kostra asi 18-ročnej ženy (zrejme prepadnutá do staršieho objektu), n. znak, orient. Z-V. V trupovej časti gombíky.

Gombíky:

- 2 masívne pozlátené, povrch zdobený hrubou granuláciou, v. 2,5, š. 2,1 cm.

Lit.: *Poulik* 1957, s. 367.

hrob 67: jama nerozlíšená, v hĺbke 130 cm kostra asi 60-ročného muža, naznak, orient. Z-V, pri pravom stehne nože, na lebke gombík.

Gombík:

- 1 strieborný v zlomkoch, zdobený pukličkami, na ktorých sú granulované trojuholníky, granulácia i po obvode pukličiek, pr. 1 cm.

Ostatný inventár:

- 2 železné nože.

Lit.: Poulík 1957, s. 368.

hrob 69: jama nerozlíšená, v hĺbke 140 cm kostra, naznak, orient. Z-V, pri rozdrvenej lebke gombík a platničky, na ľavej strane v plátne zhrdzavené predmety, pri pravom kolene zvonka pracka.

Gombík:

- 1 bronzový pozlátený, z mnohých fragmentov, zdobený rastlinným vzorom.

Ostatný inventár:

- platničky z bieleho kovu;
- zhrdzavené predmety: 2 páry železných ostrôh, zlomok čepele noža, 2 zlomky sekery, trubička a 11 fragmentov železa;
- neúplná železná pracka.

Lit.: Poulík 1957, s. 368.

hrob 71: jama sa nerysovala, hĺbka 170 cm, kostra sa nezachovala, pri lebke 2 gombíky.

Gombíky:

- 2 malé s povrchom miestami deformovaným, v. 1,1 cm, š. 0,84 cm.

Lit.: Poulík 1957, s. 368, obr. 84: 1-2.

hrob 73: jama 120 x 60 x 160 cm, kostra 2-ročného dieťaťa, orient. Z-V, na hrudi gombík a železné zlomky, na pravej strane panvy zlomky noža.

Gombík:

- 1 dutý železný bez uška, s horizontálnym žliabkom, ktorý spája 2 polovice, na spodnej strane zdobený plastickým krúžkom, v. 1,9 cm, š. 2,1 cm.

Ostatný inventár:

- 4 zlomky železného dutého valčeka;
- zlomky železného noža.

Lit.: Poulík 1957, s. 368.

hrob 95: obrys hrobovej jamy tvorili ploché kamene v hĺbke 130 cm, pod nimi v hĺbke 170 cm chatrná detská kostra, orient. Z-V, pri ľavej dolnej čeľusti zlomky gombíka, druhý pod lebku.

Gombíky:

- 2 bronzové pozlátené (z jedného len časť) s rastlinnou výzdobou, závesný krúžok odlomený, pr. 1,7 cm.

Lit.: Poulík 1957, s. 369, obr. 85: 1.

hrob 97: jama sa nerysovala, kostra asi 40-ročnej ženy, naznak, orient. Z-V, hlava v hĺbke 130 cm, nohy 110 cm. Pod kľúčnymi kosťami gombíky.

Gombíky:

- 2 strieborné, zdobené hustou granuláciou, jeden naspodu poškodený, v. 1,84 cm, š. 1,34 cm.

Lit.: Poulík 1957, s. 369, obr. 83: 1.

hrob 98: jama sa nerysovala, kostra asi 8-ročného dieťaťa, naznak, orient. Z-V, hlava v hĺbke 135 cm, nohy 110 cm, po ľavej strane lebky zlomky náušník a ďalšia pod lebku, pod čeľusťou gombík, vedľa pravého spánku ďalší a drobný gombík pod hornou čeľusťou, pri pravom spánku nôž a druhý zvonka pri boku.

Gombíky:

- 2 strieborné poškodené, zdobené granuláciou, celá plocha je preklenutá prúžkami vytvárajúcimi kosoštvorcové plochy, ktoré sú tiež zdobené granuláciou, v. 2,8 cm, š. 2,2 cm (tab. VI: 19);

- 1 malý strieborný, zdobený granuláciou po celom povrchu, v. 1 cm, š. 0,8 cm (tab. VI: 20);

Ostatný inventár:

- zlomky náušník;
- 2 železné nože.

Lit.: Poulík 1957, s. 369, obr. 84: 7-9.

hrob 100: jama nezreteľná, kostra asi 6-ročného dieťaťa, hlava v hĺbke 115 cm, nohy 90 cm, orient. Z-V, naznak. Pri kľúčnych kostiach gombíky, na panve nákončie a pracka, pri stehenných kostiach kovania a záponky, medzi stehennými kosťami nôž.

Gombíky:

- 2 veľké strieborné, zdobené rastlinným ornamentom v kosoštvorcových poliach, puncované pozadie, v. 3,7 cm, š. 3 cm (tab. VI: 8).

Ostatný inventár:

- strieborné pozlátené jazykovité nákončie zdobené nielom, puncovaním, výzdoba tvorí ľudskú masku, na zadnej strane vyrytá postavička oranta;
- strieborná pracka;
- 3 malé kovania;
- 2 malé záponky;
- železný nôž.

Lit.: Poulík 1957, s. 369, obr. 91: 7, 8; 1975, 63-66.

hrob 102: jama sa nerysovala, kostra asi 30-ročného muža, lebka v hĺbke 155 cm, nohy 138 cm, naznak, orient. Z-V, pri nohách zlomky ostrôh a pracka, pod lebku gombík.

Gombík:

- bronzový silne pozlátený, zdobený palmetami v trojuholníkových poliach tvorených pletencom, puncované pozadie, v. 2,7 cm, š. 2 cm (tab. VI: 9).

Ostatný inventár:

- zlomky železných ostrôh so železnou prackou.

Lit.: Poulík 1957, obr. 84: 12.

hrob 104: jama sa nerysovala, kostra asi 30-ročného muža, lebka v hĺbke 160 cm, nohy 88 cm, naznak, orient. Z-V. Pri nohách a za lebku zlomky plochých kovaní rakvy, po stranách čeľustí gombíky, pod trupom nôž.

Gombíky:

- 2 strieborné, zdobené palmetovým ornamentom, v. 2,2 cm, š. 1,7 cm.

Ostatný inventár:

- železný nôž.

Lit.: Poulík 1957, s. 370.

hrob 108: jama 230 x 80 cm, hĺ. 158-189 cm, drevený obklad a drevené strechovité preklenutie, kostra asi 30-ročnej ženy, naznak, orient. Z-V. Naľavo od dolnej čeľuste gombík, pod

dolnou čeľusťou kostená platnička, pri ľavom stehne skupina bronzových predmetov, na mnohých predmetoch zvyšky tkaniny s plátnovou väzbou, severne od tejto skupiny železný zlomok, pri femure železný predmet, východne od femuru 2 pracky a nákončie.

Gombík:

- 1 malý bronzový, zdobený geometrickým vzorom, so stočeným uškom, v. 1,5 cm, š. 0,9 cm.

Ostatný inventár:

- zlomok kostenej platničky;
- skupina bronzových predmetov: liate jazykovité nákončie geometricky zdobené, ukončené naspođu polguľovitým výbežkom, zlomok avarsko-slovanského nákončia zdobeného rastlinnými úponkami, ďalšie kovania, prevliečky, pliesky, ocieľka, valček, špirály, knížkové ozdoby, ihlica, pracka, zlomky predmetov a v skupine tiež kresací kamienok;
- 2 pracky;
- bronzové nákončie;
- železné zlomky.

Lit.: Poulik 1957, s. 370; 1975, s. 57-59, obr. 16.

hrob 123: jama 140 x 60 cm, v dolnej časti 55 x 90 cm, hĺbka 140 cm, hrob mal drevený obklad, kostra asi 4-ročného dieťaťa, naznak, orient. Z-V, pri pravej kľúčnej kosti gombík, ďalší pod lebku.

Gombíky:

- 2 strieborné, zdobené hustou jemnou granuláciou, jeden je poškodený, v. 1,6 cm, š. 1,3 cm.

Lit.: Poulik 1957, s. 371, obr. 84: 13, 14.

hrob 128: jama sa nerysovala, v hĺbke 85 cm kostra asi 7-ročného dieťaťa, orient. Z-V, pri trupe 3 gombíky, medzi čeľusťami štvrtý.

Gombíky:

- 2 strieborné, zdobené pukličkami, na ktorých je granulácia v 4 trojuholníkoch, v. 2,5 cm, š. 2,1 cm;
- 2 bronzové melónovité (jeden v zlomkoch), v. 1,6 cm, š. 1,4 cm.

Lit.: Poulik 1957, s. 371, obr. 83: 2.

hrob 133: jama sa nerysovala, zasahovali sem 2 pruhy z obloženia hrobu 134, v hĺbke 90 cm kostra dieťaťa, naznak, orient. Z-V, pod dolnou čeľusťou gombík, medzi femurmi nôž.

Gombík:

- 1 bronzový pozlátený, zdobený geometrickou výzdobou, v. 2,95 cm, š. 2,4 cm (tab. VI: 13).

Ostatný inventár:

- zlomky železného noža.

Lit.: Poulik 1957, s. 371, obr. 81: 7; 88.

hrob 134: jama - 23 cm pod hrobom 133, v hĺbke 113 cm na severnej strane zvyšky dreveného obloženia, kostra asi 20-ročnej ženy, naznak, orient. Z-V, v hornej časti trupu gombíky, pri ľavej ruke nôž.

Gombíky:

- 2 strieborné, pokryté pukličkami zdobenými 4 granulovanými trojuholníkmi, granulácia i medzi pukličkami (jeden gombík poškodený), v. 2,7 cm, š. 2 cm (tab. VI: 16).

Ostatný inventár:

- železný nôž.

Lit.: Poulik 1957, s. 371; 1975, tab. 54: 2.

hrob 136: jama 110 x 170 x 70 cm, na východnej i západnej strane veľké kamene, kostra mladého jedinca zle zachovaná, naznak, orient. Z-V. Pod dolnou čeľusťou a na pravom ramene zvyšky 2 gombíkov, medzi kameňmi fľaša a nádobka. Gombíky:

- zlomky 2 bronzových pozlátených, s geometrickou výzdobou, š. 1,9 cm.

Ostatný inventár:

- fľaša zo žltej jemne plavenej hliny, v. 28 cm;
- nádobka.

Lit.: Poulik 1957, s. 372.

hrob 141: jama sa nerysovala, v hĺbke 110 cm kostra asi 8-ročného dieťaťa zle zachovaná, orient. Z-V. V mieste pravého ramena 2 gombíky.

Gombíky:

- 2 bronzové pozlátené, zdobené na spodnej časti riedkou granuláciou, povrch poprehýbaný, v. 1,8 cm, š. 1,6 cm.

Lit.: Poulik 1957, s. 372.

hrob 212: jama sa nerysovala, v hĺbke 170 cm detská kostra, takmer nezachovaná, orient. Z-V, pri lebke gombíky.

Gombíky:

- 2 strieborné, zdobené granulovanými trojuholníkmi a horizontálnym pásom granulácie na najväčšom obvode (jeden gombík poškodený), v. 1,6 cm, š. 1,2 cm.

Lit.: Poulik 1957, s. 372, obr. 86: 3, 4.

hrob 222: jama so zvyškami dreveného obloženia, v hĺbke 160 cm kostra mladého jedinca, naznak, orient. Z-V. Nad ľavou kľúčnou kosťou zlomok gombíka, pod ním zvyšky látky alebo kože, ďalší gombík pod hornou čeľusťou, pod kosterou nôž.

Gombíky:

- zvyšky 2 bronzových, s nezreteľnou rastlinnou výzdobou.

Ostatný inventár:

- železný nôž.

Lit.: Poulik 1957, s. 372.

hrob 255: jama sa nerysovala, zachované zvyšky dreveného obloženia, v hĺbke 160 cm detská kostra zle zachovaná, orient. Z-V. Na ľavej kľúčnej kosti gombík a pod dolnou čeľusťou ďalší.

Gombíky:

- 2 bronzové pozlátené, zdobené rastlinným motívom, v. 2,6 cm, š. 2,3 cm.

Lit.: Poulik 1957, s. 373.

hrob 267: jama sa nerysovala, hĺbka 120-135 cm, kostra mladého jedinca, orient. Z-V, naznak, pri ľavom ramene zlomok gombíka, ďalší v ústach, vedľa pravého femuru 2 nože.

Gombíky:

- časti 2 väčších strieborných, deformovaných, zdobených tepanou rastlinnou výzdobou.

Ostatný inventár:

- 2 železné nože.

Lit.: Poulik 1957, s. 373.

hrob 271: v hĺbke 120 cm na organickej látke (12 x 5 cm) ležali: gombík, koráliky, bronzová náušnica.

Gombík:

- bronzový pozlátený hranený, zdobený granuláciou, na spodu vsadené modré sklíčka, v. 2,2 cm, š. 1,4 cm (tab. VI: 21).

Ostatný inventár:

- sklené koráliky;
- bronzová deformovaná náušnica.

Lit.: *Poulík* 1957, s. 373, obr. 81: 1.

hrob 275: jama široká 74 cm, ostatné rozmery sa nedali zistiť, kostra dospelého jedinca, naznak, orient. Z-V. Pod dolnou čefusťou gombíky, pri lebke náušnice.

Gombíky:

- 2 bronzové silno pozlátené, zdobené pletencovým motívom, pr. 2,3 cm (tab. IX: 9).

Ostatný inventár:

- 1 strieborná náušnica s filigránovými košíčkami.

Lit.: *Poulík* 1957, s. 374, obr. 84: 10, 11; 89.

hrob 440:**Gombík:**

- zlatý, zdobený granulovanými pásmi a trojuholníkmi, v. 2 cm (tab. IX: 18).

Lit.: *Benda* 1966, obr. 33.

hrob 490: pri južnom múre v nartexe baziliky v kovanej rakve kostra dospelého muža.

Gombík:

- zlatý tepaný, zdobený vegetabilným ornamentom.

Ostatný inventár:

- ostrohy zdobené tauziou;
- strieborné pracky;
- nákončie s podlhovastou lištou.

Lit.: *Poulík - Chropovský* 1985, s. 118.

hrob 580: v lodi baziliky v hĺbke 170 cm drevená rakva so železným okovaním, kostra muža.

Gombík:

- zlatý s hladkým rebrovaným povrchom.

Ostatný inventár:

- meč;
- sekera s dlhými ostňami;
- vedro v železnom okovaní;
- železný mečik s polkruhovou hlavicou na rukoväti;
- železná britva;
- ocieľka;
- bronzový pozlátený plech;
- kúsky plátenej tkaniny.

Lit.: *Poulík* 1975, s. 77; *Poulík - Chropovský* 1985, s. 120.

hrob 987/1968: hĺbka 105 cm, okolo hrobu kamenné obloženie, kostra orient. SZ-JV, 30 cm nad kosterou nádoba, vedľa nohy 2 gombíky, na pravom boku koráliky a 2 nože.

Gombíky:

- 2 bronzové, zdobené rastlinným ornamentom, bez uška.

Ostatný inventár:

- nádoba;
- veľké pestré pastové koráliky so zatavenou železnou trubičkou;
- 2 železné nože.

Lit.: *Klanica* 1970, s. 47, tab. 48: 9, 10.

hrob 988: hĺbka 65 cm, kostra orient. Z-V, na pleciah 2 gombíky.

Gombíky:

- 2 bronzové pozlátené, zdobené palmetami a arkádami na puncovanom podklade.

Lit.: *Klanica* 1970, s. 47, tab. 48: 11, 12.

pohrebisko pri VI. kostole (pri dvojsapsidovej rotunde)

hrob 42: jama sa nerysovala, kostra 4-ročného dieťaťa, naznak, orient. Z-V, na pravej kľúčnej kosti gombík, druhý asi 2 m východne od prvého.

Gombíky:

- 2 silne pozlátené, zdobené geometrickým vzorom na hladkej ploche, pr. 2,3 cm (tab. IX: 7).

Lit.: *Poulík* 1963, obr. 29: 2, tab. XXII.

hrob 43: jama sa nerysovala, v hĺbke 100 cm kostra 7-ročného dieťaťa, zle zachovaná, orient. SZ-JV. Pri spánkovej kosti gombík, druhý pri dolnej čefusti, pri nohách ostrohy, pri boku kostený okovaný predmet.

Gombíky:

- 2 pozlátené, povrch zdobený tepanými palmetami, pr. 2 cm (tab. VI: 4).

Ostatný inventár:

- 2 detské ostrohy parabolické s krátkymi, kužeľovite ukončenými bodcami a jazykovitými platničkami, sú železné, na platničke 2 nity v žliabku;
- kostená písťalka s koncami okovanými bronzovým plieskom zdobeným vybijaným ornamentom.

Lit.: *Poulík* 1963, s. 142, obr. 19: 1-3, tab. XXII.

hrob 70: jama so zaoblenými rohmi 60 x 120 cm, v hĺbke 110 cm kostra 3 až 4-ročného dieťaťa, naznak, zle zachovaná, orient. Z-V. Vedľa trupu gombík, druhý pod spodnou čefusťou, pri ľavom boku nákončie, pri pravom pracka, pri nákončí drobné gombíky, na nohách ostrohy a kovania, pri ľavom boku nôž a v JV rohu hrobu zlomok ostrohy.

Gombíky:

- 1 pozlátený, zdobený rastlinným vzorom, pr. 1,7 cm (tab. VI: 2);
- 1 strieborný, zdobený rovnakým rastlinným vzorom, pr. 1,7 cm;
- 1 strieborný bez uška, zdobený jemnou granuláciou usporiadanou do trojuholníkov a zlomok rovnakého gombíka s uškom (tab. VI: 3).

Ostatný inventár:

- malé bronzové pozlátené liate nákončie tvaru päťuholníka s 3 nitmi lemovanými granuláciou, zdobené vruborozom, dĺ. 3,1 cm;
- bronzová pozlátená pracka so železným trňom, rámik z 2 polovic, na ktorých sú štylizované zvieracie hlavičky, dĺ. 3,1 cm;
- 2 malé detské železné ostrohy so širokými ramenami a krátkym bodcom, poškodené, ramená ukončené hrotito;
- malá železná pracka a železné nákončie patriace garnitúre ostrohy, ako i prevliečky;
- železný nôž so stopami železnej pošvy, dĺ. 6,2 cm;
- časť bočnice železnej ostrohy, dĺ. 6,1 cm.

Lit.: *Poulík* 1963, s. 148-149, obr. 17, tab. XIX.

hrob 76: oválna jama, v hĺbke 75 cm detská kostra, naznak, orient. SZ-JV. Pod pravou kľúčnou kosťou gombík, druhý v ústach.

Gombíky:

– 2 bronzové melónovité, pr. 1,5 cm (tab. IX: 5).

Lit.: *Poulik 1963*, s. 150, obr. 28: 2, tab. XXIV: 6, 7.

hrob 77: jama sa nerysovala, v hĺbke 90 cm kostra 7 až 8-ročného dieťaťa, naznak, orient. Z-V. V ústach gombík, druhý pod ľavou čeľusťou, pri ľavom boku nôž.

Gombíky:

– 2 masívne pozlátené, jeden deformovaný, zdobené hrubou granuláciou, pr. asi 2,2 cm (tab. VI: 6).

Ostatný inventár:

– železný nôž bez trňa, dĺ. 11,7 cm.

Lit.: *Poulik 1963*, s. 150, tab. XIX: 1.

hrob 94: jama sa nerysovala, v hĺbke 100 cm zvyšky detskej kostry, pod lebku gombík.

Gombík:

– medený pozlátený, zdobený vtáčikom v 3 poliach na puncovanom pozadí, pr. 2 cm.

Lit.: *Poulik 1963*, s. 153, obr. 30: 1.

hrob 100: jama 195 x 50 cm, v hĺbke 90 cm kostra 14 až 16-ročného chlapca, naznak, orient. Z-V. Pri nohách ostrohy s garnitúrou, okolo kolien garnitúra praciek, prevliečok a nákončí, pod pravou kľúčnou kosťou gombík.

Gombík:

– 1 strieborný bez uška, pokrytý pukličkami lemovanými granuláciou a zdobenými granulovanými trojuholníkmi, pr. 2 cm (tab. VI: 7).

Ostatný inventár:

– 2 železné ostrohy parabolické s krátkym bodcom, koncové platničky lopatkovité s 3 otvormi po nitoch, ostrohy zdobené strieborným tauzovaným geometrickým vzorom;

– železné prevliečky s prackami, zdobené strieborným tauzovaným geometrickým vzorom;

– železné jazykovité nákončie s 3 nitmi, zdobené podobne ako ostrohy;

– bronzové prevliečky a pracka na upevnenie remienkov obuvi, horná jazykovitá časť prevliečky zdobená dvojistou plastickou kľukatkou a rastlinným vzorom;

– 2 bronzové jazykovité nákončia s 3 nitmi, zdobené podobne ako prevliečky.

Lit.: *Poulik 1963*, s. 154-155, tab. XX: 1-7.

hrob 118: nepravidelná obdĺžniková jama, š. 60 cm, v hĺbke 90 cm zvyšky detskej kostry, zrejme naznak, orient. JZ-SV. Okolo lebky gombíky a náušnica.

Gombíky:

– 2 bronzové pozlátené, zdobené 4 vertikálnymi pásmi pukličiek s granuláciou, ktorá je aj medzi nimi, výrazné horizontálne rebro delí gombíky na 2 polovice, pr. 2,6 cm (tab. VI: 10);

– 2 pozlátené, zdobené po celej ploche granuláciou, pr. 1,4 cm (tab. VI: 12);

– 2 pozlátené, zdobené rastlinným ornamentom na puncovanom podklade, pr. 2,4 cm (tab. VI: 11).

Ostatný inventár:

– zlatá náušnica so 4 filigránovými košíčkami.

Lit.: *Poulik 1963*, s. 158-159, obr. 28: 7, 8, tab. XXIII: 1-4.

hrob 160: jama 70 x 150 cm, v hĺbke 100 cm kostra 6 až 7-

ročného dieťaťa, naznak, orient. Z-V. Pri pravom spánku pár náušník, podobné pod ľavou časťou lebky, v pravej časti hrudníka 2 strieborné náušnice, pod dolnou čeľusťou gombík, pri pravom boku nôž, asi 20 cm od nôh vedierko.

Gombík:

– 1 strieborný bez uška, pokrytý pukličkami s jemnou granuláciou, pr. 1,9 cm (tab. VI: 17).

Ostatný inventár:

– 4 zlaté hrozičkové náušnice, hrozičko obojstranné, spodný oblúk ukončený granulovanými uzlíčkami, v. 1,9 cm;

– 2 strieborné košíčkové náušnice so 6 filigránovými košíčkami (zachovaných 5 košíčkov), v. 1,7-1,8 cm;

– čepeľ železného noža, dĺ. 9,5 cm;

– vedierko drevené, obité 4 železnými pásmi, s rukoväťou.

Lit.: *Poulik 1963*, s. 167, tab. XXI: 1-4.

hrob 161: jama 90 x 165 cm, v hĺbke 90 cm kostra mladého jedinca, naznak, jej časti dislokované, orient. JZ-SV, pri ľavej ruke gombík.

Gombík:

– 1 strieborný pretiahnutý, dvojkonický a hranený, v. bez uška 1,9 cm (tab. IX: 6).

Lit.: *Poulik 1963*, s. 167-168, obr. 28: 3.

hrob 166: jama sa nerysovala, vymedzená 2 pieskovcovými doskami so stopami malty, v hĺbke 90 cm kostra novorodenca, naznak, orient. Z-V. Medzi rebrami gombík.

Gombík:

– 1 sklený, zelenavý, so železným uškom, na najväčšom priemere sú 3 výrazné pupčeky, pr. 1,5 cm (tab. IX: 4).

Lit.: *Poulik 1963*, s. 168-169, obr. 28: 1.

hrob 178: jama 35 x 110 cm, hĺbka 90 cm - drevené obloženie hrobu, v hĺbke 110 cm kostra asi 5-ročného dieťaťa, naznak, lebka premiestnená k nohám, orient. Z-V. Pod pravou kľúčnou kosťou gombík, druhý v zásype.

Gombíky:

– 2 pozlátené, povrch zdobený hustým pletencom doplneným rastlinnými vzormi, pr. 2,2 cm (tab. IX: 8).

Lit.: *Poulik 1963*, s. 171, obr. 29: 1, tab. XXIV: 10.

hrob 183: bol pod hrobom 26, jama sa nerysovala, v hĺbke 100 cm kostra 20 až 30-ročnej ženy, naznak, orient. SZ-JV. Pri pravom spánku náušnica, podobná a 2 ďalšie strieborné pod lebku, pri pravej lopatke gombík.

Gombík:

– 1 strieborný, cibulovitého tvaru s palmetovým vzorom, pr. 1,5 cm (tab. VI: 15).

Ostatný inventár:

– 2 zlaté deformované náušnice s obojstranným hrozičkom zdobeným pyramídkami granulácie, spodný oblúk tiež granulovaný, v. 2,5 cm;

– strieborná náušnica s obojstranným hrozičkom, spodný oblúk granulovaný, v. 2,5 cm;

– spodný granulovaný oblúk striebornej náušnice s 2 granulovanými bubienkami.

Lit.: *Poulik 1963*, s. 172, tab. XXI: 6-10.

hrob 190: jama pri lebke a nohách vymedzená pieskovcovými kameňmi, z kostry dieťaťa v hĺbke 70 cm zachovaných len niekoľko fragmentov, orient. Z-V. V pravej časti hrudníka gombík.

Gombík:

- 1 bronzový pozlátený, zdobený rastlinným vzorom na puncovanom podklade, pr. 2,3 cm.

Lit.: Poulík 1963, s. 173, obr. 30: 2.

pohrebisko pri VII. kostole

hrob 11: jama - v hĺbke 69 cm kostra mladého jedinca, dosť porušená, naznak, orient. Z-V. Nad pravou kľúčnou kosťou gombík, druhý na ľavej strane lebky.

Gombíky:

- 2 strieborné, zdobené tepanými palmetami, pr. 3,4 cm.

Lit.: Poulík 1963, s. 194, obr. 45.

hrob 16: jama - v hĺbke 80 cm kostra dospelého jedinca, naznak, poškodená druhotným zásahom, orient. Z-V. Pod lebkou zlomok gombíka.

Gombík:

- zlomok drobného strieborného gombíka, zdobeného po celej ploche jemnou granuláciou.

Lit.: Poulík 1963, s. 194.

pohrebisko v polohe "Klášteřísko"

hrob 1076: jama 120 x 40 x 70 cm, kostra dieťaťa, orient. JZZ-SVV, pri brade náušnice, na hrudi gombík.

Gombík:

- 1 sklený, so zhrdzaveným uškom.

Ostatný inventár:

- medené náušnice s trubičkovým záveskom.

Lit.: Klanica 1985, s. 502, obr. 12: 10.

hrob 1081: dvojhrob, v hĺbke 95 cm 2 kostry vedľa seba, orient. JZ-SV, kostra "b" na pravom boku, ľavá ruka položená na kostre "a" a pravá ruka pod kostrou "a". Kostra "b" mala pri ľavom stehne nôž, na bruchu zlomky pracky a pri brade 2 gombíky.

Gombíky:

- 2 bronzové, zdobené filigránovými prstencami, poškodené (tab. VI: 5).

Ostatný inventár:

- nôž s trňom;
- 3 zlomky železnej pracky.

Lit.: Klanica 1985, s. 502, obr. 12: 19-22.

hrob 1154: jedna stena hrobu splyvala so žľabom stavby, v hĺbke 85 cm kostra dieťaťa zle zachovaná, orient. SZ-JV, pri ľavej nohe tyčinka, v ústach gombík.

Gombík:

- 1 malý sklený.

Ostatný inventár:

- železná tyčinka.

Lit.: Klanica 1985, s. 507, obr. 15: 4, 5.

hrob 1177: trojhrob, 260 x 70 x 70 cm, orient. JZZ-SVV, ku kostre "b" patria gombíky. V hrobe i nože a nádobka.

Gombíky:

- 2 sklené, bez uška;
- zvyšky 1 bronzového;

Ostatný inventár:

- 2 železné nože;
- nádobka.

Lit.: Klanica 1985, s. 508, obr. 16: 17-19.

hrob 1243: jama - hĺbka 95 cm, na dne ostala len lebka,

orient. SZ-JV, v západnom rohu nádoba, vo východnom vedro, pri SZ stene 3 prasleny a blízko východného rohu 2 nože, v severnom rohu kosák, pod lebkou gombíky, krúžok a koráliky, v severnom rohu 2 nádoby v sebe.

Gombíky:

- 2 bronzové poškodené, zdobené filigránovými prúžkami a prstencami, odlomené ušká, jeden naspodu ukončený guličkou.

Ostatný inventár:

- 3 nádoby zdobené vlnovkami a vodorovnými ryhami;

- vedro;

- 3 dvojkónické prasleny;

- 2 nože;

- železný kosák;

- malý bronzový krúžok;

- 17 korálikov.

Lit.: Klanica 1985, s. 509, obr. 18: 1-14.

hrob 1314: jama - v hĺbke 60 cm kostra dieťaťa, resp. mladšej ženy, orient. SZ-JV, nohy nad výplňou žľabu stavby. Za ľavým spánkom gombíky, vľavo od brady náušnice, 30 cm od nôh pracka.

Gombíky:

- 2 strieborné, zdobené vtáčikmi v kosoštvorcových poliach, puncované pozadie.

Ostatný inventár:

- 2 strieborné náušnice so 4 granulovanými bubienkami;

- železná pracka bez trňa.

Lit.: Klanica 1985, s. 510, obr. 21: 11-15.

hrob 1335: jama - v hĺbke 60 cm kostra dieťaťa zle zachovaná, orient. SV-JZ, pri lebke 2 gombíky.

Gombíky:

- 2 bronzové pozlátené, zdobené palmetami medzi arkádami na puncovanom podklade (tab. IX: 10).

Lit.: Klanica 1985, 513, obr. 21: 18, 19.

hrob 1380: jama - v hĺbke 45 cm detská kostra dislokovaná, orient. Z-V(?). Pod hruďou gombík.

Lit.: Klanica 1985, s. 514, obr. 25: 5.

pohrebisko (7 hrobov) pri XI. kostole

hrob 890/1968: jama mala drevené obloženie, v hrobe gombíky, vedro, nôž, ostroha.

Gombíky:

- 2 pozlátené, na dolnej polovici riedko zdobené väčšími zrnkami.

Ostatný inventár:

- vedro;

- nôž;

- ostroha.

Lit.: Klanica 1970, s. 46, tab. 43.

MODRÁ, okr. Uherské Hradiště

pohrebisko pri kostole

hrob 32/54: jama 110 x 50 x 70 cm, kostra asi polročného dieťaťa, orient. SZZ-JVV, na hrudi gombík, ďalší pri ľavom ramene.

Gombíky:

- 2 guľovité z nazelenalého skla, popraskané, so železným uškom.

Lit.: Hrubý - Hochmanová - Pavelčík 1955, s. 78.

hrob 37/54: jama 140 x 40 x 110 cm, kostra 8-ročného dieťaťa, orient. SZZ-JVV, nohy prekřížené, po pravej strane hrude gombík, druhý vpravo pod dolnou čeľusťou.

Gombíky:

- 2 drobné guľovité strieborné, pokryté granulovanými kosoštvorcami, jeden bez uška, pr. 1x1,2 cm.

Lit.: *Hrubý - Hochmanová - Pavelčík 1955*, s. 80, tab. XXV: 7.

MOKRŮVKY, okr. Břeclav

pohrebisko v polohe "Hotařský kopec"

hrob 15: jama 168 x 76 cm, kostra sa nezachovala, okrem gombíka v hrobe i zlomok nádoby.

Gombík:

- 1 spoštený z nazelenalého priesvitného skla so železným odlomeným uškom, š. 1,2 cm, v. 0,9 cm, s uškom 1,05 cm (tab. V: 23).

Ostatný inventár:

- zlomok nádoby.

Lit.: *Měřínský - Unger 1990*, s. 397.

NOVÁ VES, okr. Břeclav

2 hroby v polohe "Prokláté"

hrob 2: jama 130 x 50 x 120 cm, detská kostra zle zachovaná, okolo kostry zvyšky dreva, orient. JZ-SV, pri lebke gombík.

Gombík:

- 1 sklený žltý spoštený so železným uškom, pr. 1,5 cm.

Lit.: *Dostál 1966*, s. 150-151, tab. LXXVI: 12.

PĚNČÍN, okr. Prostějov

6 kostrových hrobov v dome č. 142

hrob 6: dvojhrob - 2 kostry nad sebou, orient. Z-V, spodná kostra - muž, horná - žena. Žena mala pri spánkoch náušnice, na krku náhrdelník, 2 bronzové a 1 sklený gombík, bronzové krúžky a pri nohách nádoby.

Gombíky:

- 2 malé bronzové, vyplnené živcou, v. 0,7 cm (tab. V: 16);
- 1 guľovitý zo žltozeleného skla, mierne spoštený, so železným uškom.

Ostatný inventár:

- 2 bronzové náušnice (jedna z tordovaného, druhá z guľatého drôtu), spodný oblúk ukončený uzlíčkami, na ňom ryhovaný dutý závesok s guľičkou naspodu, v. 2,1 a 2,2 cm;
- bronzová náušnica z hraneného drôtu, spodný oblúk ukončený uzlíčkami a ozdobený dvojkónickým dutým ryhovaným záveskom s guľičkou naspodu, v. 2,3 cm;
- bronzová krúžková náušnica s koncami čiastočne sa presahujúcimi, pr. 1,9 cm;
- náhrdelník zo 16 sklených korálikov: 2 priečne členené - biely a namodralý, 11 kotúčovitých - 7 modrých, 2 biele, 1 žltý, 1 zelený, 1 hranený s obrúsenými rohmi modrý, 2 súdkovité svetlozelené so zatavenou bronzovou trubičkou;
- 2 spoštené bronzové krúžky, v. 0,65 cm;
- situlovitá nádoba zdobená vodorovnými ryhami, v. 11 cm.

Lit.: *Dostál 1966*, s. 152-153, tab. XXXII, LXXXV.

PRAHA

pohrebisko v polohe "Smíchov-Nádražní třída"

hrob 2: asi 200 cm od hrobu 1, v ňom gombík.

Gombík:

- 1 bronzový pozlátený, zdobený prepletaným ornamentom, naspodu rastlinný motív.

Lit.: *Sakař 1955*, s. 243, obr. 102.

PŘEDMOSTÍ, okr. Přerov

pohrebisko I v "Chromečkově zahradě", spolu 140 hrobov, orient. JZ-SV. Hrobové celky sa nezachovali. Zo starších hrobov pochádzajú: prstene, koráliky, náhrdelník so záveskom, náušnice, nože, ostrohy, pracky, prevliečky a gombíky.

Gombíky:

- 2 párové medené pozlátené, zdobené štylizovanými palmetami medzi arkádami na puncovanom pozadí, pr. 1,8 cm (tab. IX: 13);
- 2 strieborné mierne spoštené, rozpadnuté na polovice, zdobené palmetami, arkádami a puncovaným podkladom, pr. 2,5 cm (tab. IX: 11);
- medený pozlátený, zdobený rastlinným ornamentom v kruhových poliach na puncovanom pozadí, pr. 2 cm (tab. IX: 12);
- 2 strieborné, zdobené 5 radmi granulovaných trojuholníkov, v. 1,1 cm (tab. IX: 15);
- 2 zlaté, zdobené po celom povrchu granuláciou vo filigránových prstencoch, pr. 0,64 cm;
- 1 malý strieborný, pokrytý granuláciou v drôtených prstencoch, pr. 0,54 cm;
- pár strieborných (1 v zlomkoch), zdobených granuláciou v drôtených prstencoch, naspodu väčšia guľička, v. 1,7 cm;
- 1 strieborný, zdobený granulovanými deltoidmi, v. 1,7 cm (tab. IX: 14).

Lit.: *Dostál 1966*, s. 155-158, tab. XXXIV: 1-10, obr. 13; 4, 27, 38.

pohrebisko II, podľa rozstupov hrobov pravdepodobne mohylové.

hrob 3/1954: jama - kostra orient. Z-V, na krku náhrdelník a gombíky, v hrobe tiež zlomok drôtu, krúžok a vedierko.

Gombíky:

- 2 guľovité (z 1 len polovica) zo žltého priehľadného skla s veľkým železným uškom, pr. 0,9 cm, pr. uška 0,5 cm.

Ostatný inventár:

- náhrdelník: 11 sklených sklovitých korálikov a 1 zo žltej pasty;
- zlomok tordovaného bronzového drôtu;
- bronzový krúžok;
- 20 zlomkov železných obrúč z vedierka.

Lit.: *Staňa 1962*, s. 206.

SLÍŽANY, okr. Kroměříž

pohrebisko 6 kostrových a 2 žiarových hrobov v tehelní J. Navrátila

hrob 5: hĺbka 150 cm, ženská (?) kostra, orient. Z-V. Okolo lebky gombíky, pod bradou krúžok (stratený), pri boku nôž.

Gombíky:

- 2 medené pozlátené, zdobené palmetami medzi arkádami, puncované pozadie, pr. 2,7 cm (tab. V: 18).

Ostatný inventár:

- železný nôž, dĺ. 12,5 cm (nie je isté, či patrí k danému celku).

Lit.: *Dostál 1966*, s. 165, tab. XLI: 3, 4, 6.

STARÁ KOUŘIM, okr. Kolín

pohrebisko na hradisku "u Libuše"

hrob 48: pod hrobom 42 jama 140 x 80 cm, pravouhlá, kostra dieťaťa, orient. Z-V, pri SZ stene na úrovni hrudníka šperky a nôž.

Gombíky:

- zlomky 2 párových veľkých strieborných, zdobených šty-

lizovanou palmetou na puncovanom podklade medzi arkádami, pr. 3,1 cm.

Ostatný inventár:

- zlomky 3 párových náušnic s košíčkami;
- 2 párové hrozičkové a klasovité náušnice;
- náušnice so 4 košíčkami;
- esovitá záušnica;
- železný nôž.

Lit.: Šolle 1966, s. 259.

hrob 86: jama 150 x 65 x 99 cm, kostra dieťaťa, naznak, orient. SZ-JV, pri čefusti gombíky a závesok, pri lebke náušnice, pri nohách fľaša.

Gombíky:

- 2 liate bronzové pozlátené, reliéfná výzdoba v tvare schematickeho rastlinného ornamentu, volútový motív, pr. 2,2 cm.

Ostatný inventár:

- pozlátený pretiahnutý, pozdĺžne ryhovaný závesok s krížkom a kvapkou naspođu;
- 2 strieborné náušnice so 7 bubienkami zdobenými granulovanými trojuholníkmi v tvare maltézskeho kríža;
- 1 hrozičková náušnica;
- hlinená fľaša.

Lit.: Šolle 1966, s. 263, tab. XXVIII: 4.

hrob 96b: jama 295 x 180 x 46 cm - dolný hrob, kamenisté dno, kostra orient. JZ-SV. Nad kostrou gombíky, pri nohách vedro, pri pravom boku nôž, pod lebku náušnica, pod čefusťou koráliky.

Gombíky:

- 2 veľké strieborné, zdobené sieťou trojitých pásov zopnutých terčikmi, na puncii štvorlístky a rozetky, pr. 2,8 cm.

Ostatný inventár:

- 9 strieborných hrozičkových klasovitých náušnic;
- 2 strieborné náušnice s 8 bubienkami zdobenými granulovanými kosoštvorcami;
- vedro;
- nôž;
- koráliky: 1 veľký melónovitý nazelenalý, 1 drobný melónovitý bielošedý, 2 olivovité tmavozelené, 3 veľké strieborné granulované.

Lit.: Šolle 1966, s. 265, tab. XLVIII: 1.

hrob 97: jama 205 x 100 x 46 cm, kamenný obklad, kostra dieťaťa, orient. V-Z, pri ľavom spánku náušnice a gombíky, pri pravom boku nôž.

Gombíky:

- 2 párové medené pozlátené, zdobené pásmi rýh spojených polkruhovitými hlavicami a schematizovaným pletencom na puncii, 1,9 x 2,2 cm.

Ostatný inventár:

- 1 náušnica s bubienkami zdobenými granulovanými trojuholníkmi;
- 2 hrozičkové náušnice, na spodnom oblúku pletencový filigrán;
- 1 železný nôž.

Lit.: Šolle 1966, s. 265, obr. 40a.

hrob 106b: (hrob 106 - dvojhrob muža a ženy), hrob "Kouřimskéj kňazně", jama 320 x 160 x 67 cm, pri lebke 6 náušnic, 4 gombíky, závesky, ihlica, kaptorga pri pravom femure, pri stene koráliky, v panve dýčka.

Gombíky:

- 2 strieborné veľké, zdobené arkádovým motívom a štvoricami prepolených lístkov na puncovanom podklade, 4 x 4,2 cm (tab. IX: 19);
- 2 menšie strieborné, zdobené podobne ako predošlé, lístkami na puncii, 2,8 x 3,2 cm.

Ostatný inventár:

- 2 strieborné náušnice s retiazkovými záveskami a s figúrkou koníka na spodnom oblúku zdobenom 6 bubienkami, v. 10,8 cm;
- pár náušnic s luniceou a košíčkami, vytepané zo zláteneho bronzu;
- strieborný náhrdelník: strieborná taštičkovitá kaptorga (5,1 cm), 2 zoomorfné závesky zdobené figúrkami koníkov (4,3 cm), 2 malé a 2 veľké granulované koráliky a 3 ďalšie strieborné koráliky;
- ihlica;
- železná dýčka.

Lit.: Šolle 1966, s. 266, tab. XLVIII: 1, 2, obr. 69b; Benda 1966, s. 70-74.

hrob 110: jama 350 x 250 x 51 cm, vyhlbená do skaly, ženská kostra, orient. SZ-JV, pri lebke formička, koráliky, náušnice, gombík a náhrdelník, pri nohách vedro, na panve nôž a polovica gombíka.

Gombíky:

- 1 strieborný, zdobený palmetami medzi arkádovými oblúkmi, pr. 2 cm;
- polovica masívneho bronzového liateho, s nižšou guľovitou vypuklinou uprostred, pr. 2,8 cm.

Ostatný inventár:

- železná formička na gombíky;
- zlatý žaľuďovitý korálik zdobený filigránom;
- 4 strieborné koráliky zdobené granuláciou a filigránom;
- strieborný pletený refazový nákrčník s hadou hlavičkou;
- 6 strieborných hrozičkových náušnic;
- 9 olivovitých korálikov - tmavozelené alebo šedozeleň;
- železné vedro;
- železný nôž.

Lit.: Šolle 1966, s. 267, tab. XXV: 3, obr. 13a.

hrob 113a: jama 220 x 70 x 73 cm, kostra dieťaťa, orient. JZ-SV, hrob vyložený kameňmi, pri lebke a pod čefusťou gombíky a koráliky, pri páse nôž, pri nohách vedro a fľaša.

Gombíky:

- 2 bronzové pozlátené, zdobené trojitými prekríženými pásmi, v štvorcových poliach maltézske kríže, puncované pozadie, 1,7 x 0,7 cm.

Ostatný inventár:

- 4 sklené koráliky a 3 polovice korálikov;
- železný nôž;
- železné vedro;
- hlinená fľaša.

Lit.: Šolle 1966, s. 268, tab. XXVIII: 3.

hrob 129: jama 115 x 70 x 55 cm, husté kamenné obloženie plochými kameňmi, kostra dieťaťa, orient. JZZ-SVV, pri nohách náušnice, aj pod lebku, pod čefusťou gombíky.

Gombíky:

- 2 drobné strieborné, povrch pokrytý filigránovými prstencami, 1,3 x 1,2 cm;

- drobný medený pozlátený, zdobený 2 rytými pásmi na puncovanom podklade, 1,3 x 1,5 cm;
 - malý strieborný s hustou granuláciou na povrchu, pr. 1,2 cm.
- Ostatný inventár:
- 5 hrozienských náušnic.
- Lit.: Šolle 1966, s. 271, obr. 40a.

akropola hradiska - tzv. halová stavba

jama 307: zapustená do sídliskového horizontu (pivnicový komplex), v jej severnej časti gombík a črepy.

Gombík:

- 1 drobný súdkovitý s uškom, medený postriebrený, nezdobený, z dvoch polovic, pr. 1,1 cm.
- Lit.: Šolle 1966, tab. LI: 6.

STARÉ MĚSTO, okr. Uherské Hradiště

pohrebisko v polohe "Špitálky"

hrob 1/49: jama 195 x 45 x 40 cm so zvyškami omietky, kostra ženy, nazznak, orient. Z-V, pri ľavom náušnici, pod čeľustou gombík, pri ľavom stehne záponka.

Gombík:

- 1 strieborný neúplný, zdobený palmetami, 2,8 x 3 cm (tab. VII: 1).

Ostatný inventár:

- 1 strieborná lunicová náušnica zdobená granulovanými trojuholníkmi a s 11 cm dlhými retiazkami;
- 2 strieborné košičkové náušnice a 2 ďalšie rovnaké, ale značne poškodené;
- strieborná náušnica s granulovanými bubienkami a zvyškami retiazok;
- bronzová záponka listovitého tvaru, 5,4 cm.

Lit.: Poulik 1955, s. 315-316, obr. 18.

hrob 2/49: jama 200 x 75 x 170 cm, kostra ženy, nazznak, orient. S-J, pri čeľustiach a pri pravej kľúčnej kosti náušnice, ďalšie pri ľavom ramene, pri pravej ramennej kosti prsteň, na spodnej časti trupu 2 gombíky a nôž, pri chodidlách vedierko, pod ľavou krúžky a zlomky 2 náušnic.

Gombíky:

- 2 strieborné, jednému chýba uško, zdobené hrubšou granuláciou, pr. 1 cm (tab. VII: 2).

Ostatný inventár:

- zlaté bubienkové náušnice, bubienky zdobené granulovanými kosoštvorcami;
- strieborné pozlátené hrozienské náušnice, spodný oblúk i hrozienko jemne granulované;
- neúplná strieborná bubienková náušnica, bubienky zdobené granulovanými kosoštvorcami;
- strieborný poškodený prsteň, polguľovité očko vo filigránovej obrube;
- železný nôž so zvyškami drevenej pošvy;
- zlomky železného kovania dreveného vedierka;
- 2 zlaté krúžky, pr. 0,9 cm;
- 8 zlomkov strieborných bubienkových náušnic (2 náušnice), v strede bubienkov vsadené očko.

Lit.: Poulik 1955, s. 318, obr. 23.

hrob 6/49: jama 140 x 70 x 150 cm, kostra mladšieho jedinca, orient. S-J, pri pravej ramennej kosti zlomky strieborného gombíka, pri pravej kľúčnej kosti 2 gombíky, pri pravom lakti nôž.

Gombíky:

- horná polovica strieborného gombíka bez uška, zdobená pletencovým motívom, pr. 2,5 cm;
- 2 väčšie bronzové pozlátené, zdobené palmetami, pr. 2,5 cm (tab. VII: 4).

Ostatný inventár:

- neúplný železný nôž so zvyškami drevenej pošvy.

Lit.: Poulik 1955, obr. 23: 9-11; 15.

hrob 10/49: jama 200 x 70 x 160 cm so zvyškami omietky, kostra mladého muža, nazznak, orient. Z-V. Pri čeľusti gombík, pri stehennej kosti nôž, pred chodidlami vedierko, severne od neho ostrohy a pracky.

Gombík:

- 1 strieborný neúplný zo stočených drôtkov, pr. 1,3 cm (tab. VII: 5).

Ostatný inventár:

- neúplný železný nôž so zvyškami drevenej pošvy;
- zlomky železného kovania vedierka;
- 1 celá a 3 neúplné železné ostrohy, ramená sú na koncoch obdĺžnikovite rozšírené, dl. ramena 8 cm;
- železné kresadlo s koncami preloženými cez seba a pri ňom nepravidelný odštep pazúrika.

Lit.: Poulik 1955, s. 318.

hrob 12/49: jama 140 x 50 x 150 cm, kostra asi detská, zle zachovaná, orient. Z-V. Pri pravom ramene zlomky gombíkov, pri pravom boku nôž, pri nohách ostrohy a pracky, pred chodidlami vedro.

Gombíky:

- 6 zlomkov strieborných gombíkov, na povrchu vybíjaný ornament.

Ostatný inventár:

- železný nôž so stopami drevenej pošvy;
- neúplná zhrdzavená ostroha, dl. ramena 6,5 cm, druhá rovnaká;
- zlomky železných hrdzavých praciek;
- neúplné železné okutie vedierka.

Lit.: Poulik 1955, s. 318-320.

hrob 15/49: kostra sa nezachovala, na dne jamy gombík a v zásype zlatá hrozienská náušnica, z dreveného obkladu ostali 4 hrdzavé skoby.

Gombík:

- 1 bronzový pozlátený, zdobený rastlinným vzorom, 2 x 1,5 cm.

Lit.: Poulik 1955, s. 320, obr. 19: 1, 4.

hrob 15 v nartexe (1950): jama hlboká 80 cm, bez kostry. Boli v nej gombíky a zvyšky koženého predmetu s plaketou.

Gombíky:

- 1 poškodený zlatý, naspodu guľička s pr. 3 mm, celý povrch zdobený jemnou granuláciou, pričom vždy 4 zrnká sú zoskupené do kosoštvorca, pr. 1,1 cm;
- 2 strieborné, zdobené hrubou granuláciou, pr. 1,1 a 1,4 cm.

Ostatný inventár:

- zvyšky neurčitého koženého predmetu, okraje obité striebornými a bronzovými plieškami, zdobený striebornou kruhovou plaketou s jazdcom na koni a vtákom, s puncovaným pozadím, pr. 4,3 cm.

Lit.: Poulik 1955, s. 328, obr. 19, 20.

hrob 18/49: jama 200 x 80 x 145 cm, kostra mladšieho muža, naznak, orient. Z-V, v drevenom obklade. Za lebku nôž, pri ľavej kľúčnej kosti gombíky, pri pravej nohe sekera, pri chodidlách ostrohy a pracky.

Gombíky:

- 2 zlaté guľovité, zdobené rastlinným ornamentom, 2,6 x 2 cm (tab. VII: 7).

Ostatný inventár:

- železný hrdzavý nôž v zlomkoch, dĺ. 18 cm;
- železná hrdzavá sekera s dlhými ostňami;
- 2 časti železných ostrôh s dlhším bodcom a hrdzavá železná pracka nezreteľného tvaru.

Lit.: Poulík 1955, s. 320-322, obr. 22.

hrob 38/50: jama 135 x 75 x 100 cm, skoro zotretá detská kostra, orient. Z-V, naľavo od lebky gombík.

Gombík:

- 1 sklený so zataveným železným uškom, pr. 0,9 cm.

Lit.: Poulík 1955, s. 326.

pohrebisko v polohe "Na Valách"

hrob 2/57: jama 125 x 36 x 48 cm s dreveným obkladom, kostra asi 6-ročného dieťaťa, orient. JZZ-SVV, na hrudi gombíky, pri ľavom kolene nôž.

Gombíky:

- 2 párové medené s uškom, obopäté filigránovým prstencom, zdobené volútovým ornamentom, pr. 1,3 cm (tab. VII: 10).

Ostatný inventár:

- železný nôž.

Lit.: Hochmanová-Vávrová 1962, s. 202, tab. VII: 4.

hrob 5/48: jama 170 x 55 x 105 cm, kostra asi 12-ročného dieťaťa, naznak, orient. Z-V, pod pravým lýtkom nôž, na prsiach gombíky, okolo čelustí po 4 náušnice, pri panve pracka.

Gombíky:

- 2 párové strieborné s rastlinným ornamentom v srdcovitom meandri, 2,5 x 2,2 cm (tab. VII: 3).

Ostatný inventár:

- železný nôž;
- 8 náušníc;
- pracka.

Lit.: Hrubý 1955, s. 409, tab. 53: 9, 10.

hrob 13/1925: kostra dieťaťa, orient. Z-V, na ľavej strane náušnice a gombíky.

Gombíky:

- 2 strieborné, zdobené palmetami, okolo uška prstenec podložený kruhovou platničkou, pr. 3,1 cm.

Ostatný inventár:

- 2 párové byzantsko-orientálne náušnice, rozpadnuté.

Lit.: Hrubý 1955, s. 372, tab. 24: 12, 14.

hrob 14/1925: kostra väčšieho dieťaťa, orient. Z-V, v hrobe gombík, nôž a korálik.

Gombík:

- zlatý, tvar osemstena, zdobený na hranách granuláciou a na plochách granulovanými trojuholníkmi (tab. VII: 6).

Ostatný inventár:

- železný nôž;
- čierny dvojité sklený korálik.

Lit.: Hrubý 1955a, s. 372, tab. 24: 15; Niederle - Zelnitius 1929, s. 7.

hrob 14/57: jama 180 x 50 x 95 cm, strávená kostra 20 až 30-ročnej ženy, orient. Z-V, pri lebke náušnice, pri kľúčnych kostiach gombíky a na panve nože.

Gombíky:

- 2 medené pozlátené melónovité, okolo uška filigránový prstenec, pr. 1,4 cm (tab. VII: 11).

Ostatný inventár:

- 4 strieborné náušnice so 6 košíčkami z filigránu;
- 2 strieborné náušnice so 7 bubienkami zdobenými granulovanými trojuholníkmi;
- 2 železné nože.

Lit.: Hochmanová-Vávrová 1962, s. 205, tab. X: 3.

hrob 15/48: jama 200 x 55 x 110 cm, kostra asi 25-ročnej ženy, naznak, orient. Z-V, okolo dolnej čeluste náušnice a gombíky, pri pravom lakti nôž.

Gombíky:

- 2 strieborné, zdobené palmetami, rozpadnuté.

Ostatný inventár:

- 2 strieborné náušnice so 7 bubienkami, zdobenými granulovanými trojuholníkmi v tvare kríža;
- 2 strieborné náušnice, spodný oblúk zosilnený granuláciou, so 4 bubienkami husto granulovanými;
- 2 strieborné náušnice so 7 košíčkami;
- železný nôž.

Lit.: Hrubý 1955a, s. 411.

hrob 15/1925: kostra malého dieťaťa, orient. Z-V, pri rozmliaždenej lebke gombíky.

Gombíky:

- 2 medené pozlátené melónovité.

Lit.: Hrubý 1955, s. 372; Niederle - Zelnitius 1929, s. 7.

hrob 19/57: jama 172 x 100 x 140 cm, kostra takmer strávená, orient. SZZ-JVV, železné kovania poukazujú na rakvu, pri zuboch gombíky, vľavo v mieste hrude nôž, rozpadnutý hrnček a organická hmota pod lebku, uhľiky na dne.

Gombíky:

- zlomky 2 párových medených melónovitých, okolo uška filigránový prstenec, pr. 1 cm (tab. VII: 12).

Ostatný inventár:

- železný nôž;
- rozpadnutý hrnček.

Lit.: Hochmanová-Vávrová 1962, s. 207, tab. XII: 3.

hrob 21/49: jama - v hĺbke 125 cm kostra dieťaťa, naznak, orient. Z-V, v kostiach lebky náušnice, zlomky železa, krúžok, gombíky, v mieste pravej ruky prsteň.

Gombíky:

- 2 párové strieborné, zdobené puncovaním po celom povrchu, 0,8 x 1,5 cm.

Ostatný inventár:

- 2 strieborné náušnice z hraneného drôtu s klasovitým hroziakom;
- železná obruč z vedierka;
- masívny krúžkový bronzový prsteň okrúhleho prierezu.

Lit.: Hrubý 1955a, s. 425.

hrob 24/48: jama 200 x 70 x 90 cm, kostra asi 60-ročnej ženy, naznak, orient. SZ-JV, pri ľavej kľúčnej kosti bronzové koráliky a náušnice, napravo od lebky náušnice, ďalšia pri

lakti, za lebku rolnička a gombíky, pri pravom boku pásová plaketa, na bruchu kaptorga, pod ňou na dne prstene a zlomky železa.

Gombíky:

- 1 sploštený zo svetlozeleného skla so železným uškom, na povrchu 3 dvojice modrých očiek, 1,4 x 0,8 cm;
- 1 strieborný pozlátený, zdobený rastlinným ornamentom, pr. 1,8 cm.

Ostatný inventár:

- náhrdelník: 4 bronzové pozlátené žaľuďovité koráliky s granulovanými radmi;
- 8 zlatých hrozienských náušník;
- zlomky striebornej nezdobenej kaptorgy s 2 zlomkami kostičiek;
- 2 zlaté prstene zdobené retiazkovým filigránom a butóny hrubou granuláciou;
- rolnička;
- pásová plaketa.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 413, tab. 55: 11.

hrob 25/48: jama 120 x 40 x 100 cm, po dlhších stranách obložená drevom, kostra 7 až 8-ročného dievčaťa, orient. SZ-JV, pri dolnej čelusti náhrdelník, po stranách gombíky a ďalší kusok nad dolnou čelustou.

Gombíky:

- 2 strieborné guľaté, zdobené krížikmi zostavenými z granulovaných trojuholníkov;
- 2 strieborné pozlátené, s hrubou granuláciou na povrchu a so zvyškami kože a tkaniny, pr. 1,9 cm;
- 1 strieborný pozlátený, zdobený rastlinným ornamentom, pr. 1,8 cm.

Ostatný inventár:

- koráliky z náhrdelníka.

Lit.: *Hrubý 1955*, s. 414, tab. 57.

hrob 29 - 30a, b (1934): trojhrob, kostry rozhodené. Pri jednej z nich gombík.

Gombík:

- modrý sklený so zataveným železným uškom, 1,1 x 1,3 cm.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 406.

hrob 33/48: jama 175 x 60 x 110 cm, dno poklesnuté o 18 cm, boky jamy v zníženej časti obložené doskami, kostra 40 až 50-ročnej ženy, naznak, orient. SZ-JV. Pri lebke náušnice, pri dolnej čelusti náhrdelník s gombíkmi, na ľavej ruke prsteň, pri pravej nohe nôž, v tylovej kosti zlomok laténskeho náramku.

Gombíky:

- 2 strieborné pozlátené, zdobené rastlinným ornamentom, pr. 1,4 cm.

Ostatný inventár:

- 2 strieborné pozlátené náušnice, spodok tvorí trojcípá hviezdička z kuželíkov z filigránového drôtu, ukončených veľkým zrnom, zospodu pripevnený nezdobený bubienok;
- 2 strieborné náušnice so 4 bubienkami;
- náhrdelník: 4 sklené koráliky - valčekovitý, kužeľovitý, kotúčovitý a guľčovitý, sú pestrofarebné;
- strieborný prsteň, platnička vybíjaná perlovcom, v strede chatón s modrým sklíčkom;
- železný nôž;
- zlomok laténskeho náramku zo svetlomodrého skla.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 415, tab. 55.

hrob 35/50: jama s maltou v zásype, v hĺbke 75 cm kostra dieťaťa, orient. Z-V. V mieste hrude gombíky, pri nohách hrnček otočený hore dnom.

Gombíky:

- 2 bronzové pozlátené, zdobené palmetami, v. 3,3 cm, pr. 2,8 cm (tab. VII: 19).

Ostatný inventár:

- neforemný hrnček široko roztvorený, s prehnutým okrajom.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 471, tab. 73: 13, 14; *1955b*, s. 292, obr. 14, 15.

hrob 40/49: jama, v zásype malta, v hĺbke 150 cm kostra 2-ročného dieťaťa, orient. JZZ-SVV, napravo od dolnej čeluste gombíky.

Gombíky:

- 2 strieborné, zdobené granulovanými trojuholníkmi a skupinkami 3 zrníek v medziplotkách, 0,9 x 1,3 cm.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 427; *1955b*, s. 286.

hrob 44/51: jama 105 x 35 x 140 cm, kostra polročného dieťaťa, orient. Z-V, po stranách čeluste po 1 gombíku, v mieste panvy nôž.

Gombíky:

- 2 bronzové pozlátené, povrch rozdelený dvojíťmi tordovanými drôtmi na 8 polí, v nich filigránové prstence, 1,9 x 1,4 cm (tab. VII: 16).

Ostatný inventár:

- železný nôž.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 498, tab. 74: 10, 11.

hrob 45/1928: detský hrob, orient. Z-V, v ňom náušnice a gombíky.

Gombíky:

- 2 sklené (namodralý a temnejší) so železnými uškami, pr. 1,3 cm.

Ostatný inventár:

- 2 bronzové náušnice.

Lit.: *Niederle - Zelhitius 1929*, s. 10.

hrob 45/58: jama sa nerysovala, v hĺbke 200 cm strávená ženská kostra, orient. JZZ-SVV, na pravom ramene gombík, v mieste brucha náušnice, 15 cm nad chodidlami hrnček v kamennom obložení.

Gombík:

- 1 bronzový, zdobený po celom povrchu filigránovými prstencami, pr. 1,2 cm (tab. VII: 13).

Ostatný inventár:

- 2 do seba zavesené drôtené náušnice;
- nízky hrnček.

Lit.: *Hochmanová-Vávrová 1962*, s. 222, tab. XX: 3.

hrob 50/50: jama 270 x 105 x 180 cm s dreveným obložením, na dne schod, kostra asi 30-ročného muža, orient. Z-V. Napravo od dolnej čeluste gombík, ďalej nôž, 2 ostrohy, pri pravom kolene pracky s nákončiami, v mieste brucha zvyšky koženého pása s kovaním a nákončím, pri chodidlách ostrohy.

Gombíky:

- 1 zlatý melónovitý, naspodu oproti ušku sústredné kruhy, 1,9 x 2,2 cm.

Ostatný inventár:

- železný nôž;
- zlomky železných ostrôh so zvyškami kože;

- 2 rozpadnuté železné pracký;
- 2 železné obdĺžnikové nákončia so šikmými ryhami;
- bronzové štvorcové rámečkovité kovanie s prevliečkou, po obvode zdobené perlovcom;
- bronzové štítkovité nákončie s tuľajkou zo zvinutého plechu;
- 2 rozpadnuté železné ostrohy s obdĺžnikovými platničkami na konci ramien.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 473, tab. 73: 12.

hrob 51/50: jama - v hĺbke 115 cm kostra asi 15-ročného dievčaťa, naznak, orient. SZZ-JVV, naľavo od dolnej čeľuste gombík, po stranách lebky náušnice, pri ľavej dlani nôž.

Gombíky:

- 1 zlatý melónovitý, oproti ušku sústredné kruhy, 2,1 x 1,5 cm.

Ostatný inventár:

- 2 zlaté náušnice s filigránovým hroziakom;
- železný nôž.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 473, tab. 73: 17.

hrob 52/48: jama 170 x 65 x 147 cm, sarkofág z kmeňa stromu podpätý kolmi, kostra dievčaťa, orient. Z-V. Pri dolnej čeľusti gombíky a náušnice so zvyškami vlasov.

Gombíky:

- 2 bronzové pozlátené s nezreteľnou tepanou výzdobou, pr. 2,3 cm.

Ostatný inventár:

- 2 strieborné náušnice s 5 bubienkami zdobenými granulovanými trojuholníkmi;
- 2 strieborné náušnice s granulovaným pyramídkovitým hroziakom.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 417.

hrob 56/48: jama 124 x 53 x 108 cm, znížené dno prekryté doskami, kostra dievčaťa, orient. Z-V, po stranách lebky gombíky, v ľavom rohu za hlavou džbánik, pri nohách hrnček, napravo pri kostre náušnice s organickou hmotou.

Gombíky:

- 2 svetlozelené sklené s bronzovým uškom, pr. 1,5 cm.

Ostatný inventár:

- 2 strieborné náušnice hroziakové;
- rozpadnuté pásové železné kovanie na konci srdcovite rozšírené;
- džbánik a hrnček.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 418, tab. 55: 14, 15.

hrob 57/1928: v jame 2 kostry, orient. Z-V, pri dospelí žene náušnice, pri kostre dievčaťa 2 gombíky.

Gombíky:

- 2 bronzové hladké, okolo uška filigránový prstenec, pr. 1,2 cm.

Ostatný inventár:

- 2 filigránové strieborné náušnice.

Lit.: *Niederle - Zelnitius 1929*, s. 10; *Hrubý 1955a*, s. 376.

hrob 64/50: jama - v hĺbke 90 cm kostra 25 až 30-ročného muža, orient. Z-V, v mieste brucha gombík, pri pravej ruke nôž, pri pravom boku sekera.

Gombík:

- 1 bronzový sploštený z 2 dutých polgulí, vyplnený organickou hmotou (živica - ?), hladký, 1,4 x 1,6 cm.

Ostatný inventár:

- železný nôž;
- sekera.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 475.

hrob 64/57: jama 140 x 35 x 125 cm, kostra asi 7-ročného dievčaťa, orient. JZZ-SVV. Po stranách lebky náušnice, na hrudi gombíky, lebka obložená plochými pieskovcovými kameňmi, pri nohách kamenná stéla podpätá balvanom, v zásype zlomky malty.

Gombíky:

- 2 bronzové nezdobené, okolo uška drôtený prstenec, sú duté, z 2 polovicí, výrazne sploštené, pr. 1,5 cm (tab. VII: 18).

Ostatný inventár:

- 2 bronzové náušnice podunajského typu, na spodnom oblúku hladký dutý bubienok.

Lit.: *Hochmanová-Vávrová 1962*, s. 214, tab. 15: 6.

hrob 68/48: jama 130 x 40 x 110 cm, na dne sarkofág z kmeňa stromu opretý o 4 koly, kostra 6 až 7-ročného dievčaťa, naznak, orient. Z-V, po bokoch sánky náušnice, pod bradou gombíky, pri páse spona a zvyšky hodvábnnej tkaniny, pri ľavom lakti nôž, druhý pri pravom kolene.

Gombíky:

- 2 bronzové guľovité, v hornej polovici zdobené žliabkovaním, na patine organické zvyšky, 1,4 x 1,9 cm.

Ostatný inventár:

- 2 bronzové náušnice s granulovaným hroziakom;
- terčovitá bronzová pozlátená spona s 2 sústrednými kruhmi s perlovcom, vnútri žliabky tvaru kríža;
- 2 železné nože.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 420.

hrob 69/1928: jama - v hĺbke 120 cm kostra ženy, orient. Z-V, v hrobe gombík.

Gombík:

- 1 strieborný porušený, zdobený rastlinným ornamentom, uško podložené nezdobenou platničkou, pr. 2,4 cm.

Lit.: *Niederle - Zelnitius 1929*, s. 12.

hrob 71/48: jama 130 x 58 x 118 cm, znížené dno obložené a prekryté doskami, kostra 2 až 5-ročného dievčaťa, orient. Z-V. Pri dolnej čeľusti gombík.

Gombík:

- 1 bronzový guľovitý z 2 polgulí, nezdobený, vyplnený živica, pr. 1,1 cm.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 420, tab. 55: 26.

hrob 76/50: jama - v hĺbke 120 cm detská kostra, orient. JZ-SV, gombík pod lebkou.

Gombík:

- 1 sklený modrý so železným uškom, 1 x 0,8 cm.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 477, tab. 72: 16; *1955b*, s. 292.

hrob 77/50: jama - v hĺbke 110 cm detská kostra, orient. Z-V, v mieste hrude gombík, v zásype malta, zlomok tehly a nádoby.

Gombík:

- 1 tmavomodrý sklený so železným uškom, pr. 1,3 cm.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 477, tab. 72: 17; *1955b*, s. 292.

hrob 78/48: jama 143 x 60 x 120 cm, dno znížené, hrob vyladený doskami, kostra 2 až 5-ročného dieťaťa, orient. Z-V, pod dolnou čeľusťou gombík, pri ľavej ruke 2 nože.

Gombík:

- 1 zlatý melónovitý s uškom na kruhovej platničke, 1,8 x 1,4 cm (tab. VII: 20).

Ostatný inventár:

- 2 železné nože.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 422, tab. 53: 8.

hrob 80/50: jama 100 x 50 x 70 cm, kostra asi 11-ročného dieťaťa, orient. SSZ-JJV, pri dolnej čeľusti gombíky.

Gombíky:

- 2 medené pozlátené, zdobené palmetami, 3,3 x 3,7 cm.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 477.

hrob 97/1928: ženská kostra, orient. Z-V, pri nej náušnice, časť gombíka a noža.

Gombík:

- časť strieborného, zdobeného hrubou granuláciou v 4 políach.

Ostatný inventár:

- 3 strieborné náušnice s granulovaným klasovitým hroziakom;
- zničený železný nôž.

Lit.: *Niederle - Zelnitius 1929*, s. 13, obr. 10.

hrob 99/AZ: kostra dieťaťa, pri spánku náušnice a gombíky.

Gombíky:

- 2 sklené zelené so železnými uškami.

Ostatný inventár:

- rozpadnutá strieborná náušnica s granuláciou na spodnom oblúku a klasovitým hroziakom;
- 2 párové strieborné deformované náušnice s uzlíčkami.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 379, tab. 26: 4, 5.

hrob 106/1928: hrob dieťaťa, hl 310 cm, orient. Z-V, okolo hlavy náušnice, gombíky a koráliky.

Gombíky:

- 2 zlaté, zdobené skupinkami 4 zrníek;
- 2 strieborné, zdobené hrubou granuláciou.

Ostatný inventár:

- 2 zlaté luncové náušnice s 10 retiazkami ukončenými lístkovitými záveskami;
- 2 zlaté luncové náušnice stĺpkové, zdobené granulovanými trojuholníkmi;
- 4 strieborné náušnice s klasovitými hroziakami;
- valcovitý korálik z millefiori skla a trojboký korálik s farebnými očkami.

Lit.: *Niederle - Zelnitius 1929*, s. 13; *Hrubý 1955a*, s. 379, tab. 37: 1, 2.

hrob 107/50: jama - v hĺbke 90 cm kostra asi 5-ročného dieťaťa, orient. Z-V, v ľavej polovici hrobu gombík a korálik.

Gombík:

- 1 bronzový z 2 dutých pologulí, hladký, vyplnený živcou, 1,4 x 1,7 cm.

Ostatný inventár:

- 1 korálik.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 481.

hrob 109/51: jama 125 x 50 x 120 cm, kostra asi 2-ročného dieťaťa, orient. SZ-JV, pri zuboch gombík.

Gombík:

- 1 bronzový, zdobený husto radenými filigránovými prstencami, pr. 1,6 cm.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 505, tab. 78: 13.

hrob 115/1928: jama - v hĺbke 200 cm kostra dieťaťa, orient. Z-V, v hrobe 2 gombíky.

Gombíky:

- 2 malé strieborné, zdobené granuláciou v trojuholníkových plôškach.

Lit.: *Niederle - Zelnitius 1929*, s. 14, obr. 10.

hrob 119/49: jama 130 x 40 x 225 cm, steny obložené doskami, kostra asi 4-ročného dieťaťa, orient. SZZ-JVV, okolo lebky náhrdelník s gombíkmi, pod dolnou čeľusťou hrebeň, pri ľavom boku nôž so zvyškami plátna, pri nohách hrnček.

Gombíky:

- 1 strieborný s pretláčaným ornamentom - ratené lístky, okolo uška granulovanie, 1,3 x 1,8 cm;
- 1 strieborný s pretláčaným geometrickým vzorom, perlovec rozdeľuje povrch na 4 polia vyplnené protiahlymi trojuholníkmi, 1,2 x 1,5 cm.

Ostatný inventár:

- náhrdelník z 34 sklených korálikov;
- hrebeň;
- železný nôž;
- hrnček.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 436, tab. 58: 8, 9.

hrob 121/1928: jama - v hĺbke 388 cm obložená doskami, kostra väčšieho dieťaťa, orient. Z-V, pri lebke náušnice, gombík a prsteň.

Gombík:

- 1 medený pozlátený, poškodený, zdobený filigránovými prstencami.

Ostatný inventár:

- 2 veľké náušnice s guľovitými ozdobami;
- 3 hroziakové náušnice;
- zlomený strieborný prsteň vykladaný kamienkami a skličkami.

Lit.: *Niederle - Zelnitius 1929*, s. 14; *Hrubý 1955a*, s. 381, tab. 29: 6.

hrob 125/51: jama - v hĺbke 95 cm kostra 7 až 8-ročného dieťaťa, orient. Z-V, pri zuboch gombíky, pri pravej ruke nôž.

Gombíky:

- 2 strieborné, zdobené granulovanými kosoštvorcami, 2,1 x 1,5 cm.

Ostatný inventár:

- železný nôž.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 508, tab. 78: 12.

hrob 126/49: jama 160 x 65 x 232 cm, komora z dosiek, kostra 6 až 7-ročného chlapca, orient. SZ-JV, pri zuboch gombíky, v mieste brucha zvyšky kože - asi vrečko s orechmi a rolníčkou na remienku s prackou, 14 cm od brucha smerom k nohám pásové nákončie so zvyškami tkaniva, pri pravej dlani ocieľka a kresadlo, nižšie nôž, pri ľavom boku nôž a pri nohách hrnček.

Gombíky:

- 2 strieborné pozlátené, zdobené tepanými trojuholníkmi, 1,3 x 1,5 cm.

Ostatný inventár:

- rolnička a škrupiny orechov s prackou;
- pásové nákončie;
- ocieľka a kresadlo;
- 2 nože;
- hrnček.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 437, tab. 60: 8, 9.

hrob 129/49: jama 180 x 60 x 170 cm, kostra 30 až 40-ročnej ženy, naznak, orient. JZZ-SVV, na hrudi gombíky, náušnice a zlomok plakety.

Gombíky:

- 1 medený pozlátený, zdobený vtáčikom v 3 poliach, 1,9 x 2,4 cm;
- 1 strieborný rozpadnutý, zdobený rastlinným vzorom.

Ostatný inventár:

- strieborná náušnica s filigránom na spodnom oblúku a s klasovitým hroziakom;
- bronzová krúžková náušnica;
- zlomok striebornej pozlátenej plakety zdobenej vtáčikom na puncovanom podklade.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 432.

hrob 130/49: jama - v hĺbke 123 cm kostra 2-ročného dieťaťa, orient. Z-V, pri dolnej čeľusti gombíky.

Gombíky:

- 2 strieborné hladké s uškom, 0,8 x 1,2 cm.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 438, tab. 58: 14, 15.

hrob 132-133/51: dvojhrob 240 x 110 x 200 cm, drevené obloženie, na dne komora, na jej veku kostra chlapca, vo vnútri kostra asi 20-ročnej ženy, ktorá mala pri čeľusti náušnice, pod čeľusťou gombíky a 2 nože, za lebku, medzi komorou a stenou hrobu, vedierko.

Gombíky:

- 2 medené pozlátené, zdobené palmetami medzi arkádami, 2,5 x 2 cm.

Ostatný inventár:

- 2 železné nože;
- 2 náušnice z bieleho kovu s klasovitým hroziakom;
- 2 náušnice z bieleho kovu, na dolnom oblúku lunica z filigránového drôtu a štvorboké hroziako;
- 2 náušnice so 4 bubienkami zdobenými krížikmi z granulovaných kosoštvorcov.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 509.

hrob 134/49: jama - v hĺbke 148 cm kostra 20 až 25-ročnej ženy, naznak, orient. Z-V, kostra obložená kameňmi, pri dolnej čeľusti gombíky.

Gombíky:

- 2 medené pozlátené, zdobené palmetami medzi arkádami, 2,1 x 2,7 cm (tab. IX: 16).

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 438; *1955b*, s. 282, obr. 10: 13.

hrob 138/51: jama 90 x 40 x 50 cm, kostra asi 6-ročného dieťaťa, naznak, orient. JZZ-SVV, v mieste ramena gombík.

Gombík:

- 1 bronzový bez uška, zdobený husto radenými filigránovými prstencami, 2 x 1,9 cm.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 510.

hrob 145/51: jama 145 x 75 x 125 cm, drevené obloženie, kostra dieťaťa, orient. Z-V, pri lebke náušnica, kúsok zlata a korálik, gombíky, v mieste pravej ruky nôž.

Gombíky:

- 1 zlatý nezdobený, uško podložené kruhovou platničkou, 1,8 x 1,5 cm (tab. VII: 8);
- 2 zlaté nezdobené, okolo uška filigránový prstenec, 1 x 0,6 cm (tab. VII: 9).

Ostatný inventár:

- zlatá náušnica s hroziakom zo 4 zŕn;
- čierny sklený korálik s nepravidielnymi žltými mriežkami;
- železný nôž.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 511, tab. 84: 28.

hrob 154/50: jama - v hĺbke 96 cm kostra asi 60-ročnej ženy, orient. Z-V, okolo lebky náušnice, pri pravom chodidle nôž, na ľavej ruke prsteň a gombík.

Gombík:

- 1 strieborný rozpadnutý, zdobený palmetami.

Ostatný inventár:

- 6 strieborných náušnic s 9 košíčkami;
- strieborný prsteň s valcovitým chatónom a modrým skličkom;
- železný nôž.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 486.

hrob 155-156/51: dvojhrob - 150 x 60 x 100 cm, drevené obloženie, kostra dieťaťa, naznak, orient. JZZ-SVV, pri ľavom kolene gombíky a nože, druhá kostra (12 až 15-ročné dieťa) bez milodarov.

Gombíky:

- 2 strieborné, zdobené hustou granuláciou, 1,7 x 1,2 cm.

Ostatný inventár:

- 2 železné nože.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 512.

hrob 167/51: jama 140 x 60 x 120 cm, dno posypané vápnom, kostra 6 až 7-ročného dieťaťa, orient. Z-V, pri zuboch náhrdelník, okolo lebky gombíky a náušnice, na ľavej strane hrude zvyšky koženého pása, pri ľavom boku nôž, pri pravom chodidle vedierko.

Gombíky:

- 2 zlaté nezdobené zdeformované, uška pri koreni zakrútené, 1,8 x 1,1 cm a 1,7 x 1 cm.

Ostatný inventár:

- náhrdelník: 7 korálikov - 6 z millefiori (2 guľovité, 2 súdkovité, 1 valcovitý, 1 dvojkonický) a 1 melónovitý z nazeleňalého skla;
- 2 zlaté náušnice s dvojčipou lunickou lemovanou filigránom, naspodu granulované hroziako;
- železný nôž;
- vedierko.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 514, tab. 84: 29, 30.

hrob 176/51: jama - v hĺbke 115 cm kostra polročného dieťaťa, naznak, orient. Z-V, naľavo od dolnej čeľuste gombík.

Gombík:

- 1 sploštený zo svetlozeleného skla so železným uškom, 1,4 x 1,6 cm.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 516, tab. 74: 4.

hrob 178/50: jama - v hĺbke 40 cm kostra dievčaťa, orient. SZZ-JVV, naľavo od dolnej čeluste gombík, v hrobe aj náušnice.

Gombík:

- 1 strieborný poškodený, zdobený rastlinným vzorom, 2,3 x 2,6 cm.

Ostatný inventár:

- 2 strieborné náušnice, naspođu 4 rady granulácie a 4 bubienky;
- 4 strieborné náušnice, spodný oblúk granulovaný a 4 bubienky zdobené granulovanými trojuholníkmi.

Lit.: *Hrubý 1955b*, s. 292.

hrob 191: v jame kostra väčšieho dieťaťa, pri nej gombík.

Gombík:

- malý z modrého skla.

Lit.: *Niederle - Zelnitius 1929*, s. 24.

hrob 191/50: jama - v hĺbke 110 cm kostra asi 30-ročnej ženy, naznak, orient. Z-V, pri lebke náušnice, gombík, druhý na hrudi, na ľavom boku nôž.

Gombíky:

- 2 strieborné, pokryté pukličkami s granulovanými trojuholníkmi, 1,6 x 2 cm.

Ostatný inventár:

- strieborná náušnica so 7 košíčkami;
- strieborná náušnica s klasovitým hroziakom;
- železný nôž.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 492, tab. 73: 20.

hrob 192/51: jama 170 x 60 x 140 cm, vyložená doskami, kostra dievčaťa, orient. Z-V, okolo zubov náušnice, v pravej polovici hrude gombíky, na pravej ruke prsteň a 2 nože, na dne uhľiky.

Gombíky:

- 1 strieborný, zdobený 8 elipsovými plochami a trojčipou hviezdou oproti ušku, 2,4 x 1,6 cm;
- 1 bronzový pozlátený s odlomeným uškom, zdobený tepanými špirálami, 1,3 x 1,7 cm.

Ostatný inventár:

- 2 zlaté náušnice s klasovitým hroziakom;
- 2 strieborné náušnice s hroziakom;
- strieborný prsteň ovinutý filigránom a s nezdobeným kupolovým butónom;
- 2 železné nože.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 518.

hrob 193/51: jama 300 x 70 x 230 cm, vyložená doskami, na dne sarkofág z kmeňa stromu, kostra dievčaťa, okolo zubov náušnice, naľavo od lebky nôž, na ľavej strane hrude gombíky, na pravej ruke prsteň, aj na ľavej, vedľa ľavej ruky 2 nože.

Gombíky:

- 2 zlaté, povrch rozdelený prúžkami z filigránového a torovaného drôtu na 8 trojuholníkových polí, okolo uška a oproti sú filigránové prstence, 2 x 1,5 cm (tab. VII: 21).

Ostatný inventár:

- 2 zlaté náušnice, na spodnom oblúku filigrán a granulácia a klasovité hroziaky;
- 2 zlaté náušnice s 8 bubienkami s granulovanými kosoštvorcami;
- 2 zlaté náušnice, spodný oblúk vyplnený dvojčipou granulovanou lunicou a na ňom granulovaný bubienok;

- 2 strieborné prstene s filigránového pletiva a vysokým butónom s hrubou granuláciou;
- 3 železné nože.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 519, tab. 84: 7, 8.

hrob 209/AZ: v jame kostra dievčaťa, naznak, orient. Z-V, okolo lebky náušnice a gombíky, pod ňou náhrdelník na pravej ruke zvyšky prsteňa.

Gombíky:

- 1 sklený so železným uškom;
- 1 bronzový hladký a polovica ďalšieho rovnakého.

Ostatný inventár:

- 2 strieborné krúžkové náušnice;
- strieborná náušnica s trubičkovitým záveskom;
- bronzová náušnica s 1 bubienkom pod oblúkom;
- strieborná náušnica s 2 uzlíčkami;
- náhrdelník: 5 olovených korálikov, 2 guľičkové koráliky a lunicový závesok;
- bronzový prsteň s oválnym štítkom, na ktorom sú vypukliny v tvare kríža.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 388, tab. 34: 6.

hrob 212/51: jama 96 x 40 x 70 cm, kostra 6 až 8-ročného dievčaťa, orient. JZZ-SVV, po stranách lebky náušnice, pod čelusťou náhrdelník a gombíky.

Gombíky:

- 2 bronzové, povrch rozdelený radmi filigránových prstencov na 8 polí, oproti ušku chátón s tmavomodrým sklíčkom, 2,5 x 1,7 cm.

Ostatný inventár:

- 2 strieborné náušnice s klasovitým hroziakom;
- náhrdelník z 91 korálikov: 2 priečne členené z tmavozeleného a šedočierneho skla, ostatné sú kotúčovité - 5 svetložltých, 1 biely a ostatné tmavomodré.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 522, tab. 75: 5.

hrob 216/AZ: v jame kostra dieťaťa, orient. Z-V, pri brade gombík.

Gombík:

- malý bronzový, zdobený filigránovými prstencami.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 389.

hrob 219/AZ: dvojhrob, hlboký 90 cm, pri kostre dospelého jedinca (naznak, orient. Z-V) kostra dieťaťa, ktoré malo pri brade gombík a pri pravej stehennej kosti nôž.

Gombík:

- svetlozelený sklený, pr. 1,1 cm.

Ostatný inventár:

- železný nôž.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 389.

hrob 220/51: porušený hrobom 219/51, bol v ňom korálik a gombík.

Gombík:

- 1 strieborný s odrazeným uškom, na celom povrchu je hrubá granulácia, pr. 1,5 cm.

Ostatný inventár:

- 1 korálik.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 524.

hrob 228/49: hlboký 120 cm kostra 2 až 5-ročného dieťaťa, orient. Z-V, pri ramene gombík.

Gombíky:

- medený pozlátený zdobený palmetami, 1,8 x 2,2 cm.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 448.

hrob 233/49: jama - v hĺbke 120 cm kostra 15 až 17-ročného jedinca, naznak, orient. SZZ-JVV, pri ľavom chodidle vedro, pri pravej nohe gombík a pri ľavej nôž.

Gombík:

- 1 bronzový s odrazeným uškom, zdobený nahusto prstencami z tordovaného drôtu, pr. 1,4 cm.

Ostatný inventár:

- vedro;
- nôž.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 448.

hrob 244/51: jama 110 x 50 x 85 cm, kostra asi 3-ročného dievčatka, orient. Z-V, okolo lebky náušnice, bronzová ozdoba, náhrdelník a gombík.

Gombík:

- bronzový, zdobený nahusto filigránovými prstencami.

Ostatný inventár:

- 2 strieborné náušnice s klasovitými hrozičkami;
- náhrdelník: 3 koráliky - šesfboký z čierneho skla, kotúčovitý z hnedočervenej sklovitej pasty a priečne členený z nazelenalého skla;
- bronzová terčovitá ozdoba.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 528.

hrob 250/49: jama - v hĺbke 156 cm detská kostra, orient. Z-V, medzi jej zvyškami 2 gombíky.

Gombíky:

- 2 bronzové pozlátené melónovité, pr. 1,9 cm, š. 1,3 cm (tab. IX: 17).

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 450, tab. 64: 14, 15; *1955b*, s. 288.

hrob 251/49: jama - v hĺbke 180 cm kostra dievčaťa, naznak, orient. Z-V, v zásepe hrobu malta, okolo lebky gombíky a náušnice, strieborné koráliky, pri ľavej ruke nôž, na ľavej ruke prsteň.

Gombíky:

- 1 drobný strieborný, zdobený granulovanými kosoštvorcami, pr. 0,7 cm, v. 0,9 cm;
- 1 strieborný pozlátený, rozdelený pletencom na 3 polia, v každom obraz vtáčika, pr. 2,8 cm, v. 3,5 cm (tab. VII: 15);
- 1 veľký medený pozlátený, zdobený srdcovitým meandrom vyplneným palmetami, pr. 3,3 cm, v. 4,1 cm (tab. VII: 14).

Ostatný inventár:

- 2 strieborné náušnice so 7 bubienkami zdobenými granulovanými krížikmi;
- 5 náušnic so 4 granulovanými bubienkami;
- 4 duté strieborné súdkovité koráliky zdobené pukličkami a tordovaným drôtom;
- 2 strieborné prstene zdobené 2 pásmi pleteného filigránu, s prelamanými butónmi a sklíčkami (jedno svetlozelené a druhé modré);
- 2 železné nože.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 480, tab. 61; *1955b*, s. 288-289.

hrob 260/49: jama - v hĺbke 140 cm kostra dievčaťa, orient. Z-V, v zásepe malta, na ľavej strane hrude gombíky.

Gombíky:

- 2 medené pozlátené, povrch rozdelený dvojicami filigrá-

nového drôtu na 4 polia vyplnené filigránovými prstencami, 1,3 x 1,7 cm.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 452, tab. 60: 1, 2; *1955b*, s. 289, obr. 16: 8, 9.

hrob 261/49: jama - v hĺbke 160 cm kostra 6 až 7-ročného chlapca, orient. V-Z, pri dolnej čeľusti 2 gombíky, ďalšie pri stenách hrobu, v zásepe malta a 7 atypických železných zlomkov - asi zvyšky platničkových ostrôh, fragment detskej ostrohy a zlomok kovania rakvy.

Gombíky:

- 2 strieborné, zdobené srdcovitým meandrom, pr. 2,5 cm, v. 2,9 cm;
- 2 medené pozlátené, zdobené štylizovanými palmetami medzi arkádami, pr. 1,9 cm.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 452, tab. 66: 13, 14; 82: 14, 15; *1955b*, s. 289, obr. 15: 7, 8.

hrob 265/AZ: jama - v hĺbke 110 cm kostra asi 12-ročného dievčaťa, orient. Z-V, zvyšky rakvy, okolo lebky náušnice, na ľavom ramene gombíky, pri lakti nôž a ihla, na ľavej ruke prsteň.

Gombíky:

- 2 bronzové, rozpadnuté.

Ostatný inventár:

- 5 strieborných hrozičkových náušnic;
- zlomky rozpadnutého strieborného prsteňa;
- nôž;
- ihla.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 393.

hrob 267/51: jama 136 x 48 x 95 cm, s drevenou komorou, kostra 12 až 15-ročného dievčaťa, po stranách lebky náušnice, náhrdelník s gombíkmi a zvyškami tkaniny, v mieste pravej ruky 2 nože, za lebkou hrnček, za chodidlami džbán.

Gombíky:

- 2 bronzové melónovité, v zlomkoch.

Ostatný inventár:

- náhrdelník z 277 korálikov: najmä z čierneho skla so žltými niľami, kotúčovité a priečne členené;
- 4 bronzové náušnice s jednoduchým hrozičkom;
- šedohnedý džbán;
- červenohnedý džbán;
- 2 nože.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 531.

hrob 281/49: jama - v hĺbke 215 cm kostra asi ročného dievčatka, orient. Z-V, pri lebke náušnice a gombíky.

Gombíky:

- 2 strieborné, zdobené jemnou granuláciou, 1,5 x 1,7 cm (tab. VII: 23).

Ostatný inventár:

- 2 zlaté náušnice s trojbokým hrozičkom;
- 2 zlaté náušnice s klasovitým hrozičkom.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 455, tab. 64: 1, 2.

hrob 282/49: jama 200 x 50 x 265 cm, obložená doskami, kostra 20 až 25-ročnej ženy, orient. Z-V, kosti prehádzané, pri lebke náušnice, jedna i pri ľavom kolene, pri kľúčnej kosti pozlátený gombík, párový nad kostrou, medzi rebrami strieborné gombíky a ďalší za ľavým chodidlom, posledný medzi stehnami. Medzi chodidlami plátenej vrečky so 4 náušnicami a železnými zlomkami.

Gombíky:

- 2 zlaté husto granulované, 2,1 x 2,8 cm;
- 2 strieborné, zdobené puklicami s granulovanými trojuholníkmi, 2,5 x 3 cm;
- 2 medené pozlátené, zdobené terčovitými kvetmi v kruhových poliach vymedzených pletencom, pr. 2,2 cm.

Ostatný inventár:

- 4 zlaté náušnice s 9 košíčkami;
- 6 zlatých náušnic s klasovitým hroziakom;
- 4 strieborné stĺpkové náušnice.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 456, tab. 66: 1, 2, 15.

hrob 284/49: jama - v hĺbke 200 cm kostra polročného dieťaťa, orient. Z-V, pod dolnou čeľusťou gombíky.

Gombíky:

- 2 strieborné, pokryté pukličkami s granulovanými trojuholníkmi, 1,3 x 1,9 cm.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 456, tab. 64: 20, 21.

hrob 285/51: jama 130 x 45 x 135 cm, s drevenou komorou, kostra 5-ročného dieťaťa, orient. Z-V, okolo dolnej čeľuste náušnice, náhrdelník a gombíky, v mieste ľavej ruky nôž.

Gombíky:

- 2 bronzové pozlátené melónovité, 1 x 1,5 cm.

Ostatný inventár:

- 2 bronzové pozlátené hroziakové náušnice;
- náhrdelník z 10 korálikov: 6 priečne členených z modrého a nazelenalého skla, 1 súdkovitý nazelenalý a 3 duté súdkovité striebrestej a zlatohnedej farby;
- železný nôž.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 534.

hrob 292/49: jama - v hĺbke 125 cm s maltou v zásype detská kostra, orient. Z-V, pod dolnou čeľusťou gombíky.

Gombíky:

- 2 deformované bronzové pozlátené, 13-hranné, zdobené rastlinným ornamentom, v. 2,5 cm, š. 1,8 cm.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 458, tab. 65: 18; *1955b*, s. 290, obr. 16: 7.

hrob 293/49: v jame kostra 6 až 7-ročného dieťaťa, naznak, pri lebke gombíky.

Gombíky:

- 2 strieborné, zdobené jemnou granuláciou.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 458.

hrob 297/49: jama - v hĺbke 110 cm kostra dieťaťa nezachovaná, orient. Z-V, v mieste lebky náušnice, na hrudi gombíky, pri pravej ruke prsteň, pri nohách vedierko.

Gombíky:

- 2 z bielej sklovitej hmoty s modrými očkami a s bronzovými uškami, 1,6 x 1,9 cm.

Ostatný inventár:

- 2 bronzové pozlátené náušnice s trubičkovým záveskom ukončeným guľičkou;
- bronzový prsteň so štítkom s 5 vypuklinami v tvare kríža;
- vedierko.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 458, tab. 65: 1, 2.

hrob 298/49: jama - hlboká 200 cm, s maltou v zásype, kostra dieťaťa, orient. Z-V, pri nej náušnice, gombíky a nôž.

Gombíky:

- 2 strieborné, zdobené rastlinným ornamentom, 1,9 x 2,2 cm;

- 2 strieborné rozpadnuté, zdobené palmetami.

Ostatný inventár:

- 6 strieborných náušnic s obojstranným hroziakom a granuláciou na spodnom oblúku;
- 2 zlaté náušnice hroziakové, na spodnom oblúku tordovaný drôt;
- železný nôž.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 458, tab. 67: 14, 15; *1955b*, s. 290, obr. 16: 17.

hrob 299/49: jama 200 x 60 x 240 cm, obložená doskami, kostra 25-ročnej ženy, naznak, orient. Z-V. Okolo lebky náušnice, pri kľúčnych kostiach gombíky, pri ľavom boku nôž, pri chodidle vedro, okolo lebky spaľené kostičky.

Gombíky:

- 2 strieborné pozlátené, naspodu zdobené rastlinným vzorom, hore šesťcípá granulovaná hviezdička.

Ostatný inventár:

- 2 strieborné pozlátené náušnice s prelamaným stĺpikom, koncové bubienky granulované;
- 2 strieborné náušnice so 4 bubienkami zdobenými granulovanými krížikmi z kosoštvorcov;
- železný nôž;
- vedro.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 459, tab. 67: 10, 11.

hrob 302/49: jama - v hĺbke 180 cm kostra 3-ročného dieťaťa, orient. SZZ-JVV, pod dolnou čeľusťou gombíky, po ľavej strane nôž.

Gombíky:

- 2 strieborné pozlátené, po celom povrchu hrubá granulácia, 0,8-0,9 x 1,2 - 1,3 cm (nerovnako veľké).

Ostatný inventár:

- železný nôž.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 459, tab. 73: 5, 6.

hrob 317/49: jama - hĺbka 150 cm, v zásype malta, kostra asi 40-ročnej ženy, naznak, orient. SZZ-JVV, pri kostre náušnice, 2 nože, pri lebke gombíky.

Gombíky:

- 2 strieborné pozlátené, zdobené pretláčaným špirálovým ornamentom, pr. 1,2 cm, v. 1,9 cm (tab. VII: 22).

Ostatný materiál:

- 2 strieborné náušnice s 9 košíčkami a medzi nimi chatón vyplnený pastou;
- 3 strieborné pozlátené náušnice s prelamaným stĺpikom ukončeným granulovanými bubienkami;
- 2 strieborné náušnice podobné ako predchádzajúce;
- časť železného noža so zvyškami drevenej pošvy a 2 zlomky čepele ďalšieho noža.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 461, tab. 69: 15, 16; *1955b*, s. 290, obr. 16: 11, 12.

hrob 323/49: jama - hĺbka 120 cm, s maltou v zásype, kostra 8 až 9-ročného dieťaťa, orient. SZZ-JVV, pri kostre náušnice, zlomok pracky, nôž, tyčinka, vedierko, črep a pozdĺž čeľuste gombíky.

Gombíky:

- 2 medené pozlátené, zdobené palmetami, pr. 3,7 cm, v. 4,3 cm, so zvyškami tkaniny (tab. VII: 17);
- 2 strieborné, rozpadnuté, zdobené palmetami, 3,8 x 3,6 cm.

Ostatný inventár:

- 6 strieborných náušnic s 11 košíčkami;

- 2 zlaté náušnice s klasovitým hroziakom;
- železná pracka s oválnym rámkom;
- veľký železný nôž;
- železná tyčinka v tvare "T";
- vedierko;
- črep z hrnčeka.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 462, tab. 69: 8; *1955b*, s. 290-292, obr. 12: 1.

hrob 329/AZ: v jame kostra dievčaťa, orient. Z-V, pri nej nôž, gombíky, zlomky náušníc.

Gombíky:

- 2 medené, zdobené palmetami.

Ostatný inventár:

- strieborné náušnice s bubienkami;
- železný nôž.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 400.

hrob 338/49: jama - hĺbka 85 cm, s maltou v zasype, kostra 25 až 30-ročnej ženy, naznak, orient. Z-V, pri kostre brúsik, nôž črep a pri dolnej čeľusti gombíky.

Gombíky:

- 2 strieborné rozpadnuté, zdobené rastlinným vzorom, pr. 1,3 cm.

Ostatný inventár:

- brúsik z pieskovcového nepravidelného ústupu;
- drobný železný nôž;
- črep z hrnca.

Lit.: *Hrubý 1955b*, s. 292.

hrob 345/49: jama 160 x 60 x 80 cm, s dreveným obložením, kostra 6 až 7-ročného dievčaťa, orient. SZ-JV, medzi zubami náušnice, pod dolnou čeľusťou gombík.

Gombík:

- 1 malý strieborný, zdobený granulovanými trojuholníkmi, pr. 0,6 cm.

Ostatný inventár:

- 2 strieborné náušnice s klasovitým hroziakom;
- 2 strieborné náušnice so šesťhranným granulovaným stĺpikom ukončeným granulovanými bubienkami.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 465.

ojedinelý nález:

- 1 gombík z tmavomodrého skla, uško odrazené, pr. 1,2 cm;
- 1 bronzový gombík zdobený dvojicami filigránových drôtov, ktoré delia povrch na 4 polia, vyplnené filigránovými prstencami, 1,3 x 1,8 cm.

Lit.: *Hrubý 1955a*, s. 537.

UHERSKÉ HRADIŠTĚ

na Ružovej ulici, poloha "Ostrov sv. Jiří", v hĺbke 160 cm 2 kostry, pri jednej z nich 2 gombíky, jeden zavesený na striebornom krúžku. Druhá kostra bez milodarov.

Gombíky:

- 2 medené pozlátené rozpadnuté, zdobené rastlinným ornamentom, pr. 3 cm.

Lit.: *Hrubý 1957*, s. 78, obr. 2: 8; *Dostál 1966*, s. 186, tab. LXVIII: 9a.

ŽALOV-LEVÝ HRADEC

slovanské pohrebisko

hrob 11: bola v ňom nádoba a gombík.

Gombík:

- 1 kovový, zdobený tepanými kosoštvorcami oddelenými stĺpkami.

Lit.: *Borkovský 1954*, s. 62-63, obr. 3, 27; *Schránil 1928*, s. 302, obr. 31.

hrob 31: v jame bol okrem gombíka náhrdelník, črep, bubienková náušnica, 3 košíčkové náušnice.

Gombík:

- 1 kovový zdobený pletencami a medzi nimi palmetami na puncovanom podklade.

Lit.: *Schránil 1928*, s. 302, obr. 31c.

hrob 52: v jame boli 2 nože, náhrdelník, 2 závesky a gombík.

Gombík:

- kovový s uškom, zdobený pletencovým motívom.

Lit.: *Schránil 1928*, s. 303, obr. 30d.

detský hrob: v ňom 4 do seba zavesené náušnice a gombík.

Gombík:

- zlomok hornej časti s uškom, zdobený husto granuláciou.

Lit.: *Borkovský 1954*, s. 62-63.

ŽELÉNKY, okr. Duchcov

mohylový hrob kňaznej: mohyla s kamenným vencom a drevenou komorou, na dne 6 jám, z toho 3 ako hroby, hlavný hrob ženy (orient. V-Z), ostatné dva krížom cez hlavný (S-J), hlavný hrob bohato vybavený.

Gombíky:

- 2 zlaté, delené na 8 polí, zdobené filigránom a kamienkami (chýbajú), sú dvojplášťové, zložené, pr. 2,8 cm (tab. V: 21);
- zlaté s uškom, zdobené perličkovým ornamentom.

Ostatný inventár:

- zlomok strieborného príveska z náhrdelníka, zdobený jeleňom a vtákom obojstranne na puncovanom podklade;
- zlatý náhrdelník retiazkový s medailónom, ktorý má z jednej strany neskorantickú kameu s portrétom a na druhej strane filigránový vzor;
- 3 zlaté hroziakové náušnice so zosilneným spodným oblúkom;
- malý strieborný krížik;
- strieborné kovanie;
- nôž so zvyškami striebornej retiazky;
- zvyšky dreveného vedierka so železným kovaním.

Lit.: *Schránil 1928*, s. 294, tab. LXXI; *Benda 1966*, s. 59-64.

ŽLUTAVA, okr. Zlín

skupina mohýl na svahu vrchu "Tresný"

mohyla 12: hrob c (spolu 3 hroby) v južnej časti mohyly, v hĺbke 175 cm od povrchu násypu detská kostra, orient. Z-V. Pri lebke náušnica, medzi krčnými stavcami gombík, pri ľavej ruke nôž.

Gombík:

- 1 sklený priesvitný hnedavý (pôvodne modrý) so železným uškom, pr. 1,2 cm (tab. V: 19).

Ostatný inventár:

- 2 bronzové pozlátené náušnice, spodný oblúk ukončený uzlíčkami, s odlievanými priečne ryhovanými hroziakmi;
- železný nôž so zvyškami drevenej pošvy.

Lit.: *Dostál 1966*, s. 195-196, tab. LXV: 4-6.

SLOVENSKO

BIŇA, okr. Nové Zámky

pohrebisko pri rotunde, v záhrade pod farskou budovou
detický hrob: boli v ňom gombíky a náušnice.

Gombíky:

- 2 strieborné, zdobené rastlinnou palmetovou výzdobou, pr. 2,8 cm.

Ostatný inventár:

- 2 strieborné hrozičkové náušnice.

Lit.: Holčík 1978, s. 113-114, obr. 56.

BRATISLAVA

pohrebisko na hrade

hrob 53: na skalnom podloží, kostra dieťaťa, orient. Z-V, pri panve nôž, napravo pod lebkou zlomky náušnic, naľavo pri lebke gombík.

Gombík:

- 1 strieborný s prelamovaným poškodeným plášťom, zdobený granuláciou, pr. 2,4 cm (tab. VIII: 23).

Ostatný inventár:

- 2 strieborné náušnice so 4 granulovanými bubienkami;
- železný nôž.

Lit.: Štefanovičová - Fiala 1967, s. 179, obr. 34.

hrob 174: porušený, bol pod hrobom 161, zachovaná detská čeľusť, pri nej gombíky a náušnice, severne od hrobu hlineaná fľaša.

Gombíky:

- 2 bronzové pozlátené, s rytou geometrickou výzdobou, mierne sploštené, 2,3 x 1,8 cm (tab. VIII: 1).

Ostatný inventár:

- 2 strieborné náušnice s obojstranným hrozičkom, spodný oblúk zosilnený filigránom a granuláciou;
- 4 strieborné krúžkové náušnice.

Lit.: Štefanovičová - Fiala 1967, 190, obr. 32.

hrob 177: čiastočne pod múrom kostola, kostra dospelého jedinca, orient. Z-V, pri pravej ruke gombík.

Gombík:

- bronzový pozlátený mierne sploštený, zdobený rytým geometrickým vzorom, 2,4 x 1,9 cm.

Lit.: Štefanovičová - Fiala 1967, s. 190, obr. 33.

CÍFER-PÁC, okr. Trnava

pohrebisko

hrob 19: v jame kostra dieťaťa, pri nej nôž, nádoba, náušnice, gombíky, prsteň a náhrdelník.

Gombíky:

- 2 bronzové, na povrchu zdobené granuláciou (tab. VIII: 17).

Ostatný inventár:

- železný nôž;
- nádoba;
- bronzové náušnice so stĺpkovým príveskom;
- bronzový pozlátený krúžkový prsteň;
- náhrdelník z drobných korálikov rôzneho tvaru s lunicovým liatym bronzovým záveskom.

Lit.: Zábojník 1977, s. 296.

ČAKAJOVCE, okr. Nitra

pohrebisko v polohe Kostolné

hrob 123: v jame kostra dieťaťa, pri nej 4 liate staroma-

ďarské gombíky a 1 polovica gombíka, nôž, 3 tyčinkové náramky, pletený nákrčník, koráliky, 13 strieborných esovitých náušnic a 2 bronzové pozlátené, mušľa kauri, kostený závesok a sklený gombík.

Gombík:

- malý sklený so železným uškom (tab. VIII: 123).

Údaje poskytla autorka výskumu M. Rejholcová.

hrob 191: dno jamy 170 x 68 cm, kostra sa nezachovala, v hrobe gombíky, náušnica a nádoba.

Gombíky:

- 2 bronzové, zdobené filigránovými prstencami (tab. VIII: 19).

Ostatný inventár:

- náušnica s drôtenou lunicou;
- rozbitá nádoba.

Lit.: Rejholcová 1978, s. 202-203, obr. 109.

hrob 614: v hrobe nádoba, bronzová pozlátená náušnica so uzlíkmi a obojstranným členeným záveskom a gombík.

Gombík:

- bronzový, nezdobený, z 2 polovic (tab. VIII: 20).

Údaje poskytla M. Rejholcová.

hrob 770: v hrobe náhrdelník zo sklených členených korálikov, 6 strieborných náušnic s hviezdicovým filigránovým záveskom, 2 nože v pošve so železnou retiazkou a gombík.

Gombík:

- bronzový, nezdobený (tab. VIII: 21).

Údaje poskytla M. Rejholcová.

DEVÍN, okr. Bratislava

pohrebisko na južnom úpätí Devínskej Kobyly

hrob 113: jama 105 x 35 x 40 x 320 cm, detská kostra, naznak, orient. SZ-JV, na hrudi náhrdelník, gombíky, pod lebkou náušnica.

Gombíky:

- 2 sklené zelené so železným uškom, pr. 1,5 cm (tab. VIII: 24).

Ostatný inventár:

- náhrdelník zo 77 korálikov súdkovitých, valcovitých a prstencovitých, modrej, sivej, čiernej a zelenej farby, niektoré so zatavenými farebnými vláknami, sú i dvojité a trojité;
- bronzová krúžková náušnica v zlomkoch.

Lit.: Plachá - Hlavicová - Keller 1990, s. 64-65, obr. 113: 1-3.

hrob 191/86: jama sa nečrtala, v hĺbke 225 cm kostra novorodenca, zväčša zotleť.

Gombíky:

- 2 strieborné melónovité, pr. 1,7 cm a 7 fragmentov ďalších.

Ostatný inventár:

- náhrdelník z 51 korálikov zo sklenej pasty, najmä modré, jeden zdvojený, ostatné ploché, pr. 0,4-0,8 cm;
- strieborná jednoduchá oválna náušnica.

Lit.: Plachá - Hlavicová - Keller 1990, s. 109-110, tab. 37.

DUCOVÉ, okr. Trnava

pohrebisko okolo rotundy

hrob 1070: v jame kostra dieťaťa, pri nej 5 strieborných stĺpkových náušnic husto granulovaných a 3 gombíky.

Gombíky:

- 3 strieborné, zdobené palmetami, arkádami a puncovaným podkladom, pr. 2,8 cm, v. 3,3 cm.

Lit.: Ruttkay 1972, s. 130-139.

KOPČANY, okr. Senica

kostrové pohrebisko

hrob 14: jama 160 x 60 x 140 cm, kostra dieťaťa, orient. JZ-SV, v hrobe gombík.

Gombík:

- 1 strieborný, zdobený pukličkami, poškodený, pr. 1,5 cm, v. 2,5 cm (tab. VIII: 9).

Ostatný inventár:

- nôž.

Lit.: *Kraskovská 1965*, s. 26, obr. 4: 9.

hrob 20: dvojhrob, jama 180 x 60 x 125 cm, kostra dieťaťa, orient. Z-V, okolo lebky náhrdelník a gombík.

Gombík:

- 1 bronzový, filigránové pružky delia povrch na 6 polí, v nich filigránové prstence, v. 2 cm.

Ostatný inventár:

- náhrdelník z 21 sklených korálikov.

Lit.: *Kraskovská 1965*, s. 27, obr. 5: 5.

MÁST, okr. Bratislava

hrob 2: jama 200 x 70 x 155 cm, kostra dievčaťa, orient. VVJ-ZZS, nad lebku náušnice, pri čelusti náhrdelník a gombík, druhý pri pravej ruke, pri lebke črep.

Gombík:

- 2 sklené zelené so zvyškom zeleného uška, v. 1,7 cm (tab. VIII: 25).

Ostatný inventár:

- 3 bronzové lunicové náušnice;
- 2 malé bronzové hrozičkové náušnice;
- 1 bronzová krúžková náušnica;
- náhrdelník: koráliky - oválne žliabkované zelené sklené, 1 podobný modrý, 1 krúžkový sklený modrý korálik a 4 guľaté z bronzového plechu;
- črep z nádoby.

Lit.: *Kraskovská 1954*, s. 146, tab. II: 16, 17.

MICHAL NAD ŽITAVOU, okr. Nové Zámky

pohrebisko na pieskovej dune

hrob 20: jama 202 x 65 x 128-130 cm, kostra ženy, orient. ZSZ-VJV. Pri lebke a pri kľúčnej kosti gombíky, pri lebke špirála a koráliky, pri ľavom lakti záušnice, pri ľavom boku nože, na pravej ruke prsteň, na lebke náušnice.

Gombíky:

- 2 sklené zelené so železným uškom, pr. 1,2 a 1,3 cm (tab. VIII: 22).

Ostatný inventár:

- 8 sklených korálikov - valcovitý, polygonálny, krúžkovitý, guľovitý, farba - biela, modrá, ružová, žltá, čierna a tmavozelená;
- 2 bronzové záušnice;
- bronzová záušnica s viacnásobnou slučkou;
- bronzová náušnica so špirálovým záveskom;
- bronzový prsteň so štítkom zdobeným perlovcom;
- bronzová náušnica s obojstranným profilovaným záveskom;
- bronzová fragmentárna náušnica.

Lit.: *Točík 1971*, s. 195, tab. LIII: 5.

NITRA

pohrebisko v polohe Lupka

hrob 10: jama - v hĺbke 95 cm kostra 3 až 4-ročného dieťaťa,

orient. ZSZ-VJV, menšia nádoba na konci nôh, väčšia vedľa pravej nohy, pri ľavej nohe gombík, na krku okrúhla tyčinka, pod mandibulou koráliky, pri ľavom boku nôž.

Gombík:

- 1 bronzový guľatý, z 2 častí, pr. 0,9 cm (tab. VIII: 6).

Ostatný inventár:

- menšia a väčšia nádoba;
- železná okrúhla tyčinka;
- 2 malé koráliky;
- železný nôž s trňom.

Lit.: *Chropovský 1962*, s. 179, tab. IX: 9.

hrob 34: jama 200 x 90 x 95 cm, kostra muža, orient. SZ-JV, pri pravej päte prsteň, vedľa gombík, pri ľavom stehne nôž.

Gombík:

- sploštený sklený tmavozelený, uško odlomené, 12 x 19 mm.

Ostatný inventár:

- bronzový štítkový prsteň;
- železný nôž;

Lit.: *Chropovský 1962*, s. 186, tab. XI: 15.

hrob 43: jama - v hĺbke 90 cm ženská kostra, orient. SZ-JV, bohato vybavená.

Gombíky:

- 1 väčší bronzový nezdobený, z 2 častí, okolo uška uzlík, 1,4 x 1,6 cm (tab. VIII: 5);
- 1 menší bronzový podobný, 1 x 1,2 cm;
- zlomky podobného bronzového.

Ostatný inventár:

- 2 nádoby s von vyhnutým okrajom, zdobené vodorovnými ryhami;
- 2 náušnice zdobené 3 bubienkami nad sebou;
- 2 náušnice s dutým záveskom;
- 2 malé hrozičkové náušnice;
- malá strieborná náušnica;
- náušnica s liatym záveskom;
- koráliky z náhrdelníka menšie i väčšie so záveskom s trojcípou lunicou;
- bronzový nákrčník;
- pracka;
- nožík;
- 2 prstene s roztepaným štítkom.

Lit.: *Chropovský 1962*, s. 188, tab. XIII.

hrob 47: dvojhrob - v hĺbke 120 cm kostra ženy a dieťaťa, orient. SZ-JV. Žena mala pri lebke korálik, pri pravom kolene náušnice, pod pravým chodidlom gombíky.

Gombíky:

- 2 guľaté mierne sploštené plechové, z 2 častí, s uškami, 1,3 x 1,6 cm.

Ostatný inventár:

- 1 dvojité korálik;
- 2 malé pozlátené náušnice.

Lit.: *Chropovský 1962*, s. 188, tab. XII: 12, 15.

hrob 82: jama - v hĺbke 80 cm kostra, orient. SZ-JV, pod lebku koráliky, pri nich železný krúžok, naľavo od hrude gombík, za lebku náušnice.

Gombík:

- 1 bronzový, z 2 častí, nezdobený, uško odlomené, 1 x 1,3 cm.

Ostatný inventár:

- 3 melónovité zelené koráliky, 1 veľký tmavozelený so žltými a bielymi očkami;
- 2 bronzové krúžkové náušnice;
- 1 bronzová náušnica s klasovitým obojstranným záveskom;
- 1 bronzová náušnica s klasovitým visiacim záveskom;
- železný krúžok.

Lit.: *Chropovský* 1962, s. 194.

pohrebisko v polohe Pod Zoborom

hrob 38: jama sa nerysovala, v hĺbke 100 cm ženská kostra, orient. Z-V, pod lebku náhrdelník a gombíky, pri lebke záušnice, na pravej ruke náramky, aj na konci nôh, na páse a pri ramennej kosti prsteň, pri ľavom boku nôž, na hrudi tenké pliešky.

Gombíky:

- 2 bronzové pozlátené hranené. Na 4 stranách vypuklé krúžky, ktoré presekávajú venčeky, medzi krúžkami šesťuholníkové polia, sklíčka vypadli (tab. VIII: 7).

Ostatný inventár:

- 26 valcovitých a 27 guľovitých sklovitých korálikov, 16 guľovitých z bielej hmoty, 1 delený modrý sklený, 1 červený jantárový korálik, 14 prevŕtaných mušlí, 1 malý bronzový prívesok tvaru kosoštvorca;
- 8 esovitých záušnic;
- 2 bronzové krúžkové prstene s voľnými koncami.

Lit.: *Čaplovič* 1954, s. 12, tab. X.

hrob 73: jama - v hĺbke 65 cm ženská kostra, orient. Z-V, pri konci nôh nádoba, na pravej ruke prsteň, okolo hlavy záušnice, pod hlavou koráliky a gombíky.

Gombíky:

- 1 bronzový pozlátený s tepaným geometrickým a rastlinným ornamentom, s uškom, v. 3,6 x 2,8 cm;
- 1 malý liaty staromaďarský.

Ostatný inventár:

- bronzový krúžkový prsteň s voľnými koncami;
- 4 bronzové esovité záušnice;
- 14 korálikov (7 bielych, ďalšie sklovité a 1 jantárový), 6 mušlí.

Lit.: *Čaplovič* 1954, s. 15, tab. XI.

POBEDIM, okr. Trenčín

pohrebisko v polohe Na laze

hrob 59: jama - v hĺbke 78 cm ženská kostra, orient. Z-V, pod lebku a na hrudi koráliky a gombíky, pri lebke náušnice, za hlavou kameň.

Gombíky:

- 1 tmavomodrý silne sklovitý, so železným uškom, pr. 1,1 cm (tab. VIII: 14).

Ostatný inventár:

- sklené koráliky - 3 svetlozelené pozdĺžne členené, 1 tmavomodrý pozdĺžne členený, 1 svetlozelený súdkovitý, 1 svetlozltý - všetky so zatavenou bronzovou rúrkou;
- 3 bronzové pozlátené náušnice - 2 majú prívesky a uzlíčky, 1 len zachované uzlíčky;
- zlomky bronzovej náušnice.

Lit.: *Vendtová* 1969, s. 210, obr. 55: 11.

hrob 75: jama - v hĺbke 85 cm kostra dieťaťa, orient. Z-V, pri lebke náušnice a gombíky.

Gombíky:

- 2 tmavomodré sklené, mierne sploštené, so železným uškom, pr. 0,8 cm (tab. VIII: 15).

Ostatný inventár:

- 2 bronzové pozlátené náušnice s obojstranným hroziakom a s uzlíčkami.

Lit.: *Vendtová* 1969, s. 187, obr. 57: 10, 11.

hrob 84: jama - v hĺbke 90 cm kostra dieťaťa, orient. SZ-JV, pri panve gombík.

Gombík:

- 1 bronzový pozlátený poškodený, so železným uškom, hore zdobený obvodovými ryhami, so stopami tkaniva, pr. 1,7 cm.

Lit.: *Vendtová* 1969, s. 188, obr. 57: 8, 9.

hrob 90: jama - v hĺbke 90 cm kostra ženy, orient. Z-V, na hrudi gombík, náušnica, krúžok, na ľavej ruke náramok.

Gombík:

- bronzový hladký, v zlomkoch, pr. 1,3 cm (tab. VIII: 16).

Ostatný inventár:

- bronzová pozlátená náušnica s obojstranným hroziakom;
- bronzový plechový náramok s otvorenými koncami, pásičkový, nezdobený;

Lit.: *Vendtová* 1969, s. 189, obr. 57: 19.

SKALICA, okr. Senica

mohylník v lese Háj

mohyla 2, hrob 2: jama v hĺbke 180 cm od špice mohyly, dno 80 x 150 cm, drevené obloženie, kostra dieťaťa, orient. Z-V, v západnej štvrtine 2 gombíky.

Gombíky:

- 2 medené pozlátené, zdobené palmetami, okolo uška granulovaný krúžok, 2,4 x 2 cm.

Lit.: *Budinský-Krička* 1959, s. 49, obr. 30: 1, tab. IX: 7, 8.

mohyla 8, hrob 1: v hĺbke 110 cm od vrcholu mohyly, kostra ženy, orient. ZSZ-VJV, pri lebke náušnice, pod lebku gombíky a náhrdelník, pri ľavej ruke nože, na oboch rukách prstene, v JZ časti kosti sliepky, v SV časti zlomky kosáka.

Gombíky:

- 2 bronzové, filigránové dvoj pásy delia plochu na 6 polí, v nich filigránové prstene, naspodu guľička, 2,1 x 1,4 cm (tab. VIII: 10).

Ostatný inventár:

- 4 medené pozlátené náušnice s valcovitým záveskom;
- 2 medené pozlátené náušnice s bubienkovým záveskom;
- 30 korálikov zo sklovitej hmoty - najmä oválne, menej valcovité, niektoré dvojité, modré a zelené najviac;
- bronzový štítkový prsteň, štítok zdobený koncentrickými kruhmi;
- 3 bronzové štítkové prstene, štítok zdobený perlovcom;
- zlomky kosáka.

Lit.: *Budinský-Krička* 1959, s. 65, obr. 31: 2, tab. XVII: 14.

mohyla 12, hrob 1: v hĺbke 147-149 cm od vrcholu mohyly, má drevené obloženie, kostra chlapca, orient. ZJZ-VSV. 20 cm od lebky gombíky (asi na hrudi), v hrobe tiež strmene, črep, nôž a sekera.

Gombíky:

- 2 pozlátené, zdobené oválnymi políčkami s jamkami, pr. 1,6 cm (tab. VIII: 11);
- 2 pozlátené, zdobené geometrickým ornamentom, tvorí 8 trojuholníkových plôch, v nich trojuholníky, v prekrížení pásov krúžky, 1,8 x 1,2 cm (tab. VIII: 12).

Ostatný inventár:

- 2 železné strmene;
- železná sekera;
- železný nôž;
- črep.

Lit.: *Budínský-Krička* 1959, s. 71, obr. 30: 2, 3, tab. XX: 3-6.

SMOLENICE, okr. Trnava

pohrebisko v polohe Záhumenice

hrob 11/72: jama s kamenným obložením, kostra orient. SZ-JV, pod lebku koráliky a gombík.

Gombík:

- strieborný nezdobený, pr. 1,1 cm (tab. VIII: 4).

Ostatný inventár:

- 67 malých valcovitých žltých a zelených sklených korálikov, 2 viacnásobné.

Lit.: *Dušek* 1979, s. 365, obr. 1: 10.

hrob 55/72: jama s kamenným obložením, kostra orient. SZ-JV, medzi rebrami gombík a šípka, pri ľavej ruke záušnica, pri ľavej nohe nôž, pri pravej záušnice a nádoba.

Gombík:

- bronzový nezdobený, pr. 1 cm (tab. VIII: 3).

Ostatný inventár:

- listovitá železná šípka;

- 2 strieborná záušnice;
 - železný nôž s odsadeným trňom;
 - nádoba so širokým ústím s 2 radmi vpichov.
- Lit.: *Dušek* 1979, s. 366-367, obr. 3: 1-6.

TVRDOŠOVCE, okr. Nové Zámky

pohrebisko v polohe Kerekto

hrob 6: jama 135 x 60 x 65 cm, kostra dieťaťa, orient. SSZ-JJV, pri lebke gombík a náušnice.

Gombík:

- 1 sploštený sklený svetlozelený so železným uškom, pr. 1,1 cm (tab. VIII: 13).

Ostatný inventár:

- 4 bronzové oválne náušnice s dvojkónickým špirálovým záveskom.

Lit.: *Točík* 1971, s. 210, tab. LXI: 8.

VEĽKÝ GROB, okr. Galanta

pohrebisko v polohe "Za potoky"

hrob 77: jama 160 x 100 x 190 cm, kostra dieťaťa v koženom vreci, orient. ZSS-VVJ, na hrudi gombíky, pri nohách nádoba, pri nej nôž a zlomky železa, po pravej strane kostry kosti sliepky a škrupiny vajca.

Gombíky:

- 2 sklené zelené s bronzovými uškami, guľaté.

Ostatný inventár:

- nádoba;
- železný nôž;
- železné zlomky.

Lit.: *Chropovský* 1957, s. 181.

Rukopis odovzdaný:

4.3.1994

Posudzovala:

Prof. dr. *Tatjana Štefanovičová*, CSc.

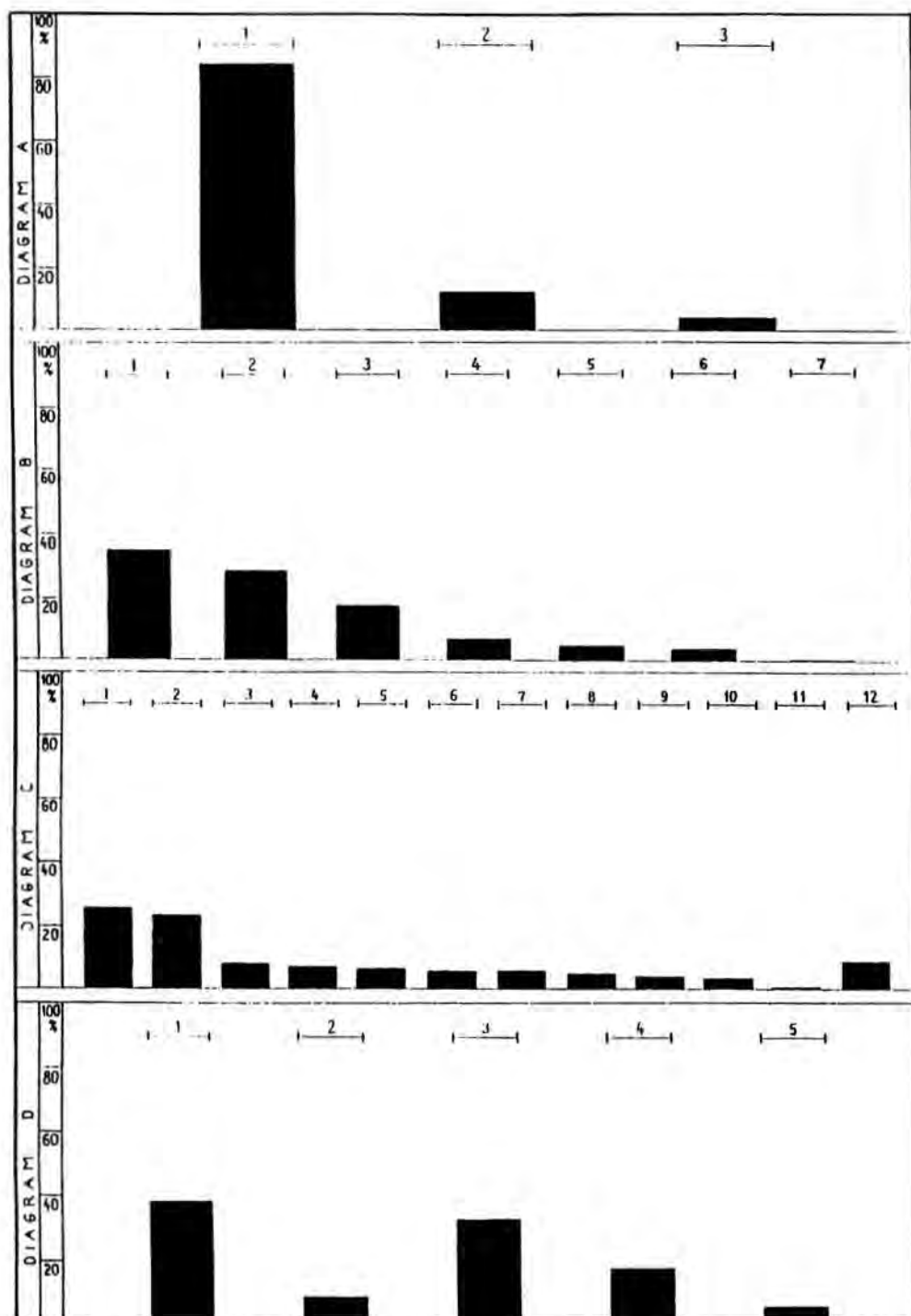
Meno a adresa autora:

Mgr. *Eva Pavlovičová*
Partizánska 15
911 01 Trenčín

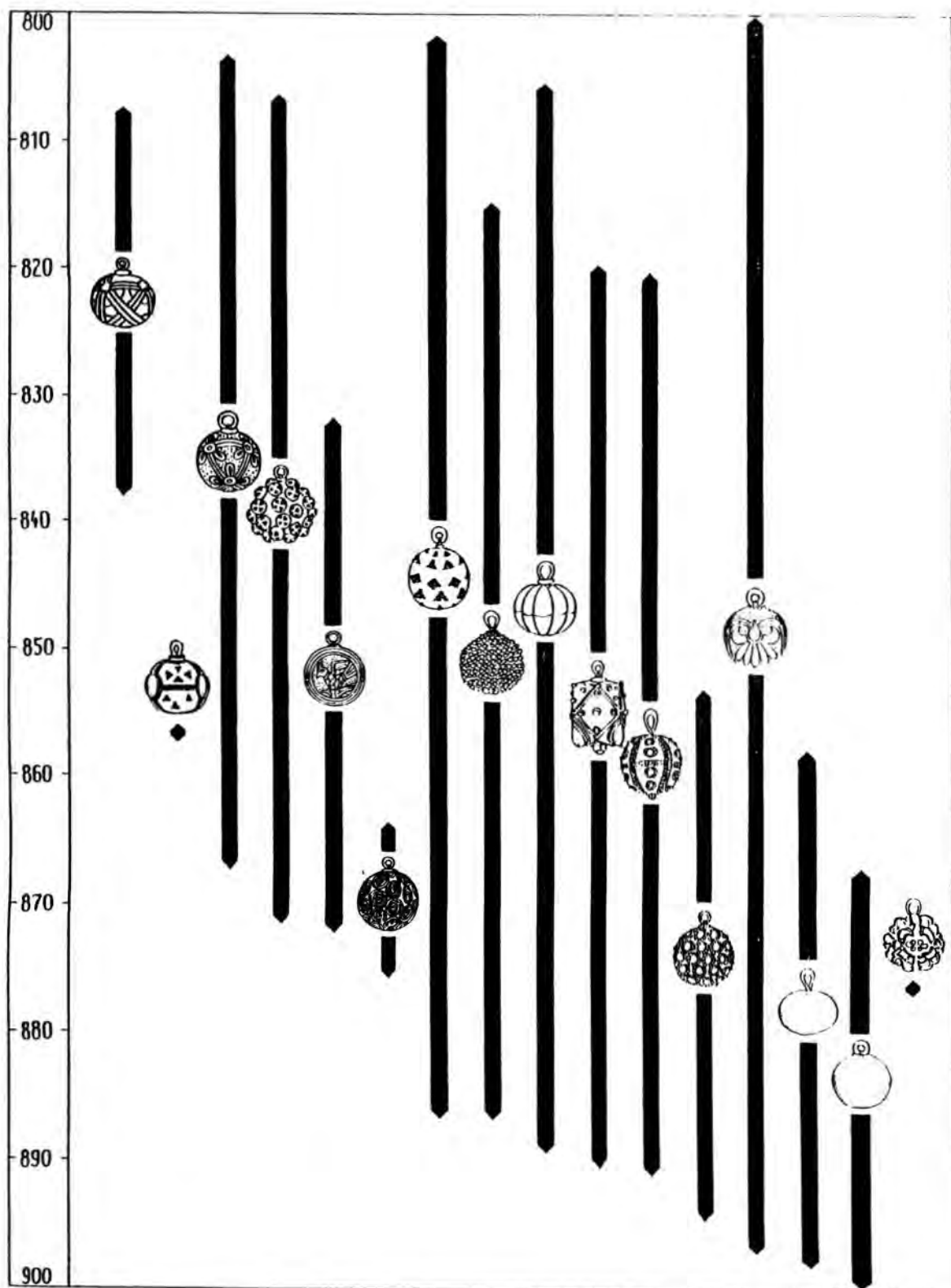
Literatúra

- BENDA, K.: Contribution à l'étude du style des parures de la Grande Moravie. *Byzantinoslavica* 22, 1961, s. 55-64.
- BENDA, K.: Stříbrný terč se sokolníkem ze Starého Města u Uherského Hradiště. *Pam. archeol.*, 54/1, 1963, s. 41-66.
- BENDA, K.: *Mittelalterlicher Schmuck*. Praha 1966.
- BERANOVÁ, M.: *Slované*. Praha 1988.
- BIALEKOVÁ, D.: Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobedim (Typologie und Datierung). *Slov. Archeol.*, 25/1, 1977, s. 103-160.
- BIALEKOVÁ, D.: Slované pohrebisko v Bojničkách. *Študij. Zvesti AU SAV*. 29, Nitra 1993, s. 223-258.
- BORKOVSKÝ, I.: Předkřesťanské pohřebiště v Žaloví. *Archeol. Rozhl.*, 6, 1954, s. 62-63.
- BUDINSKÝ-KRÍČKA, V.: *Slované mohyly v Skalici*. Bratislava 1959.
- BUREŠ, J.: Islamská ornamentika ze Skalice. *Sborník FF UK, Musaica*, 1964, s. 44-62.
- CIBULKA, J.: Velkomoravský kostel v Modré u Velegradu a začátky křesťanství na Moravě. Praha 1958.
- ČAPLOVIČ, P.: Slované pohřebiště v Nitre pod Zoborom. *Slov. Archeol.*, 2, 1954, s. 5-32.
- ČILINSKÁ, Z.: Frauenschmuck aus dem 7.-8. Jahrhundert im Karpatenbecken. *Slov. Archeol.*, 23/1, 1975, s. 63-96.
- DEKAN, J.: *Velká Morava. Doba a umění*. Bratislava 1976.
- DIAONU, P.: Studii si cercetari de Istorie Veche 2, IX.
- DOSTÁL, B.: Slované mohylník u Žlutavy. *Sborník PFFBU*, E2, 1957. Brno 1958, s. 37-74.
- DOSTÁL, B.: Slované pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě. Praha 1966.
- DOSTÁL, B.: Břeclav - Pohansko IV, Velkomoravský velmožský dvorec. Brno 1975.
- DOSTÁL, B.: Zur Datierungsfrage des grossmährischen Schmuck. In: *Chronologische Fragen des 7.-10. Jahrhunderts*. Archäologische Konferenz des Komitates Zala und Niederösterreichs II. Traismauer 1991, s. 81-84.
- DUŠEK, S.: Velkomoravské pohrebisko v Smoleniciach. *Slov. Archeol.* 27/2, 1979, s. 365-374.
- EISNER, J.: *Slovenstvo v pravku*. Bratislava 1933.
- FILIP, J.: *Pravěk Československo*. Praha 1948.
- FRIESINGER, H.: Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich. *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*. Wien 1971-74.
- FRIESEINGER, H.: Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich. *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*. Wien 1975-77.
- HAMPEL, J.: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*. Braunschweig 1905.
- HERZOG, I. - SCOLLAR, I.: Ein "Werkzeugkasten" für Seriation und Clusteranalyse. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 17, 1987, s. 273-279.
- HOCHMANOVÁ-VÁVROVÁ, V.: Velkomoravské pohřebiště ve Starém Městě "Na valách" - výskum v letech 1957-1959. *ČMM* 47, 1962, s. 201-270.
- HOLČÍK, Š.: Zisťovací výskum v Bíni. In: *AVANS za r. 1977*. Nitra 1978, s. 113-114.
- HRUBÝ, V.: Staré Město - velkomoravské pohřebiště "Na valách". Praha 1995a.
- HRUBÝ, V.: Základy kostela na staroslovanském pohřebišti ve Starém Městě "Na valách". *Pam. archeol.*, 46, 1955b, s. 265-306.
- HRUBÝ, V.: Osídlení ostrova sv. Jíří v době hradištní. *SPFFBU*, VI, 1957, s. 75-87.
- HRUBÝ, V.: Staré Město. Velkomoravský Velehrad. Praha 1965.
- HRUBÝ, V. - HOCHMANOVÁ, V. - PAVELČÍK, J.: Kostel a pohřebiště z doby velkomoravské na Modře u Velehradu. *ČMM*, XL, 1955, s. 42-111.
- CHROPOVSKÝ, B.: Slované pohrebisko z 9. storočia vo Veľkom Grobe. *Slov. Archeol.*, 5/1, 1957, s. 174-209.
- CHROPOVSKÝ, B.: Slované pohrebisko v Nitre na Lupke. *Slov. Archeol.*, 10/1, 1962, s. 175-240.
- CHROPOVSKÝ, B. (ED.): *Významné slovanské náleziská na Slovensku*. Bratislava 1978.
- IHM, P.: Korrespondenzanalyse und Seriation. *Archäologische Informationen* 6, Heft 1, 1983, s. 8-21.
- KALOUSEK, E.: Břeclav - Pohansko I. Velkomoravské pohřebiště u kostela. Brno 1971.
- KLANICA, Z.: Předběžná zpráva o výzkumu slovanského hradiska v Mikulčicích za rok 1966. In: *Přehled výzkumů*. 1966. Brno 1967, s. 41-51.
- KLANICA, Z.: Velkomoravský gombík. *Archeol. Rozhl.*, 22, 1970, s. 421-445.
- KLANICA, Z.: Mikulčice - Kláštersko. *Pam. archeol.*, 76/2, 1985, s. 474-539.
- KOROŠEC, J.: *Staroslovansko grobišče na Ptujskem gradu*. Ljubljana 1950.
- KRASKOVSKÁ, L.: Staroslovanské pohřebiště v Máste pri Bratislave. *Slov. Archeol.*, 2, 1954, s. 144-148.
- KRASKOVSKÁ, L.: Slované pohřebiště v Kopčanoch. *Sborník SNM* 59. *História* 5, 1965, s. 16-49.
- MAREŠOVÁ, K.: Uherské Hradiště - Sady. Staroslovanské pohřebiště na Horních Kotvicích. Praha 1983.
- MĚŘÍNSKÝ, Z. - UNGER, J.: Velkomoravské kostrové pohřebiště u Mokřůvek okr. Břeclav. In: *Pravěk a slované osídlení Moravy*. Brno 1990, s. 360-401.
- NEUSTUPNÝ, J.: 1960; *Pravěk Československa*. Praha.
- NIEDERLE, L. - ZELNITUS, A.: Slované pohřebiště v Starém Městě u Uherského Hradiště. *Zprávy státního ústavu archeologického* 1, 1929, s. 1-35.
- NIEDERLE, L.: Příspěvky k vyvoji byzantských šperků ze IV.-X. století. Praha 1930.
- NIEDERLE, L.: *Rukověť slovanské archeologie I*. Praha 1931.
- PATAKI, V.: Der Grabfund von Heves aus der Landnahmezeit. *FA I.-II.* Budapest 1939.
- PÍČ, J. L.: *Starožitnosti země české III. 1*. Praha 1909.
- PLACHÁ, V. - HLAVICOVÁ, J. - KELLER, I.: *Slované Devín*. Bratislava 1990.
- POULÍK, J.: *Staroslovanská Morava*. Praha 1948.
- POULÍK, J.: Jižní Morava - země dávných Slovanů. Brno 1948/50.
- POULÍK, J.: Nález kostela z doby říše velkomoravské v trati "Špitálky" ve Starém Městě. *Pam. archeol.*, 46, 1955, s. 307-351.
- POULÍK, J.: Výsledky výzkumu na velkomoravském hradšti Valy u Mikulčic. *Pam. archeol.*, 48, 1957, s. 241-388.

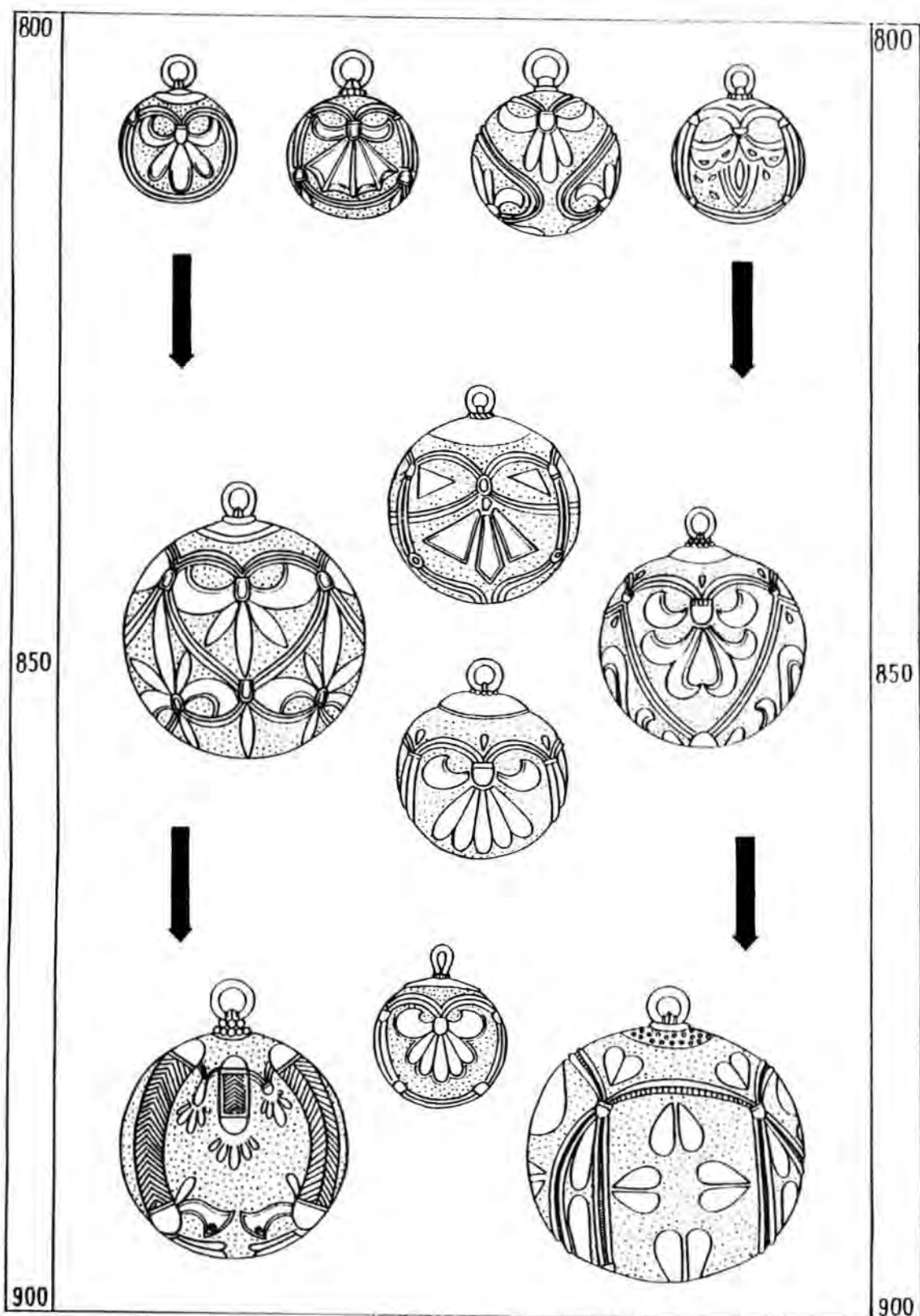
- POULÍK, J.: Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích. Praha 1963.
- POULÍK, J.: Mikulčice - sídlo a pevnost knížat velkomoravských. Praha 1975.
- POULÍK, J. - CHROPOVSKÝ, B.: Velká Morava a počátky československé státnosti. Praha - Bratislava 1985.
- REJHOLCOVÁ, M.: Středověké pohřebisko v Čakajovciach. In: AVANS za r. 1977. Nitra 1978, s. 202-203.
- RUTTKAY, A.: Výskum včasnostredovekého opevneného sídla v Ducovom, okr. Trnava. Archeol. Rozhl., 24, 1972, s. 130-139.
- RUTTKAY, A.: Ducové. Veľkomoravský veľmožský dvorec a včasnostredoveké pohrebisko. Nitra 1975.
- SAKAŘ, V.: Nálezy z Prahy-Smíchova. Archeol. Rozhl., 7, 1955, s. 243-244.
- SCHRÁNIL, J.: Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens. Berlin und Leipzig 1928.
- SLÁMA, J.: K chronologické průkaznosti náušnice s několikaesovitou smyčkou. Archeol. Rozhl., 9, 1957, s. 250-268.
- STAŇA, Č.: Staroslovanské pohřebiště v Předmostí u Přerova. Pam. archeol., 53, 1962, s. 203-210.
- ŠIKULOVÁ, V.: Moravská pohřebiště z mladší doby hradištní. Pravěk východní Moravy I, 1958, s. 88-162.
- ŠOLLE, M.: Knížecí pohřebiště na Staré Kouřimi. Pam. archeol., 50/2, 1959, s. 353-506.
- ŠOLLE, M.: Stará Kouřim a projevy velkomoravské kultury v Čechách. Praha 1966.
- ŠOLLE, M.: Kouřim v průběhu věků. Praha 1981.
- ŠOLLE, M.: Staroslovanské hradisko. Praha 1984.
- ŠTEFANOVIČOVÁ, T. - FIALA, A.: Veľkomoravská bazilika, kostol sv. Salvátora a pohrebisko na Bratislavskom hrade. In: Sborník FF UK 18, Historica. Bratislava 1967, s. 151-216.
- ŠTEFANOVIČOVÁ, T.: Osudy starých Slovanov. Martin 1989.
- TOČÍK, A.: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. Bratislava 1968.
- TOČÍK, A.: Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei. Slov. Archeol., 19/1, 1971, s. 135-214.
- TUREK, R.: Výzkum v Libici nad Cidlinou v r. 1952. Archeol. Rozhl., 5, 1953, s. 609-621.
- VÁŇA, Z.: Maďari a Slované ve světle archeologických nálezů X.-XII. století. Slov. Archeol., 2, 1954, s. 51-104.
- VENDTOVÁ, V.: Slovanské osídlenie Pobedia a okolia. Slov. Archeol., 17, 1969, s. 119-232.
- VÍTKOVÁ-KLÍMOVÁ, D.: Architektonická stavba výzdoby na velkomoravských gombících. Archeol. Rozhl., 35, 1983, s. 252-273.
- ZÁBOJNÍK, J.: Slovanské pohrebisko v Cíferi-Páci. In: AVANS za r. 1976. Nitra 1977, s. 294-297.

Tab. I. **diagram A:** 1 - kovové gombík, 2 - sklené gombík, 3 - gombíky s neurčeným materiálom vyhotovenia
diagram B: Kovové gombíky: 1 - strieborné, 2 - pozlátené s bronzovým resp. medeným základom, 3 - bronzové resp. medené, 4 - zlaté, 5 - pozlátené s neurčeným základom, 6 - pozlátené so strieborným základom, 7 - železné
diagram C: Najčastejšie typy gombíkov podľa druhu výzdoby: 1 - vegetabilná (palmetová) výzdoba na puncovanom podklade, 2 - granulovaná výzdoba, 3 - hladké nezdobené kovové gombíky, 4 - filigránová výzdoba, 5 - geometrická výzdoba, 6 - povrch pokrytý granulovanými pukličkami, 7 - výzdoba s kamienkami príp. sklenými očkami, 8 - tzv. melónovité gombíky, 9 - výzdoba zvieracími motívmi na puncovanom podklade, 10 - polyedrické gombíky, 11 - dvojplášťové komplikovane zdobené gombíky, 12 - iný druh výzdoby
diagram D: Veľkosť gombíkov: 1 - neurčená resp. materiál v zlomkoch, 2 - rozmery max. 10 mm, 3 - rozmery v rozpätí 11 - 20 mm, 4 - rozmery v rozpätí 21 - 30 mm, 5 - rozmery min. 31 mm

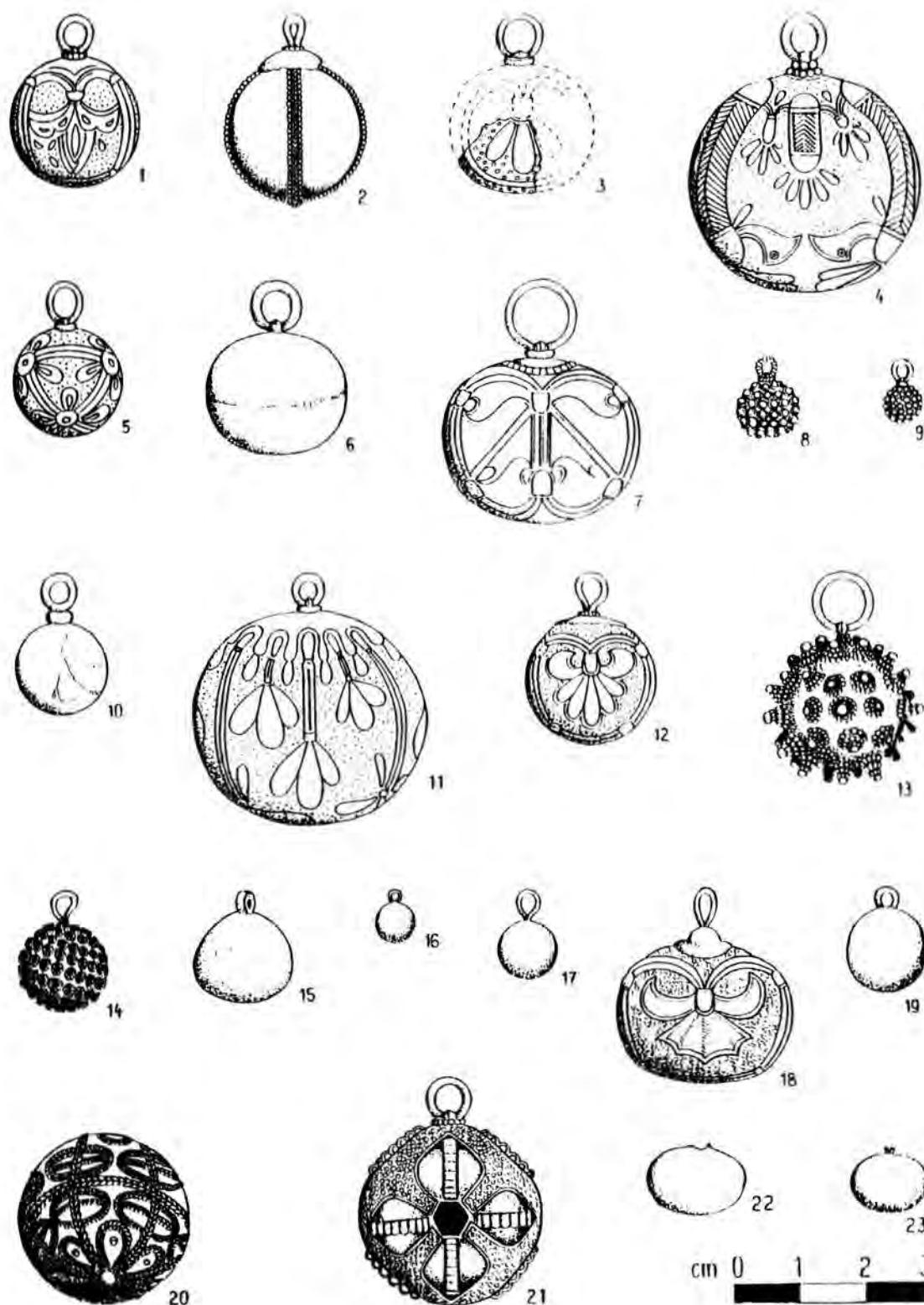
Tab. II. Prehľadné znázornenie sériálneho diagramu vyjadrujúce približné rozpätie výskytu jednotlivých typov gombíkov. Diagram je výsledkom počítačového spracovania metódou sériálnej analýzy, nekorigovaný stratigrafickými a inými datovacími možnosťami a ako taký neslúži k absolútnemu datovaniu, ale ako názorná porovnávacia pomôcka.

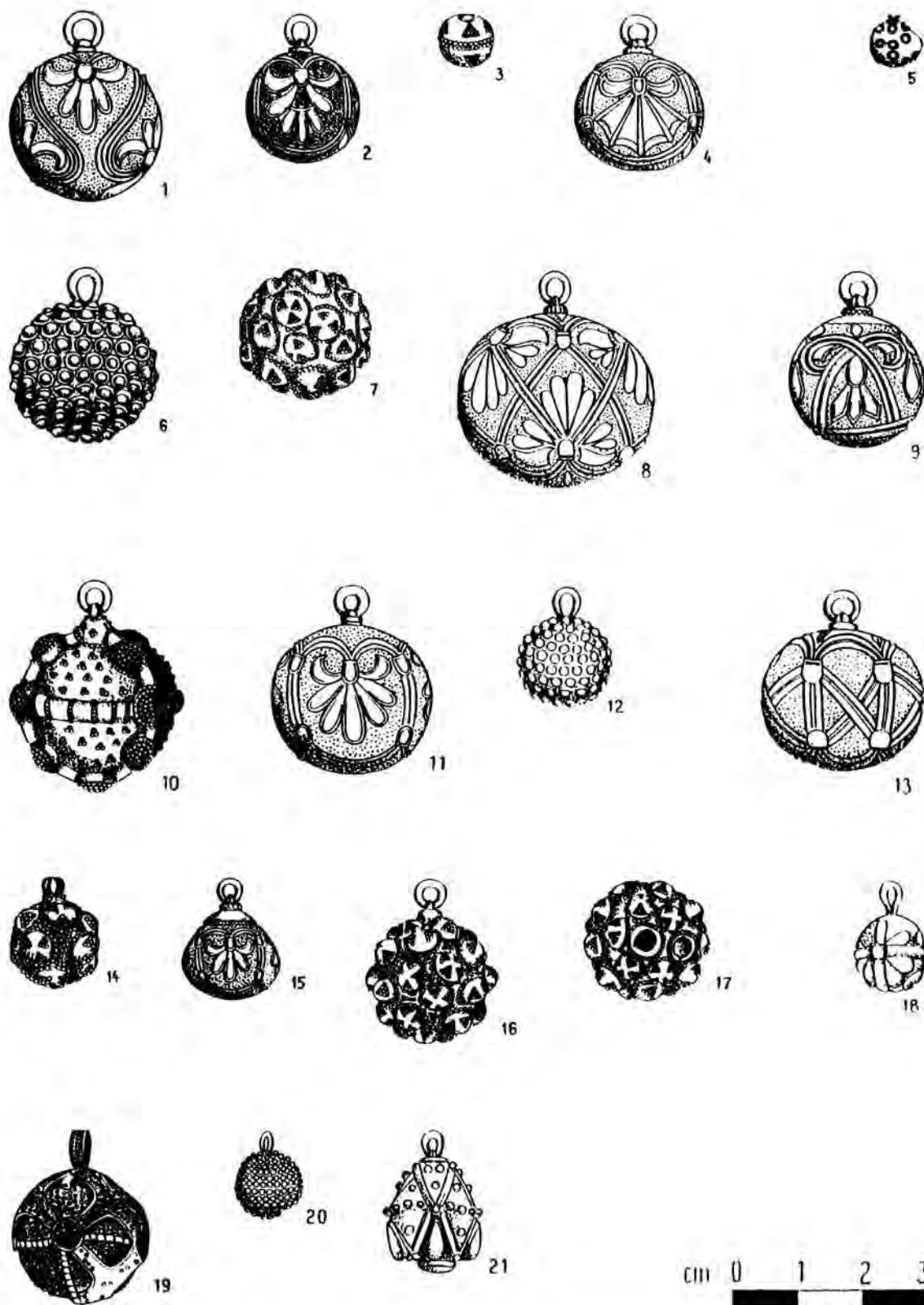
Tab. III. Prehľadná tabuľka vývoja najfrekvencovanejšieho typu gombíka - zdobeného rastlinnými palmetovými motívami na puncovanom podklade. Ukazuje, že rozmery týchto gombíkov sa v priebehu 9. stor. postupne zväčšovali, hoci drobné kusy celkom nevymizli ani v najmladšom období. Znárodňuje i štylistický vývoj palmetovej ornamentiky, vidieť, ktoré druhy rastlinnej kompozície sú typické pre najstarší, stredný a najmladší úsek 9. stor.

Tab. IV. Břeclav - Pohansko - pohrebisko pri kostole: 1 - hrob 9; 2, 3 - hrob 38; 4 - hrob 43; 5 - hrob 135; 6 - hrob 127; 7 - hrob 99; 8 - hrob 75; 9 - hrob 69; 10, 11 - hrob 136; 12, 13, 14 - hrob 141; 15, 16 - hrob 158; 17 - hrob 197; 18 - hrob 159; 19, 20 - hrob 205; 21 - hrob 225; 22 - hrob 269

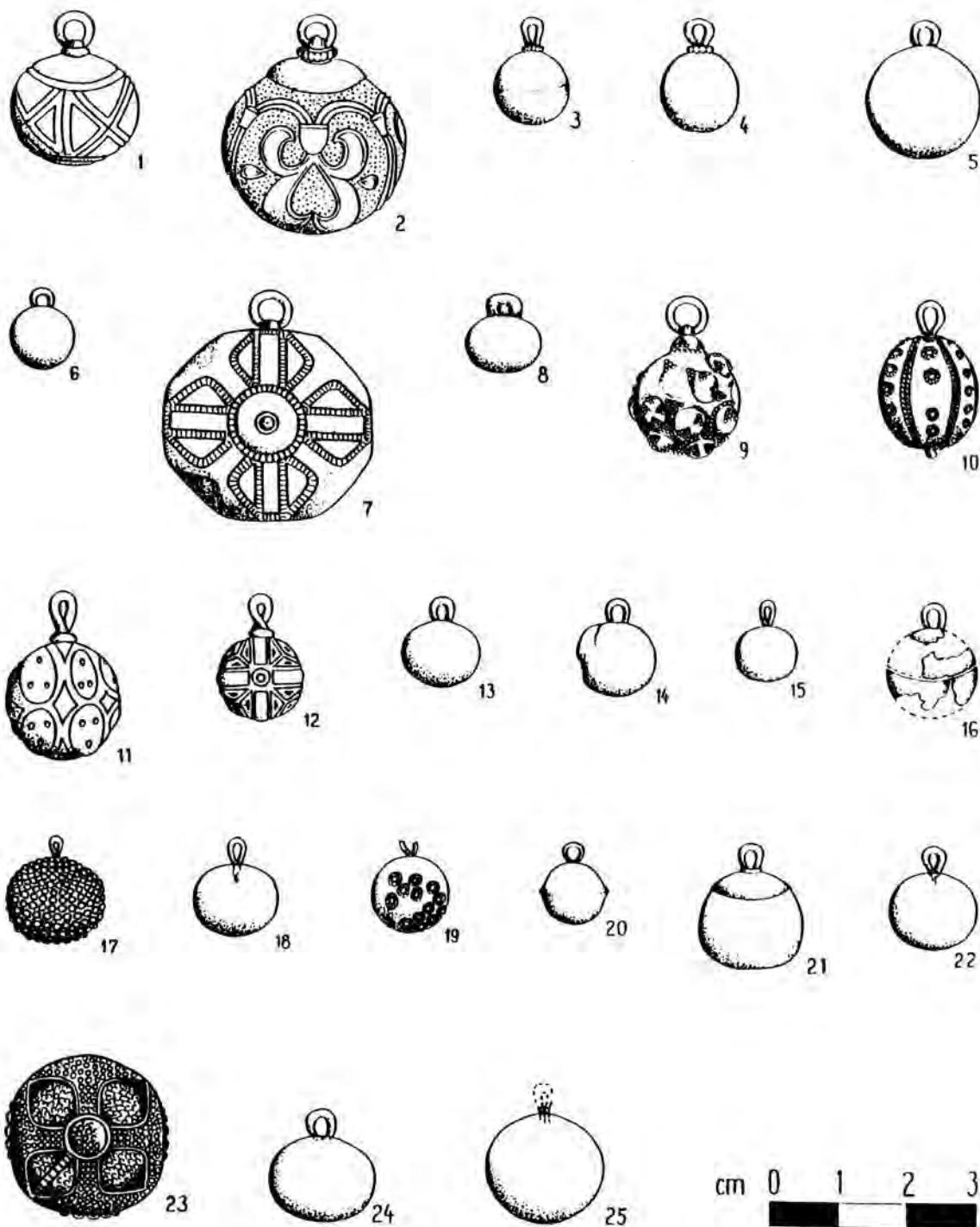
Tab. V. Břeclav - Pohansko - pohrebisko pri kostole: 1, 2 - hrob 230; 3 - hrob 240; 4 - hrob 256; 5 - hrob 329; 6 - hrob 335; 7 - hrob 360; 8 - hrob 270; 9 - hrob 242; 10 - hrob 274; 11 - hrob 336; 12 - hrob 342; 13 - hrob 394; 14 - Předmostí, hrob 3/1954; 18 - Slížany, hrob 5; 19 - Žlutava, mohyla 12, hrob c; 20 - Kolín, kniežací dvojhrob, kostra muža; 21 - Želénky, mohylový hrob kňažnej; 22 - Dolní Věstonice, hrob 74; 23 - Mokřůvky, hrob 15

Tab. VI. Mikulčice - hradisko Valy: 1 - hrob 44; 8 - hrob 100; 9 - hrob 102; 13 - hrob 133; 14 - hrob 51; 16 - hrob 134; 18 - hrob 64; 19, 20 - hrob 98; 21 - hrob 271; pohrebisko pri Vi. kostole (dvojapsidovej rotunde): 2, 3 - hrob 70; 4 - hrob 43; 6 - hrob 77; 7 - hrob 100; 10, 11, 12 - hrob 118; 15 - hrob 183; 17 - hrob 160; Klášteřisko: 5 - hrob 1081 b

Tab. VII. Staré Město - Špitálky: 1 - hrob 1/49; 2 - hrob 2/49; 4 - hrob 6/49; 5 - hrob 10/49; 7 - hrob 18/49; Na Valách: 3 - hrob 5/48; 6 - hrob 14/1925; 8, 9 - hrob 145/51; 10 - hrob 2/57; 11 - hrob 14/57; 12 - hrob 19/57; 13 - hrob 45/58; 14, 15 - hrob 251/49; 16 - hrob 44/51; 17 - hrob 323/49; 18 - hrob 64/57; 19 - hrob 35/50; 20 - hrob 78/48; 21 - hrob 193/51; 22 - hrob 317/49; 23 - hrob 281/49

Tab. VIII. Bratislava - hrad: 1 - hrob 174; 23 - hrob 53; 2 - Ducové, hrob 1070; Smolenice: 3 - hrob 55/72; 4 - hrob 11/72; Nitra - poloha Lupka: 5 - hrob 43; 6 - hrob 10; poloha Pod Zoborom: 7 - hrob 38; 8 - Veľký Grob, hrob 77; 9 - Kopčany, hrob 14; Skalica: 10 - mohyla 8, hrob 1; 11, 12 - mohyla 12, hrob 59; 15 - hrob 75; 16 - hrob 90; 17 - Cífer - Pác, hrob 19 - hrob 191; 20 - hrob 614; 21 - hrob 770; 22 - Michal nad Žitavou, hrob 20; 24 - Devín - poloha Za kostolom, hrob 113; 25 - Mást, hrob 2.

Tab. IX. Břeclav - Pohansko - pohrebisko pri kostole: 1 - hrob 17; 2 - hrob 128; 3 - hrob 351; Mikulčice - pohrebisko pri VI. kostole: 4 - hrob 166; 5 - hrob 76; 6 - hrob 161; 7 - hrob 42; 8 - hrob 178; hradisko Valy: 9 - hrob 275; 18 - hrob 440; 20 - hrob 662; Staré Město - Na Valách: 16 - hrob 134/49; 17 - hrob 250/49; 11 - 15 - Předmostí, hroby v "Chromečkově zahradě"; 19 - Stará Kouřim, dvojhrob 106; Mikulčice - Kláštersko: 10 - hrob 1335

On dating of buttons in Slavs living above the river Danube in the 9th century

Eva Pavlovičová

Summary

In my work I have disposed of total number of 628 buttons coming from grave - finds almost exclusively. But the total number was reduced to 190 usable graves for computer processing, the result of which has been a seriation - graph. The main aim of my work is an attempt at dating of individual types of buttons. That is why in those cases when published material allowed it, I have tried to control the results by means of stratigraphy at cemeteries. But the most important corner - stone has been presented by typology and chronology of spurs drawn up by D. Bialeková (1977).

Buttons are a very important part of jewels worn in the territory of Great Moravia. They belong to a category called Byzantine - oriental jewel by some archaeologists or Veligrad jewel by other authors.

In the past buttons, the same way as most of Great Moravian jewel, were dated too late - into the 10th century, respectively into the end of the 9th century. In the fifties and sixties neither J. Poulík nor V. Hrubý did not consider finds from Mikulčice and Staré Město to be older than their occurrence from the last third of the 9th century. But later J. Neustupný pointed out the fact of overemphasis of the time of fall of Great Moravia as the landmark important for dating. The reason was that in Staré Město destruction of a church had happened during existence of the empire but because of the ruin of the church was connected with the fall of the empire, consequently dating of wide spectrum of finds, mainly jewels, has been put as late as into the 10th century. Though many authors have gradually corrected their views on dating, they have not exceeded the middle of the 9th century as the lower limit of occurrence of the buttons. In recent years B. Dostál, issuing from latest knowledge and correcting his older dating, has pointed out two important facts: 1. in the case of development of the jewel of Danubian type a definite chronological sequence could be hardly stated - it kept the same forms in a wide territory very long. 2. the end of occurrence of the Byzantine - oriental jewel has been dated too late - presumably it did not survive deeply into the 10th century. Rather the opposite, it disappeared suddenly and it could happen during the first decade of the 10th century (Dostál, 1991, 82-84). The results of my work support these conclusions, too.

Origin

L. Niederle considered the beautifully adorned buttons to be products of Byzantine and oriental workshops. Gradually it was found out that certainly several ways had existed which had served as transmission for this type of jewel to get to our region from Byzantium and that Byzantium had not been the only source of inspiration. In the sixties K. Benda pointed out that technique used by production of the buttons and motifs of decoration on their surface - palmetto leaves, arcades, punctated background - had also been used on gold vessels of San Nicolaul Mare hoard and on the late Avarian belt-mountings (Benda, 1961, 62; 1963, 59-60). But the real origin of this technique is older. Elements of the decoration and the technique of pressing of thin metal-sheets come presumably from Syrian region while the origin of the idea as a whole is Sassanid (Klanica, 1970, 444). These influences from the Islamic world are expressed especially on buttons adorned by little birds with drop-shaped figures near their bills which symbolizes life eternal. But these influences are very distant from our region as for space and time and that is why it is important to find out who and how mediated them. It seems there were several ways. One of them certainly led directly through Byzantium upstream the river Danube. The San Nicolaul Mare hoard is the evidence. Other had come from Adriatic region through Aquileia, later the advanced milieu of Ancient Croatia and Ancient Slovenia and Dalmatia played an important role (Poulík, 1975, 73; Vítková-Klímová, 1983, 271). The possibility of cultural influences from the east (Black Sea) independent of Byzantium cannot be excluded (Poulík - Chropovský, 1985, 130, Klanica, 1970, 433). On the contrary, direct influences of Byzantine handicraft could be mediated by masters from the mission of Constantine and Methodius. The more so because those handicraftsmen had worked in this area before the mission, too (Štefanovičová, 1989, 139).

Occurrence

Looking at the map of expansion of the buttons two facts are the most considerable: 1. their concentration

in the river Morava valley, 2. the fact that no depot or burnt-burial containing them haven't been found yet (*Klanica*, 1970, 430). Buttons occur almost exclusively in skeletal graves. From Moravian, Slovak and Bohemian localities I have recorded together 628 metal and glass buttons (the real number is much greater but a lot of finds has not been published): 197 pcs from Staré Město, 138 pcs from Mikulčice, 72 pcs from Břeclav-Pohansko, 93 pcs from the whole territory of Slovakia and 63 pcs from Bohemia (mainly from Stará Kouřim). The rest is formed by the finds from other Moravian localities except the most important ones mentioned above. Outside the Great Moravian territory analogical buttons occurred e. g. in cemetery near Pribina's and Kocel's castle at Zalavár in Hungary (*Poulík - Chropovský*, 1985, 30), in several cemeteries in the Crimea, Caucasia, Georgia, Armenia and Central Asia (*Klanica*, 1970, 429, 432; *Poulík*, 1975, 68). They are also known from the Carpathian basin from the horizon of cast bronzes (metal unadorned buttons), from the territory of Ancient Croatia, sporadically from Austria, Rumania and Bavaria (*Poulík*, 1975, 69; *Váňa*, 1954, 79; *Korošec*, 1950, 96; *Pataki*, 1939, 207-208; *Diaconu*, 1958; *Bialeková*, 1993, 244). Mentioned facts confirm the theory of centre of production and use of the buttons in Great Moravia. But looking for connections between Great Moravia and buttons occurring in distant mentioned territories is a complicated problem in present research conditions.

Use

There are several theories of function of this kind of jewel. It is well-known that in Byzantium, Ancient Russia and in Franconia ceremonial dress used to be fastened by a brooch. Compared to this buttons look like a specific Great Moravian product but it seems that according to certain indications we may presume that the Ancient Croats wore similar costumes as the Moravians and that they used the buttons, too. But it is not possible to evidence if they were used for buttoning or if they were simply sewn on the costume as an adornment.

There were 614 (from the total number of 628) buttons found in graves. Though in the case of 159 pcs sex of the dead owner of a button is not stated, mostly they were women (213 pcs), only 40 pcs occurred in graves of men. The rest was in graves of children without statement of sex. As for age of the dead, the majority of buttons belonged to children (299 pcs - mainly children of female sex). Adult persons (14-50 years old) owned 75 pcs, the old ones (over 51 years old) had only 6 pcs of buttons. But as much as in 238 cases the age of the dead is not given.

If we consider the buttons to be used for buttoning, grave positions of the buttons under skull (228 pcs), at

trunk (76 pcs), near clavicle (47 pcs) or near arms (25 pcs) are not contradictory to this hypothesis. But these positions permit of the possibility, that the buttons were only sewn on the dress, in the same measure. It is necessary to introduce one more hypothesis on the function of the buttons. There exist an opinion, that the buttons were not used for buttoning at all, but they were sewn on a ceremonial cap or coronet and they hung round head of the owner as adornments. This theory is supported by the fact that the main motif of ornamentation is concentrated on the sides of a button and is best visible when the button is hanging on its eyelet (if the button were sewn on dress, the main motif ought to be concentrated on the pole opposite the eyelet to be distinct). Because the buttons occur especially in position from skull to clavicle in graves, nor this hypothesis cannot be excluded a priori. Only further investigation could confirm or confute this opinion. Rarely the buttons formed a part of a necklace (19 pcs) respectively they were put in a small sachet (5 pcs) or in a vessel (1 pc).

Material, technique, ornamentation

Buttons are divided into two basic groups:

1. metal buttons
2. glass buttons

The first group is formed by 525 pcs, the second one by 77 pcs, 26 finds is without statement of the material (Table I: graph A).

Among the metal buttons silver ones occur mostly (183 pcs), then bronze or copper gilt (152 pcs), bronze (85 pcs), gold (39 pcs), gilt (the basic material is not given - 27 pcs), silver gilt (26 pcs), copper (8 pcs), iron (4 pcs) and silver - plated (1 pc) (Table I: graph B).

As for technique, most of the buttons is chiseled. Granulation was used in the case of 123 buttons, filigree was used on 51 buttons.

Among ornamental elements plant ornament is domineering (mainly palmetto leaves on punctated background under arcades) - 133 pcs. Similar compositions, but with an animal motif instead of the palmetto, occurred on 18 finds (in 16 cases the animal motif was formed by a little bird). Geometric adornment was used on the surface of 32 buttons. Filigree created either small rings (28 pcs) or delicate strips (11 pcs) fastened on the surface of buttons. Next group is formed by buttons with their surface covered by small lids and also adorned by granulation (23 pcs). So-called melon-shaped buttons occurred 22 times. 23 buttons were decorated by precious stones or small glasses. 12 polyedral buttons, 41 simple unadorned ones and 5 buttons with two-layer surface decorated very complicatedly were found (Table I: graph C). Besides the mentioned ways of decoration the buttons were also adorned by other ornamental motifs

but I have not used them because there are only few (respectively no) analogies of them.

As for glass buttons, most of them are green (39 pcs), blue (12 pcs), then yellow (4 pcs), white (2 pcs), rainbow (2 pcs), pink (1 pc), yellow-green (1 pc) and dark (1 pc). It is very difficult to state size of the buttons, because over 38 % of them is without statement of the dimensions or they are broken to pieces. 7,9 % of the finds has its dimensions 10 mm as a maximum; 31, 7 % between 11-20 mm; 17,4 % between 21-30 mm and 4,7 % over 31 mm (Table I: graph D).

Valuation with an attempt at dating of individual types of buttons

I have elected 16 types of the buttons according to the kind of ornamentation. The result of computer processing has been a seriation-graph demonstrated in a practical arrangement (Table II).

As mentioned above I have considered common occurrence of buttons and spurs to be very important because the spurs are datable thanks to the typology elaborated by D. Bialeková (1977). But a great disadvantage is that buttons as more or less female respectively girls' jewel and spurs as typical male attribute occurred in graves together only seldom. In Great Moravian localities the buttons appear together with the spurs of III, IV and V type after D. Bialeková. It includes graves: No. 44, 51, 70 from Mikulčice, No. 261/49 from Staré Město (III type); No. 225, 269, 329 from Břeclav-Pohansko, No. 43, 100 from Mikulčice (IV type); No. 205 from Břeclav-Pohansko and No. 50/50 from Staré Město (V type). The seriation - analysis corrected by stratigraphical and other dating possibilities has brought following results:

1. Group of buttons adorned by plant (palmetto) ornaments. Their size varies from 13 to 37 mm (height of eyelet is not included). Most of them are gilt bronze respectively copper (61 pcs) and silver (59 pcs). The others are bronze or copper. Only two buttons are gold. On the basis of the analysis, dating of these buttons could be put into the first half of the 9th century; the beginning of their use could even be found in the Blatnica-Mikulčice horizon. In that period these buttons had got popularity and they did not lose it during the whole Great Moravian era. The presumption of their development from small buttons (ca 13 mm) towards bigger ones (over 30 mm) seems to be valid. But the small buttons did not disappear entirely in the latest period (Table III).

2. Group of buttons adorned by granulation.

They are mainly silver (39 pcs), gilt (13 pcs), gold (9 pcs), bronze (2 pcs). By their size they belong to the small buttons, with their diameter of 6-22 mm, but mostly they do not reach 20 mm. Their origin could also be found in the Blatnica-Mikulčice horizon. They

touch this period by means of archaic spurs occurring with the buttons in common graves (e. g. grave No. 70 from Mikulčice, No. 269 from Břeclav-Pohansko). They also appear together with the small buttons decorated by plant ornamentation on punctated background.

3. Group of buttons adorned by small lids and granulation.

These buttons are generally considered to be very young. But in grave No. 100 from Mikulčice they occurred together with spurs belonging to the earliest period of the Great Moravian culture. Late dating of this type has been stimulated probably by the fact that these buttons quite often appear together with the Byzantine-oriental jewels, especially with ear-rings. Because according to latest knowledge dating of these jewels does not reach over the beginning of the 10th century, I point out danger of a "feedback" of this kind: "buttons are young because they occur with the Byzantine-oriental jewel and it is young because it appears with the buttons."

4. Group of buttons adorned by geometric motifs.

A button adorned by geometric motif comes from one of the oldest graves from Mikulčice (grave No. 108). This type of buttons really seems to belong to the oldest ones used in Great Moravia. These buttons are mainly bronze, sometimes gilt, they are small and occurring together with archaic Great Moravian material (pottery, small buckets, weapons, tongue-shaped belt-ends). Rarely they appear with the Byzantine-oriental jewel. Stratigraphy of graves at Břeclav-Pohansko shows that these buttons come from old as well as from young graves. It seems that this type of buttons had been used from the beginning of the 9th century to its end and that its development led from simple engraved lines, manifold strips crossing on the surface towards more complicated geometric ornaments in relief, often formed by variously arranged braids. Probably dimensions of the buttons gradually increased.

5. Group of buttons adorned by animal motifs.

From eighteen known buttons, sixteen finds are decorated by little birds, one by fish and the last by little lambs. They are made by the same technique like the buttons adorned by plant motifs, but instead of the palmetto leaves there are animal motifs on the punctated background. In contrast to the plant-decorated buttons this type has bigger dimensions on the average: diameter of all the buttons is over 20 mm. The majority of these finds is gilt bronze or copper.

6. Group of melon-shaped buttons.

They are small, they do not reach over 20 mm. In the area of Great Moravia they were used frequently and rather early. These buttons occur together with finds of the Blatnica-Mikulčice horizon in common graves (e. g. grave No. 50/50 from Staré Město). Up

to the present known finds of this type come only from two central Great Moravian hillforts - from Mikulčice and Staré Město. One exception is presented by two buttons from grave No. 191/86 at Devín. It is interesting that only these two finds from Devín are silver and all the other buttons are gold, bronze or gilt. Though in older literature this type was dated into the first half of the 10th century, it is necessary to emphasize that considerable amount of these buttons belong to the early Great Moravian period.

7. Group of buttons decorated by small filigree rings.

They are small, they do not reach 20 mm. Mostly they are bronze, only rarely gilt or silver. These buttons come mainly from cemeteries outside of the central hillforts. At Mikulčice and Staré Město they were found together with ancient finds. As for buttons from those localities where they appeared together with the Danubian type of jewels, dating could be stated only roughly because the Danubian type of jewels did not change its forms during centuries and that is why it could not be used for chronology.

Translated by Mgr. *Eva Pavlovičová*

IN MEMORIAM

Werner Coblenz
(1917-1995)

Im Fluß der unerbittlichen Zeit, in der sich auch die Aktivität der Gründergeneration der modernen slowakischen Archäologie und ihrer ausländischen Freunde und uneigennütigen Förderer abwickelte, ist das Hinscheiden bedeutender Forscher immer häufiger. Es betreffen immer

besonders jene, mit denen wir uns öfters trafen, die unsere Freunde und auch Ratgeber und Lehrer waren.

Zu diesen Persönlichkeiten gehörte auch Prof. Dr. Werner Coblenz, ein bedeutender Repräsentant der deutschen Archäologie, ehemaliger langjähriger Direktor des Landesmuseums für Vorgeschichte, Dresden. Für die slowakische Archäologie ist sein Abgang umso schmerzlicher, weil mit dieser Persönlichkeit auch die Kontakte der slowakischen Archäologie in ihrer Pionierzeit des Aufbaues der modernen wissenschaftlichen Disziplin - nach der Entstehung der Slowakischen Akademie der Wissenschaften im Jahre 1953 - zusammenhängen.

W. Coblenz kann man berechtigt für den Erbauer der Brücken halten, die unsere Archäologie mit der besonders an der Universität in Marburg sich entwickelnden Wissenschaft verbanden. Hier studierte nämlich nicht nur W. Coblenz, sondern auch viele andere anerkannte Persönlichkeiten der europäischen bzw. der Weltarchäologie.

Werner Coblenz wurde am 24. 5. 1917 in Pirna an der Elbe geboren. Er studierte an der Universität in Marburg in der Zeit, als dort die heute schon legendäre Persönlichkeit der europäischen Archäologie - Prof. G. von Merhart, wirkte. Seine Dissertation - Die Bronzezeit Sachsens - hat in vieler Hinsicht auch seine weitere wissenschaftliche Orientierung vorbestimmt. Nach dem Ende des 2. Weltkrieges und nach

seiner Heimkehr aus der Gefangenschaft im Jahre 1945 wurde er wissenschaftlicher Mitarbeiter am Landesmuseum für Vorgeschichte Dresden. Hier wirkte er seit 1949 und bis in sein Rentneralter als Direktor.

Die ersten Kontakte slowakischer Archäologen mit W. Coblenz, dem damaligen Hauptrepräsentanten des Dresdner Museums, begannen sich zur Zeit der Tagung der Konferenz Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit in Nitriansky Hrádok und in Nitra im J. 1958 anzubahnen. Der Autor dieses Nekrologs hatte damals als frischer Absolvent der Archäologie auf der Philosophischen Fakultät der UK in Bratislava die Möglichkeit, an diesem bedeutenden wissenschaftlichen Unternehmen teilzunehmen, und im Abstand der Jahre kann ich feststellen, daß in der Geschichte der international sich etablierenden slowakischen Archäologie die erwähnte Konferenz von Schlüsselbedeutung war. Die repräsentative Beteiligung ausländischer Forscher an dieser Konferenz und das Interesse an den Forschungsergebnissen in der Slowakei inspirierten dann die Durchführung auch weiterer wissenschaftlicher Unternehmen. Auf ihnen wurden sukzessiv die Ergebnisse neuer umfangreicher Geländegrabungen in der Slowakei auch aus anderen urzeitlichen Abschnitten präsentiert und durchgesetzt. Die Slowakei, damals ein archäologisch beinahe unbekanntes Land, begann mehr und mehr verdient die Aufmerksamkeit europäischer Forscher zu fesseln.

Die Studie von W. Coblenz im Sammelband Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit, Nitra 1958 (Bratislava 1961), hat auch die slowakische Forschung positiv auf die Problematik der Lausitzer Kultur orientiert, die die damalige zivilisatorische Entwicklung mehrerer europäischer Länder entscheidend geprägt hat. Obwohl W. Coblenz die Erforschung dieser wichtigen Kultur der europäischen Urzeit dominant beeinflusste, und er sich nicht speziell mit den Problemen der karpatischen Entwicklung befaßte, ist sein Beitrag auch für unsere Forschung sehr wichtig. Davon zeugt später auch das Symposium in Dresden im J. 1967, als eine gute Gelegenheit zur Präsentation der slowakischen Archäologen über die neuesten Forschungsergebnisse der Lausitzer Kultur in der Slowakei bestand. Angeführt werden könnten freilich auch weitere wissenschaftliche Unternehmen, mehrere Be-

suche von W. Coblenz in der Slowakei, aber auch slowakischer Archäologen in Dresden. Ihr gemeinsamer Nenner war die Vertiefung fachlicher und freundschaftlicher Kontakte unserer Arbeitsstellen.

W. Coblenz trug jedoch in den vergangenen Jahrzehnten bedeutsam auch zur Erforschung slawischer Fundstellen bei und dank seiner menschlichen Eigenschaften auch zur Anknüpfung und Stärkung von Kontakten mit Forschern in der deutschen Bundesrepublik. Bildlich gesagt war er ein bedeutender und uneigennütziger Brückenbauer zwischen der tschecho-slowakischen und deutschen Wissenschaft. Mit Dank gedenken wir dessen, und auch im Zusammenhang mit seinem jähen Tod schätzen wir noch seine unersetzliche Sendung im Vertiefungsprozeß unserer gegenseitigen wissenschaftlichen und freundschaftlichen Kontakte.

Schließlich war auch unsere letzte Begegnung im J. 1994 mehr als symbolisch. Sie hing mit der Feier des 75. Geburtstages des Begründers der modernen slo-

wakischen Archäologie - Anton Točík - zusammen. Als wir uns damals in engem Freundeskreis von W. Coblenz verabschiedeten, hat sicherlich niemand von uns geahnt, daß er innerhalb eines nicht ganzen Jahres, am 7. 6. 1995 für immer scheiden würde. Der Wissenschaftler und Mensch, den wir achteten, unser langjähriger Ratgeber und Freund, wird uns fehlen.

Wir wollen Prof. Dr. W. Coblenz für seinen stets aktuellen wissenschaftlichen Beitrag danken, besonders jedoch für alles, was er für die Entfaltung und Vertiefung der Kontakte der slowakischen und deutschen Archäologie getan hat. Er bleibt für uns ein unvergeßlicher Mensch, mit dem wir uns immer gerne trafen. Bereicherten doch die Begegnungen mit ihm nicht nur unser Wissen, sondern sie bedeuteten und festigten in uns auch das Bewußtsein der Zusammengehörigkeit zur großen Familie der europäischen Forscher.

Jozef Vladár

Elemír Čelko (1918-1995)

V roku 1995 postihla slovenskú muzeológiu, a v rámci nej aj širší okruh priaznivcov archeológie, ďalšia strata. Po dlhej a ťažkej chorobe opustil tento svet Ing. JUDr. Elemír Čelko, dlhoročný riaditeľ Balneologického múzea v Piešťanoch, zanietený kultúrny pracovník, mi-

lovník histórie Slovenska a priaznivec archeológie.

Elemír Čelko, rodák z Trenčína (*12. 5. 1918), patrila k tej časti slovenskej inteligencie, ktorá sa v prvých vlnách stalinského obdobia po roku 1948 dostala medzi občanov druhej kategórie. Bol medzi tými mnohými, ktorí skutočne - nielen naoko - a dlho museli niesť ťažký kríž kádrovej a triednej diskriminácie. Mladý právnik bol zaradený "do výroby" a z pozície pomocného robotníka sa len postupne dostával, vďaka svojim schopnostiam, o malé kroky vpred. Pamätám sa na neho v tých časoch - ja sám ešte v školskom veku. Nikdy z neho nesálala nenávisť za krivdy, vždy ho sprevádzal šarm a vtip, vyplývajúci

z dobrého rodinného zázemia a výchovy, zo širokého všeobecného vzdelania a z viery, že všetko sa raz v lepšie obráti. Táto chvíľa nastávala odvtedy, keď sa v roku 1961 dostal k práci robotníka v hydrogeologickom prieskume, teda i do kontaktu s balneológiou. Odtiaľ bol už len - ako sa to zdá teraz jednoduché - krôčik k miestu odborného pracovníka v Balneologickom múzeu v Piešťanoch, kde pracoval od roku 1963.

Rok 1968 znamenal pre E. Čelka, tak ako aj pre iných predtým odstavených, rok nádeje, ktorý sa napokon v jeho prípade stal začiatkom novej etapy života, i keď pôsobenia v inom odbore, než na aký ho pripravila univerzita. E. Čelko sa však v muzeologickej práci priam našiel. Veľkou aktivitou v kultúre akoby chcel dobehnúť stratený čas. V rokoch 1971-85, keď bol riaditeľom Balneologického múzea, znamenalo toto múzeum výrazný rozvoj, v ktorom okrem veľkej aktivity riaditeľa významnú úlohu zohrávala schopnosť získať a správne motivovať svojich spolupracovníkov pre obetavú spoluprácu. Spoločenská komunikatívnosť mu umožnila získať k súčinnosti aj viacerých externých odborníkov a renomované inštitúcie, no i podporu mestských a vyšších orgánov. I keď väčšina týchto krokov sa týkala rozvoja balneohistórie ako hlavnej náplne múzea, nespustil zo zreteľa ani na chvíľku potrebu budovať - primerane bohatým tradíciám piešťanského múzejníctva - aj jeho vlastivednú orientáciu.

E. Čelko medzi týmito vlastivednými odbormi vydvihoval osobitne archeológiu. Inicioval prijatie

mladých archeológov do múzea. Vznikla nová, moderná archeologická expozícia. Skutočnosť, že v depozitároch múzea sa umiestnili prakticky všetky archeologické fondy zo zberného regiónu múzea, môže byť príkladom i pre iné regionálne inštitúcie.

Viacere výstavy a konferencie, poriadané múzeom, integrovali vo svojom programe aj historicko-archeologické problémy, a to dokonca veľmi nápadito v kontextoch balneohistorického výskumu. Národným príkladom je tu napr. výskum zaniknutého kláštorného kostola v Piešťanoch, ktorý Archeologický ústav SAV v spolupráci s piešťanským múzeom začal odkrývať v r. 1981-82, o. i. aj ako súčasť výskumu počiatkov využívania tunajších liečivých prameňov.

Silná a kultivovaná osobnosť E. Čelka však v nás, archeológov, rezonuje najmä v súvisi so známou archeologickou rezerváciou na Kostolci pri Ducovom. Náznaková rekonštrukcia niektorých častí veľkomoravského veľmožského dvorca a pekná poloha ostrovej lokality sem láka každoročne tisíce návštevníkov.

Schopnosť kooperácie a organizačné - v dnešnej terminológii manažérske - schopnosti dr. Čelka sa v prípade Ducového naplno prejavili okamžite po skončení archeologického výskumu v r. 1975. V spolupráci s Archeologickým ústavom SAV, s veľkým nadšením svojim i svojich spolupracovníkov a s minimálnymi finančnými prostriedkami sa tu dosiahlo to, čo bolo v tom čase veľkým prekvapením: zmena ťažobného pásma kameňolomu ničiaceho jeho prírodnú a archeologickú dominantu, ktorou Kostolec je, a napokon v roku 1990 vyhlásenie lokality Ducové-Kostolec za Národnú kultúrnu pamiatku.

Medzitým však - a tu je osobná zásluha E. Čelka priam dominantná - uskutočnilo Balneologické múzeum takpovediac na kolene, no na základe odborných expertíz, rekonštrukciu pôvodného šijového valu a náznakovú rekonštrukciu veľkomoravského palisádového opevnenia, pôdorysov obytných stavieb, a najmä unikátneho kostola - vlastníckej rotundy. Nemožno nepripomenúť, že v rámci bohatej edičnej činnosti Balneologického múzea dr. Čelko doslova "gratis" zorganizoval vydanie pomerne rozsiahleho sprievodcu dejinami Kostolca a okolitého mikroregiónu vo vysokom náklade a s veľkým odbytom.

Keď 5. júla 1990 pri prvej národnej púti na Kostolec, na ktorom sa zúčastnilo do 5000 ľudí, celebraval bohoslužbu arcibiskup trnavský Msgr. Ján Sokol a požehnal pritom pozostatky veľkomoravského kostola, patrila táto chvíľa slovenskej archeológii, ktorá "vykopáva pravdu", no i tým, ktorí výsledky vedy pomáhajú dať do služieb a pre poučenie verejnosti. Dr. Čelko, hoci už v zlom zdravotnom stave, bol prítomný na tomto zhromaždení, ktoré akoby symbolicky predstavovalo ocenenie veľkej práce a zadosťučinenie za príkoria, ktoré musel prežiť v mladších rokoch svojho života.

Bolo by dobré, keby sme mali čo najviac nadšených slovenských kultúrnych pracovníkov ako bol E. Čelko. Bolo by menej výhovoriek na nedostatok financií, na politickú klímu a podobné "objektívne ťažkosti".

Dr. Čelkovi patrí úcta a trvalá spomienka aj od nás, archeológov, ktorí si vieme oceniť nadšenie a nezištnosť, takú potrebnú i v našom vlastnom odbore.

Alexander Ruttkay

Kazimierz Godłowski (1934 - 1995)

Počas 7. medzinárodnej konferencie Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaugebiet v decembri roku 1994 v Malých Vozokanoch si jej účastníci - stály okruh odborníkov zapojených do výskumu stredo-

európskej včasnej doby dejinnej - s radosťou a uznaním pripomenuli životné jubileum Kazimierza Godłowského, profesora Jagiellonskej univerzity v Krakove, jedného zo zakladateľov a vedúcich osobností tohto každoročného stretnutia. Nik vtedy netušil, že už o krátkeho pol roka neúprosná smrť navždy pretrhne zdanlivo pevnú a odolnú niť života tohto muža plného sily a vitality, vedca, ktorého jeho spolupracovníci právom nazývali "titanom práce". Vtedy, práve tak ako na mnohých predchádzajúcich vedeckých podujatiach, dominovala jeho vedecká erudícia a nezabudnuteľný, naoko drsný, zároveň však priateľský a hlboko ľudský rozmer jeho osobnosti. Prednáška o počiatkoch doby rímskej na Krakovsku, uverejnená v zborníku z tejto konferencie, je vlastne poslednou, už posmrtno vydanou prácou tohto plodného autora.

Nasledujúce, ôsme stretnutie v roku 1995 - pri ďalšom etapovom súhrne našich doterajších poznatkov o včasnohistorickom období v strednom Podunajsku - zreteľne ukázalo, akú širokú brázdou vyoral tento skvelý bádateľ na poli archeologickej vedy, a zároveň, aká citeľná medzera po ňom zostala.

Neobyčajný, stále tvorivo nepokojný a invenčný - taký bol Kazimierz Godłowski pri osobných stretnutiach a diskusióch a taký ráz malo aj jeho predčasne zavŕšené vedecké dielo. Zaujímal sa o široký časový rámec včasnej doby dejinnej, od stredolaténskeho obdobia až po sťahovanie národov. Navyše sa dokázal pozoruhodným spôsobom vysloviť aj k zložitému problému počiatkov slovanského osídlenia. Jeho bádateľskou doménou a obľúbeným problémom však bola, a zostala przeworská kultúra, jeden z dominantných etnickokultúrnych fenoménov stredoeurópskeho barbarika. Dôverná znalosť nielen tejto kultúry, ale aj jej širokého európskeho kontextu mu umožnila s úspechom riešiť ďalšiu, azda najvýznamnejšiu vedeckú tému jeho kariéry - chronologické otázky doby rímskej a počiatkov sťahovania národov. Časové triedenie K. Godłowského je uznávané a používané ako spoľahlivý základ práce s germánskym materiálom v širokom stredoeurópskom rámci.

K. Godłowski nebol len úzko špecializovaným teoretikom. Jeho podnikavá priekopnícka povaha ho popri pedagogickej a publikačnej činnosti až do posledných dní života viedla aj cestou terénnych objavov. So svojimi spolupracovníkmi, často za zložitých a náročných podmienok, vykonal celý rad prínosných výskumov, ktoré výrazne rozšírili hranice nášho poznania. Jeho posledným terénnym výskumným projektom sa stali Jakuszowice, kde sa vďaka sústreďenému a dlhodobému úsiliu podarilo odkryť významné výrobné-hospodárske stredisko germánskeho osídlenia Malopoľska.

Mohutný záber teoretických úloh viedol K. Godłowského stále viac k práci v širokom európskom rozmere. Pritom sa neuspokojoval len so štúdiom publikovaných prameňov, ale vždy sa snažil o ich poznanie z autopsie. Neúnavne sledoval vedecké dianie v okolitých krajinách. Napriek neobyčajnému pracovnému zaťaženiu v pozícii vysokoškolského učiteľa i funkcionára, a zároveň aktívneho vedca-vý-

skumníka, systematicky navštevoval zahraničné vedecké pracoviská a študoval nové archeologické pramene. Tieto dokázal majstrovsky vkladať do mozaiky svojej veľkej vízie historického obrazu skúmaného obdobia. Mal mimoriadny cit pre hľadanie odpovedí na otázky, ktoré posúvajú naše poznanie vpred.

Popri enormnej individuálnej výskumnej práci bol aj iniciátorom a spoluvorcom mnohých významných výskumných projektov zásadného významu. Pod jeho vedením ich realizovali jeho početní žiaci a spolupracovníci. Aj tu razil cesty nového ponímania výskumnej práce a stal sa zakladateľom krakovskej školy bádania o dobe rímskej.

Úctyhodným dielom zosnulého bolo zmapovanie a časové rozčlenenie stoviek nálezísk z doby rímskej na území stredného a južného Poľska, ktoré umožnilo sledovať vývoj osídlenia i etnickokultúrne pohyby v tomto období.

Z objektívnej potreby poznania neprebádaného územia, ale azda aj z veľkej lásky k prírode, hlavne k Tatrám, sa odvinul aj Godłowským iniciovaný projekt výskumu karpatského regiónu, ktorý realizujú jeho kolegovia a žiaci. Často navštevoval slovenskú stranu našej spoločnej hranice a s potešením sledoval pokrok vo výskume horskej oblasti Slovenska, ktorý ho zdravo inšpiroval k zintenzívneniu práce v predtým zanedbávaných oblastiach Malopoľska.

Bol prirodzenou odbornou i ľudskou autoritou, a preto sa bez obáv a rád obklopoval dobrými spolupracovníkmi, ktorých všestranne podporoval. Títo kontinuálne pokračujú v ním započatej výuke vedeckého dorastu a v spoločných výskumoch. Nesú ďalej štafetu jeho vedeckého i ľudského odkazu, s ktorým sa stotožňuje aj veľký okruh jeho kolegov a priateľov, ktorých si získal počas svojich neúnavných ciest v mnohých krajinách Európy. Bol nielen zapáleným poľským vlastencom, ale aj skutočným vedcom-Európanom. Táto krátka spomienka nech je holdom autora týchto riadkov, ale aj všetkých slovenských priateľov, vzácnemu človeku Kazikovi a veľkému vedcovi-priekopníkovi prof. Kazimierzovi Godłowskému.

Karol Pieta

Karol Godovič (1909-1995)

V 87. roku života, dňa 19. 12. 1995 zomrel najstarší slovenský archeológ-amatér, dlhoročný spolupracovník Archeologického ústavu SAV v Nitre - Karol Godovič z Abrahámu.

Celý život prežil ako roľník v rodnej obci. Hoci nemal možnosť

študovať, stal sa zanieteným archeológom-amatérom a rozhľadeným zberateľom archeologických nálezov. Počiatky jeho zberateľskej aktivity siahajú ešte do 20-tych rokov, do pionierskej doby archeológie na Slovensku. Po predčasnej smrti otca, ešte ako nedospelý mladík, musel K. Godovič prevziať nielen starostlivosť o gazdovstvo, ale i zodpovednosť za mladších súrodencov. V tvrdej realite života nachádzal oddych pri návratoch do minulosti, pri zbieraní dokladov dávneho osídlenia rodného kraja. Zo sporadických zberov postupne vznikla solídna kolekcia archeologických nálezov, ktorá čoskoro upútala aj odborníkov. V období prípravy Viedenskej arbitráže v r. 1938, kedy hrozilo nebezpečenstvo, že obec Abrahám pripadne k územiu zabranému Maďarmi, venoval K. Godovič svoju zbierku Slovenskému národnému múzeu v Turčianskom Sv. Martine. Ako vyplýva zo správy publikovanej V. Budavárom (Praveké nálezy z Abraháma pri Seredi v Slovenskom národnom múzeu. Sbiierka Karola Godoviča. Časopis Muzeál. Slovenskej spoločnosti XXIX, 1938, 7-17), "predmety sbierky sú z niekoľkých období a svedčia o osídlení kraja v mladšej dobe kamennej, v dobe bronzovej, v dobe laténskej, rímsko-provinciálnej a v dobe hradístej". Pozoruhodné a početné nálezy z doby bronzovej a rímskej v tejto zbierke už vtedy signalizovali mimoriadne postavenie a význam Abrahámu medzi archeologickými lokalitami Slovenska. Práve tieto nálezy sa v 50-tych a 60-tych rokoch stali dôležitým impulzom pre uskutočnenie rozsiahlych terénnych výskumov, zameraných na odkryv dôležitých pohrebísk zo staršej doby bronzovej (B. Chropovský, 1954-1955), doby rímskej, doby sťahovania národov a povetkomoravského obdobia (T. Kolník, 1966-1968 - pozri Kolník, T.: Römerzeitliche Gräberfelder in der Slowakei. Bratislava 1980, 13-90, tab. I-LXIX).

Ak dnes kataster obce Abrahám z archeologickej stránky patrí k najlepšie zmapovaným a preskúmaným mikroregiónom na Slovensku a ak sa meno tejto obce často objavuje nielen v domácej, ale i v európskej odbornej literatúre, je to v prvom rade zásluha K. Godoviča.

Obetavo, bez nádeje na finančný prospech takmer sedem desaťročí zachraňoval archeologické nálezy ohrozované zemnými prácami. Nikdy sa pritom neznižil ku koristníckej exploatacii archeologických nálezísk, takej charakteristickej pre mnohých zberateľov. Nálezy i pozorovania o nich bol vždy ochotný poskytnúť profesionálom, ktorých neúnavne nabádal k realizácii záchranných výskumov na objavených a ohrozených lokalitách. K. Godovič nepatril ku kategórii tých zberateľov, ktorí ostanú iba na stupni zhromažďovania nálezov. Vždy sa snažil o hlbší prienik do poznania rodného kraja. Pokiaľ mu to čas dovolil, zaujímal sa tiež o odborné hodnotenie nálezov a o špeciálnu literatúru. V dobe, keď to už bolo možné, dožil si azda jediný väčší luxus v živote - navštívil Rím i Pompeje a podnikol cestu do Grécka.

I keď jeho celoživotnou zberateľskou vášňou a láskou zostali archeologické nálezy, postupne svoj záujem rozšíril na všetko, čo súviselo s minulosťou rodného kraja. Zaujala ho ľudová keramika, insitné maľby na skle, ale aj staré i nedávne nástroje a poľnohospodárske náradie. Zhromaždil impozantný súbor materiálnej poľnohospodárskej kultúry, charakteristickej pre trnavský región. Škoda, že sa mu nesplnil sen o zriadení dedinského múzea v Abraháme, v ktorom by boli sústredené všetky predmety súvisiace s bohatou minulosťou rodnej obce. Početné a atraktívne exponáty získané K. Godovičom v priebehu takmer troch štvrtín nášho storočia, by realizáciu takého sna, ako dôstojného holdu jeho plodnému životu a zároveň záslužného kultúrno-vlastivedného činu, plne umožňovali.

V K. Godovičovi strácame jedinečnú osobnosť, cieľavedomého a neúnavného zberateľa pamiatok regionálnej histórie. Slovenská archeologická spoločnosť stratila v ňom nielen jedného z jej zakladajúcich členov, ale azda najaktívnejšieho príslušníka z radov laických archeológov. Ani vo vysokom veku, napriek zdravotným problémom, K. Godovič nestrácal kontakt s jeho odborným dňom. Pravidelne sa zúčastňoval nielen na schôdzach tejto spoločnosti archeológov, ale i na jej mnohých odborných aktivitách, prednáškach a exkurziách. Dlhodobo spolupracoval pri vykopávkach realizovaných archeológmi v jeho rodnej obci, ale tiež v Cíferi-Páci, Hostiach, Seredi, Horných Sali-

bách, Iži a v Bratislave-Dúbravke. Svojimi skúsenosťami a fundovanými postrehmi inšpiratívne pôsobil tak na prostých "spolukopáčov", ako aj na odborný rast mnohých profesionálnych archeológov. V tomto zmysle som jeho najstarším žiakom. S vďakou spomínam na cenné rady a podnety, nielen odborné, ale i ľudské, ktoré mal K. Godovič vždy naporiadzi. Jeho pracovitosť, húževnatosť, nezlomný životný optimizmus a láska k svojej práci boli obdivuhodné. Patril k tým rodofubom, pokračovateľom vlastivedných nadšencov kmeťovského typu, ktorí priniesli štafetu zbera-

teľsko-prieskumných aktivít a tradícií až k dnešným profesionálom.

V pamäti všetkých, ktorí mali šťastie bližšie poznať tohto dobrého a múdreho človeka, jeho životnú filozofiu a nesmiernu tolerantnosť, v srdciach tých, ktorí prežili s ním hodiny či roky neopakovateľného objavovania priamo v teréne, má K. Godovič pevné miesto. Jeho meno zostane natrvalo zapísané v dejinách slovenskej archeológie.

Titus Kolník

Sándor Soproni (1926-1995)

Ende November 1995 endete die Lebensbahn S. Sopronis 21. 11. 1926 - +20. 11. 1995), des bedeutenden ungarischen Archäologen, Förderers und Inspirators der provinziäl-römischen Forschung in der Slowakei. Der Verstorbene widmete sich Zeit

seines Lebens der Geschichte der römischen Provinz Pannonien. Intensiv und ungemein erfolgreich konzentrierte er sich vor allem auf die Erforschung des pannonischen Limes im Abschnitt zwischen Szentendre und Esztergom - zuerst als Direktor des Museums in Szentendre, später als wissenschaftlicher Mitarbeiter des Ungarischen Nationalmuseums zu Budapest. Dank der enormen Geländeaktivität ist es ihm gelungen, Dutzende bis dahin unbekannter spätrömischer Festungen zu untersuchen, besonders im Raum des Donauknies. Er gehörte zu jenen Forschern, welche den pannonischen Limes in engem Kontakt mit dem sarmatischen und quadischen Barbarikum untersuchten. Auch durch Verdienst eines derartig komplexen Herantretens an die Limes-Problematik gelang es S. Soproni, das Lager in Felsögöd zu entdecken und es mit dem spätrömischen Contra Constantiam zu identifizieren. Tief im sarmatischen Limesvorfeld entdeckte und untersuchte er Reste des valentinianischen Burgus in Hatvan.

S. Soproni hat sich in bedeutendem Maße auch an der Belebung und Lösung des Problems der Identifi-

zierung und Datierung der sog. Langwälle im Theißgebiet verdient gemacht. In Zusammenarbeit mit P. Patay und E. Garam realisierte er erfolgreich das großzügige Grabungsprojekt mit der Zielrichtung auf die Feststellung des Verlaufes, der zeitlichen und kulturellen Einstufung dieser Wälle (Garam, E. - Patay, P. - Soproni, S.: Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken; In: Régészeti füzetek, Ser. II, NO. 23, Budapest. Er initiierte auch eine Geländeerkundungs- und Grabungsaktivität, gezielt auf das Problem der slowakischen sog. "Brandwälle" im Eipel- und Grantal. Auf hervorragende Weise hat er sich auch bei der Bestimmung der Chronologie der spätrömischen, namentlich valentianischen Ziegelstempel verdient gemacht. Wichtig sind auch seine epigraphischen Studien und Beiträge, die den provinziellen Kunsthandwerksartefakten und numismatischen Funden gewidmet sind.

Die Hauptergebnisse seiner langjährigen Geländeerkundungen, Grabungen wie auch der theoretischen Forschung machte S. Soproni den wissenschaftlichen Kreisen vor allem in zwei Monographien zugänglich: "Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre" (Budapest 1978) und "Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes" (München 1985).

Beide Arbeiten bleiben eine dauernde Wissensquelle nicht nur für das Studium der spätrömischen Zeit in Pannonien und im anliegenden Barbarikum, sondern auch für die allgemeine Erforschung der römischen Provinzen.

Mit der slowakischen Archäologie knüpfte S. Soproni einen engen fachlichen wie auch persönlichen Kontakt im J. 1957 auf dem denkwürdigen und für das Archäologische Institut der SAW bahnbrechenden - dem ersten internationalen Unternehmen, auf der Konferenz über den römischen Limes in Nitra. Schon damals fesselte die Fachwelt sein tief fundier-

ter Vortrag "Der spätrömische Limes zwischen Visegrád und Esztergom" (In: Limes Romanus Konferenz, Nitra, Bratislava, 1959, 131-143).

Das Schicksal gönnte es mir, einen engen fachlichen und persönlichen Kontakt mit diesem hervorragenden Spezialisten und ungemein wertvollen, immer optimistisch gestimmten Menschen zu knüpfen. Auf der Grabungen in Visegrád weihte er mich auf unvergeßlich freundschaftliche Art in die Grundlagen der Erforschung der römischen Bauten und Geheimnisse des Suchens römischer Objekte im Gelände ein.

S. Soproni gehörte zweifellos zu führenden Persönlichkeiten der mitteleuropäischen provinzial-römischen Forschung in der zweiten Hälfte des 20. Jh. Mit den Ergebnissen seiner Arbeit schrieb er sich dauernd in die Forschungsgeschichte des römischen Pannoniens ein. Die Erfahrungen und freundschaftlichen Ratschläge und der ansteckende Lebensoptimismus, den der Verstorbene verschenkte, werden seinen Freunden, Schülern und Nachfolgern stets fehlen.

Titus Kolník

JUBILEÁ

K sedemdesiatinám Bohuslava Chropovského

Dňa 9. augusta 1996 si pripomíname 70. narodeniny prof. PhDr. Bohuslava Chropovského, DrSc., bývalého dlhoročného riaditeľa Archeologického ústavu SAV v Nitre a šéfredaktora Slovenskej archeológie, ale aj popredného predstaviteľa európskeho archeologického bádania. B. Chropovský sa narodil 9. augusta 1926 v Čataji. V roku 1952 absolvoval štúdium na Filozofickej fakulte UK v Bratislave a po krátkom období pedagogickej činnosti na tejto fakulte pôsobil od r. 1957 až do odchodu do dôchodku v r. 1991 v Archeologickom ústave SAV v Nitre. V rokoch 1970-1990 bol jeho riaditeľom. Napriek širokému záberu vo svojej vedeckovýskumnej činnosti sa osobitne zamerával na problematiku etnogenézy Slovanov a na počiatky slovenských národných dejín. Je autorom viacerých monografií. Z nich najmä Slovensko na úsvite dejín (1970) predstavuje prvú syntézu nových poznatkov archeológie o slovenskom dávnom veku. Reprezentoval Slovensko vo viacerých medzinárodných organizáciách, bol organizátorom a gestom III. kongresu UIAS (Bratislava-Nitra 1975) a XII. kongresu UISPP (Bratislava-Nitra 1991). Je nositeľom viacerých vedeckých a vedecko-organizátorských vyznamenaní. V súčasnosti je viceprezidentom UISPP pri UNESCO a generálnym sekretárom UIAS.

Uviedol som len telegrafický výber faktov, avšak - koľko je v tom obsiahnutej práce a mnohorakých skúseností ... Núti nás to zamyslieť sa nad tokom života a nad kritériami hodnôt, ktoré uznávame.

"Čas je bežec s neúprosným krokom ...". Táto sentencia je akoby zrkadlom pri pohľade späť na život každého z nás, na zisky a straty, na rozhodnosť a váhanie, na pevnosť názorov i "prevracanie kabátov", na stratégiu a taktiku vo vzťahu k meniacemu sa svetu, na "taktiku" k nám samým a svojim blízkym, na schopnosť byť užitočným svojej vlasti, svojmu pracovnému odboru, pracovisku, rodine a naplniť primerane možnostiam, ktoré dáva doba, predstavy o vlastnej, osobnej sebarealizácii. A ak má človek šťastie vidieť v tom subjektívnom "spätnom zrkadle", že urobil väčšinu z toho, čo bolo v jeho silách, že sa v najlepšom presvedčení popasoval s tou skúškou zdatnosti, ktorou je život, a pritom neporušil svoje vnútorné zásady - môže považovať i tú vstupnú sentenciu o čase ako neúprosnom bežcovi za optimistickú. Poskytuje vyrovnanosť z dejov minulých a možno i trochu povzbudenia k tomu, čo nás ešte čaká.

Takéto retrospektívne pohľady majú však i zreteľné slabiny. Spomeniem aspoň jeden z takýchto aspektov. Skutočne ambiciózny človek nikdy nemôže byť spokojný s tým, čo dosiahol, ex post vidí medzery, ktoré by "s dnešnými skúsenosťami" vedel vyplniť, hodnotí aj ľudí, s ktorými spolupracoval, zaraďuje ich do kontextov svojich úspechov, domnelých neúspechov, či skutočných prehíer. Preto, aj keď osobné pocity sú tie, ktoré vnútri nás rozhodujú, je dobré, ak si ich objektívizujeme i pohľadmi zvonka. Myslím na to vo chvíli, keď sa ako jeden z dlhoročných pracovníkov Archeologického ústavu SAV zamýšľam nad životnou pozíciou a zásluhami významného slovenského archeológa prof. PhDr. Bohuslava Chropovského, DrSc. Pán profesor dňom 9. augusta 1996 skutočne vstupuje medzi nestorov slovenskej archeológie. Súčasne sa takýto medailón o B. Chropovskom v našom renomovanom časopise objavuje prvýkrát, pretože ako jeho hlavný redaktor v rokoch 1971-1990, si jubilejné hodnotiace zdravice výslovne neželal.

Pri tejto príležitosti nemôže ísť o životné bilancovanie, veď jubilant má pred sebou odvážne, no reálne publikačné plány a je tiež funkcionárom zastupujúcim slovenskú archeológiu v medzinárodných organizáciách. B. Chropovský stál dvadsať rokov na čele Archeologického ústavu SAV v Nitre, bol hlavným predstaviteľom celej slovenskej archeológie a viac rokov - na základe mnohých súhier okolností, medzi ktorými bolo aj vysoko uznávané medzinárodné postavenie AÚ SAV - aj hlavným koordinátorom vedeckovýskumného programu pre archeologické bádanie v celom bývalom Československu. Bez toho, že by som vypočítaval ďalšie funkcie a sféry aktivít, ktoré súviseli s jeho vysokým vedecko-organizátorským postavením, treba hneď povedať - prof. Chropovský bol ako dlhoročný riaditeľ Archeologického ústavu SAV konštruktívny "budovateľský" typ, vedel získavať pre potreby rozvoja inštitúcie i disciplíny podporu štátnych, politických, vedeckých a kultúrnych inštitúcií. Nadviazal tak na predchádzajúcu, doslova pioniersku činnosť doc. Antona Točíka. Každý z nich však rozhodoval v inom "politickom čase", v iných ekonomických podmienkach a zákonite využíval pritom rozdielne prostriedky vplyvu. A. Točíka B. Chropovský sa výrazne odlišovali aj svojimi povahovými vlastnosťami. Napriek tomu vo vývoji ústavu predstavujú kontinuálny prúd, na ktorý - i keď to niekto akoby nechcel priznať - nutne nadväzujeme aj v súčasnosti. Prirodzene, prebieha to v iných podmien-

kach, pri využívaní iných prostriedkov, ale s rovnakým cieľom, sledujúcim rozvoj Archeologického ústavu SAV a celej našej vednej disciplíny ako súčasti výsostne slovenskej vedy a kultúry v medzinárodných kultúrohistorických súvislostiach.

Patrím k tým, ktorí mali možnosť poznať prof. Chropovského v jeho každodennej činnosti, v jeho konkrétnych činoch. Prvýkrát som ho stretol v r. 1960 na študijnej praxi. Osobitne sa venoval praktikantom, staral sa nielen o pracovnú náplň, ale zabezpečil aj "ekonomické zázemie". Jeho vzťah k mladej generácii bol vždy pozitívny, nikdy nezdôrazňoval, ako to napr. predtým zažila dnešná generácia päťdesiatnikov, že cesta vpred je už zaplnená staršími. B. Chropovský cieľavedome otvoril dokorán priestor pre realizačné možnosti mladých pracovníkov. V súvisi so získaním finančných zdrojov na archeologické výskumy v roku 1977 v oblasti dunajského vodného diela, prijal do ústavu kompletne ročníky čerstvých absolventov archeológie. Zároveň im pripravil možnosti seberealizácie, o ktorých staršie generačné vrstvy archeológov mohli predtým iba snívať. Či tento kvantitatívny prílev znamenal vždy aj adekvátnu kvalitu z hľadiska vedeckého potenciálu ústavu, nie je isté. Podobný personálny "skok" zaznamenal Archeologický ústav SAV i pri ďalšom úspešnom projekte prof. Chropovského, v súvislosti s prípravou XII. kongresu UISPP. Už v roku 1987 dokázal získať na zabezpečenie tohto projektu prídely osobitných finančných prostriedkov, z ktorých ústav čerpal až do roku 1992. Tento mimoriadny fond výrazne pomohol ústavu, a doslova ho zachránil pred úplným kolapsom v rokoch 1990-1991. Vtedy predstavoval prakticky jedinou záchranu pred ešte väčšou reštrikciou pracovníkov, no i činností ústavu.

Vzťah k ľuďom a ich spätná odozva - to sú tie jemné jazyčky na váhach popularity v kolektívoch, ktoré sú obsahom spomienok. Pritom sa neraz stáva, že pri takýchto "hodnoteniach" rozhodujú pohľady, slová, a nie činy. Stať sa obľúbenými členmi kolektívu sa vďaka povahovým vlastnostiam darí neraz i ľuďom, ktorí pre ten kolektív nič neurobili, ani by neurobili... Prof. Chropovský si takto ako riaditeľ ústavu akúsi všeobecnú obľúbenosť nezískal, no ani o ňu vôbec nestál. Bol náročný k sebe takisto ako k svojim spolupracovníkom. Zastával názor, že chyby treba kritizovať, no dobré sa chváli samo, má byť samozrejmosťou. B. Chropovský sa však dotýkal - či už oprávnene, alebo podľa svojich vlastných etických noriem - svojich spolupracovníkov "len" tým pohľadom, alebo slovom. Vo svojich činoch bol však prajný. Treba si v tomto smere pripomenúť sedemdesiate roky. V období normalizácie bol Archeologický ústav jediným spoločenskovedným pracoviskom SAV, odkiaľ neodšiel ani jeden pracovník. B. Chropovský zamedzil ich kvalifikačnú degradáciu a vhodnou diplomáciou im veľmi rýchle otvoril v značnej šírke aj možnosti pub-

likovania. Mohol to urobiť i vďaka tomu, že konjunkturalistické, karieristické sily na našom pracovisku boli vtedy len v menšine, a preto súdržnosť kolektívu - napriek krivdám, ktoré politický vývoj v normalizačnom období niektorým starším kolegom priniesol - zabránila vonkajším likvidačným zásahom.

Prof. Chropovský mal vždy pred očami veľké projekty, medzinárodné uznania pre slovenskú vedu, vyššiu finančnú podporu pre archeologické bádania. III. kongres UIAS v roku 1975, XII. kongres UISPP v roku 1991 a početné ďalšie podujatia svedčia o tom, že slovenská archeológia si aj v období po r. 1970 udržala vysoké postavenie, ba zaznamenala i určitý vzostup. Treba zdôrazniť, že v tomto období dosiahol ústav výrazný nárast aj vo vnútornom vybavení a modernizácii. Vzniklo samostatné reprografické stredisko, edičná činnosť sa obohatila o nové série, rozvinuli sa nové počítačové metódy vo výskume, dokumentácii a knižnici, zlepšila sa technická vybavenosť laboratórií, ústav koordinoval celý rad výstav, zriadil si vlastnú klenotnicu, ktorej vplyv na rast autority ústavu u vtedajších verejných činiteľov bol veľmi zreteľný.

Bolo toho veľmi mnoho, čo sa v období direktória prof. Chropovského dosiahlo, neraz azda viac, než bolo reálnych síl. A podieľali sa na tom mnohí pracovníci ústavu...

Je tu však vždy i osobná zásluha riaditeľa - schopnosť vtiahnuť do realizácie svojich predstáv mnohých ľudí a nechať im voľný priestor, nezahnať ich do anonymity. Prof. Chropovský v tomto smere vyvinul úsilie, nie vždy však bol správne pochopený, resp. neraz k takémuto záveru dospel. A bol preto sklamaný z ľudí, z doby...

Prof. Chropovský, napriek tomu, že podstatná časť jeho najplodnejších rokov sa odohrávala v kolotoči spoločensko-politických a vedecko-organizátorských povinností, nikdy nerezignoval na vlastnú vedeckú prácu, neutiekal sa k úsloviu, že treba predovšetkým vytvárať podmienky pre prácu iných. Má za sebou, či už individuálne, alebo v spoluautorstvách bohatú publikačnú a editorskú činnosť. Pravdaže, má pred sebou - a pripomína to pri každom stretnutí - ešte aj program spracovania výskumných správ a prípravu závažných publikácií. Najmä mesto Nitra čaká na zverejnenie poznatkov o činnosti tunajšej expedície - malého výskumného útvaru, ktorý prof. Chropovský viedol od r. 1958. Tento program si nesporne vyžiada intenzívnejšie kontakty s ústavom v Nitre, častý pobyt nášho jubilanta v meste pod Zoborom. Iste k tomu bude viac času, ak sa ustáli situácia v jeho terajšom sídle, v rodnom Čataji. Priam dojemný vzťah k rodisku, k rodičom, manželke, deťom - to sú veľmi silné faktory, ktoré odhaľujú citlivý vnútorný svet jubilanta. Do tohto vnútorného sveta iste patrí aj veda a jej tajomnosť, no a - hoci s malým odstupom - aj slovenská archeológia, a najmä Archeologický ústav SAV, v ktorom B. Chropovský strávil podstatnú

časť svojho úspešného vedeckého a vedecko-organizátorského života.

V mene pracovníkov ústavu, slovenskej archeologickej obce a redakčnej rady Slovenskej archeológie prajem prof. B. Chropovskému pri príležitosti jeho sedemdesiatych narodenín pevné zdravie, šťastie,

pohodu v rodine a ešte veľa tvorivých úspechov, a nám spoločne mnoho priateľských stretnutí na vedeckých podujatiach i v rámci priateľských diskusií.

Alexander Ruttkay

Blahoželáme

Životné jubileum oslávi v r. 1996 významná osobnosť slovenskej archeológie **univ. prof. PhDr. Bohuslav Novotný, DrSc.** (nar. 3. 10. 1921 v Poděbradoch-Polabke). Po ukončení štúdia na Filozofickej fakulte Karlovej univerzity v Prahe krátko pôsobil v Muzeu hlavného mesta Prahy. V roku 1952 prešiel pracovať na Slovensko - do Archeologického ústavu SAV (Martin - Bystrička, Nitra), kde položil základy dokumentačného oddelenia. Súčasne viedol výskumy na dolnom Pohroní a v okolí Nitry. Od r. 1953 externe prednášal praveké dejiny na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave, v r. 1956 sa habilitoval, a potom, v r. 1957 odišiel z AÚ SAV na Katedru archeológie a histórie FFUK v Bratislave, kde pôsobil až do odchodu do dôchodku (1991). Vybudoval tu odbornú knižnicu a porovnávaciu zbierku archeologického seminára. V súčasnosti prednáša na Trnavskej univerzite, a zároveň je jej prorektorom. Popri výchove odborného dorastu má B. Novotný za sebou bohatú vedeckovýskumnú činnosť, ktorou sa etabloval na európskom fóre. Stredobodom vedeckého záujmu je mladšia a neskorá doba kamenná, ktorej venoval celý rad vedeckých štúdií a monografií (Najstaršie osady na Slovensku 1957; Slovensko v mladšej dobe kamennej 1958; Lužianska skupina a počiatky maľovanej keramiky na Slovensku 1962 atď.). S problematikou doby rímskej a sťahovania národov súvisí monografia Šarovce (1977) a vedecko-populárna publikácia Slovom a mečom (1995). B. Novotný je autorom prvého nemecko-slovenského archeologického slovníka (1967), početných katalógov muzeálnych zbierok a hlavne je spoluautorom a editorom Encyklopédie archeológie (1986). Vedeckú profiláciu B. Novotného dokresľuje činnosť v početných redakčných radách odborných časopisov.

PhDr. Igor Hrubec (nar. 16. 10. 1926 vo Filakove). V r. 1946-1950 študoval históriu a filozofiu na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Ročnú absolventskú prax absolvoval v Historickom ústave SAV v Bratislave. V rokoch 1951-1953 pracoval v Štátnom archeologickom ústave v Martine. Po premiestnení AÚ do Nitry sa I. Hrubec stal pracovníkom Slovenského národného múzea v Martine, kde spracovával archeologické zbierky, pripravil početné

výstavy a Sprievodcu po zbierkach SNM. Ako pracovník múzea viedol výskumy v Martine, Sučanoch a Šiatorskej Bukovinke. V r. 1963 prešiel do Archeologického ústavu SAV v Nitre. Tu pracoval až do odchodu do dôchodku (1992), zameriavajúc sa na stredovekú archeológiu. I. Hrubec bol dlhoročným hospodárom Slovenskej archeologickej spoločnosti pri SAV.

PhDr. Igor Keller (nar. 26. 3. 1936 v Bratislave). Od skončenia štúdia na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave v r. 1958 pôsobil v Západoslovenskom múzeu v Trnave, potom v Mestskom múzeu v Bratislave. Špecializuje sa na včasný stredovek, hlavne na slovanskú problematiku. Predmetom jeho záujmu je regionálny výskum Bratislavy a okolia, najmä miestnej časti Devín, kde viedol niekoľko výskumov, ktoré publikoval v zborníku Bratislava (Nové slovanské nálezy z Devína 1970; Archeológia o Devíne 1982), v periodiku Archaeologia historica (Súčasný stav výskumu slovanského Devína 1978) alebo vo vedecko-populárnych časopisoch. Výsledky výskumu slovanského pohrebiska v Bratislave-Devíne (poloha Farská roľa) predostrel v spoločnej monografii o Devíne (Slovanský Devín, 1990) v spoluautorstve s V. Plachou a J. Hlavicovou.

PhDr. Etela Studeníková, CSc. (nar. 30. 3. 1946 v Kráľovej nad Váhom). V r. 1965-1970 absolvovala štúdium archeológie na Filozofickej fakulte Univerzity Jana Evangelistu Purkyně v Brne. Od r. 1970 bola odbornou pracovníčkou Slovenského národného múzea v Bratislave, v r. 1978-1988 vedúcou oddelenia praveku a v rokoch 1984-1990 riaditeľkou Archeologického múzea SNM v Bratislave. E. Studeníková sa špecializuje na problematiku mladšej a neskoršej doby bronzovej a halštatskej v širšom európskom kontexte (Kultúrne prejavy kontaktov lužickej a stredodunajskej oblasti na strednom Považí 1972; Príspevok k poznaniu bratislavskej oblasti v dobe halštatskej 1984; K halštatskému osídleniu juhovýchodnej časti Trnavskej sprašovej terasy 1987 atď.), v r. 1983 spolu s J. Poulikom publikovala monografiu Osada z doby bronzovej v Pobedime. Viedla rad významných výskumov, napr. v Uníne, v Chorvátskom Grobe, Zoho-

re, Ivanke pri Dunaji a najmä výskum mohylníka v Janíkoch. E. Studeníková má významný podiel v edičnej činnosti i na poli múzejníckej práce.

PhDr. Dušan Čaplovič, CSc. (nar. 18. 9. 1946 v Bratislave). Po skončení štúdia archeológie a histórie na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave v r. 1969 nastúpil pracovať do Východoslovenského múzea v Košiciach. V rokoch 1979-1980 pracoval na odbore kultúry Krajského národného výboru v Košiciach. Do služieb Archeologického ústavu SAV prešiel v r. 1980, najprv ako vedúci jeho pobočky v Košiciach a od r. 1982 ako vedecký pracovník ústavu v Nitre, postupne zastávajúc funkciu vedeckého tajomníka, vedúceho oddelenia včasného stredoveku II a vedúceho grantového projektu Slovensko vo včasnom a vrcholnom stredoveku - formy sídlisk a sídlisková štruktúra. Od r. 1993 je D. Čaplovič členom Predsedníctva SAV a od r. 1995 podpredsedom SAV. D. Čaplovič patrí k popredným odborníkom, špecializovaným na včasný stredovek a stredovek. Viedol výskumy sakrálnych stavieb (Pavľany, Červený Kláštor, Veľký Horeš, Svinica), zaniknutých dedinských osád (Trebišov, Svinica, Veľký Horeš), feudálnych sídel (hrad Ľubovňa, hradisko Zemplín, feudálne sídlo v Svinici), ako aj mestských jadier (Košice, Bardejov, Bratislava). Bohatá publikačná činnosť zahŕňa prí-

spevky a vedecké štúdie k problematike zaniknutých osád, k štruktúre osídlenia na východnom Slovensku v 11.-14. storočí, k vývoju dedinského domu a panských sídel, poľnohospodárskej a remeselnej výroby, ale aj k sakrálnej architektúre a k radu ďalších otázok. Široké spektrum zaberá aj jeho vedecká popularizácia nielen z odboru profesie, ale aj kultúrnej histórie Slovenska.

PhDr. Jozef Hošo, CSc. (nar. 11. 5. 1946 v Bratislave). Od skončenia štúdia na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave v r. 1969 pracuje ako odborný asistent na Katedre archeológie FFUK. Špecializuje sa na stredovekú archeológiu. Popri pedagogickej činnosti viedol náročné výskumy v Liptovskej Mare, Šášovskom Podhradí, Kremnici, Kremnických Baniach a v poslednej dobe v Bratislave (výskum kostola sv. Jakuba a príkostolného cintorína). Užšou špecializáciou J. Hošu je stredoveké hrnčiarstvo na Slovensku. Rad štúdií s touto problematikou publikoval v Zborníku FFUK Historica, Monumentorum tutela a v Archaeologia historica. Nález keltských mincí na hrade Likava a výskum peňazokazeckej dielne v Liptovskej Mare publikoval spolu s J. Hlinkom.

Darina Bialeková

SPRÁVY A RECENZIE

XVIth Congress of Roman Frontier Studies

Na 15. kongrese štúdií o rímskej hranici (Congress of Roman Frontier Studies; Limeskongress) v roku 1989 v britskom Canterbury prijal Organizačný výbor ponuku V. Kondica na usporiadanie nasledujúceho kongresu v bývalej Juhoslávii. Žiaľ, tragické vojnové udalosti znemožnili realizáciu tohto úmyslu. Nakoniec sa podujalo zorganizovať jedno z vrcholných vedeckých podujatí provinciálno-rímskej archeológie a histórie Holandsko, pod vedením prezidentky 16. kongresu pani prof. W. Groenman-van Waateringovej. Kongres sa konal v historických priestoroch Rolduckého opátstva na okraji mestečka Kerkrade, neďaleko nemeckých hraníc. Zúčastnilo sa na ňom asi 200 bádateľov z takmer všetkých európskych krajín, kde sa kedysi rozprestieralo Rímske impérium, ako aj niekoľko kolegov zo zámoria.

Organizátori sa pokúsili program kongresu zostaviť netradičným spôsobom - podľa tematických okruhov. Doteraz bolo totiž zaužívané rozdelenie jednotlivých referátov do sekcií podľa geografického hľadiska, t. j. podľa niekdajších provincií Rímskej ríše. V úvode odznel zväčša príspevok sumarizujúci najnovšie výsledky bádania v tej-ktorej provincii a po ňom nasledovali referáty zaoberajúce sa čiastkovými problémami.

Na 16. kongrese bolo vytýpaných 6 nosných tém. Tri z nich boli súhrnne nazvané "Geografia a stratégia rímskych hraníc, dôvody ich umiestnenia a problém funkcie vojenských pevností". Líšili sa podľa toho, či sa dôraz kládol na "Vojenskú stratégiu v čase expanzie" (sekcia I), alebo na "Hranice na riekach versus umelé hranice, ich rozdiely a podobnosti" (sekcia II), či na "Problémy neskororímskej obrany" (sekcia III). Sekcia IV sa sústredila na "Vzťahy budov v pevnostiach, v canabae, vo víci, ako i vzťahy ďalších objektov, ktoré sa v nich našli a problém ich funkcií". Svojím charakterom najbližšie k okruhu problémov slovenského bádania mala sekcia V - "Za hranicou: vojenské, sociálne a hospodárske vzťahy medzi impériom a miestnymi populáciami v pohraničnej oblasti". Nosnou témou v poslednej sekcii (VI) boli "Zdroje a zásobovanie armády". V každej z týchto sekcií odznelo cca 8 referátov, ktoré na základe zaslaných výťahov vybrali predsedovia sekcií počas prípravy kongresu. Ostatné referáty boli zaradené medzi "Miscelaneá". Je prirodzené, že výber bol ovplyvnený subjektom toho-ktorého predsedu sekcie a že v rámci miscelaneí zazneli niekedy podstatnejšie príspevky ako v nosných sekciách. Istej dávke subjektivity podlieha však každý výber. Nevyhne sa jej ani táto správa, kde uvedieme len tie referáty, ktoré po-

kladáme za zaujímavé a dôležité pre naše prostredie. Bolo by samoučelné uvádzať názvy všetkých z takmer 100 kongresových príspevkov. Každopádne nové tematické členenie referátov "Limeskongressu" je zaujímavou alternatívou k tradičnému geografickému rozdeleniu.

V rámci I. sekcie, zacielenej na geografiu a stratégiu rímskych hraníc, sa A. V. Bosman zaoberal najnovšími výsledkami výskumu a interpretáciou nálezov na lokalite Velsen I. N. Gudea venoval pozornosť obrannému systému Dacie Porolissensis medzi formou glaciis a obranou "do hĺbky". Na strategickú koncepciu a funkciu limitu v Palestíne v 4. stor. sa zamerl M. Gichon. So situáciou na predflaviiovských vojenských lokalitách v Británii nás oboznámil W. Manning. V zaujímavom príspevku spojil W. Zanier rétske obeťisko s početnými rímskymi zbraňami z r. 15 pred Kr. v Oberammergau s postupom výpravy vojvodu Varusa proti Germánom.

V sekcii II sa napr. D. Breeze sústredil na otázky jednotiek na hraniciach, pričom sa pokúsil o zistenie spoločných črt a kontrastov pri umiestňovaní táborov tak na riekach, ako i pozdĺž umelých hraníc v Európe. Na príspevok D. Breeza nadviazal N. Hodgson, ktorý porovnával hranice na riekach s umelými hranicami, pričom uvádza archeologické dôkazy pre inštaláciu hraničnej kontroly pozdĺž riek pred tetrarchiou. V príspevku L. Curchina išlo o koncepciu rímskych hraníc v španielskom vnútrozemí. D. Gabler sa zaoberal "Včasnorímskou okupáciou v dunajskom ohybe", pričom vyzdvihol národný projekt archeologickej prospekcie, ktorý priniesol nové poznatky k začiatkom vojenskej okupácie Panónie. Vývoj najvčasnšieho auxiliárneho tábora v Bude možno podľa neho datovať do klaudiovského obdobia. Ďalší podobne datovaný oporný bod je lokalizovaný do polohy Esztergom-Várhegy. Tieto včasné vojenské tábory sa podľa D. Gablera možno viažu na systém sídlisk veteránov pri táboroch pozdĺž cesty z Poetovia do Aquinca. V. Varsik zhrnul dejiny a postavenie auxiliárneho tábora v Bratislave-Rusovciach, rímskej Gerulate. Na základe nových výskumov i stratigrafických pozorovaní a po prehodnotení starších výskumných správ, načrtol tri základné stavebno-vývojové fázy s niekoľkými prestavbami.

V sekcii III, zameranej na obranu neskororímskej hranice ríše, sa pomerne veľká pozornosť venovala vzťahu obranného systému a cestnej siete v juhovýchodnej časti impéria, najmä v dnešnej Sýrii. V týchto oblastiach sú aktívne americké expedície z univerzít v Severnej Karolíne (S. T. Parker) a v Miami (D. F. Graf).

Snaha o sumarizáciu poznatkov vyznievala i z referátu *M. Wernera* o limitnej zóne v Moesii Superior a jej vzťahu k vnútrozemiu provincie. *H. U. Nuber* hovoril o vojenských jednotkách na hranici Hornej Germánie s ťažiskom na jazdeckom kontingente. Ostatné referáty sa venovali skôr novším výsledkom bádaniam na jednotlivých lokalitách. Z nich bol pozoruhodný príspevok *P. Ottawaya* o výskume neskororímskych signálnych veží na členitom britskom pobreží. Limitu v Panónii venoval pozornosť mladý maďarský kolega *G. Bertók*, ktorý sa zaoberal opevnenými predmostiami rímskych táborov na sarmatskom limite v 4. stor. *H. Stather* odmietol existenciu neskorooantikého kastela vo švajčiarskej Konstanzi.

V sekcii IV, venovanej analýze jednotlivých druhov stavieb, sa *M. Reuter* zaoberal kompetenciami guvernérov provincií pri stavbe vojenských objektov; upozornil, že napr. k stavbe kastelov bolo nutné povolenie z centra ríše - Ríma. *M. Kleová* na základe písomných prameňov a výsledkov archeologických výskumov analyzovala vývoj tzv. "Fahnenheiligtümer" vo vojenských táboroch. *P. Dyczek* sa sústredil na stavebno-historický vývoj valetudinaria v Novae a *M. N. Filgis* na zmenu funkcie luxusného domu pre účely spracovania poľnohospodárskych produktov.

K pôvodnému úmyslu organizátorov kongresu - nájsť spoločné východiská pre riešenie nadregionálnych problémov Rímskeho impéria - sa podľa nášho názoru najviac priblížili referáty V. sekcie "Across the Frontier". Bola to však i zásluha predsedajúceho v sekcii *W. S. Hansona*, ktorý sa úvodným slovom a formuláciou širších otázok snažil priviesť referujúcich na spoločnú platformu. Napriek obrovskej náboženskej, etnickej, hospodárskej a kultúrnej rôznorodosti jednotlivých oblastí Rímskej ríše a jej pohraničnej zóny sú niektoré charakteristiky celému limitu spoločné. I keď limes je produktom rímskej politiky a vojenstva, v celej dobe svojej existencie plne závisel i od domáceho obyvateľstva. A to jednak od obyvateľstva v provincii, ktoré sa postupne romanizovalo, jednak od "barbarských" populácií za hranicou. Stabilita limitu bola podmienená aj schopnosťou Rimanov dostať obe tieto zóny pod svoj vplyv. O charaktere a intenzite tohto vplyvu hovorili jednotlivé príspevky. *A. Wiggová* referovala o novom projekte RGK vo Frankfurte, zameranom na štruktúru a vývoj keltského a germánskeho osídlenia v údolí rieky Lahn. *M. Erdrich* na podklade súhrnnej katalogizácie rímskych importov v časti severného Nemecka a Holandska vyslovil záver, že rozšírenie importov odporuje zjednodušeným predstavám o pohraničnom obchode. Za jednotlivými vlnami importovaného tovaru treba podľa názoru autora vidieť vyššie záujmy rímskej politiky. *C. H. Opreanu* vyzdvihol fenomén germánskych nálezov v rímskych pevnostiach v Dácii. V tejto sekcii boli najsilnejšie zastúpené referáty zo Slovenska. *K. Elschek* sumarizoval výsledky svojich

prieskumov a výskumov v dolnej časti Pomoravia. Vyzdvihol predovšetkým neobvyklú koncentráciu nielen rímskych stavieb, ale i germánskych lokalít s nálezmi rímskeho stavebného materiálu (tehly) v severnom predpolí Carnunta. Ako aj neskôr vyplynulo z diskusie, tento priestor prejavil silnú schopnosť prijímať rímske vplyvy a je zároveň tiež dokladom toho, že "ríša mala tendenciu sa rozširovať" (*C. S. Sommer*). *K. Kuzmová* sa zamerala na rozšírenie terry sigillaty vo svetských prostredí, pričom rozhodujúcu úlohu pri šírení tohto tovaru na sever pripísala limitným táborom: Carnuntum, Gerulata, Brigetio a Solva. *E. Krekovič* podal prehľad o jednotlivých druhoch rímskych importov na Slovensku a o ich početnom zastúpení. Predmetom nasledujúcej diskusie bol predovšetkým problém, čo bolo germánskou protihodnotou za rímsky importovaný tovar. Vzhľadom na málo efektívne germánske hospodárstvo sotva išlo o poľnohospodárske produkty. Skôr možno predpokladať, že to bol stavebný materiál (drevo) a železo.

V sekcii VI - "Zdroje a zásoby armády" - väčšina referátov vychádzala z analýzy keramického materiálu a jeho dodávok do jednotlivých táborov. V tomto svetle o príleve terry sigillaty na limes v Hornej Germánii a Récii hovorili *J. Lauber* a *S. Biegert*. Prehľad tzv. legionárskej keramiky z niekoľkých légiových táborov od Británie po Méziu podali *S. Jileková* a *V. Gassnerová*. Výskytom mincí vo včasných augustovsko-tibériovských táboroch v Germánii sa zaoberal *D. G. Wigg*. Osviežením bol netradičný referát *W. Groenman - van Waateringeovej* o skladbe jedálneho lístka rímskeho vojaka.

V jednotlivých pracovných sekciách "Miscelanea" odznelo veľké množstvo zaujímavých referátov, nie je však možné na tomto mieste podať správu o všetkých. Kvôli príbuznej problematike bol pre slovenských účastníkov mimoriadne zaujímavý referát *M. Galestinovej* o germánskom osídlení v holandskom Frízsku. Pozoruhodné je, že aj tam, podobne ako v dolnom Pomoraví, evidujú germánske sídliská s výskytom rímskeho stavebného materiálu. Autorka porovnala štruktúru importu terry sigillaty z týchto sídlisk za hranicou a z niektorých usadlostí typu villa rustica v provincii a konštatovala, že skladba terry sigillaty je veľmi podobná. Jej záver, že i tieto lokality v barbariku mohli plniť niektoré z funkcií sídiel typu villa rustica, nenašiel však jednoznačne kladnú odozvu v diskusii. *C. S. Sommer* sa zamerail na problematiku zmeny sídelnej funkcie (od tábora k civilnému mestu) v hornogermánskom Lopodunume a v Arae Flaviae. *J. Tejral* uviedol najnovšie výsledky bádania v priestore moravského Mušova. Pozornosť si zasluhujú predovšetkým novoobjavené rímske pochodové tábory na Morave, ale i na juhozápadnom Slovensku, o ktorých referoval *J. Rajtár*. Na Morave ich rozmiestnenie poukazuje na

líniu prieniku rímskej armády do germánskeho vnútrozemia, na Slovensku sa tieto tábory sústreďujú zatiaľ najmä v predpolí limitných pevností. T. Kolník zaujal stanovisko k funkcii tzv. rímskych staníc v stredodunajskom barbariku. I keď jadro jeho referátu tvoril rozbor vojenských kolokov na tehľach, autor formuloval názor, že primárna funkcia týchto stavieb (okrem Mušova) nebola vojenská. Jeden z večerných blokov programu patril výsledkom výskumov Caesarových táborov okolo Alesie. Ide o spoločný francúzsko-nemecký projekt, realizovaný pod vedením M. Reddého a S. von Schnurbeina.

V rámci vedeckého programu kongresu organizatori zabezpečili dve celodňové exkurzie. Prvá z nich viedla do Nijmegen. Po doobedňajšej sérii prednášok o rímskom osídlení od augustovských táborov až po civilné mesto Ulpia Noviomagus sme mali možnosť prezrieť si ich pozostatky aj v teréne. Druhá exkurzia viedla do západnej časti Holandska. Prvým bodom programu bola návšteva vo Vechtene, kde pokračujú záchranné výskumy v areáli vojenských táborov. Účastníci kongresu mali príležitosť sa tu stretnúť so štátnym tajomníkom ministerstva kultúry, ktorému bola odovzdaná petícia o ochrane archeologických pamiatok v Holandsku. Druhým bodom programu bola návšteva archeologického tematického parku ARCHEON v Alphen an de Rijn, ktorý je jedinečným zariadením nielen v Holandsku, ale prakticky na celom svete. V parku sú zastúpené tri hlavné tematické okruhy najstarších dejín: pravek, doba rímska a stredovek. Vo vstupnej budove je 5 m vysoký a 14 m dlhý pohyblivý Tyrannosaurus. V časti vyčlenenej dobe rímskej sú zastúpené objekty: svätyňa, amfiteáter, mansio-prícestný hostinec, kúpeľ, prístav, rímska loď a i. V mansiu je možné si napr. objednať obed v rímskom štýle. Všetky objekty ARCHEONU sú oživené: zväčša dobrovoľníci oboznamujú návštevníkov so všetkými druhmi činností súvisiacimi s daným objektom a dobou jeho existencie. Posledným bodom exkurzie bola návšteva Národného archeologického múzea v Leidene. Po príjemnom privítaní mali účastníci limitného kongresu príležitosť stretnúť sa s účastníkmi Glass-Kongre-

su, realizovanom v Holandsku zhruba v rovnakom termíne. V múzeu sa mohli oboznámiť s bohatou expozíciou nálezov z doby rímskej a prezrieť si špeciálne výstavy skla, rímskych zbraní a vojenského výstroja.

Na záver tohto, už 16. medzinárodného stretnutia archeológov v Holandsku S. von Schnurbein a D. Breeze v mene všetkých účastníkov poďakovali prezidentke kongresu prof. W. Groenman-van Waateringovej, riaditeľovi ROB prof. W. J. H. Willemsovi a celému organizačnému štábu. Na usporiadanie ďalšieho kongresu v roku 1997 bola predložená len jedna kandidatúra - Rumunsko. Po pomerne obsiahlej diskusii bolo oficiálne pozvanie prostredníctvom N. Gudea a A. V. Mateia, prijaté. Účastníci by mali snemovať v meste Zalau v severozápadnej časti Rumunska. S oficiálnou ponukou zorganizovať ďalší Limes kongres v r. 1999 vo Veľkej Británii vystúpil B. Dobson z Durhamskej univerzity. Nasledovali ďalšie, zatiaľ nezáväzné ponuky - M. Gichona z Tel Avivu na usporiadanie snemu archeológov v Izraeli a T. Parkera z Univerzity of Carolina zrealizovať tento kongres v Jordánsku. Reálne bola zvažovaná eventualita usporiadať spoločný kongres v oboch naposledy menovaných krajinách. Hlasovanie účastníkov rozhodlo v prospech tejto alternatívy. M. Gichon a T. Parker sa preto podujali urýchlene zistiť možnosti separátneho, príp. spoločne usporiadaného kongresu v týchto krajinách.

Kongres v Holandsku bol výborne pripravený po organizačnej i odbornej stránke a pre mnohých účastníkov bol príležitosťou prezentovať predbežné výsledky výskumných projektov či výskumov. Skupina odborníkov zo Slovenska bola v histórii limitných kongresov zatiaľ najpočetnejšia. Prezentovala nové prekvapivé výsledky, ktoré v rámci štúdia doby rímskej slovenské badanie v posledných rokoch dosiahlo. Kolegovia z ostatných krajín, ktorí s uznaním ocenili výsledky pri riešení problematiky doby rímskej na Slovensku, dúfajú v hojnú účasť našich odborníkov na tomto vrcholnom svetovom fóre o problematike hraníc Rímskeho impéria aj v budúcnosti.

Kristián Elschek - Vladimír Varsík

Konferencia "Das Karpatenbecken und die Osteuropäischen Steppe"

Začiatkom novembra 1995 sa v Mogilanoch neďaleko Krakova uskutočnila medzinárodná vedecká konferencia, venovaná otázkam pohybu východných nomádov na západ a kultúrnym interakciám západ - východ v období medzi rokmi 3000 až 500 pred n. l. Toto podujatie zorganizovala Südosteuropa-Gesellschaft v úzkej spolupráci s Poľskou akadémiou vied. Vedeckým garantom za nemeckú stranu

bol prof. dr. Bernhard Hänsel z Freie Universität Berlin a za poľskú stranu prof. dr. Jan Machnik z Krakova. Akú vážnosť malo podujatie dokladá skutočnosť, že sa celého rokovania konferencie zúčastnil prezident Südosteuropa-Gesellschaft a dlhoročný poslanec nemeckého parlamentu dr. W. Althammer, ktorý tiež predniesol úvodný prejav. Konferencie sa zúčastnilo päťdesiat odborníkov z ôsmich stredoeurópskych

a východoeurópskych krajín. Boli to archeológovia z Nemecka, Poľska, Slovenska, Maďarska, Bulharska, a v nezvyčajne veľkom počte aj kolegovia z Ukrajiny, Moldavska a Ruska. Súčasťou konferencie bola aj prehliadka Krakova, jeho kultúrnych a historických zaujímavostí, návšteva múzea, prijatie u prezidenta Poľskej akadémie vied a jednoduchá exkurzia do poľských Tatier.

V úvodnom referáte upozornil B. Hänsel na hlavné smery vtedajšieho historického vývoja a podčiarkol aktuálnosť riešených otázok. Zdôraznil odlišný hospodársky, spoločenský a historický vývoj stepných nomádskych komunit od usadlého spôsobu života domáceho obyvateľstva Karpatskej kotliny. V historickej retrospektíve poukázal na ničivé nájazdy a prenikanie východných etníc od čias Tatárov cez starých Maďarov, Bulharov, Avarov, Húnov, Skýtov, Sarmatov a Kimmerov. Predchádzajúce staršie etnické pohyby určite tiež existovali, sú však, žiaľ, anonymné. Sú dokázateľné len interpretáciou archeologických prameňov. B. Hänsel sa zamýšľal aj nad príčinami týchto pohybov. Niektoré z príčin sú zjavné, iné ostávajú len v oblasti hypotéz. Jedným z dôvodov migrácie z východu na západ bola zrejme istá geografická podobnosť niektorých častí Karpatskej kotliny s východnými stepnými oblasťami. Ďalšími dôvodmi etnických posunov mohli byť klimatické zmeny či tlak expanzívnych susedov. Limitujúcim faktorom etnických posunov bolo využitie koňa v oblasti transportu. Druhým vstupným referátom bol príspevok V. M. Massona so St. Peterburgu. Zdôraznil v ňom, že tie praveké kultúry, ktoré mali čulé kontakty so susedmi, sa rozvíjali rýchlejšie, zatiaľ čo izolované spoločnosti stagnovali. Pre stepné kultúry boli dôležité tri faktory - dobytkárstvo a chov koňa, metalurgia a tzv. stepný spôsob života.

Pravekému životnému prostrediu a paleoklimatickým zmenám v Európe od konca poslednej doby poľadovej až do polovice 1. tisícročia pred n. l. sa venovala H. Todorova zo Sofie. Prezentovala niektoré aktuálne celosvetové výsledky paleoklimatických meraní a porovnávala ich s výsledkami archeologického výskumu na polykultúrnej lokalite Durankulak na bulharskom pobreží Čierneho mora. Otázkami pravekej klímy, vodného režimu a vegetácie vo vzťahu k charakteru osídlenia Veľkej maďarskej nížiny v 2. a 1. tisícročí pred n. l. sa zapodievala E. Jeremová z Budapešti. Na význam podnebia a klimatických zmien poukázal v krátkom, metodicky ladenom príspevku I. Motzenbacher z Berlína. Interdisciplinárny charakter mal aj referát, ktorý predniesol N. Benecke z Berlína. Porovnával chovné zvieratá z rôznych oblastí od neolitu až po polovicu 1. tisícročia pred n. l. Mimoriadnu pozornosť venoval v tejto súvislosti otázkam fyzického habitu koňa.

Ďalšie referáty, ktoré na konferencii odzneli, boli zoradené chronologicky. P. Wechler z Berlína synchro-

nizoval aj pomocou početných ^{14}C dát karpatské a severopričernomorské neolitické kultúry. N. Kalicz z Budapešti prezentoval časté doklady kultúrnych kontaktov medzi Karpatskou kotlinou a východom v staršom eneolite. Podobnej problematike sa venoval aj H. Parzinger z Berlína, ktorý podal podrobnú koreláciu medzi archeologickými kultúrami na dolnom Dunaji a v severnej časti Pričernomorja. Čiastočne zhodnú tematiku, avšak vychádzajúc z analýzy medenej industrie, riešil aj V. Dergačev z Kišineva. Zákonitosti pohrebného ritu od západnej Európy až po Ural, ako sa odzrkadľujú v kostrových hrobách, ukázal v široko koncipovanom referáte A. Häusler z Berlína. Na podstatný rozdiel v neolitických a eneolitických interakciách poukázal v metodicky veľmi prínosnej prednáške J. Lichardus zo Saarbrückenu.

E. N. Černych z Moskvy predniesol referát, na ktorom sa podieľali aj E. K. Antipina a E. J. Lebedeva. Veľmi zaujímavá a názorne ukázal ekonomickú situáciu stepných kmeňov v eneolite i v dobe bronzovej. Východiskom mu bol objektívny stav poľnohospodárstva a metalurgie. Prezentácia metalurgického strediska Kargali ukázala, že všetky postupné kroky vedúce k výrobe kovových predmetov sa tu realizovali na jednom mieste. Bola to nielen ťažba rudy, ale aj metalurgia a kovolejárstvo. Otázke kultúry Suverova a východozápadným kontaktom sa venoval B. Govedarica, t. č. z Heidelbergu. Podrobnú analýzu fajansových perál a niektorých typov bronzovej industrie zo staršej doby bronzovej od Kaukazu až po Moravu podal S. Kadrow z Krakova. Problematike kultúry guľovitých amfor v oblastiach východne od súčasných poľských hraníc sa venovala M. Szmitová z Poznane. Výsledky spolupráce so slovenskou archeológiou od terénneho archeologického výskumu mohylníkov východoslovenských mohýl až po teoretické vyhodnotenie interakcií v eneolite prezentoval J. Machnik z Krakova.

Značná pozornosť sa venovala aj historickému úseku od strednej až po neskorú dobu bronzovú. Na takmer úplnú absenciu východných elementov v bronzovej industrii v strednej a v mladšej dobe bronzovej v severnej časti Karpatskej kotliny poukázal V. Furmánec. Východné a západné vplyvy v kultúrnom komplexe Noua-Sabatinovka analyzoval E. Sava z Kišineva. Význam východných impulzov pre vznik kultúrneho komplexu Noua-Sabatinovka-Coslogeni zdôraznil J. P. Gerškovič z Kyjeva. V širokých euroázijských súvislostiach sa známym pokladom bronzových predmetov z Borodina zaoberala E. Kaiserová z Berlína. Mimoriadne zaujímavému mohylníku z obce Gordejevka na južnom toku rieky Bug sa z rôznych pohľadov a s rôznou interpretáciou venovali vo svojich referátoch V. I. Kločko a S. S. Berezanskaja - obaja z Kyjeva. K západným vplyvom na belozerskú kultúru obrátil pozornosť V. V.

Otroščensko z Kyjeva a na podobné pôsobenie v období belogrudovskej a čiernoľskej kultúry poukázal I. Motzenbacher z Berlína.

Posledný blok referátov analyzoval historickú situáciu v závere doby bronzovej a v dobe železnej. S úvodným referátom tejto časti vystúpila G. I. Smirnova. Zdôraznila nielen tzv. trácko-kimerské pamiatky v holihradskej kultúre, ale snažila sa aj definovať najstaršie doklady skytskeho prenikania na západ. S novou koncepciou a s novou interpretáciou trácko-kimerských pamiatok vystúpila C. Metzner-Nebelsicková z Berlína. Naproti tomu S. V. Machortich z Kyjeva dokazoval, že Kimerovia v severnom Pričernomorí mali kontakty so stredoeurópskymi kultúrami popolnicových polí. Maďarská kultúrna skupina Mezőcsát bola doteraz známa prevažne z kostrových pohrebísk a súveké sídliská boli doteraz prakticky neznáme. S veľkým záujmom bol preto prijatý referát N. Kalicza z Budapešti a J. S. Koósovej z Miškovca, ktorý sa zaoberal novými sídliskovými nálezmi z tohto obdobia z lokality Mezőkevešd. Otázky skytskeho zvieracieho štýlu na západnej Ukrajine pertraktoval M. Bandrivskij z Lvova. Výhodnými vplyvmi v kultúre Vekezug sa zapodieval J. Chochorowski z Krakova. Podrobnú analýzu východných vplyvov do Panónie a do juhovýchod-

nej prialskej oblasti prezentovala B. Teržanová z Berlína.

Vďaka disciplinovanosti referentov, dobrej skladbe referátov a bezchybnej organizácii bol dostatočný priestor k otvorenej a veľmi hodnotnej diskusii. Túto skutočnosť v záverečnom hodnotení konferencie podčiarkol aj B. Hänsel. Ukázalo sa, že dokázal migrácie, interakcie, importy a pod. je v súčasnosti obrovský metodický problém. Cenným prínosom konferencie bola najmä tá skutočnosť, že sa v Krakove stretla početná skupina odborníkov z rôznych krajín, ktorí sa otázkam interakcií v období od roku 3000 až po rok 500 pred n. l. intenzívne venujú dlhé roky a z rôznych uhlov pohľadu. Pozitívom bola tiež hojná účasť moldavských, ruských a ukrajinských archeológov, príležitosť k diskusii s nimi a možnosť nadviazania osobných kontaktov, ktoré donedávna tak citeľne chýbali. Uskutočnená konferencia bola nepochybne veľmi významná a pre všetkých účastníkov užitočná. Pravda, jej vklad do poznávacieho procesu európskej archeológie bude možné hodnotiť až po vypublikovaní všetkých prednesených referátov. Nepochybujem o tom, že sa tak v naozaj krátkom čase stane.

Václav Furmánek

Kult Kraft Kosmos

Kult Kraft Kosmos - krátke expresívne pomenovanie mimoriadne zaujímavej medzinárodnej archeologickej expozície inštalovanej v Štátnom historickom múzeu v Štokholme. Vernisáž výstavy za účasti švédskeho kráľa Carla XVI. Gustafa a jeho manželky kráľovnej Silvie, veľvyslancov Dánska, Českej republiky, Maďarska a Slovenska, predstaviteľov švédskeho hospodárskeho, politického a spoločenského života a archeológov z Dánska, Českej republiky, Maďarska, Slovenska a Švédska sa uskutočnila vo štvrtok 21. marca 1996 v Barokovej sále Štátneho historického múzea v Štokholme. Súčasťou slávnostného otvorenia výstavy bol aj bohatý kultúrny program, na ktorom participovali umelci z krajín zúčastnených na výstave.

Expozícia, ktorej umelecké stvárnenie realizoval švédsky architekt Jan Polašek, prezentuje symboliku doby bronzovej v Škandinávii a v strednej Európe. Exponáty boli inštalované v piatich tematických celkoch: špirála; kôň a voz; vták; ruka; sila, bohatstvo, luxus. Boli to tie prvky, v ktorých sa v materiálnej kultúre odrážali kultové a náboženské predstavy vtedajšej spoločnosti. Keramika a bronzové predmety zo Slovenska boli zastúpené vo všetkých častiach expozície. Švédska verejnosť tak mala možnosť oboznámiť

sa s dokonalým remeselným majstrovstvom a invenciou remeselníkov tých archeologických kultúr, ktoré v dobe bronzovej osídlili územie dnešného Slovenska. Boli vystavené drôtené šperky z hromadného nálezu bronzových predmetov z neskej doby bronzovej z Očovej, nádoby otomanskej kultúry z Košíc-Barce a z pohrebiska v Strede nad Bodrogom, model kultového hlineného vozíka z Nižnej Myšle, dve kolesovité ihlice z pohrebiska mohylovej kultúry v Nových Zámkoch, ktoré sú pregnantným dokladom kontaktov Karpatskej kotliny so stredným Nemec- kom, bronzová ružicová spona z pokladu z mladšej doby bronzovej v Krásnej Hôrke-Medvedzom, kultová keramika z halštatského mohylníka v Dunajskej Lužnej-Nových Košariskách, keramický servis na pitie z mohýl v Dolných Janíkoch, hromadný nález bronzových predmetov z mladšej doby bronzovej zo zvolenského Pustého hradu. Dominantné postavenie majú v expozícii dve drôtené figuríny, ktoré na základe nálezov z kniežacích mohýl čakanskej a velatickej kultúry na juhozápadnom Slovensku prezentujú honosný kroj a výzbroj vtedajšej vládnucej spoločenskej vrstvy. Ideovým autorom týchto rekonštrukcií bol J. Paulík, ktorý na základe archeologického materiálu a nálezových súvislostí z Dedinky, Čaky, Lúčok a Veľ-

kých Ripnians, navrhol tieto pôsobivé postavy.

V súvislosti s otvorením výstavy sa v Štátnom historickom múzeu uskutočnilo dvojdnové medzinárodné sympóziu "Central Europe and South Scandinavien in the Bronze Age". Riešili sa na ňom otázky interakcií európskych archeologických kultúr a kultúrnych komplexov doby bronzovej, problémy metalurgie, tezaurácie, chronológie a synchronizácie. O kontaktoch Karpatskej kotliny a Škandinávie v staršej dobe bronzovej hovoril T. Kovács. Vzťahy Podunajska a Potisia na strane jednej a severských oblastí na strane druhej prezentoval na základe rozboru zlatých predmetov z mladšej a neskorej doby bronzovej T. Kemenczei. E. Studeníková ukázala materiál a nálezové súvislosti z bohatých mohýl kalenderberskej kultúry na juhozápadnom Slovensku. Vychádzajúc z analýzy bronzových záveskov z doby bronzovej v Karpatskej kotline, dokazoval V. Furmánek kultúrne prúdenie z východného Stredomoria na sever. J. Bartík prehľadne zhrnul stav výskumu o bronzovej metalurgii maďarovskej kultúry. J. Jensen z Dánska rozoberal obdobie prelomu doby bronzovej a doby železnej na severe Európy. Otázkam interpretácie dôvodov tezaurácie bronzových

depotov na Slovensku sa venovala M. Novotná. V. Klontz-Jaklová pripravila referát o datovaní známeho českého bronzového pokladu zo Svijan, ktorý je na výstave prezentovaný. Bronzové predmety z moravských depotov, ktoré majú vzťah k severnej Európe, analyzoval M. Salaš. V rámci poslednej prednášky predviedol riaditeľ historického múzea v Štokholme U. E. Hagberg nový unikátny nález bronzových štítov z lokality Fröslunda.

Sympózia sa zúčastnilo takmer 50 archeológov a hostí z piatich európskych krajín, ktoré participovali na výstave Kult Kraft Kosmos. Všetky prednesené referáty boli sledované s veľkou pozornosťou a mali odozvu aj v bohatej diskusii. Prezentácia nových myšlienok a nálezov bola nepochybne podstatným impulzom rozhodnutia, že referáty, aj keď sa o tom pôvodne neuvažovalo, budú publikované.

Výstava a vedecká konferencia v Štokholme boli ďalšími mimoriadne vydarenými podujatiami celoeurópskej kampane "Doba bronzová - prvý zlatý vek Európy". Je potešiteľné, že na týchto akciách má slovenská archeológia nezastupiteľné miesto a významné postavenie.

Václav Furmánek

Novotný, B.: Slovom a mečom. Slovensko v dobe rímskej. Vydavateľstvo Matice slovenskej. Martin 1995, 152 s., početné nečíslované kreslené obrázky, 18 farebných ilustrácií, vrátane fotografií na prednej a zadnej strane obálky, slovenské, nemecké a anglické resumé.

Vydavateľstvo Matice slovenskej vo svojej ponuke charakterizuje dielo ako voľné pokračovanie Svedectva predkov z pera M. Novotnej. Adresované je predovšetkým vysokoškolským študentom humanitného smeru, učiteľom dejepisu stredných a vysokých škôl, ale aj širokému okruhu záujemcov o archeológiu a históriu. Ako prezrádza podtitul práce, ambíciou autora bolo napísať dejiny osídlenia územia dnešného Slovenska v dobe rímskej.

Titul i podtitul recenzovaného diela zároveň naznačujú programovú ambivalenciu autorského zámeru. Kým hlavný názov práce sľubuje predovšetkým určitý esejistický ponor do významného obdobia dejín, podtitul naznačuje splnenie očakávaní charakteristických pre literatúru faktu. Už v úvode možno konštatovať, že autor čitateľa v tomto smere neskľame, že pomerne úspešne osciluje medzi oboma programovými zámermi či literárnymi žánrami. Takáto štruktúra diela je nesporne veľmi náročná a môže sa k nej odhodlať iba autor s veľkými skúsenosťami. B. Novotný nimi nepochybne disponuje. Nie je totiž jednoduché úspešne prepojiť úvahy o významnej epoche dejín ľudstva, o jej hlavných udalostiach, s ich zrkadlením v konkrétnych archeologických pamiatkach a nálezoch zo Slovenska.

Názov, konotujúci kultúrne a vojenské aktivity Ríma i barbarov, vzbudzuje v čitateľovi nádej získania komplexného pohľadu na významné obdobie svetových i našich dejín a zároveň podnecuje úvahy nad prínosom antiky k súčasnému univerzalizmu Európy. Podtitul však limituje nielen konkrétny časový a územný rámec, ale určuje aj jeho obsah. Práve tento vecný obsah práce sa stal pre mňa impulzom k jej recenzovaniu v odbornom časopise. Prirodzene, dôležitú úlohu tu zohrala aj okolnosť, že bádanie o dobe rímskej vyplní väčšiu časť môjho doterajšieho života.

Už letné prelistovanie recenzovanej práce napovedá, že autor zhromažďoval k nej stavebný materiál dlhé roky, že to robil s vášňou a že k jej koncipovaniu pristúpil vybavený skúsenosťami z encyklopedickej tvorby. Skutočnosť, že výskum doby rímskej nikdy nebol hlavnou doménou jeho bádateľského záujmu, znamenala pre neho súčasne výhodu, ale aj nevýhodu. Výhoda spočíva v nadhľade a v istom odstupe od spracováanej látky, určitá nevýhoda zasa väzí v neznalosti dôležitých detailov a v nebezpečenstve nepochopenia vnútorných zákonitostí sledovaného obdobia. Pre autora, ktorý sa nechá zlákať pokušením preverovať platnosť známej "ševcovskej" skúsenosti, prináša zvolená cesta, ako uvidíme ďalej, aj určité úskalía a riziká.

K zvládnutiu enormného množstva historických a archeologických faktov si autor zvolil netradičnú štruktúru. Po široko koncipovanom úvodnom začlenení dejín územia Slovenska do celkového obrazu vývoja Rímskej ríše (kapitoly: Predohra prvá; Predohra druhá), v prvej časti cieľavedome zaostreje svoju pozornosť na kľúčové udalosti a fenomény histórie nášho územia v rámci stredného Podunajska (kapitoly: Vanniovo kráľovstvo; Niet mieru na hranici; Obchodník z Boldogu; Cesta zvaná Jantárová; Markomanské vojny; O zázračnom blesku a nemenej zázračnom daždi; VICTORIAE AVGVSTORVM a nápis zo Zany). Ďalšie

kapitoly venuje životu a dielu Marca Aurelia i jeho nástupcov (Cisársky purpur a jeho rub), náboženstvu Rimanov i Germánov (Bohovia, bôžikovia a modly; Te Deum laudamus) a vojensko-politickej situácii na strednom Dunaji v 3. a 4. stor. (Dve storočia bojov a kríz). Nasledujú kapitoly o rímskom vojsku a germánskych bojovníkoch (Sokovia v boji), o pohrebnom rite Rimanov i Germánov (Smrť a život; Hroby kráľovskej dynastie; Bohatstvo východu), o živote v osadách Germánov na Slovensku (Všedný deň). Zaoberá sa hospodárskymi aktivitami germánskeho obyvateľstva (Remeslo, obchod a výmena), v ucelenom bloku načrtáva všeobecnú charakteristiku i slovenské špecifiká severopánskeho limitu a jeho predpolia (Rímsky limes a jeho predpolie), ako aj postavenia jednotlivých lokalít v ňom (Gerulata; Iža-Leányvár, Bratislava). Približuje čitateľovi slovenské nálezišká s rímskymi stavbami (Stupava; Bratislava-Dúbravka; Cífer-Pác; Milanovce). Iba v krátkej kapitole (Aj na severe je rušno) sa stručne dotýka vývoja v hornatých oblastiach Slovenska. Záverečnú kapitolu (Nokturno i rekviem) venuje epilógu doby rímskej - sfahovaniu národov.

Charakteristickým znakom zvolenej štruktúry diela je bipolarita všeobecného a konkrétneho, s ktorou súvisí aj nerovnomerný rytmus výkladu spracováanej látky. Táto bipolarita obsahu i spôsobu jeho prezentácie (popretkávanie rôznymi exkurzmi a úvahami) môže byť pre jedného čitateľa vítaná, iný ju však môže vnímať ako spomaľujúci faktor plynulého výkladu doby rímskej na Slovensku. Pravdaže, inak číta knihu špecialista, inak poučený laik. Napriek tomu sa nemôžem ubrániť dojmu, že len niektoré exkurzy znamenajú oživenie textu, iné určite pôsobia ako rozvážne odbočenia. Všeobecné kapitoly či pasáže s faktami a poznatkami učebnicového rázu sa striedajú s "bodovo" zameranými kapitolami, prinášajúcimi v utriedenej podobe aplikáciu týchto poznatkov v kontexte archeologických prameňov z územia dnešného Slovenska. Autor tu mal uľahčenú prácu, ak berieme do úvahy, že k dispozícii sú obsiahle diela všestranne hodnotiace antické historické pramene (práce O. Pelikána, J. Dobíša, A. Mócsyho i ďalších) a moderná nemecká príručka "Die Germanen" (1, 2. Berlín 1976, 1983). Solídnu bázu tvorí aj existencia početných materiálových archeologických prác, predbežných správ, hodnotení väčšiny dôležitých nálezísk na Slovensku, ako aj encyklopedických hesiel o nich. Jednotlivé kapitoly recenzovanej práce nie sú symetrické. Ich rozsah a prepracovanosť závisia od váhy, ktorú im autor prikladal. Miestami čitateľ eviduje snahu o všestrannú registráciu a výklad faktov, inde je zas zreteľný príklon k "dvořákovskému" prístupu ponímania archeologických nálezov.

Bolo by azda prospelo, vzhľadom na hlavného adresáta práce, určité členenie kapitol medzititulkami. Sledovanie niektorých udalostí či javov sa v knihe tohto druhu zákonite "po špirále" opakuje, ale malo by sa obmedzovať na minimum.

Konečným výsledkom ambivalentného programového zacielenia sotva môže byť všestranne vyvážený, dokonalý obraz súčasného poznania doby rímskej na Slovensku. V predloženej podobe sa stáva skôr mozaikou, v ktorej sú použité kamienky rôznej kvality. Načrtnúť obraz plynulého toku dejín Slovenska v dobe rímskej, s presným zmapovaním jeho všetkých dosiaľ známych "prítokov", je úloha nemiernu náročná a dnes sa už vymyká silám jednotlivca.

Čitateľ iste rozpozná hĺbky i plytčiny autorovho pokusu. Nepochybne ocení veľkosť záberu práce, schopnosť autora vidieť v širokom historickom kontexte, jeho pokusy o hlbavý prístup k osudom ľudí i územia, ako aj snahu predkladať niektoré fakty takmer s encyklopedickou všestrannosťou a dôkladnosťou.

Primárnou úlohou recenzenta-špecialistu však nie je hodnotiť literárne kvality diela, ale skôr posúdiť jeho odbornú prínosnosť a odhaľovať slabiny práce. V knihe, určenej širšiemu čitateľskému okruhu, si musí predovšetkým všimnúť to, v čom sú rozpory s objektívnym poznaním, resp. nedostatky, ktoré by mohli jej neinformovanému užívateľovi alebo aj s detailmi neoboznámenému odborníkovi poľahky uniknúť, príp. ho dezorientovať.

Skutočnosť, že každá archeologická publikácia môže byť v dobe jej vyjdenia v určitom smere už zastaralá, je notoricky známa. Ak mám z tohto aspektu posúdiť recenzovanú prácu, môžem konštatovať, že v podstate prezentuje stav poznania o dobe rímskej na Slovensku zhruba spred jedného desaťročia. Nie je to výtčika, je to konštatovanie. Autor na viacerých miestach nadhadzuje dnes v podstate opustenú hypotézu, že určitá časť juhozápadného Slovenska (nemá iste na mysli iba pravobrežné predmestie Bratislavy) mohla byť integrálnou súčasťou Rímskej ríše (napr. s. 22). Len v minimálnej miere vníma význam nových poznatkov o rímskych stavbách v predpolí severopanónskeho limitu v kontexte s objavmi rímskych pochodových táborov v Dolnom Rakúsku, na južnej Morave i na Slovensku. Domnievam sa, že najvýznamnejším výsledkom nášho bádania o dobe rímskej v posledných rokoch je ujasnenie postavenia juhozápadného Slovenska v danom období, čím sa od viacerých doterajších hypotéz definitívne odstúpilo. B. Novotný nezaujal stanovisko k problému limitu na Malom Dunaji, ktorý objavy germánskych sídlisk na Žitnom ostrove, najmä zásluhou výskumov V. Varsika v Čalove-Veľkom Mederi, posunul do úplne nového svetla. Na periférii záujmu autora zostali, žiaľ, aj významné objavy K. Pietu na severnom Slovensku, ako aj dôležité výskumy na východe Slovenska. Rozpoznanie a vymedzenie novej severokarpatskej kultúrnej skupiny mladšej doby rímskej a začiatku sfahovania národov na tomto území autor vôbec nezaregistroval.

Na inom mieste (s. 27) sa však prejavil ako prognostik: "V okolí lže v komárňanskej oblasti a pri ústí Hrona sa pri leteckej prospekcii zistila existencia až piatich pochodových táborov." Zatiaľ pri ústí Hrona rímske poľné tábory neboli zistené, ale v budúcnosti možno tu ich objavenie skutočne predpokladať.

Je známe, že pohľad rôznych bádateľov na mnohé fakty a problémy môže byť odlišný. Všimnem si predovšetkým tie skutočnosti, pri ktorých sa bádanie v názoroch na ne nerozháda, ktoré však autor podáva odlišne, a tie, pri ktorých sa rozchádza sám so sebou.

Neviem, kde urobil B. Novotný objav, že výrok "Varus, Varus, vráť mi moje légie!", volal márne a zúfalo vraj Tiberius (s. 10). Ešte z hodiny dejepisu v sekunde si spomínam, v zhode s informáciou Suetonia (Životopis božského Augusta 23,2), že tieto slová vyriekol údajne Augustus, keď sa r. 9 po Kr. dozvedel o zničení troch elitných légii v Teutoburskom lese. Na s. 22 autor uvažuje, že obchodník z Boldogu Quintus Atilius Primus "zomrel niekedy v prvej polovici 2. stor.", na inom mieste (s. 24) však píše: "do čias Fláviocov patrí aj rímska náhrobná stéla s nápisom z Boldogu". Zdo-

razňuje, že ide o najstaršiu rímsku kamenársku pamiatku nájdenú na našom území (s. 22). Podľa môjho názoru mal predovšetkým vyzdvihnúť skutočnosť, že ide o najstarší latinkou písaný text (ak nerátame nápisy na keltských minciach a črepoch) na Slovensku. Bolo by vhodné uviesť aj preklad slova negotiator, ak už považuje za nutné prekladať regnum Vannianum a množstvo iných termínov.

Rozpornosť nachádzame v životopisných údajoch Klau-dia Ptolemaia. Najskôr B. Novotný uvádza (s. 24): "Z rovnakých prameňov vychádzal v 2. polovici 1. stor. (sic!) aj geograf staroveku, alexandrijský rodák Ptolemaios", na s. 33 je však pri tomto geografovi životopisný údaj "(okolo 90 až 168 po Kr.)", napokon v prehľade antických autorov na s. 146 nachádzame pri tomto mene zasa iné dáta "(asi 100-170 po Kr.)". Je známe, že rôzne pramene uvádzajú pre tohto antického autora rozdielne životopisné údaje (najčastejšie r. 83-161 po Kr.), domnievam sa však, že v rámci jednej publikácie by sa mal autor rozhodnúť pre najpravdepodobnejší údaj a držať sa ho. Inak čitateľa mátie.

V kapitole "Cesta zvaná Jantárová" B. Novotný píše: "Starobylý názov, spomínaný už antickými autormi..." (s. 23). Táto informácia určite neobstojí. Plinius starší (Naturalis historia 37, 45) píše o jantáre dosť podrobne, ale názov Jantárová cesta neuvádza. Nie je mi tiež známe, že by ho poznali iní antickí autori.

Na s. 34 je zmätená informácia, že bol "Marcus Valerius Maximianus tým plukovníkom 2. pomocnej légie ležiacej v Brigetiu a legátom sesterskej II. pomocnej légie z Aquinca". Na nasledujúcej 35 strane zase do očí bije neúplný preklad tej pasáže zanského nápisu, ktorá sa viaže práve k Laugariciu "... medzi bývalých prestorov (preklep: správne prétorov) a čoskoro nato veliteľovi I. Pomocnej légie, veliacemu osobitným oddielom prezimujúcim v Laugaricione..." (v origináli stojí: ...legato legionis I. Adiutricis item legato legionis II. Adiutricis praeposito vexillationem Levgaricione hiemantium...); v ďalšom životopisnom komentári už tento údaj nechýba, a práve to môže čitateľa dezorientovať.

Čitateľ bude mať iste problémy aj s pochopením informácie o situácii po Commodovom mieri. Aby nevzniklo podozrenie o vytrhávaní z kontextu, odcitujem celú pasáž: "Zdanlivo dosť, dilemma však väzí v tom, že uvoľnil (Commodus) predtým dobyté územie pripravené otcom na pacifikovanie a obmedzil sa iba na udržanie pohraničného pásma s vojenskými stanicami budovanými ešte v období pokoja. K nim patrili podľa archeologických svedectiev okrem Devína a Leányváru tiež Stupava, moravský Mušov a rakúsky Oberleiserberg" (s. 40). Niet pochýb, že k pohraničným rímskym pozíciám patrili Devín a Leányvár. Všetky ostatné však boli hlboko v predpolí hraničného pásma.

Na s. 42 sa píše: "Istotne nie je náhodné, že obidve náleziská sošiek Merkúra z germánskeho prostredia na Slovensku ležia na Považí, a teda na obchodnej trase prvoradého významu, na Jantárovej ceste". K tomu možno uviesť, že ide len o jedno nálezisko plastiky Merkúra na Považí - Krakovany-Stráže, druhé - Ivanka pri Dunaji má svoje zemepisné určenie už v názve. Nálezisko "kahanca z Pohronskeho Ruskova s erotickým motívom" (s. 110) je neisté. Pravdepodobné je iba, že pochádza z Pohronia (T. Kolník, *Skvosty antiky na Slovensku*, Bratislava 1979, 107, obr. 31). Uvádzanie dnešných názvov pri menách antických miest je funkčné a chvályhodné, nemalo by však byť zavádzajúce: Aquincum

rozhodne nemožno lokalizovať do Budapešti-Tabánu (s. 115), ležiaceho na severovýchodnom úpätí Gellérthe-gyu, ale o pár kilometrov severnejšie. Vo vete "Oproti strnulo pôsobiacemu Merkúrovi a obidvoch Viktórii na prilbe z Gerulaty..." (s. 43) ide nepochybne o zámenu s Marsom. Nesprávny je aj údaj o rituálnom hrobe na sídlisku v Ondrochove-Lípovej, kde v "exploatačnej jame boli dva rituálne hroby, jeden z nich skrýval dvoch mladých opačne orientovaných jedincov" (s. 46). Tento hrob bol v skutočnosti v Štúrove (T. Kolník, *Archeol. Rozhl.* 1962, 375, 391). Vyobrazenie Satyra na zlomku bronzovej nádoby zo Sládkovičova nie je ryté, ako sa uvádza na s. 46, ale je stvárnené nízkym reliéfom (T. Kolník, *Römerzeitliche Gräberfelder...* 1980, 153, tab. CLVI: 69e). Človek nevychádza z údivu nad autorovou informáciou: "pôvodne keltské obyvateľstvo (Ilýri)" (s. 63) alebo nad vetou "Na vznietenie hranice vkladali medzi drevá mach (Abrahám)" (s. 69). Ak autor prevzal údaj o náleze machu na pohrebisku v Abraháme, mal si potom všimnúť, že sa tu našiel v kostrovom hrobe (Kolník, T.: *Römerzeitliche Gräberfelder in der Slowakei*, Bratislava 1980, 50-51). Ak by si to aj nebol všimol, malo mu byť jasné, že ani výskyt machu v žiarovom hrobe nemôže svedčiť o jeho použití na hranici. Napokon by mohol vedieť, že mach je podstatne nevhodnejšou horľavinou ako suchá tráva alebo slama. V kapitole o Stupave (s. 122) veta: "Tak budova považovaná za vrátnicu je s najväčšou pravdepodobnosťou sýpkou (horeum - správne horreum)..." vzbudzuje dojem, že ide o autorov objav. Nepovažujem takéto konštatovanie za korektné, pretože V. Ondrouch vyslovil predpoklad o strážnici alebo colnom domčeku iba na základe torza stavby ležiacej extra muros. Výskum J. Hečkovskej v r. 1975 priniesol objav pravdepodobne iného objektu - jednoznačne interpretovateľného, aj interpretovaného ako horreum (J. Hečková, *Archeol. Rozhl.* 1986, 386). Pri líčení situácie za Valentiniána I. autor píše, že "staví sa aj v Stupave" (s. 53), ale v kapitole o Stupave (s. 123) zasa uvádza že, "Pre jestvovanie stupavskej stanice... pre 4. stor. nejestvujú presvedčivé dôkazy". Za nepatričnú považujem dedukciu o "medvedej labe" v žiarovom hrobe v Kostolnej pri Dunaji (s. 71). Oveľa pravdepodobnejšie je, že nález pazúrov medveďa medzi zvyškami pohrebnej hranice svedčí o položení mŕtveho - významnej osoby pri kremácii na kožušinu z medveďa.

Pri opise chrámu z Gerulaty autor uvádza, že tento mal podľa zachovaného nápisu "stĺporadie (peristyl)" (s. 100). Predmetný nápis ale jednoznačne hovorí, že Claudius Maronius Licus dal vystavať a vyzdobíť svätyňu s portikovým stĺporadím ("...aedem cum suis ornamentis et porticu..." - R. Hošek: *Tituli latini Pannoniae*, Praha 1984, 42-47).

O zlatom prstene s nápisom INNOCI raz nachádzame informáciu, že sa našiel v Iži (s. 121), o pár strán ďalej (s. 129) sa však správne dočítame, že patrí medzi nálezy z Cífera-Páca. Čo si však s takýmito údajmi počne laický čitateľ? Objektívnemu stavu nálezov nezodpovedá tvrdenie (s. 113), že "Plechové nádoby ustupujú masívnym". V skutočnosti to bolo práve naopak: plechový tovar postupne vytlačal masívne liate nádoby. Skresľujúce je aj konštatovanie, že mortáriá "V germánskych sídliskách na juhozápadnom Slovensku sa objavujú iba v obmedzenom množstve..." (s. 110). Iste, všetko sa objavuje iba v obmedzenom množstve; faktom však je, že zlomky mortárií patria v mladšej dobe rímskej k najčastejším keramickým importom a že dokonca poznáme barbarské napodobneniny týchto nádob.

Predsadením opisu druhého hrobu z Krakovian-Stráží na začiatok kapitoly, nadnesene nazvanej "Hroby kráľovskej dynastie" (s. 75-82), chcel autor u čitateľa pravdepodobne vzbudiť dramatické napätie. Vhodnejšie by však bolo pridržať sa prirodzenej postupnosti objavov troch hrobov v Krakovianoch-Strážach. Nielen čitateľ, ale aj sám autor tu stráca orientáciu. Na s. 80 píše: "Bohatý hrob veľmoža z r. 1933 nebol však prvým... hrobom..." a o päť riadkov ďalej pokračuje: "Už v júni 1939 bol totiž objavený, za okolností takmer rovnakých ako v zime 1939, bohatý hrob". Pri opise na prvom mieste uvádzaného hrobu tvrdí: "Hlinené nádoby, obvyklé v germánskych hrobách, chýbajú" (s. 78). Zrejme pozabudol, že na s. 76 uvádza z tohto hrobu "nezdobenú miskú (terra sigillata) kolkovanú majstrom rheinzabernských dielní (Regulinus)", ale ani si neuvedomil, že aj v ďalšom hrobe je hlinená nádoba - uvádza ju v texte (s. 80) i na obrázku (s. 81). Pozorný čitateľ si o spoľahlivosti autorových informácií nutne pomyslí svoje.

V závere kapitoly *Te Deum laudamus* (s. 50) prekladá B. Novotný názov chorálu, ktorý si zvolil za jej záhlavie, nepochopiteľne: "Teba Pane chválim". Nielen nábožný katolícky čitateľ, ale predpokladám, že každý priemerne vzdelaný človek na Slovensku vie, že *Deus* sa do slovenčiny prekladá ako *Boh*. Prvá veta slávneho chorálu, údajne prvý raz spievaného r. 378 pri krste sv. Augustína a autorsky pripísovaného sv. Ambróziovi, začína slovami: "Te Deum laudamus, Te Dominum confitemur."

Autor zrejme počíta aj s nevšímavosťou či zabudlivosťou čitateľa, ak napíše vetu: "Opätovne pripomeňme Tacitov údaj, že Kotíni boli poplatní tribútom železa Kvádum a Sarmatom" (s. 114), keď predtým tento nepochybne dôležitý fakt nikde nespomenul. Obávam sa, že takéto autorské nedôslednosti a "prešľapy" značne znižujú dôveru čitateľa a môžu viesť k spochybneniu aj pri korektné uvádzaných údajoch.

Pravdepodobne iba z koncepčno-štrukturálnych dôvodov sa autor vyhol kapitole o histórii bádania doby rímskej na Slovensku. Je to jeho nepochybne právo. Zaráža však, že aj na miestach, kde sa mu priam núkala dobrá príležitosť obohatiť text o informácie tohto druhu, činí tak výlučne iba pri dálnych objavoch nálezov (napr. Ostrovany, Cejkov) alebo pri prvopočiatoch bádania na jednotlivých významných lokalitách (napr. Stupava, Iža-Leányvár). Neanonymným údajom o objavoch a archeologických výskumoch v druhej polovici 20. stor. sa úzkostlivo vyhýba. Iste nebudem osihotený v názore, že čitateľa môže zaujímať, kto a kedy konkrétne realizoval výskumy, výsledky ktorých B. Novotný prezentuje. Jeho "blokádou" údajov o realizátoroch vykopávkov je obzvlášť kontrastná a nepochopiteľná, najmä v porovnaní so značne podrobnými informáciami o nálezoch a nálezoch, napr. z Ostrovian a Cejkova. Veď ak má byť pre čitateľa dôležité, že "chasník András Gagyáló strnulo stál v apríli 1855 nad hrbou zlata a drahých kameňov, na ktoré narazil pri kopaní jamy na zemiaky" a ako "nález poctivo odovzdal svojmu chleboďarcovi, gréckokatolíckemu farárovi Michalovi Szemberovi" (s. 89), predpokladám, že by ho rovnako mohlo zaujímať kto, a tiež čo v Ostrovianoch v minulých rokoch skúmal. Podobne by sa iste nevedel čitateľ rád dozvedieť aj mená realizátorov kľúčových výskumov, o ktoré sa B. Novotný pri mnohých svojich dedukciách opiera, príp. ktorým venuje aj samostatné kapitoly. Je nepochopiteľné, ak autor novšiu, a kvalitou získaných poznatkov zásadnú

etapu výskumov v Iži-Leányvári (s. 120) odbaví anonymným, a ešte aj nepresným a dezinformujúcim údajom "...a v r. 1992 (sic!) tu Archeologický ústav SAV v Nitre pristúpil k rozsiahlemu preskúmaniu lokality" (s. 120). Práve tu sa mu núkala výborná príležitosť aj literárne postihnúť dramatické peripetie okolo záchrany lokality pred hrozbou jej likvidácie pri výstavbe sústavy vodných diel na Dunaji, ale najmä ukázať, ako mladí archeológovia - autorovi žiaci J. Rajtár a K. Kuzmová, týmto výskumom významne posunuli bádanie o dobe rímskej na Slovensku k novým kvalitám.

Pri Cíferi-Páci (s. 127-129) sa už z nepochopiteľných (či pochopiteľných?) príčin neuvádza ani inštitúcia, ktorej pracovníci tu realizovali výskum. Autorovi zrejme uniklo aj to, že práve výsledky tohto výskumu významným spôsobom v európskej archeológii po prvýkrát upriamili pozornosť na problém rímsko-germánskej koexistencie v predpolí limitu a inšpirovali ku kladeniu nových výskumných otázok i aktivít v rade ďalších krajín.

NesPOCHYBŮJEM právo autora na zvolený prístup prezentovania výsledkov výskumu doby rímskej na Slovensku. Konštatujem iba, že je ochudobnením informačnej hodnoty poznatkov predkladaných čitateľovi. Domnievam sa zároveň, že tento prístup nesie v sebe aj známky ignorovania, ale tiež neúcty k práci kolegov, výsledky ktorých, vydolované dlhoročným pobytom v teréne, bohato, ale, žiaľ, väčšinou anonymne exploatuje. Naozaj si myslím, že tento problém má aj určitý etický a nezanedbateľný morálny rozmer. Niet pochyb, že v nedávnej minulosti sme si nadhodené súvislosti - zo známych dôvodov, nevelmi verejne všímali. Azda aj preto, že právo na oficiálny názor bolo zvyčajne v rukách toho, kto sa prehreškov dopúšťal. Viem, že to problém širší, ale v dobe, keď kritika stratila príchut' potenciálneho existenčného ohrozenia, treba ho v záujme "ekológie" bádania otvoriť a pertraktovať. Doterajšia ľahostajnosť viedla v archeológii v tomto smere k nezdravým javom.

Vezmime si príklad z každodenného života. Občan, rozhlasový poslucháč či televízny divák sa dennodenne stretáva s množstvom údajov o menách rôznych autorov, interpretov a ich najrozmanitejších spolupracovníkov - zrejme v záujme zachovania autorského práva. Preto sa nájstojčivo do popredia tlačí otázka: Ako je to vlastne s autorským právom, či aspoň s profesionálnou etikou archeológov? Nie som márnomyseľný, ale predsa: Máme, či musíme sa - a teraz to myslím celkom všeobecne - uspokojiť s daným stavom? Ak je prirodzeným právom tvorcov ilustrácií, že ich mená sa v publikáciách uvádzajú a ich autorské právo sa zachováva, nemalo by byť rovnako samozrejmé, že sa budú uvádzať aj mená autorov výskumov, resp. správ a publikácií o nich? Zvlášť povážlivá je táto skutočnosť vtedy, ak dochádza v práci k parafrázovaniu nielen celých odstavcov publikácií iných autorov, ale hlavne myšlienok zhrňujúcich výsledky neraz dlhoročných výskumov. Ak túto prirodzenú zásadu nerešpektujú tí, čo majú vedecky i morálne formovať odborný dorast, je tu navyše nebezpečenstvo nedobrého príkladu. Potom je už len krôčik k tomu, že sa bez uvedenia prameňa preberie v publikácii celá chronologická tabuľka, prípadne sa spoluautorstvo povýši dokonca na autorstvo.

Kto mal raz do činenia s tlačou publikácií, pochopí a odpustí, ak sa vo výslednej podobe knižky objaví aj niektoré chyby či preklepy. Preto sa do kníh zvyknú vkladať lístky s erratami. Ako hovorí slovenský básnik, dnes už takmer klasik V. Turčány "Errata, to sa neráta!" A keďže ta-

kýto lístok s erratami som v recenzovanom exemplári neobjavil (možno si ich má urobiť čitateľ sám a použiť na ne 4 voľné strany pre poznámky na konci knihy), musím na preklepy, ktoré som si povšimol, upozorniť. Na s. 23 je "hoci" namiesto správneho "hori"; na s. 39 je "Uia" - správne "Via"; na s. 35 je "prestorov" - správne "prétorov"; na s. 53 "Marcelimus" - správne "Marcellinus"; na s. 114 "Čerevníku" - správne "Červeníku"; na s. 120 je "Pococke" - správne "Pococke"; s. 125 v odvolávke (mimochodom výnimočnej) na vyobrazenie na s. 118 má byť správne 18; na s. 140 miesto "Liptová-Ondrochov" má správne byť "Lipová-Ondrochov", na s. 147 namiesto "MÓCZY" - správne má byť "MÓCSY", na s. 150 nesprávne "Erzeugnisse" - správne "Erzeugnisse". V obsahu miesto AVGVSTORRVM má byť AVGVSTORVM. Veselý lapsus calami, ale pre laického čitateľa dezinformujúci významový posun, sa podaril na s. 111, kde "misky z modrastého skla" sa zmenili na "misky z modranského skla". Pri korektúrach azda bolo možné takýto lapsus ustrážiť, rovnako aj výpadok slova na s. 127-128 vo vete "Dost na to, aby sa jej obyvatelia cítili" (asi chýba slovo "bezpeční") "dost na to, aby mohli ťažiť...". Niekoľko slov vypadlo aj v úvodnej vete k Bratislave-Devínu (s. 126): "Skálne bralo nad sútoka Devínom či Devínskou kobyľou...". Laickému čitateľovi môže robiť problém aj "štvorcový múr, ktorý obkolesoval rad vnútorných stavieb" v Stupave (s. 122). Podobne aj veta "Dnešný výzor reštaurovaného objektu má štvorcovitý pôdorys..." pri charakteristike Iže-Leányváru (s. 120).

Iste ani sám autor nedokáže vysvetliť, ako sa mohlo stať, že na s. 105 pri zmienke o solidoch z Bine "razených za éry Honoria a Arcadia" uviedol týchto ako "synov Constantina I. Veľkého", a nie ako synov Theodosia I. Že pri "Valentinianovi (425-453)" vypadlo jeho bližšie určenie "III.", je popritom už iba maličkosť. Rozpaky u čitateľa nepochybne vyvolá aj veta na s. 127 "Že tu (v Bratislave-Dúbravke) germánske a včasnolovanské obyvateľstvo bezprostredne pôsobilo, vidno zo starších (1. stor.) nálezov, datovaných do 3. až 7. stor."

Už aj vzhľadom na to, že práca vyšla vo vydavateľstve Matice slovenskej, rušivo pôsobia najmä bohemizmy, ktoré však treba pripísať na konto jazykovej redaktorky: na s. 19 "klientelného" namiesto správne "klientskeho", "Bagdád" (s. 82), "společenskému" (s. 68) "dochovanou stavbou" (s. 115). Nemožno prijať ani v slovenčine nezvykle pôsobiace a nesprávne spojenie "na strednom Podunajsku" (s. 143, 144, 146). Slovo "z mŕtvychvstanie" (s. 148) sa píše v slovenčine spolu; zaráža aj ypsilonka v slove "anonimita" (s. 66). Slovenskému čitateľovi ako nepatričné znejú aj expresívne "klepetá armád" (s. 9) alebo väzba "účasť na Jantárovéj ceste" (s. 128). V exkurze o diatretovej skle (s. 111) škripe informácia: "motív... vystrúhaný a vybrúsený z hrubej steny nádoby...". Slovenčina pozná strúhanie z dreva a iných mäkkších materiálov. Terminologická neujasnenosť prezrádza kategória "votívne hroby" (s. 119). Toreutika nie sú výrobky, či predmety, ale umelecká technológia spracovania kovu (s. 148; podobne i v nemeckom resumé - s. 150).

Značným úskalím v prácach dotýkajúcich sa antiky je slovenská transkripcia a skloňovanie latinských a gréckych mien. Žiaľ, jazyková norma v slovenčine je silne rozkolísaná, takže niet záväzných pravidiel, ktoré by všetci rešpektovali. V podstate sa uplatňujú dve zásady. Podľa prvej častejšie používané a známejšie mená (napr. Panónia, Merkúr, Traján, Markus Aurélius a pod.) možno písať a skloňovať

v slovakizovanej podobe, ostatné možno uvádzať v pôvodnej forme. Táto zásada rámcovo platí predovšetkým pre beletriu a populárno-vedeckú spisbu. V odbornej literatúre (sem patrí aj archeologická) by sa podľa druhej platnej zásady mala uplatňovať transkripcia i deklinácia v klasickej podobe. Autor posudzovanej práce sa s týmto problémom vyrovnal v podstate úspešne. Aj v tomto smere sa snažil svoje dielo priradiť k odbornej spisbe. Napriek tomu sa mu nepodarilo celkom vyhnúť nedôslednostiam: na tej istej strane (s. 41) uvádza zaužívaný slovakizovaný spôsob skloňovania "Jupitera" i klasickú, korektnú formu skloňovania "Jovovi". O pár strán ďalej (s. 46) hovorí o "gréckom Diovi", ale o "rímskom Jupiterovi". Na s. 41 skratka dedikácie I. O. M. je omylom uvedená ako J. O. M. Autor sa rozpakuje použiť slovakizovanú podobu mien Traján, Markus Aurelius (dôsledne užíva Traian a Marcus Aurélius, ale pripúšťa "Merkúra" (s. 42), "Viktóriu" (s. 41), "Bakcha" (s. 45), skloňuje "s" "Marsom" (s. 43), ale aj "Attida" (s. 45, 68), "Valentov" (s. 13) a pod. Píše "Valentinian I." (s. 53, 144) - dôsledne s krátkym "a", hoci korektné by bolo používať Valentinianus, skloňuje "Septima Severa" (s. 51 - správne Septimia Severa), ďalej "Silénom" (s. 45), "Cannanefátov" (s. 68), "Macrina" (s. 51), ale v iných prípadoch úzkostlivo dodržiava aj pri deklinácii krátku podobu mien, napr. Cannanefátov (s. 118). V jednej vete používa skloňovanie "skyfosov a kantarov" (s. 71). Na s. 19 a 114 píše bol "centuriom" (v slovakizovanej podobe by malo byť "centúriom"), ale inde (s. 68) uvádza "centuriona". Podobne obmieňa "v Laugaricione" (s. 35, 36) i "v Laugariciu" (s. 144). Je zaujímavé, že autor sa rozhodol názvy provincií Pannonia a Dacia uvádzať v slovakizovanej forme (Panónia, Dácia), hoci autentickéjšia by v tomto prípade bola ich antická podoba. Udivuje, že v spojení "novopovýšené sídla municípiá a colonie" (s. 51) dostal menej frekvencovaný termín "municipium" slovakizovanú formu a známejší výraz kolónia autor ponechal v latinskej podobe "colonia", hoci nebezpečenstvo zámieny s novovekým pojmom tu naozaj nehrozilo; v ďalšej časti práce (s. 115) používa už pre oba termíny ich slovakizovaný tvar.

Pravda, o nijakej rozkolísanosti či nedôslednosti normy transkripcie nemožno uvažovať pri použití nesprávneho tvaru latinského termínu: na s. 21 má byť nominatívna forma, ktorá znie "trecenarii" (a nie "trecenarios"), podobne na s. 81 nie "regulos", ale "reguli". "Lavgaricione" (s. 33) nie je nominatív, ale ablatív. Bukranion nemá latinskú obdobu (s. 95 - bukranium). Trubač sa v rímskom vojsku nazýval cornicen a nie cornicinus (s. 55), horreum (s. 118, 122) má v latinčine dve "r".

V kapitole "Cisársky purpur a jeho rub" (s. 37-40) uvádza autor Marca Aurelia väčšinou korektne (teda praenomen a nomen), inokedy ho spomína len ako Marca. Ak by išlo o životopisné dielo o tomto cisárovi, bolo by takéto obmieňanie mena prirodzené a prípustné, ale ak sa hovorí napr. o filozofickom diele Marca, je takéto familiárne redukovanie mena cisára Marca Aurelia prinajmenej neobvyklé. Asi tak, ako keby som o autorovi recenzovanej práce písal raz ako o B. Novotný a o kúsok ďalej dôverne, len ako o Bohuslavovi.

Významnú súčasť publikácie tvoria ilustrácie. Ich výber bol robený tak, aby v maximálnej miere dokresľovali udalosti, či v práci uvádzané nálezy a náleziská. Ozvlášťujú a robia zaujímavou takmer každú stranu publikácie. Snaha chvályhodná. S výnimkou 18 kvalitných farebných fotografií sú realizované kresbovo, grafickou technikou, ktorá

umožňuje nestihateľným spôsobom exploatovať aj pôvodné čiernobiele i farebné fotografie a kresby z publikácií označených copyright, a to bez toho, aby bol uvedený pôvodný prameň. Je však potom ale trúfalosťou nie celkom korektne získané ilustrácie označiť ©.

Prirodzene, pri použití veľkého počtu ilustrácií sa môžu v práci vyskytnúť nejaké nedopatrenia a omyly. Domnievam sa však, že tak skúsenému autorovi, akým B. Novotný nesporné je, ich toľko nemalo preklznúť. Zastavme sa hneď pri zadnej strane obálky. Nielen laického čitateľa, ale aj menej informovaného odborníka môže pomýliť fotografia, na ktorej jedna z motýľkovitých spôn z Krakovian-Stráži, má časť perlovcového stredového rebierka "spadnutú" na rozhranie hlavice a lúčika. Vytvára tak ilúziu pozoruhodného dekoru. Takýto lapsus by sa na obálke rozhodne nemal vyskytovať. Ide evidentne o autorovu nepozornosť. Text pod plastikou Siléna z Pobedima (s. 45), v ktorom sa uvádza, že ide o Bakcha z okolia Komárna, sotva možno označiť iba ako nedopatrenie. V texte o stranu ďalej (s. 46) sa síce jeho určenie i proveniencia uvádzajú správne, ale čitateľ sa ťažko zorientuje, pretože od odvolávok na nečíslované obrázky autor upustil. Na s. 11 je zlomok spony z Devína situovaný opačne, na s. 15 sú vyobrazené nielen skyphosy, ale aj tri kantharosy. Na farebnej ilustrácii (medzi s. 16 a 17) vyobrazený zlatý prsteň z Iže nemá gemu, ale zlatú vložku s odťahom vyobrazujúcim dve postavy, a teda je nesprávne ležato situovaný. Plán Stupavy (s. 122) je prevzatý z článku J. Hečkovéj (Archeol. Rozhl. 1986, 379) a nie podľa príspevku T. Kolníka, ako autor mylne cituje. Pre laického čitateľa je dezinformujúce vyobrazenie v spoločnom ilustračnom celku (s. 131) dvoch, zhruba poltisícročia časovo vzdialených predmetov: neskorolátskej spony z Trenčianskych Biskupíc a neskororímskeho hrebeňa z Turčianskej Blatnice. Na s. 58 (vpravo) vyobrazený bronzový predmet označuje B. Novotný jednoznačne ako stanový kolík. Domnievam sa, že ide o kovovú súčasť nejakého iného predmetu, napr. váh, závesu lampy, kotlíka a pod. Málo hovoriaci črep so svastikou zo Šaroviec je nesprávne umiestnený (s. 103).

Informačnú hodnotu ilustrácií znižuje skutočnosť, že v texte pod nimi (až na malé výnimky z doby sťahovania národov) chýba bližšie datovanie vyobrazených predmetov či objektov. Špecialista si musí povzdychnúť, že abscentuje číslovanie ilustrácií (pre eventuálne citovanie po prvý raz publikovaných zaujímavých nálezov), laickému čitateľovi by odvolávky na obrázky priamo v texte alebo in margine zasa uľahčili orientáciu. Pravda, to všetko by kládlo zvýšené nároky na pozornosť autora i redaktora.

Treba uvítať, že v prílohovej časti práce je zaradený stručný chronologický prehľad najdôležitejších historických udalostí v strednom Podunajsku (s. 144-145), ako aj výber základných antických autorov a prameňov vzťahujúcich sa k nášmu územiu (s. 146). Napokon autor odporúča aj výber literatúry o Rimanoch a Germánoch na Slovensku. Nepochybne, každý výber je aj vecou prehľadu, vkusu a sympatií jeho zostavovateľa. Ak sa v ňom však ocitne práca F. Křížka (Terra sigillata in der Slowakei. Brno 1938), možno vysloviť iba údiv, že tam chýba novšia, mnohonásobne obsažnejšia, a pre čitateľa podstatne dostupnejšia monografia K. Kuzmovej a P. Rotha (Terra sigillata v barbariku. Nitra 1988). Ide o neznalosť, alebo o úmysel? Nevie, čo je horšie. Potom už vôbec neprekvapuje, že v zozname nefigurujú mnohé zásadné časopisecké a iné pramene, z ktorých B.

Novotný dokázateľne a výdatne čerpal. Autor bol zrejme limitovaný aj priestorovo. Ak si však všimneme, že o stranu ďalej v publikácii nasleduje málo funkčné slovenské resumé (popri nepochybne chvályhodnom nemeckom a anglickom súhrne), tak tento argument stráca na váhe. K obom cudzojazyčným resumé iba krátke upozornenie: dielo Marca Aurelia, u nás známe pod názvom "Hovory k sebe samému", sa v nemčine zvyčajne uvádza nie ako "Gespräche zu sich selbst" (s. 150), ale ako "Selbstbetrachtungen", v angličtine nie ako "Talks to Myself" (s. 152), ale ako "Meditations".

Summa summarum: posudzované opus ultimum profesora B. Novotného, napriek predpokladanému čitateľskému záujmu, a nepochybne aj úspechu, nepredstavuje v spisbe o dávnej minulosti Slovenska prelomový literárny počín. Som presvedčený, že vo svojej výslednej podobe nenapĺňa ani mnohé nádeje a predstavy samotného autora. Nemám v úmysle zmenšovať prínosnosť diela B. Novotného v spektre

literatúry o najstarších dejinách Slovenska, avšak osobne ho vnímam skôr ako literárnu prehru tohto nepochybne skúseného a encyklopedicky rozhradeného autora. Pod jeho možnosťami zostali sľubne sa rozbiehajúce pasáže nad filozofiou dejín. Autor miestami síce úspešne naznačil svoje esejistické ambície, avšak v nadmernom úsilí o sprostredkovanie mnohostranných všeobecných informácií často zákonite zostal iba na povrchu faktov. A tak výsledkom obdivuhodného snaženia je literárny hybrid, ktorý síce zaujme nejedného čitateľa, ale, žiaľ, nestáva sa očakávanou a spoľahlivou literatúrou faktu o dôležitom období histórie dnešného Slovenska - o dobe rímskej.

Utvrdzujem sa v presvedčení, že fundovaná, všestranne seriózna publikácia tohto druhu bude kolektívnym dielom.

Titus Kolník

Kemp, B. J.: Ancient Egypt. Anatomy of a civilization. Routledge - London - New York 1994. 356 strán, 103 čb. ilustrácií, 11 čb. fotografií.

"... dynamický element ... podkopáva základné metódy našej práce - pozorné spätné sledovanie prameňov v čase, od zrozumiteľnejších mladších k fragmentárnejším a nepochopiteľnejším starším, s predpokladom, že ich význam vždy zostáva ten istý.

...riskujeme nahradenie starovekých jazykových hier modernými mi vedeckými hrami."

Autor tohto "kacírskeho" textu, Barry John Kemp, prednáša egyptológiu na univerzite v Cambridge. Ako riaditeľ terénnych prác na výskumoch The Egypt Exploration Society v El-Amarné nie je teda na poli egyptskej archeológie žiadnym nováčikom. Jeho kniha to rozhodne potvrdzuje.

B. J. Kemp sa v nej zameria na vybrané okruhy otázok - staroegyptský štát, náboženstvo, ekonomika. Vopred však upozorňuje, že sa nimi nebude zaoberať v širokom historickom priereze a nie úplne tradičným spôsobom.

Napriek úvodnému vymedzeniu (prvé dve kapitoly skúmajú Archaickú dobu až Strednú ríšu, tretia je orientovaná na Novú ríšu) má jeho "anatómia kultúry" široký materiálny záber, s ktorým sa autor vyrovnáva brilantným intelektuálnym štýlom.

"Etablovanie identity" je kapitola zameraná na počiatky staroegyptskej štátnosti - predstavy o minulosti, mýtus štátu, jeho formovanie a ideológia. B. J. Kemp pri rozoberaní týchto problémov často prechádza do súčasnosti a porovnáva spôsob, akým sa starí Egypťania zmocňovali okolitého sveta s pohľadom racionálneho súčasníka a snaží sa z toho vyvodiť závery pre metodológiu vedy. Ironizuje súčasné postupy modernej vedy, ktoré prirovnáva k právnomu procesu: sumarizácia faktov, diskusia o každom detaile, logické vyhodnotenie a rozsudok. Vznik štátu vidí v imanentnom smerovaní poľnohospodárskych spoločenstiev k súťaživosti, podobnej hre "Monopoly", samozrejme, spolu so súhrou ďalších rôznorodých faktorov.

V súvislosti so vznikom štátu skúma dynamiku kultúry. Kládne si otázku, či v tej dobe bola vôľa, či dokonca záujem vpečiatí celej krajine intelektuálny rozmer kultúry. Ten, ktorý jej, na rozdiel od "ľudovej kultúry", dali náboženská a intelektuálni systemizátori kráľovského dvora. Dochádza

k záveru, že k presadzovaniu uniformného štýlu "veľkej kultúry", v intenciách dnešných turistov a historikov umenia, dochádza počas takmer tisíc rokov, až do doby Strednej ríše. Napriek vzniku miest už na úrovni Nagada II, B. J. Kemp dokumentuje úzus pretrvávajúci počas celého jestvovania faraónskeho Egypta - ideál vidieckeho života, hlavne na úrovni eschatologických predstáv, vyjadrovaných v nástennej výzdobe hrobiek (v nápisoch sú však bohovia s epitetami pánov rôznych miest - pozn. autora).

Aby sa vyhol hodnotiacej subordinácii kultúrnych sekvencií neflexibilnej postupnosti kráľov a dynastií, vytvára si na báze vývoja chrámov novú terminológiu. "Preformálna" fáza pokrýva kultúrne produkty predynastického obdobia spolu s neskorším materiálom tejto tradície. Chrámové stavby, predchádzajúce "typickým" kamenným chrámom Novej ríše, radí do "včasnej formálnej" fázy. S Novou ríšou prichádza "zrelé formálne" obdobie a "neskorá formálna" fáza pokrýva časovú sekvenciu od 30. dynastie po začiatky rímskej okupácie.

Názov ďalšej časti by sme mohli preložiť ako "Štát - zaobstarávateľ" (The provider state). Je venovaná byrokratickému mysleniu starých Egypťanov. Bez administrácie zdrojov by neboli vznikli pyramídy a chrámy, neudržali by sa dobyté územia. Pisár patril v ríši faraónov medzi elitu a bol si toho jasne vedomý (napr. v literárnej "Satire na povolania"). Počítanie - zásob či náležitých prídelt, objemová jednotka hekat a dĺžková meh boli neoddeliteľnou súčasťou riadenia prác.

Redistributívny štát sa však nestaral len o holé prežitie (nasýtenie) svojich úradníkov a zamestnancov. Zaobstarával im tiež bývanie v "modelových komunitách", s plánovito sa opakujúcimi ubytovacími modulmi, ktoré autor dokladá už v sídlach a pyramídových mestách Starej ríše. Plánovanie sídel dosiahlo svoj vrchol v Strednej ríši, čoho jasným dôkazom je mesto pri údolnom chráme pyramídy Sensuseta II. (Káhun). Dôkazy o štátnej starostlivosti B. J. Kemp dokladá nielen z prostredia civilných služobníkov faraónovho kultu, ale aj z núbijských pevností (v tabuľke na str. 177, vyrátavajúcej ročné kapacity pevnostných sýpok, sa vlúdila malá technická chyba - prehodenie 2 stĺpcov). V závere kapitoly sa autor zamýšľa nad príčinou zániku civilizácie Starej Egypta a ďalších civilizácií praveku. Nachádza filozofické

riešenie vo vysublimovaní anarchistických stránok človeka pod dlhodobú vládu plánovitého poriadku a logiky. História potom vidí ako boj dvoch polarít myslenia - poriadku a chaosu, akceptácie a rebélie, prostredníctvom ktorých je vznik a pád civilizácie prítomný v každom z nás.

"Spoznávanie (dotyky) našej budúcnosti" (*Intimations of our future*), stojí v titule poslednej kapitoly. V spektre záujmu je Nová ríša, zrelý štát so všetkými patričnými ceremóniarmi, inštitúciami a bojom o moc - náležitosti, ktoré archetypovo usvedčujú náš atómový vek ako tenkú šupku na jadre z bronzovej doby. História, tento podvratný prvok, ako ju nazýva *B. J. Kemp*, opäť podkopáva naše proklamácie o živote vo veku rozumu a pokroku. Skúma vzťah moci panovníka k chrámu a kňazom, aj vzťah sekulárnych zločiek moci - úradníkov a armády. Precízne dokladá, že samotný kult Amona, ako bol prezentovaný v ideológii štátu, nedával kňazom politickú moc. O tú sa bojovalo v inej rovine, v ktorej sa síce mohli zúčastniť aj kňazi, ale ako vysokí civilní či vojenský hodnostári.

So štátnou mocou úzko súvisí ekonomika. *B. J. Kemp* ju pertraktuje ako zrodenie ekonomicky mysliaceho človeka (*the birth of economic man*). Využíva k tomu prístupy ekonomickej histórie a antropológie *Karla Polanyiho* (1886-1964). Rozoberá štátny sektor (napr. zádušné nadácie), jeho potenciál i limitovanú flexibilitu. Napriek prevládajúcemu redistribučnému systému existovalo na druhej strane aj privátne vlastníctvo, ktoré dovoľovalo nielen jednoduchú výmenu, ale aj obchod v širšom rozsahu. V tomto období ešte egyptská ekonomika nepoužíva peniaze. Ako ekvivalent slúžia kovy (striebro, meď, bronz), ich množstvo je precizované kamennými závažiami (hmotnostnou jednotkou je *deben*). Dokonca i tébski vykrádači hrobov si doma škrupulózne držali takéto závažia na presné rozdelenie lupu (papyrus BM 10052).

V poslednej časti záverečnej kapitoly *B. J. Kemp* prezentuje oblasť, ktorá je mu najbližšia, El-Amarnu. Toto mesto chápe ako mikrokosmické stelesnenie Egypta svojej doby.

El-Amarna, staroegyptský Achetaton (Atonov horizont) vznikol z popudu jediného človeka, jediného mena v histórii staroegyptského náboženstva. Egyptské náboženstvo, ako zdanlivo uzavretý systém, sa dovtedy vyvíjalo postupnými krokmi (podobne ako kresťanstvo a islam). Achnaton sa odpútal od tejto tradície pomalého vývoja a pokúsil sa o reformu. Tá sa prejavila aj na dispozícii kráľovských inštitúcií v meste ako javisku kráľovského predstavenia ("Kráľovská cesta"). Menej už ovplyvnila život na predmestiach, ktoré tiež stoja v spektre autorovho záujmu, prezentovaného v priamych i nepriamych dôkazoch profilu amarnskej populácie.

Epilóg *Kempovej* práce "Následnosť po bronzovej dobe" (*Onwards from the Bronze Age*), je opäť venovaný filozofickým úvahám s akcentom súčasnosti. Naše pohľady na dobu faraónov sú pohľadmi stotožnenia s "veľkými" panovníkmi - Ramsesom, Sethim. Opomínané sú pohľady kultúr, ktoré boli týmito panovníkmi porazené. Autor však zdôrazňuje, že bez vôle ovládnuť svojich susedov by človek žil v opakujucom sa paleolite. "Veľký vládca" je vlastne potrebným inštrumentom na začatie procesu civilizácie. Ak takto pochopíme jeho skutočný kontext, pochopíme celý proces a výberom racionálnych humanitných mýtov ako svojho cieľa, stane sa nám "vládca" menej potrebný.

Kempova kniha je skutočne serióznou prácou erudovaného vedca, s perfektným poznámkovým aparátom. Niekde je s ním možné polemizovať, pretože v egyptológii je viacero protichodných, avšak rovnako dobre podložených hypotéz. Filozofický podtón knihy a jej zámerná orientácia mimo frekventovaných ciest dynastických činov a starostí "high society" sa snažili poukazať na jednoduchú skutočnosť: Hoci je nám egyptská civilizácia vzdialená v čase, hoci je nám ťažko pochopiteľná jej kultúra, predsa tvorila skupinu ľudí, s ktorou máme spoločné minimálne jedno - rovnaký mozog. Z toho je možné vyvodiť závažné závery, platné nielen v archeológii.

Jozef Hudec

Vinson, S.: *Egyptian Boats and Ships*. Shire Egyptology 20. Shire Publications Ltd., 1994, 56 strán, 36 čb. ilustrácií.

Egypt je darom Nílu. Táto okrídlená veta uvádza mnohé práce o tejto krajine. Publikácia *S. Vinsona*, nautického archeológa a egyptológa, začína lepšie: "Zo všetkých starovekých civilizácií Blízkeho východu bol Egypt jedinečný svojou kultúrnou jednotou, ekonomickou prosperitou a politickou stabilitou. Bolo to umožnené Níлом, prirodzenou diaľnicou spájajúcou celý Egypt, obklopený púšťou."

S. Vinson perfektne vystihol charakter "večnej rieky". Níl je jedným z mála veľtokov tečúcich z juhu na sever. Za nízkeho stavu dosahuje rýchlosť 1 uzla (1,85 km/hod.) a počas záplav akceleruje na 4 uzly. V opačnom smere tejto 900 kilometrovej tepny fúka takmer stabilný severný vietor. V dobe záplav bolo možné preto po vode prekonať aj prvú prirodzenú prekážku - Asuánsky katarakt.

Plavidlá umožňujúce praktické využitie prirodzených daností rieky sú doložené už na neolitické lokalite Merimda Bení Saláma. Takmer rovnako staré sú hlinené modely člnov hornoegyptskej badarijskej kultúry. Podobne, ako

člny a plte kultúry Nagada I, sú zhotovené z papyrusových otepov. Prvé drevené člny (akácia, sykomora) *S. Vinson* predpokladá na stupni Nagada II. Boli kosákovitého tvaru, dosky mali pozvážované lanami a nemali kýl. Na dosť početných vyobrazeniach je zjrejmé aj ich palubné vybavenie - 2 kabíny, množstvo vesiel a tyč s palmovými listami. Listy slúžili ako plachta (analógie v subsaharskej Afrike) a dokázali zrýchliť menší čln až o 1 uzol. Okrem tohto typu plavidiel, bežne maľovaných na nádobách, sú známe aj vyobrazenia lodí s vysokou provou a hranatých lodí, ktoré pripomínajú lode mezopotámske. Prvé archeologické nálezy plavidiel pochádzajú z viacerých pohrebísk 1. dynastie. Dosky, z ktorých sú zhotovené, majú urobené diery na zviazanie v tvare písmena V a niektoré majú vydlabané otvory na rebrovanie. Pri lodiach z archaického a protodynastického obdobia *S. Vinson* dokladá ich funerálne, obchodné a vojenské použitie.

Najznámejšou loďou Starej ríše je Chufuova bárka z Gízy. Je postavená prevažne z cédru a potvrdzuje tak už skôr doložené kontakty so Sýriopalestínou. Konštrukčne je zhodná so staršími predchodkýňami a z jej dĺžky *S. Vinson* odvodzuje, že obdobné lode museli mať hrubým pnucím

povrazom zabezpečené konce, aby nespádli pod vlastnou váhou. Dokladá to vyobrazením námornej lode z 5. dynastie. Autor neskôr v inej súvislosti uvádza ešte termín "oceánska loď". Bolo snáď žiaduce v knihe explicitne zdôrazniť rozdiel medzi kabotážnou a námornou plavbou, hlavne ak uvádza diaľkové plavby. Tie podnikali do Sýrio-palestíny a Puntu tzv. bybloské lode. Iné typy či pomenovania pre lode, známe z textov Starej ríše, sú: nemí, sat, sechet a depet.

Ikonografické pramene sú pre lode Strednej ríše redšie, ale iné pramene to vyvažujú. Okrem nálezov plavidiel z pyramídových polí Láhunu, Lištu a Dahšúru dokresľujú situáciu pamiatky z najstaršieho kotviska Červeného mora - Marsa Gawasis. Prístupujú aj písomné pramene - "Povešť o strokotancovi" a torzá záznamov z dokov Senusreta I. Lode tohto obdobia sú lyžicovitého tvaru. Dokladajú nový spôsob viazania dosiek - pomocou čapov a zámkových kolíkov. Príležitosťou k podrobnejšiemu poznaniu lodnej výbavy sú modely z hrobky Meketre a maľby z hrobky Chnumhotepa. Chnumhotepove lode pripomínajú vyobrazenia na freskách z ostrova Thera. Intefova hrobka zase dokladá dlhé a plytké bojové lodice.

Lokality Novej ríše zatiaľ neposkytli príležitosť nájsť loď in natura, okrem modelov z Tutanchamonovej hrobky. O to bohatšie sú ikonografické a textové pramene - vyobrazenia námorných lodí z Hatšepsutiného chrámu, boj s morskými národmi z Medinet Habu a ďalšie. Z textov sa zachovali niektoré zápisy lodenice Tutmosa III., lodné záznamy a dobrodružná povesť o Wenamonovi.

Konstruktívne prvky plavidiel nadväzujú na predchádzajúce obdobia. Konzervatívne sú aj navigačné postupy, ktoré stále neumožňujú plachtenie proti vetru. Egejská oblasť sa vyvíja rýchlejšie a na konci 18. dynastie sú zrejme rozdiely hlavne v oplachtení lodí. Preto už Ramses II. najíma do loďstva pirátskych Šardanov. Za Ramsesa III. je egyptské námorníctvo už žoldnierskou zložkou. Wenamonova povesť dokladá, že námorná doprava je tiež v rukách cudzincov. Cudzie vplyvy potvrdzujú nové typy lodí: meneš, bar (Herodotova bárís). S. Vinson spája meneš s typom zaoceánskej lode. Nezodpovedá to označeniu kapitána na lodi: bar - herej menešew (predstavený lodí meneš). Iným typom je pravdepodobne bojová loď aha, (*h^c = staroeg. bojovať).

Možno trochu od témy je autorovo hypotetizovanie nad menami morských národov (Dnw = Homérovi Danaíci?).

V hrobkách Neskorej doby sa ďalej vyskytujú maľby lodí starej konštrukcie s fixne nastavenou plachtou. Na niektorých skalných kresbách sa, naopak, objavujú lode s manévrovateľným oplachtením. Možnosť overenia Herodotových údajov poskytol S. Vinsonovi nález lode z perzskej doby. Údaje gréckeho historika sa ukázali platné skôr pre staršie typy plavidiel.

V záverečnej kapitole sa autor možno až veľmi stručne zmieňuje o úlohe lode v egyptskom náboženstve. Poukazuje na archaické tradície náboženských textov Starej ríše (nebeské trstinové plavidlo) a podobu Sokarovej lode s nagadskými loďami s vysokou provou. Prínosne poukazuje na pretrvávajúce tradície božskej lodice v stredovekom Egypte - v kresťanských rozprávkach anjeli cestujú na lodiach. A v súčasnom Luxore sa pri sviatku miestneho svätca nosí model lode okolo slávneho mestského chrámu!

Vinsonova práca je prínosom v prístupnom zhrnutí najnovších poznatkov v špeciálnej oblasti egyptskej archeológie. Pravdepodobne kvôli rozsahovému ohraničeniu edície sa iba v náznakoch vyjadruje k niektorým kategóriám. Nevenuje pozornosť vývojovým okolnostiam v prechodných dobách. Ťažisko práce je položené na konštrukciu a navigáciu plavidiel. Iba letmo je uvedené príslušenstvo - papyrusové laná a lanové plachty. Neuvádza laná z halfovej trávy a rohože z toho istého materiálu, zachované v Chufuovej bárke. Nespomína zvyk Egyptanov - popisovať na častiach ich postavenie v celku (tiež Chufuova bárka: + znamená vpravo vpredu, IIII vľavo vpredu, <- vpravo vzadu, <- vľavo vzadu). Mohol tým azda podporiť svoju teóriu prenosných lodí armády Thutmosa III. Žiadalo by sa tiež uviesť značný vplyv organizácie lodníkov na bežný pracovný život Egyptanov. Remeselníci budujúci hrobky v Údolí kráľov boli rozdelení na dve posádky - ľavobočnú a pravobočnú. Takto mali postavené aj prechodné sídlisko nad údolím. Podobné konotácie sa odrážali aj v iných záležitostiach.

Aj napriek týmto drobným nedostatkom by Vinsonova kniha nemala chýbať v žiadnej egyptologickej knižnici.

Jozef Hudec

Stewart, H. M.: Egyptian Shabties. Shire Egyptology 23. Shire Publications Ltd., 1995; 64 str., 52 ilustr.

"Človek je tvor lenivý a celé dejiny techniky to potvrdzujú. Lenivosť prinútila človeka stať sa rozumným, aby vyzrel na okolitý svet". Herodotos tvrdil, že Egyptania boli najrozumnejší z ľudí. Podľa uvedenej paradigmy museli byť aj najlenivejší.

Po búrlivom spoločenskom prevrate na konci Starej ríše sa začínajú eschatologické predstavy starých Egyptanov stále viac orientovať na kult boha Usíra. Niekedy v tejto dobe sa začínajú po prvýkrát vyskytovať plastiky, ktoré v slovenčine nazývame vešebtami. Boli používané ako stelesnenie a zároveň ako služobník zomretého. Vešebt ho nahradzoval v povinnosti pracovať na poliach podsvetia a dorábať si tak každodenný chlieb. Táto idea dokonale

reflektovala predstavu posmrtného života ako pokračovania pozemského života v inej dimenzii, a na večnosť.

Staroegyptským vešebtom, ako zvláštnej kategórii pohrebnej výbavy a votívneho predmetu, je venovaná publikácia Harryho M. Stewarta "Egyptian Shabties". Autor, absolvent starovekých dejín a egyptológie University of London, stručným a prístupným spôsobom podáva prehľad vývoja idey a formy vešebty od doby Strednej ríše až po jeho vymiznutie na konci ptolemaiovskej doby. Materiálovo pri tom vychádza zo zbierok Petriého múzea egyptskej archeológie University College v Londýne.

Egyptológia používa viaceré chronológie. H. M. Steeward na začiatku svojej publikácie uvádza chronologickú tabuľku, prevzatú od W. J. Murnanea (The Penguin Guide to Ancient Egypt 1983). Margiálne možno namietať, že mohol

používať niektorú z novších chronológií, napr. *D. Arnolda* (*Die Tempel Ägyptens* 1992).

V prvej kapitole autor sumarizuje hypotézy na použitie vešebtov. Poukazuje na fakt, že spočiatku žiaden nápis nedokladá poľnohospodárske povinnosti vešebta. Upozorňuje na zaujímavú skutočnosť, že na základe kráľovských vešebtov Novej ríše vyplývala pracovná povinnosť aj pre kráľa! Možno trochu široko je koncipované jeho tvrdenie o snahe kňazov koordinovať mýty.

Vešebty mali okrem funerálneho určenia aj votívne použitie na rôznych posvätných miestach (napr. v Abyde). Ich rozmiestnenie v hrobke (zatiaľ podrobne nespracované) je možno odvodzovať na základe nástenných malieb, knihy mŕtvych a archeologických nálezov (Tutanchamonova hrobka, taniské hrobky 21. a 22. dynastie). V závere kapitoly sú uvedené všetky štyri hypotézy na pôvod pomenovania sošky - š3bt (palica, Stredná ríša až 17. dynastia), š3w3bt (perzeové drevo, Druhé až Tretie prechodné obdobie), šbti (náhrada, Nová ríša) a wšbti (odpovedač, Neskorá doba).

Druhá kapitola sa zaoberá vývojom vešebtov do konca Novej ríše. Skúma vývoj od drobných voskových a hlinených figúrok 9. až 11. dynastie, ktoré ešte nie je možné pokladať za vešebty - nemajú text. Prvé referencie "verša" (spell) na vešebtoch sú až z 12. dynastie, z lokalít El-Berša a Meir. Nápis sú v znení "verša 472" Textov rakví, neskôr zaradeného ako "Kapitola 6" Knihy mŕtvych. Je spomenutá aj hypotéza o kráľovskom pôvode vešebtov. Avšak prvý zachovaný kráľovský vešebt je až z Novej ríše (Ahmose I.). Ďalšou otázkou je počet vešebtov, ktorý je skutočne rôzny (Amenhotep III. cca 60 kusov, vrátane úlomkov; Tutanchamon - 413 kusov). Zlomom vo vývoji tejto kategórie pohrebnej výbavy je amarnská doba faraóna Achnatona. Figúrky nekraľovského pôvodu sa po tomto období vyskytujú s poľnohospodárskym náradím. Delia sa na mumiformných vešebtov a ich dozorcov v dennom odevu. Rozširuje sa aj masová produkcia reflektovaná v zníženej kvalite (vešebt "bez kontúr", s hákovitými nohami).

Tretie prechodné obdobie až ptolemaiovská doba sú pertraktované v tretej kapitole. Vývoj vešebtov stagnuje a vládne konvenčná ikonografia. Stierajú sa rozdiely medzi kráľovskými vešebtami a vešebtami súkromných osôb. Snahou

o návrat k tradíciám v pomaly upadajúcom Egypte je doba 25. a 26. dynastie. Na vešebtoch sa objavujú mená privátnych osôb inkorporujúce mená panovníkov (basilophoros). Neskôr tento zvyk dostáva nacionalistický podtext. Vešebty ptolemaiovskej doby napodobujú "archaický úsmev" včasných gréckych plastík a stávajú sa postupne dekoratívnymi predmetmi. Vytrácanie vešebtov dáva autor do súvisu so zmenami v poľnohospodárstve (? -zásadnou zmenou bola stavba Asuánskej priehrady v 20.storočí) a s ústupom starého náboženstva. Dokladá to náboženským formalizmom, mysterióznosťou Usírovho kultu a vešebtami s pseudohieroglyfmi.

Štvrtá kapitola je zameraná na typológiu vešebtov, atribútov hlavy (je opomenutá spojená koruna pšent), implementov a ďalších prvkov. Autor sa venuje tiež prameňom dokladajúcim výrobu vešebtov, ako aj materiálom, z ktorých boli zhotovované. Spolu s piatou kapitolou, ktorá sa zaoberá nápsmi na vešebtoch, ich pozíciami s variáciami (formuly Amenhotepa III., texty na vešebtoch býkov Apisov atď.), tvoria obe kapitoly vhodnú pomôcku pre pracovníkov múzeí. V porovnaní s vynikajúcou prácou *H. D. Schneidra* (Shabties. I-III 1977) v stručnejšej a prehľadnejšej forme sumarizujú datovacie kritériá.

Ďalšia kapitola je venovaná schránkam na ukladanie vešebtov. Touto otázkou sa napr. zaoberá *Schneidrova* práca iba marginálne. Stručná chronológia a ikonografia, doplnená o netypické schránky v podobe keramických nádob s vrchnákom v tvare psovitej hlavy (ako kanopy s hlavou Duamutefa), je vhodným ukončením tematiky. Publikácia je doplnená zoznamom a adresami niektorých svetových múzeí (s dôrazom na britské) so stálymi výstavami egyptských pamiatok a vešebtov.

Po slovenských múzeách už tretí rok putujú nálezy z Egypta z bývalej zbierky Evanjelického lýcea, deponované v Archeologickom múzeu SNM. Podstatnú časť putovnej výstavy tvoria práve vešebty. Publikáciu *H. M. Stewarta* je vhodné doporučiť pracovníkom múzeí lektorujúcim túto výstavu, a možno aj výstavy budúce. Podobne môže byť kniha zaujímavá pre klasických i prehistorických archeológov a v neposlednom rade pre laickú verejnosť.

Jozef Hudec

Cabart, H. - Feyeux, J.-Y.: Verres de Champagne. Le verre à l'époque mérovingienne en Champagne-Ardenne. Bulletin de la Société Archéologique Champenoise. Reim 1995; 180 s., 111 obrázkov, 34 fotografií v texte, francúzsky text.

Významné miesto medzi archeologickými pamiatkami zaujímajú artefakty vydávajúce svedectvo o rozvoji umenia a estetického citenia dávnych spoločností, ku ktorým radíme i sklené nádoby. Základ recenzovanej práce tvorí ucelený súbor sklenených nádob, ktorý bol prezentovaný v rámci expozície v Musée Archéologique d'Eprenay v roku 1994. Širokej verejnosti bola sklárska produkcia sprístupnená prostredníctvom výstav v mestách Rouen, Dijon, Comblain-au-Pont a v Guiry-en-Vexin. Autorom monografie sa podarilo podať ucelenú regionálnu syntézu o skle obdobia Merovejcov (r. 448-768) z územia dnešnej Champagne. Sprístupňujú údaje o nálezoch, ktoré sa zachovali v mú-

zeách štyroch departementov Champagne-Ardenne, a to Ardennes, Marne, Aube a Haute-Marne.

Monografia je rozdelená do šiestich častí. V úvode autori oboznámujú odbornú verejnosť s metódou práce, s históriou a chronologickými súvislosťami spojenými so štúdiom danej témy. Recenzovaná práca je pokračovaním systematickej inventarizácie skla, ktorú začal *J.-Y. Feyeux* v jednotlivých regionálnych múzeách, v súkromných zbierkach, ale aj v zbierke Morel v Brithish Museu v Londýne a v Metropolitan Museum v New Yorku. Katalógová časť práce je zameraná chronologicky. Problematické nálezy sú uvedené na konci katalógu. Pri každej nádobe si autori všimli čo najviac znakov. Sledovali kvalitu skla, priehľadnosť, tvar tela, hrdla, dna, rozmery, pôvod, presné údaje o celku, z ktorého sklená nádoba pochádza. Udávajú miesto uloženia, inventárne číslo a príslušnú bibliografiu. Autori sa stretávali s problémom, že niektoré staré fondy, uvádzané v litera-

túre, už dnes neexistujú. Prijemným prekvapením bolo objavenie doteraz neznámej zbierky pani *Perrin de la Boullaye* (*Ravaux* 1992). Nebolo v silách autorov zhromaždiť v tejto monografii všetky nálezy sklenených nádob zo Champagne. Jednak z dôvodu, že materiálové fondy roztrúsené v súkromných zbierkach a malých múzeách nie sú vždy na dostatočnej úrovni spracovania, jednak preto, že o určitých nálezoch chýbajú akékoľvek informácie. Nádob, ktoré neboli graficky znázornené, sú v katalógovej časti označené hviezdíčkou.

Druhá časť práce je venovaná histórii bádania a rekapitulácii najdôležitejších prác o merovejskom skle, ktoré riešia problémy chronologického triedenia (odlíšenie galo-rímskeho a merovejského skla), ale aj typologického členenia nádob. Z typologického hľadiska je dosiaľ najkomplexnejšie spracované merovejské sklo v práci *J.-Y. Feyeruxa* (1993). Celý repertoár tvarov je na obrázku č. 1 aj s regionálnymi variantmi, ktoré sú ďalej členené podľa výzdoby a techniky výroby. Práca sa dotýka i otázky kontinuity, prípadne diskontinuity sklárskej produkcie. Názory na to, či ide o náhly zvrat, alebo o plynulé pokračovanie vývoja z galo-rímskeho obdobia sú rôzne a odbornej verejnosti dobre známe. Sklo prezentované v monografii pochádza takmer výlučne z hrobových celkov. Jeho chronológia je relatívna. Sídľiskové nálezy nie sú v dostatočnej miere publikované a nedajú sa jednoznačne datovať. Ani dokumentácia nie je na patričnej úrovni. Niekedy sa tieto nálezy považujú za včasnostredoveké.

Katalógová časť je spracovaná podľa typológie *J.-Y. Feyeruxa*, kde každý typ je popísaný samostatne v chronologických súvislostiach, s dôkladným popisom sledovaných vlastností. Doplnený je mapkou rozšírenia v oblasti Champagne, náčrtom spôsobu výroby a graficky znázornenou škálou chronologického rozšírenia.

Štvrtá kapitola je súpisom spoľahlivo datovateľných,

uzatvorených hrobových celkov, poskytujúcich oporu k relatívnej chronológii merovejského skla. Výsledkom sú schémy výskytu tvarov v 5., 6. a 7. storočí po Kristovi (obrázky 109-111). Najbohatšie sú nálezy z hrobových celkov 5. storočia, kde je i najväčšia variabilita tvarov. Úbytok výskytu sklenených nádob je v hroboch zo 7. storočia, čo možno spájať s nastupujúcim kresťanstvom. Napriek veľkému počtu pohrebísk s množstvom hrobov, v ktorých sa našla sklená nádoba, pohrebisko Fére-Champenoise zaujíma výnimočné postavenie. Aplikovala sa tu metóda topograficko-chronologického rozčlenenia pohrebiska (*Périn-Legoux* 1993), na základe ktorého je možné datovať i hroby izolované.

Možno konštatovať, že autorom sa podarilo zhromaždiť údaje o veľkom počte sklenených nádob, čo vo všeobecnosti znamená výrazný pokrok vo výskume merovejského skla. Kompletne je spracovaná jedna administratívna časť Francúzska, pričom autori sa prikláňajú k názoru, že ideálne by bolo, aby sa pri podobných súborných prácach nerešpektovali súčasné hranice a pracovalo sa iba s prirodzenými geografickými celkami a regiónmi. Plne sú si vedomí, že absencia spracovania sídliskových nálezov nedovoľuje predstaviť produkciu merovejského skla komplexne. Vzhľadom na medzery v publikovaní nálezov a nejednotnosť ich datovania, zostávajú tieto informácie nevyužitú. Autorom sa dostatočne presvedčivo podarilo dokázať, že podrobným systematickým prístupom k spracovaniu sklenených nádob je možné dospieť aj k ich chronologickému roztriedeniu. Pri hodnotení publikácie nemožno obísť informačnú obsažnosť, kvalitné vybavenie prílohami, ako sú kreslené obrázky, fotografie nádob a katalóg lokalít s príslušnou bibliografiou. Je to práca, ktorá určite nájde odozvu u odbornej verejnosti a poslúži ako manuál na typologicko-chronologické zaradovanie sklenených nádob z 5. až 7. storočia po Kristovi.

Gertrúda Březinová